

ISSN: 2303-7342

educa

Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu

Godina XVI, broj 16

Mostar, decembar 2023.

Educa, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu

Godina XVI, broj 16

Izdavač: Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Nastavnički fakultet

Telefon: +387 36 514 205

Web: www.nf.unmo.ba

E-mail: educa@unmo.ba

Za izdavača: Ekrem Čolakhodžić, dekan

Glavna urednica: Merima Jašarević

Sekretar redakcije: Esved Kajtaz

Koordinatorica za izdavačku djelatnost: Denisa Žujo Zekić

Lektorica i korektorica: Fatima Trbonja

Tehnički urednik: Elmir Čatrnja

Naslovna strana: Artez (Beograd, Srbija), „Girl with Fikus“, Street Arts Festival Mostar 2020.

Štampa: IC Štamparija d.o.o Mostar

Za štampariju: Ibro Rahimić

Tiraž: 200

Redakcija časopisa: Ekrem Čolakhodžić, Elvira Dilberović, Asim Peco, Husejn Musić, Emina Ademović, Munir Mehović, Dijana Hadžizukić, Almir Popo, Dijana Ivanišević, Selma Loose, Đenita Tuce, Šejla Džanan, Jasmin Peco, Sanja Merzić

Međunarodni članovi/ce redakcije: Milenko Kundačina (Republika Srbija), Rifat Redžović (Republika Srbija), Velibor Spalević (Crna Gora), Maja Ljubetić (Republika Hrvatska), Eldi Grubešić Pulišelić (Republika Hrvatska), Sanja Kovačević (Republika Hrvatska), Vibeke Bertlesen (Kraljevina Norveška), Pinar Yaprak (Republika Turska), Zeliha Selamoglu Talas (Republika Turska), Kaukab Azeem (Kraljevina Saudijska Arabija)

Riječ urednice

Dragi čitatelji i čitateljice, ispred nas je 16. broj *Educa*, časopisa za kulturu, obrazovanje i umjetnost. Kao i do sada, *Educa* daje pečat kalendarskoj godini koja je na izmaku.

Posmatrajući pristigle radove, možemo zaključiti da je i ovaj broj bio bogat različitim znanstvenim pristupima s nešto većim fokusom na društvena pitanja i analize. Naime, ovaj broj je znatno više obogaćen autorskim i koautorskim znanstvenim člancima iz oblasti društvenih i humanističkih nauka. Stiče se dojam da su radovi iz pedagogije i metodike najviše u fokusu naših autora i autorica.

Već nekoliko brojeva u nazad imali smo tu mogućnost i kapacitet da imamo sekciju *Ogledi* s posebnim fokusom na određene fenomene iz kritičkih uglova povijesti, kulture i umjetnosti, što ove godine nije slučaj. Kao urednica, ocijenila sam da je to „dobra praznina“ kao *metaprostor* - vrsta simboličke refleksije na trenutnu globalnu krizu u svijetu izazvanu genocidom nad palenstinskim narodom. Ponovila bih postavljeno pitanje s kraja druge polovine 20. stoljeća: **čemu pisati poeziju nakon Aušvica?!**

Palestinska djeca, do sada njih oko 8000, postala su žrtva terora i antihumanizma cionističkih vođa. Svijet šuti i online promatra skoro izbrisanu Gazu dok se u paralelnom prostoru mira slavi Crni petak kao vrhunac šopingholičarstva i konzumerizma.

Kao svojevrсни bojkot, ove godine odustajemo od sekcije *Ogledi*.

U nadi u bolje sutra, želim se zahvaliti na povjerenju našim autorima i autoricama kao i čitateljicama i čitaocima; te svima poželjeti blistaviju i bolju 2024. godinu!

Za kraj, srdačno zahvaljujemo Marini Đapić, predsjednici udruge *Rezon* i osnivačici *Street Art Festivala* u Mostaru, na besplatnom ustupanju fotografije za naslovnicu našeg Časopisa. Važno je naglasiti da je autor ovog prelijepog mostarskog murala nastalog 2020. godine renomirani *street* umjetnik Artez.

Svako dobro svim saradnicama i saradnicima, autoricama i autorima i širem čitateljstvu!

prof. dr. Merima Jašarević,
urednica Časopisa

Sadržaj

Prirodne i matematičke nauke

Suvad Lelo, Alma Tahirović, Claudia Pagliarucci Distribucija PEZ artikala u Bosni i Hercegovini	3
Belma Tuna-Repovac Dosadašnja saznanja o suplementu 5-HTP (5-hidroksitripzofan) prekursoru sinteze serotonina	9
Anis Hasanbegović, Dario Pintarić Prilog ekologiji i rasprostranjenosti rogatog hrčka (<i>Gyromitra in-fula</i> (Schaeff.) Quél) u Kantonu Sarajevo, Bosna i Hercegovina	15
Anis Hasanbegović Novi prilog rasprostranjenosti ambrozije (<i>Ambrosia artemisiifolia</i> L.) u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, Bosna i Hercegovina	23
Denisa Žujo Zekić, Suvad Lelo, Benjamin Jusić Distribucija vrste <i>Vipera ammodytes</i> (Linnaeus, 1758) (Reptilia: Squamata: Viperidae) u Hercegovačko-neretvanskom kantonu (Federacija Bosne i Hercegovine)	31
Denis Bobar Kvalitet meda na području grada Bugojna – SBK/KSB	37
Denis Bobar, Munir Mehović, Sejit Bobar Utjecaj otpadnih voda s poljoprivrednog zemljišta na sadržaj organskih materija u vodotoku rijeke Neretvice u Konjicu	41

Društvene i humanističke nauke

Semir Šejtanić, Semina Krhan Savjetodavni rad pedagoga u osnovnoj školi	47
Kristina Kvesić, Mia Miočević, Ivana Martinović Online nastava u multikulturalnoj sredini za vrijeme pandemije	57
Ivona Šetka Čilić Morphological Awareness and Its Influence on Successful Language Literacy	63
Edina Rizvić-Eminović, Đelaludina Šukalić, Arnela Tursanović Investigating Preference for the Use of Anglicisms among Secondary School Native Bosnian Speakers	75
Lidija Šunjić Povezanost informacijske i komunikacijske tehnologije i destinacijske menadžment organizacije	79
Maksuda Muratović Usmena provjera znanja učenika	85
Mustafa Džafić, Muamera Džafić Osposobljenost učenika za matematičku pismenost	91

Mustafa Džafić, Muamera Džafić Povezanost inkluzivnosti škole i informatičke pismenosti učenika	97
Armin Osmanović, Jasmin Peco, Amela Džubur Teorijske postavke o intelektualnim teškoćama	105
Armin Osmanović Sociodemografski podaci roditelja djece sa intelektualnim i razvojnim teškoćama i roditelja djece tipičnog razvoja u Bosni i Hercegovini	111
Šahim Kahrmanović Ovisnička supkultura – sociološki kontekst	115
Dijana Ivanišević, Antonio Topić Karakteristike samopredstavljanja u virtuelnom svijetu	121
Lana Škaljić, Emina Ademović, Denisa Žujo Zekić Inkluzivna kultura unutar osnovne škole	125
Lejla Žunić Turističko planiranje raftinga kao avanturističkog proizvoda	129
Aldina Leto Povezanost sociodemografskih karakteristika i rezilijentnosti zaposlenika	137
Džafer Alić, Ekrem Čolakhodžić, Adnan Ademović, Armin Duzić Efekti aerobik programa na motoričke sposobnosti nogometaša uzrasta od 12 do 15 godina	143
Stefan Elezović, Merima Jašarević Jezik i identitet: percepcija uloge jezika u kreiranju subjektivne identifikacije	147
Azra Hadžiomerović Analiza uspješnosti provedene online nastave matematike u srednjim i osnovnim školama na području Hercegovačko-neretvanskog kantona iz ugla predavača (nastavnika i profesora)	155
Merima Jašarević, Anđela Lukenda Samopoimanje ženske ličnosti u patrijahalnoj kulturi – feministička kritička analiza dvije fokus grupe	165
Sanja Merzić Komparativna analiza engleskih i bosanskih frazema sa zoonimskom sastavnicom	175
Sanja Merzić Frazemi u publicističkom stilu	181
Merima Čamo, Sarina Bakić, Adnan Džafić, Amer Osmić Akulturacija, transkulturacija i (trans)kulturni identiteti	185

Prirodne i matematičke nauke

Distribucija PEZ artikala u Bosni i Hercegovini

Suvad Lelo, Alma Tahirović, Claudia Pagliarucci

SAŽETAK: U ovom radu je predstavljeno istraživanje dostupnosti i interesa bosanskohercegovačkih građana za kupovinu artikala fabrike PEZ INTERNATIONAL GMBH iz Trauna, Austrija. Konstatovano je da prodaja artikala navedene fabrike u našoj državi ima dugu tradiciju od oko 60 godina (ili oko 2/3 perioda postojanja i prodaje samih proizvoda) te da se prodaja dozatora povećava iz godine u godinu. Osnova prodaje fabrike PEZ su visoko kvalitetne bombone na bazi pepermint (ekstrakta *Mentha x piperita* L.) sa prodajom od oko pet milijardi komada godišnje te propratnih (kolekcionarski vrlo traženih) dozatora navedenih bombona kojih se proda oko 70 miliona komada godišnje. Poseban naglasak u ovom radu je dat analizi mogućeg razvoja kolekcionarskog interesa građana Bosne i Hercegovine za PEZ proizvode čiji artikli, čak i novi iz limitiranih serija mogu doseći aukcijske cijene od više od 15.000 KM/BAM.

Ključne riječi: *PEZ, Kolinska, Spanish Market, Bosna i Hercegovina*

Distribution of PEZ Articles in Bosnia and Herzegovina

ABSTRACT: This paper presents a study of the availability of articles and the interest of BiH citizens in purchasing articles from the PEZ INTERNATIONAL GMBH factory in Traun, Austria. It was stated that the sale of items of this factory in our country has a long tradition of about 60 years (or about 2/3 of the period of existence and sale of the products themselves) and that sales of products are increasing from year to year. The basis of the PEZ factory's sales are high-quality peppermint-based candies (*Mentha x piperita* L. extract) with sales of about five billion pieces per year and accompanying (collector's highly sought after) dispensers of these candies, which sell about 70 million pieces a year. Special emphasis in this paper is given to the analysis of the possible development of collector's interest of the citizens of Bosnia and Herzegovina for PEZ products whose items, even new ones from limited series can reach auction prices of more than 15,000 KM/BAM.

Keywords: *PEZ, Kolinska, Spanish Market, Bosnia and Herzegovina*

UVOD

PEZ bombone, izvorno „PEZ drops“ (pakovane u malim limenkama), izumio je Eduard Haas III (Beč, Austrija) kao alternativu pušenju. Naziv PEZ dolazi od njemačke riječi za pepermint (pfefferminz), uzimajući P od prvog slova, E od srednjeg i Z od posljednjeg slova kako bi se formirala riječ PEZ. Godine 1935. u Čehoslovačkoj je izgrađena nova PEZ tvornica za proizvodnju slatkiša u većem obimu i oblika briketa, ali je prodaja i dalje u malim džepnim limenkama. Promjena prodajne strategije nakon izuma Oskara Jukseja (Oscar Uxa) koji je napravio plastični prototip antiupaljača, tj. dispanzera za bombone (prvi dozator je službeno predstavljen 1949. godine na bečkom sajmu, a originalni dozator je imao isti kapacitet, 12 bombona, kao i danas!) donio je enormni poslovni uspjeh. 1952. PEZ počinje prodaju i u Sjedinjenim Državama, gdje se ideje o unapređenju nižu godinu za godinom: od pojave novih artikala do novog načina sklapanja izvornih dozatora (definisanih ispisanim patentima na samim predmetima), a 1973. gradi prvi pogon za proizvodnju slatkiša u Orangeu, Connecticut, Sjedinjene Američke Države (Orange, CT, USA). 2011. PEZ je otvorio Centar za posjetitelje (Lelo, 2020; <https://us.pez.com/pages/history>).

Danas kompanija (s lokacijama u Traunu, Austrija i Orangeu, CT, SAD) prodaje i plasira svoje proizvode

diljem svijeta, tj. proizvodi su dostupni u više od 80 država širom planete.

PEZ fabrika u Orange Cityju (Connecticut, USA) proizvodi milion pakovanja dnevno (12 miliona bombona ili 4,38 milijardi godišnje; <https://www.candyindustry.com/articles/83157-working-the-pez-plan>).

Tokom sedme decenije 20. vijeka Gessenschaft GmbH Traun Austria je sklopio ugovor sa slovenačkom firmom Kolinska i započeo proizvodnju u Jugoslaviji. Početkom proizvodnje PEZ artikala u Jugoslaviji počinje prodaja i u Bosni i Hercegovini te su se ovdje mogle nabaviti najprestižnije „figurice“, dozatori sa kreiranom glavom popularnih likova ili oblika upaljača, kao i drugi, manje popularni artikli (http://www.collector.at/Linde_Titze_usw_/linde_titze_usw_.html). Ipak, važno je naglasiti da je u krugovima kolekcionara PEZ artikala svaki jugoslovenski artikal vrlo tražen i na visokoj cijeni sa posebnim naglaskom na dozatore Vučko (Lelo, 2020; http://www.collector.at/Yugoslavia_PEZ/yugoslavia_pez.html).

Početkom rata u Bosni i Hercegovini u aprilu 1992. pa sve do 1999. godine nije bilo organizovane prodaje PEZ artikala, ali je cvjetala prodaja preostalih, jugoslovenskih dozatora po „buvljim pijacama“ koji su mahom iznošene iz države.

24.7.1998. registrovana je KOLINSKA d.o.o. Sarajevo koja je prodavala PEZ artikle do kraja 2007. godine (<https://www.poslovanje.ba/registar/115090/kolinska-d.o.o.-sarajevo>). Kolinska je u svom programu imala faktički izvorne slovenske artikle, ali je zatvaranjem pogona u Ormožu od strane austrijske firme 03.12.2004. godine (<https://www.finance.si/105982/Druzba-PEZ-International-AG-je-prenehala-s-svojo-proizvodnjo-v-Sloveniji>) prestala njihova proizvodnja pa je daljnja distribucija za ovu firmu postala neisplativa.

18.3.1997. osnovan je SPANISH MARKET d.o.o. Sarajevo (<https://spanishmarket.ba/bs/o-nama>; <https://www.poslovanje.ba/registar/94411/spanish-market-d.o.o.-sarajevo>) koji je ugovorima sa Gessenschaft GmbH Traun – Austria i KOLINSKA d.o.o. Sarajevo preuzeo distribuciju PEZ artikala u Bosni i Hercegovini kao generalni zastupnik 2008. godine.

MATERIJAL I METODE RADA

Za pisanje ovog rada korišteni su inventarni podaci firme Spanish Market d.o.o Sarajevo o uvozu i prodaji PEZ artikala i u Bosni i Hercegovini, zatim dostupni podaci sa zvaničnih stranica firme vezanih sa PEZ International GmbH iz Trauna – Austria i dostupni podaci o kolekcionarskim vrijednostima i popularizaciji sakupljanja PEZ artikala.

REZULTATI RADA I DISKUSIJA

Prodaja PEZ artikala u Bosni i Hercegovini započeta je sredinom sedme decenije prošlog vijeka, tj. u SFR Jugoslaviji, a distribuciju je vršila fabrika Kolinska iz Ljubljane, koja je u tom periodu pokrenula i aktivnosti sa matičnom firmom PEZ GmbH iz Trauna, osnivanja i pokretanja firme Plastikdispenser u Ormožu (Slovenija), tako da su se jako dugo i bombone i figurice proizvodile u Jugoslaviji, preciznije rečeno u Socijalističkoj Republici Sloveniji, a kasnije u Republici Sloveniji i to sve do decembra 2004. godine (Slika 1-5).

Slika 1-2. Prikaz PEZ dispenserica koji su se mogli kupiti u Bosni i Hercegovini 1965. godine (Paja Patak – 1961, Miki Maus – 1961, Pluton – 1963.) i jedinstvenih oznaka na dršci: patent 2.6 i oznaka države – „V“ (foto: S. Lelo)

Svakako najčuveniji artikal iz tog perioda je PEZ figurica (dispenser, dozator) Vučko, koji je dosegao izuzetnu popularnost pa se i danas smatra da istinski kolekcionar PEZ figurica mora imati svoj primjerak navedene figurice (Slike 3-5).

Slika 3. Prikaz tipičnih varijanti PEZ figurica (dozatora) vučko izrađenog u periodu 1983. godine radi obilježavanja XIV Olimpijskih igara Sarajevo 1984. (foto: S. Lelo)

Slika 4-5. Prikaz podataka o distributeru PEZ dozatora prodavanih u Bosni i Hercegovini od strane KOLINSKA d.o.o. Sarajevo te SPANISH MARKET d.o.o. Sarajevo (foto: S. Lelo)

Istraživanjem distribucije PEZ proizvoda u Bosni i Hercegovini u periodu 2008-2021. (aktivnosti uposlenika Spanish Marketa, Sarajevo), konstatovano je da su PEZ artikli prodavani na oko 12.300 prodajnih mjesta, ali da je godišnji broj mjesta prodaje oko 7.000 (otvaranje i zatvaranje malih prodajnih objekata).

Spanish Market d.o.o. Sarajevo je u periodu od 2008.-2021. godine prodao više od 50 miliona PEZ bombona (Tabela 2), a prva narudžba upućena je 19.12.2007. godine (Tabela 1).

U Bosni i Hercegovini prosječno se godišnje proda 3.607.506 PEZ bombona ili 0,072% ukupne godišnje prodaje kompanije, što je za ovako malu zemlju jako dobar rezultat.

Uporedo s prodajom tipičnih PEZ bombona oblika briketa (cigle) koje se tradicionalno pakuju kao tuce (12 komada) u jednom pakovanju razvijena je i prodaja dozatora/dispensera za navedene bombone. U istom periodu naručeno je (i prodato) više od tri miliona dozatora (Tab. 3).

U Bosni i Hercegovini prosječno se godišnje proda 215.357 dozatora ili 0,307% ukupne godišnje prodaje kompanije, što je za ovako malu zemlju izuzetan interes.

Iz priloženih podataka jasno se ogleda ujednačen trend prodaje bombona i za njih namijenjenih dozatora (Grafikon 1).

Tabela 1. Prikaz podataka prve narudžbe PEZ artikala od strane Spanish Market d.o.o. Sarajevo na dan 19.12.2007. godine

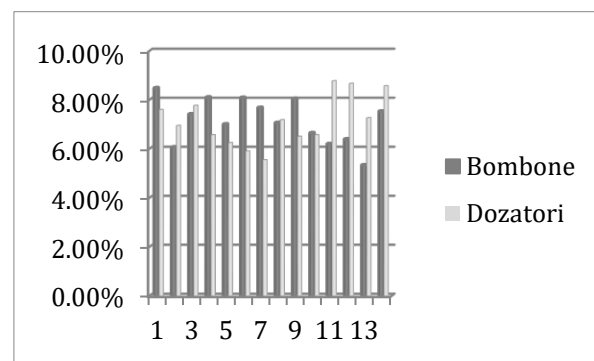
Ulaz i prodaja (količinski prikaz)	Jed. mjere	Broj komada
PEZ BLISTER 1+2 17gr LOONEY TUNES P-12	KOM	7.680
PEZ BLISTER 1+2 17gr MICKEY MAUSE P-12	KOM	7.680
PEZ BLISTER 1+2 17gr HELLO KITTY P-12	KOM	3.840
PEZ BLISTER 1+2 17gr BEE MOVIE P-12	KOM	3.840
PEZ BLISTER 1+2 17gr PRINCESS P-12	KOM	3.840
PEZ MINI FRUIT PLASTIC CAN 4,2gr 100/1 P-2	KOM	84.000
PEZ SINGLE CANDY METAL CAN 8,5gr 400/1 P-2	KOM	64.800
PEZ SINGLE CANDY SOUR MIX 8,5gr 100/1 P-6	KOM	52.800
FIZZY PEZ 3GR PLASTIC DISPLAY 100/1 P-2	KOM	46.200
FIZZY PEZ 6GR PLASTIC DISPLAY 150/1 P-2	KOM	30.600
PEZ DEXTROSE VITA 30gr 24/1 P-2	KOM	7.200

Tabela 2. Prikaz apsolutnih i relativnih vrijednosti naručenih PEZ bombona po godinama od početka poslovanja Spanish Market d.o.o. Sarajevo do danas (2008-2021); total 50.505.080

2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.
4.282.600	3.061.600	3.742.600	4.091.400	3.535.200	4.084.000	3.876.000
8,48%	6,06%	7,41%	8,10%	7,00%	8,09%	7,67%
2015	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.
3.565.280	4.063.200	3.354.400	3.129.600	3.227.200	2.692.000	3.800.000
7,06%	8,05%	6,64%	6,20%	6,39%	5,33%	7,52%

Tabela 3. Prikaz apsolutnih i relativnih vrijednosti naručenih PEZ dozatora po godinama od početka poslovanja Spanish Market d.o.o. Sarajevo do danas (2008-2021); total 3.015.000

2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.
228.48	209.28	234.24	197.76	188.16	177.79	167.04
0	0	0	0	0	2	0
7,59%	6,94%	7,76%	6,56%	6,24%	5,90%	5,54%
2015	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.
216.32	195.84	197.76	264.20	261.12	218.88	258.12
4	0	0	4	0	0	0
7,17%	6,50%	6,56%	8,76%	8,66%	7,26%	8,56%

Grafikon 1. Uporedni grafički prikaz relativnih (%) vrijednosti ostvarene prodaje PEZ bombona i dozatora po godinama od početka poslovanja Spanish Market d.o.o. Sarajevo do danas (2008-2021)

Iz gore prezentiranih podataka jasno se vidi da postoji porast interesa stanovnika Bosne i Hercegovine za PEZ figuricama (dozatorima), naročito u posljednje četiri godine.

Kolekcioniranje je kao hobi sakupljanje (koje uključuje: traženje, lociranje, stjecanje, organiziranje, katalogiziranje, izlaganje, pohranjivanje i održavanje) predmeta koji su od interesa za pojedinog kolekcionara (Blom, 2005). PEZ predmeti su jedan od najpopularnijih kolekcionarskih brendova, a razlikuju se u više pravaca organiziranog kolekcioniranja, a najpopularnija varijanta je sakupljanje dozatora (dispenzera, figurica; Lelo, 2020). PEZ dozatori su jeftini i pragmatični artikli koji služe pohranjivanju namjenskih bombona i njihovoj brzom i higijenski visokom sigurnom korištenju. Ponovno ćemo da su oni podsjećanje na štetnost tabakomanije (lažni upaljači) što dodatno podstiče simpatije osviještenih osoba koji njima nastoje odgajati potomstvo kao nepušače.

Moderni dozatori su kreirani od strane vrhunskih umjetnika i populariziraju uglavnom likove iz filmske industrije, ali i mnoge druge teme (političke, predsjednici USA, vjerske, Uskrs/Božić, sportske – klubovi itd.).

U Bosni i Hercegovini je sakupljanje PEZ artikala, pa i dozatora, na vrlo niskom nivou. Iako je prodaja navedenih predmeta na oko 200.000 komada godišnje broj kolekcionara s ozbiljnim opusom je minoran (svoga nekoliko osoba). Kreiranjem prvih originalnih bh. dozatora, menadžerica Spanish Marketa je napravila izuzetno kvalitetan iskorak u stimulisanju kolekcioniranja spomenutih predmeta koji su traženi artikli u svim državama na planeti.

Preciznije rečeno A. Tahirović je kreirala PEZ dozatore „Sarajevo“ i „Željezničar“ (Slike 6-7) koji spadaju u seriju „Sport Promos“ u kojoj su navedeni kao posebna podserija „Bosnian-Herzegovinian Football“.

Slike 6-7. Prikaz bosanskohercegovačkih PEZ dozatora: „Sarajevo“ i „Željezničar“ (ograničena serija)

Figurice su predstavljene 24.10.2018. u „Sarajevo City Centru“ gdje je održana i prva izložba PEZ dozatora u Bosni i Hercegovini. Na ovom jako značajnom, prvom ikada održanom izlaganju PEZ artikala, pojavilo se svega pet izlagača.

2020. godine fabrika PEZ je odobrila organizaciju prvog okupljanja PEZ kolekcionara koje je održano 10.7.2021. godine u prostorijama Biznis Centra Ilijaš (Kanton Sarajevo), ali uz svega tri domaća i osam inostranih učesnika (<http://pezpalz.blogspot.com/2021/05/five-crystal-pez-pandas-revealed-more.html>; Lelo et al., 2022) i za tu priliku su izrađeni dozatori „Crystal

Panda 1st B&H PEZ Gathering Ilijaš-Sarajevo" (Slika 8). Podsjećamo da je prvo okupljanje održano 1991. u Ohaju sa 1.400 različitih karaktera (glava na figuricama/dozatorima; <https://www.smithsonianmag.com/innovation/how-pez-evolved-from-anti-smoking-tool-to-beloved-collectors-item-180976545/>).

Slika 8. Prikaz bosanskohercegovačkog PEZ dozatora „Crystal Panda 1st B&H PEZ Gathering Ilijaš-Sarajevo“ (proizvedenog u 72 primjerka pa je vrlo rijedak)

U Bosni i Hercegovini najveću privatnu kolekciju PEZ artikala posjeduje dr. Suvad Lelo od oko 7.500 artikala. S. Lelo je počeo sakupljati PEZ artikle, prvenstveno dozatore (figurice) u augustu 2016. godine kada su kao kolekcionari dominirali članovi porodica Ramović i Pajić (obje porodice su bili izlagači u gore spomenutoj izložbi u SCC-u). Objke navedene kolekcije je otkupio S. Lelo.

Na Facebook stranici PEZ Bosne i Hercegovine jasno se vidi da postoji znatan interes za PEZ novosti i artikle, ali stvarnih, strastvenih kolekcionara ima jako malo.

S druge strane podatak o prodaji čak tri miliona dozatora nameće pitanje o tome gdje su svi oni završili.

Navedeno pitanje je itekako legitimno ako napomenemo da cijena dozatora (figurica) značajno raste u vremenu. Broj od 15.000 proizvedenih dozatora „Sarajevo“ i isto toliko „Željezničar“ svrstava ih u serije ograničene proizvodnje. U momentu pojave na tržište njihova vrijednost je iznosila 3,5 KM (1,79 EUR; 1,92 US \$). Na portalu eBay cijena para kreće se u rasponu 12-19 US \$ (21,5-24,5 KM), a na kolekcionarskim portalima i do 35 US \$ (63,5 KM).

Dozator Crystal Panda 1st B&H PEZ Gathering Ilijaš-Sarajevo prodan je u dvocifrenom broju komada po cijenama: 3x 85 KM, 7x 100 US \$, 2x 110 US \$, 2x 120 US \$ i 1x 120-140 US \$. Dakle, stvarna cijena spomenute PEZ figurice je, smatramo, 195 KM (100 EUR). Napominjemo da su proizvedene 72 figurice (Lelo et al., 2022), a ujedno dajemo i informaciju da nema spomenutih dozatora, Crystal Panda Ilijaš-Sarajevo, u ponudi za prodaju.

U Bosni i Hercegovini je bio i jako veliki broj PEZ figurica Vučko čija je cijena na svjetskom tržištu iznosila:

350 US\$ bez kape, 450 US\$ sa zimskom kapom i 500 US\$ sa bob šljemom, dok su cijene atipičnih primjeraka (žuta, plava, crna, bijela drška, odnosno obojene kape i šljemovi ili crnog nosa) značajno skuplji (Lelo, 2020). Nažalost, skoro svi PEZ dozatori Vučko su prodani izvan Bosne i Hercegovine što je rezultiralo i značajnim padom cijene na tržištu na oko polovinu cijene, mada se odlično očuvani još uvijek prodaju po fantastičnim cijenama.

Svakako treba istaknuti pet dispenzera skupljih od 15.000 KM:

1. The 1961 Political Donkey Pez Dispenser (\$12.000-\$15.000),
2. Prince William and Duchess Kate (\$13.360),
3. The 1982 World's Fair Astronaut B (\$12.000),
4. The 1950s Clear Space Gun (\$11.211),
5. The 2018 Prince Harry and Meghan Markle (\$9.866),
6. (<https://moneyinc.com/most-expensive-pez-dispensers-in-the-world/>).

Zbog svega navedenog tvrdimo da sakupljanje PEZ artikala, posebno figurica (dozatora, dispenzera) predstavlja odličnu, vrlo jeftinu investiciju (koja postojano čuva monetarnu protuvrijednost od skrivene inflacije kao što su poskupljenja roba i usluga) koja zaokuplja pažnju mladih, a djecu „prisiljava“ na kulturološko uzdizanje upoznavanjem likova iz antologijskih priča, njihovih interpretatora (glumaca) ili historijskih likova (predsjednici USA, na primjer).

ZAKLJUČAK

Na temelju prezentiranih podataka o distribuciji PEZ artikala u Bosni i Hercegovini možemo zaključiti:

- PEZ artikli u Bosni i Hercegovini mogli su se kupiti od oko 1965. pa sve do marta 1992. godine posredstvom firme Kolinska Ljubljana;
- Kolinska d.o.o. Sarajevo nastavlja prodaju od 1998. do 2007, a Spanish Market d.o.o. Sarajevo od 2008. do danas;
- Spanish Market d.o.o. Sarajevo je u periodu 2008-2021. prodao 50.505.080 (godišnje 3.607.506) bombona i 3.015.000 (godišnje 215.357) dozatora;
- u Bosni i Hercegovini prodaja PEZ bombona obuhvata 0,072%, dok prodaja dozatora obuhvata 0,037% svjetske prodaje;
- u Bosni i Hercegovini postoji stalni interes za PEZ bombone, a za PEZ dozatore interes čak i raste, posebno u zadnje četiri godine;
- Prema interesu potrošača u Bosni i Hercegovini možemo reći da postoji solidna osnova za organizirani porast kolekcioniranja PEZ artikala, a posebno PEZ dozatora;
- Osnova za kolekcioniranje je posebno oplemenjena publiciranjem prvih bosanskohercegovačkih PEZ figurica. „Sarajevo“ i „Željezničar“ („Sport Promos“, odnosno „Bosnia and Herzegovina Foodbal“) te Crystal Panda 1st B&H PEZ Gathering Ilijaš-Sarajevo (Convention 2021);
- Dozatori „Sarajevo“ i „Željezničar“ aktuelno vrijede oko 20 KM po komadu, dok konvencijski „Crystal

Panda 1st B&H PEZ Gathering Ilijaš-Sarajevo“ vrijedi oko 195 KM.

LITERATURA

Blom, Ph. (2005) To Have and To Hold: an intimate History of collectors and collecting. Abrams Press, New York.

<http://pezpalz.blogspot.com/2021/05/five-crystal-pez-pandas-revealed-more.html>. Pristup 24.02.2023.

http://www.collector.at/Yugoslavia_PEZ/yugoslavia_pez.html. Pristup 24.02.2023.

<https://moneyinc.com/most-expensive-pez-dispensers-in-the-world/>. Pristup 24.02.2023.

<https://spanishmarket.ba/bs/o-nama>. Pristup 01.03.2023.

<https://us.pez.com/pages/history>. Pristup 01.03.2023.

http://www.collector.at/Linde_Titze_usw_/linde_titze_usw_.html. Pristup 24.02.2023.

<https://www.candyindustry.com/articles/83157-working-the-pez-plan>. Pristup 24.02.2023.

<https://www.finance.si/105982/Druzba-PEZ-International-AG-je-prenehala-s-svojo-proizvodnjo-v-Sloveniji>. Pristup 24.02.2023.

<https://www.poslovanje.ba/registar/115090/kolinska-d.o.o.-sarajevo>. Pristup 24.02.2023.

<https://www.smithsonianmag.com/innovation/how-pez-evolved-from-anti-smoking-tool-to-beloved-collectors-item-180976545/>. Pristup 24.02.2023.

Lelo, S. (2020). PEZ figurice vučko: varijante i njihova vrijednost. Suvad Lelo pod pokroviteljstvom Spanish Market d.o.o. Sarajevo.

INFORMACIJE O AUTORIMA

Suvad Lelo

Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu
Zmaja od Bosne 33, 71000 Sarajevo,
Bosna i Hercegovina
e-mail: suvadlelo@yahoo.com

Alma Tahirović

SPANISH MARKET d.o.o. Sarajevo
Bojnička 44, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
e-mail: alma@spanishmarket.ba

Claudia Pagliarucci

PEZ INTERNATIONAL GMBH
Eduard-Haas-Straße 25, 4050 Traun, Austria
e-mail: cp@pez.at

Dosadašnja saznanja o suplementu 5-HTP (5-hidroksitriptofan) prekursoru sinteze serotonina

Belma Tuna-Repovac

SAŽETAK: 5-HTP povećava koncentraciju serotonina u CNS-u. Ustanovljeno je da oralnom upotrebom povećava i koncentraciju melatonina, dopamina, norepinefrina i β -endorfina. Zbog navedenih osobina 5-HTP ima jedinstveni učinak na hemiju mozga i druga stanja ovisna o serotoninu. Upotreba 5-HTP-a datira od prve polovine XX vijeka i smatra se alternativom pri upotrebi SSRI. Glavni prirodni izvor 5-HTP-a je sjeme afričke biljke Griffonia simplicifolia. Potrebno je imati u vidu da koncentracija supstance varira od godišnjeg doba i regije uzgoja. Iako je većina kliničkih istraživanja provedena na slučajevima depresije, anksioznosti, napadima panike i poremećaja spavanja, 5-HTP se također pozitivno pokazao pri liječenju metaboličkih poremećaja kao što su prejedanje i dijabetes. Potrebno je da se buduća istraživanja fokusiraju na što sigurniju i održiviju proizvodnju 5-HTP-a. Povećanje prinosa i odstranjivanje nečistoća će omogućiti efikasniju upotrebu kako u farmaceutskoj tako i u industriji proizvodnje dodataka prehrani.

Ključne riječi: 5-HTP, serotonin, depresija

Current Understanding of 5-HTP (5-hydroxytryptophane), a Supplement that is a Precursor to Serotonin Synthesis

ABSTRACT: 5-HTP increases the concentration of serotonin in the central nervous system. It is established that orally taken also increases the concentration of melatonin, dopamine, norepinephrine and β -endorphin. Because of highlighted characteristics, 5-HTP plays an important role in the brain chemistry and other conditions dependent on serotonin. Use of 5-HTP dates back to the first half of the twentieth century and it is considered as a viable alternative to the SSRI antidepressants. The main source of 5-HTP is the seed of the African plant Griffonia simplicifolia. It is important to highlight that the concentration of the substance varies according to seasons and region of cultivation. Even though the majority of clinical trials were conducted on the cases of depression, anxiety, panic attacks and sleeping disorders, 5-HTP showed promising results in cases of metabolic disorders such as overeating and diabetes. It is necessary that future research is focused on safer and sustainable production of 5-HTP. Increasing yields and removing impurities will enable more efficient use in both the pharmaceutical and nutritional supplement industries.

Keywords: 5-HTP, serotonin, depression

UVOD

Neurotransmiteri se sintetiziraju od aminokiselina koje se nalaze u proteinima. Proteini koje unosimo putem hrane se procesom varenja razlažu do aminokiselina koje organizam koristi za sintezu drugih tijelu neophodnih proteina. Upravo se iz tog razloga aminokiseline često nazivaju gradivnim jedinicama organizma. Od posebnog značaja je aminokiselina triptofan od koje se najprije sintetizira 5-HTP koji se potom pretvara u serotonin.

Uloga serotonina na psihičko i fizičko zdravlje poznata je decenijama. S obzirom na to da se serotonin sintetizira iz triptofana proizvođači suplementa su proizveli sintetizirani oblik L-triptofan s ciljem povećanja koncentracije serotonina (triptofan je aminokiselina koja se nalazi prirodno u hrani dok je L-triptofan sintetizirani oblik). U SAD-u više od 3 decenije oko 30 miliona ljudi koristilo je L-triptofan u tretmanu nesanicе, depresije, prejedanja i drugih zdravstvenih problema. 1989. godine dolazi do tzv. epidemije koju je karakteriziralo osjećaj jakog bola u mišićima i zglobovima te visoka temperatura, slabost, oticanje

udova i kratak dah. Ustanovljeno je značajno povećanje koncentracije bijelih krvnih zrnaca eozinofila. Uobičajeno je da se koncentracija eozinofila povećava usljed imunološkog odgovora na alergije ili infekcije. Otkriveno je da se ova grupa simptoma kasnije nazvana eozinofilija-mialgija sindrom EMS (eosinophilia-myalgia syndrome) razvila kod osoba koje nikada nisu imale navedene zdravstvene probleme. Jedino što su imali zajedničko je to da su koristili L-triptofan kao suplement. U SAD-u je oko 1500 osoba imalo navedene simptome, a oko 30 njih je preminulo u prvoj godini tzv. epidemije. FDA (Food and Drug Administration) je uputila proizvođačima zahtjev za povlačenje s tržišta ovog dijetetskog suplementa. Od tada se L-triptofan isključivo propisivao na ljekarski recept. Da bi se ustnovile stvarne činjenice, nekoliko timova istraživača uključujući i CDC (Center for Disease Control), analiziralo je sve dostupne podatke. Zaključili su da je EMS epidemija nastala upotrebom određene serije L-triptofana proizvedene između oktobra, 1988. i jula 1989. od proizvođača "Showa Denko" iz Japana, a iznosi 60% ukupnog L-triptofana prodalog u SAD-u.

Navedeni proizvođač je L-triptofan dobijao procesom fermentacije za koji je potreban specifični soj bakterija. Ustanovljeno je da je L- triptofan bio kontaminiran usljed promijenjenog načina fermentacije i filtriranja.

L-triptofan se koristi kao ustanovljen i odobren tretman u liječenju depresije, nesanice i drugih zdravstvenih stanja u zemljama zapadne Europe. Stroga pravila se od tada primjenjuju u provjeri čistoće L-triptofana i bitno je napomenuti da nakon ustanovljenih procedura nije bilo prijavljenih novih slučajeva EMS-a.

Upravo je ova kriza navela istraživače na potragu za alternativom L-triptofanu koja će povećati koncentraciju serotonina bez rizika, a ta alternativa je 5-HTP.

MEHANIZAM DJELOVANJA 5-HTP-A

Primarno 5-HTP povećava koncentraciju serotonina u CNS-u. Oralnom upotrebom 5-HTP-a ustanovljeno je da dolazi do povećanja koncentracije melatonina, dopamina, norepinefrina i β -endorfina. Upravo zbog ove osobine da pored serotonina može da povećava koncentraciju dopamina i norepinefrina 5-HTP ima jedinstveni učinak na hemiju mozga i druga stanja ovisna o serotoninu, što se ne može reći za druge supstance kao što su L-triptofan.

5-HTP posjeduje mogućnost da zaštiti tijelo od slobodnih radikala. Studija izvedena u SAD-u od strane Radiation research pokazala je da 5-HTP ima značajnu ulogu u djelovanju protiv slobodnih radikala i oksidativnog oštećenja. Interesantna je činjenica da povećana koncentracija triptofana kao prekursora sinteze serotonina bilo u prehrani ili konzumiranjem dijetetskih suplemenata može čak povećati nivo slobodnih radikala.

5-HTP ima veoma važnu ulogu u sintezi melatonina. Posljednjih godina melatonin se sve više konzumira kao suplement u tretmanu nesanice, depresije i poremećaja spavanja uzrokovanih naglom promjenom vremenske zone (jet lag). Endorfini su neuropeptidni neurotransmiteri nastali od dvije ili više aminokiselina. S obzirom na to da endorfini imaju hemijsku sličnost s morfinima, može se reći da su analgetici koje tijelo samo proizvodi. Osjećaj boli je jedan od vitalnih odbrambenih mehanizama tijela. U slučaju bolesti, povrede, tijelo proizvodi endorfine, međutim, ukoliko stanje potraje duže može doći do iscrpljivanja zaliha endorfina. Upotrebom 5-HTP moguće je obnoviti zalihe endorfina zato što 5-HTP povećava nivo serotonina, a serotonin ima glavnu ulogu u regulaciji, produkciji i oslobađanju endorfina.

Pored navedenih uloga 5-HTP dokazano može povećavati koncentracije i drugih neurotransmitera kao što su dopamin i norepinefrin. Sposobnost 5-HTP-a da utiče na indolamine kao i na katecholamine omogućava mu da ima širok spektar djelovanja.

USPOREDBA OSOBINA 5-HTP I S TRIPTOFANOM I DRUGIM KONVENCIONALNIM ANTIDEPRESIVIMA

Iako komercijalno dostupan 5-HTP izdvojen je iz sjemena afričke biljke Griffonia simplicifolia i nije sklon kontaminaciji, dok se L-triptofan dobija procesom fermentacije što predstavlja povećani rizik. 5-HTP se u jetri ne može metabolizirati do kynurenina što je slučaj

kod triptofana i L-triptofana, zapravo što je veća količina triptofana, veća je količina kynureniana. Kada do toga dođe, kynurenin se ne može konvertirati u serotonin. 70% doze 5-HTP-a uzete oralno se putem krvotoka prenosi u mozak, dok se 3% doze L - triptofana uzete oralno konvertira u serotonin. 5-HTP prelazi moždanu barijeru bez smetnje, dok se triptofan mora "takmičiti" za mjesto na transportnom proteinu. 5-HTP povećava količinu i drugih neurotransmitera kao što su melatonin, dopamin, norepinefrin, dok L-triptofan nema takav učinak. Pojedine osobe imaju genetički nedostatak enzima potrebnih za konverziju triptofana u 5-HTP, a njegovom upotrebom se prevazilazi ovaj urođeni nedostatak. 5-HTP ima značajnu ulogu u zaštiti od slobodnih radikala i oksidativnog stresa, dok visoke doze L-triptofana mogu dovesti do povećanja količine slobodnih radikala.

S obzirom na to antidepresivi svoj učinak ispoljavaju u mozgu, "centru" svih procesa organizma, sasvim je logično da terapija antidepresivima nosi sa sobom različite neželjene efekte koji variraju u zavisnosti od vrste antidepresiva i primijenjene doze. Gotovo kod svih antidepresiva u prvim sedmicama terapije ispoljavaju se neželjeni efekti kao što su mučnina, blaga vrtoglavica i glavobolja. Kod pacijenata s osjetljivim gastrointestinalnim sistemom mogu se javiti simptomi poput gorušice i dijareje, što se može ublažiti upotrebom lijekova uz obrok ili nakon njega. Jedan neželjeni efekat koji se nerijetko javlja je nesanica zbog koje se često propisuju dodatni lijekovi za spavanje ili umirenje koji bi ovaj simptom ublažili. Do danas se vode rasprave o efikasnosti antidepresiva, njihovoj štetnosti po zdravlje pacijenata, osobine da stvaraju ovisnosti ili da se čak mogu smatrati placebo. Ljekari se češće odlučuju za propisivanje antidepresiva imajući u vidu da su prije dobijanja upotrebne dozvole ovi lijekovi morali proći adekvatna istraživanja, licenciranja i kontrole. Industrija lijekova ulaže velike napore i sredstva s ciljem stavljanja terapije u upotrebu, međutim, 5-HTP nikada nije adekvatno ispitan, barem ne u onoj mjeri kao standardne terapije. Istraživanja koja se bave analizom učinkovitosti ovog preparata su ograničena kako brojem tako i obimom. Imajući u vidu ograničenja ipak statistički podaci ukazuju da se ne bi trebalo odustati od ispitivanja učinkovitosti 5-HTP-a. Sama činjenica da pacijenti potvrđuju pozitivne učinke ovog prirodnog preparata samo po sebi je dovoljan razlog za to.

RASPRAVA

Serotonin, poznatiji pod nazivom "hormon sreće", između ostalog, kontroliše i nivo raspoloženja. Afričkog porijekla, Griffonia simplicifolia i 5-HTP su vremenom postali jedan od najtraženijih suplemenata današnjice.

Triptofan je otkriven početkom XX vijeka od strane nobelovca Frederika Hopkinsa. Pored otkrića, on je opisao njegovu strukturu i zaključio da ljudski organizam nije u stanju da ga sam proizvede. Na osnovu njegovog rada nastavljeni su eksperimenti s prehranom kojoj je nedostajalo ove esencijalne supstance. Laboratorijski miševi su hranjeni isključivo makronutijentima kao što su masnoće, proteini i ugljikohidrati. Prilikom eksperimenta opažena je stagnacija razvoja kod miševa što je dovelo do zaključka da su "dodaci ishrani" poput vitamina,

minerala i aminokiselina neophodni za rast, a u tu grupu spada i triptofan.

5-HTP je hidrosilizirana forma triptofana. Podjednako 5-HTP i triptofan su ključni elementi u proizvodnji serotonina, tako da nedostatak bilo kojeg od ova dva elementa uzrokuje značajan pad koncentracije. 5-HTP je otkriven kao glavna aktivna supstanca biljke Griffonia simplicifolia koja se od davnina na Afričkom kontinentu koristi u tradicionalnoj medicini. Biljka je autohtona na području centralne i

zapadne Afrike a naročito u zemljama Liberiji i Gabonu. Stanovnici Afrike nisu poznavali koja supstanca unutar ove biljke pomaže njihovim tegobama, ali su itekako bili svjesni da je efikasna. Ljudskom organizmu 5-HTP-om bogata biljka djeluje antiseptično i protuupalno. Povrh toga koristili su je za liječenje bolova, opekotina, problema s bubrezima, povraćanja, proljeva i propadanja zuba. 5-HTP je korišten i za liječenje životinja.

Tabela 1. Kratki prikaz istraživanja upotrebe 5-HTP-a u terapiji depresije

Referenca	Broj pacijenata	Dijagnoza	Doza 5-HTP-a (mg/dan)	Dužina trajanja (dana)	Rezultati
Sano	107 171	Endogena depresija	50-300	7-35	74/107 značajno poboljšanje
Fujiwara	20 173	Endogena depresija	50-200	7-28	10/20 značajno poboljšanje
Matussek	23 180	Unipolarna depresija (13) Bipolarna depresija (1) Involutional depresija (8) Šizofrena depresija (1)	100-300	4-20	7/23 značajno poboljšanje
Takahashi	24 172	Unipolarna depresija (2) Involut (2) Neurotična depresija (1) Psihotička depresija (1)	300	14	7/20 značajno poboljšanje u grupi sa unipolarnom depresijom
Nakajaima	59 177	8 različitih tipova depresije	150-300	21	13/59 značajno poboljšanje 27/59 umjereno poboljšanje
van Hiele	99 181	Endogena depresija (68) personalna depresija (31)	50-600	14	37/68 endogena depresija 6/31 personalna depresija značajno poboljšanje
Kaneko	18 182	Endogena depresija	150-300	10-28	10/18 značajno poboljšanje
van Praag	5 174	Endogena depresija	200-3000	21	3/5 značajno poboljšanje
Brodie	7 183	Psihotička depresija (6) Šizofrena depresija (1)	250-3250	1-15	1/7 umjereno poboljšanje
Barlet	25 184	Melakolija (4) Reaktivna (15) Neurotična depresija (6)	200-800	10-240	19/25 poboljšanje
Lopez	14 185	Endogena depresija	50-300	15-20	12/15 značajno poboljšanje
van Praag	20 186	Endogena depresija	200	21	11/20 značajno poboljšanje i jednak učinak sa clomipraminom
van Praag	15 187	Endogena depresija	200	28	8/15 značajno poboljšanje efektivnije od triptofan ili placebo
Mendlewicz	39 188	Bipolar (24) Unipolar (15)	300	32	13/21 poboljšanje sa samim 5-HTP-om
Poldinger	36 179	Endogena depresija (10) Reaktivna depresija (16) Situaciona depresija (10)	300	42	27/36 poboljšanje
Total	511				285/511 poboljšanje
Total- "double blind" studija	161				94/161 poboljšanje

Serotonin je hormon neophodan za olakšanje simptoma određenih bolesti i poremećaja uključujući epilepsiju, šizofreniju, PMS, Parkinsonovu bolest. Serotonin je otkriven 30-ih godina prošlog vijeka od strane italijanskog naučnika Vittoria Erspamera koji ga je isprva nazvao "enetramin". Njegovo polje proučavanja je tada bilo fokusirano na kontrakciju glatkih mišića krvnih žila u gastrointestinalnom traktu, a posebno enterohromafinih ćelija. Nije ni slutio da upravo mogu proizvesti serotonin. Bilo je potrebno desetak godina proučavanja da se ovaj hormon nazove serotonin. Naziv je dobio zbog toga što je ekstrahiran iz krvnog seruma. 1953. godine serotonin je pronađen i u moždanom tkivu. Ovo otkriće je dovelo da eksperimentalno proučavanje prisustva serotonina i njegovo djelovanje u mozgu i razumijevanje rada serotonergičkih neurona CNS-a. Ovaj dugogodišnji rad rezultirao je razvojem antidepresiva kao i spoznaji da serotonin igra ključnu ulogu aktivnog neurotransmitera te na taj način ublažava simptome depresije.

Sada imamo bolje razumijevanje uloge serotonina i 5-HTP-a u ublažavanju simptoma određenih poremećaja i stanja. S ciljem pronalaska prirodne alternative umjetnim hemijskim supstancama 5-HTP je korišten za liječenje depresije i šizofrenije, a sada je pokazano da može biti efikasan za liječenje hronične boli, migrena, pretilosti, nesanice, narkolepsije, prejedanja i fibromialgije.

Povećanje koncentracije serotonina moguće je postići primjenom prekursora sinteze kao što su triptofan i 5-HTP. Da bi triptofan pokazao svoje djelovanje potrebno je da koncentracije ostalih aminokiselina budu niže jer njegov ulazak u CNS je "kompetitivan", što znači da ne ovisi samo o dostupnim količinama nego i od koncentracija ostalih aminokiselina koje koriste isti transporter. Primjenom 5-HTP-a povećanje koncentracije serotonina je efikasnije budući da se radi o neposrednom prekursoru sinteze serotonina. Kliničke studije dokazuju da je 5-HTP efikasan u povećanju koncentracije serotonina u krvi, te da prelazi krvno-moždanu barijeru bez posebnog transportera. Uzet oralno 5-HTP primarno povećava koncentraciju serotonina u CNS-u, ali i dopamina i norepinefrina. Zbog ove osobine da pored serotonina povećava koncentraciju i drugih neurotransmitera može se reći da posjeduje jedinstveni učinak na hemiju mozga, što se ne može reći za druge supstance kao što su antidepresivi. 5-HTP ima značajnu ulogu u djelovanju protiv slobodnih radikala i oksidativnog oštećenja. Interesantna je činjenica da povećana koncentracija triptofana kao prekursora sinteze bilo u prehrani ili konzumiranjem dijetetskih suplemenata čak dovodi do povećanja koncentracije slobodnih radikala. Upotrebom 5-HTP moguće je obnoviti zalihe endorfina koji predstavljaju neuropeptidne neurotransmitere koji dijele hemijsku sličnost sa morfinima. Povećava koncentraciju serotonina, a serotonin ima glavnu ulogu u regulaciji, sintezi i oslobađanju endorfina.

Rađena su istraživanja u kojima se poredila efikasnost 5-HTP-a u odnosu na triciklične antidepresive. Zaključeno je da nema značajne razlike u efikasnosti između 5-HTP-a i Imipramina. Međutim, 5-HTP je prouzročio nekoliko manje ozbiljnih neželjenih efekata. Dalja istraživanja ukazuju da 5-HTP uzet u dozi od 200 mg dnevno ima podjednaku efikasnost kao

i klomipramin te da nije pokazivao ozbiljne neželjene efekte. Također, ustanovljeno je da kombiniranjem 5-HTP a s klomipraminom pokazuju znatno bolje rezultate nego kada se koriste samostalno. Istraživanja ukazuju da se sličan pozitivan učinak postiže kombiniranjem 5-HTP-a s drugim lijekovima. Istraživanja u kojima se kombinirao 5-HTP s antidepresivima iz grupe inhibitora monoamino oksidaze (MAO) postignuti su bolji rezultati nego kada se MAO antidepresiv koristio samostalno u terapiji. Ovakvim kombiniranjima antidepresiva i 5-HTP-a može doći do prevelikog povećanja koncentracije serotonina. Ovo stanje naziva se serotoninским sindromom kojeg karakterizira, groznica, povišena tjelesna temperatura, znojenje i grč mišića, a rijetko može imati i fatalan ishod. U naučnim radovima je ukazano na ovu moguću neželjenu pojavu upotrebom suplemenata kao što u L-triptofan i 5-HTP i zato je potreban dodatan oprez kod eventualne zajedničke primjene ovih suplemenata.

Slijedom saznanja iz 70-ih godina, 5-HTP se smatrao veoma potentnim preparatom za liječenje depresije kojeg karakteriše niska incidenca neželjenih efekata. Pojavom antidepresiva iz skupine inhibitora ponovne pohrane serotonina (SSRI), nastojalo se usporediti efikasnost 5-HTP-a u odnosu na njih. U Švicarskoj je provedeno double-blind istraživanje u kojem su se poredili učinci 5-HTP-a i predstavnika antidepresiva ove skupine Fluvoxamina. Ovaj antidepresiv je u širokoj upotrebi u Europi. U navedenom istraživanju ispitanici su koristili 5-HTP u dozi od 100 mg tri puta na dan i 50 mg Fluvoxamina po istom režimu. Kod obje grupe uočeno je značajno poboljšanje simptoma. Treba uzeti u obzir da je 5-HTP počeo brže davati rezultate kod većeg procenta pacijenata, nakon samo 2 sedmice zabilježen je pad od 23% (grupa 5-HTP) u odnosu na 19% (grupa fluoxaminom). Stanje pacijenata evaluirano je drugim mjernim skalama. Samoprocjenska skala koju su pacijenti popunjavali pokazala je da su ocijenili fluvoxamine boljim ocjenama. Samo 10 od 34 pacijenata koji su koristili 5-HTP je kazalo da im se stanje poboljšalo za više od 75%, dok je 13 od 34 pacijenata koji su koristili fluvoxamine kazalo da im se stanje poboljšalo za 75%. Prednost 5-HTP-a u odnosu na fluvoxamine su značajnija ukoliko se analiziraju efekti liječenja na specifične simptome depresije kao što su: depresivno ponašanje, anksioznost i nesanica.

Analizom rezultata skale anksioznosti i depresivnosti (SADS) kojom se procjenjuje 20 različitih simptoma depresije kao i njihova jačina i frekvencija, ustanovljeno je da 5-HTP umanjuje depresivne simptome za 53,3%, dok fluvoxamine 47,6%. U ovom istraživanju broj pacijenata koji je prijavio neželjene efekte je iznosio 15 (38,9%), među pacijentima koji su koristili 5-HTP u odnosu na 18 (54,5%) među pacijentima koji su koristili fluvoxamine. Najčešći neželjeni efekat koji je uočen kod pacijenata koji su koristili 5-HTP bila je mučnina, žgaravica i gastrointestinalni problemi (nadustost, grčevi). Ove simptome pacijenti su ocijenili blagim do veoma blagim. Dok s druge strane, pacijenti koji su koristili fluvoxamine neželjene efekte koje su osjećali ocijenili su umjerenim do teškim. Još jedan način na koji možemo procijeniti uspješnost nekog tretmana je broj pacijenata koji je odustao od istraživanja. Samo je jedan ispitanik iz grupe 5-HTP prekinuo istraživanje 35.

dana istraživanja, dok je iz grupe fluvoxamine 4 ispitanika prekinulo istraživanje nakon samo 2 sedmice istraživanja. Ovo može ukazivati na to da se 5-HTP bolje podnosi duži vremenski period nego antidepresivi iz grupe SSRI.

Većina tretmana kojim se liječi depresija učinkovito je od 60 do 80 %, što znači da u prosjeku 3 od 10 pacijenata ne pokazuje nikakvo poboljšanje. Standardni pristup je u ovim slučajevima da se pokuša liječenje drugim lijekom. Oko 30% pacijenata koji nisu pokazali poboljšanje upotrebom SSRI, pokazat će poboljšanje upotrebom MAO inhibitora. Pacijenti kod kojih ne dođe do poboljšanja nakon ponovljenog tretmana smatraju se rezistentnim na terapiju. Istraživanja pokazuju da bi za ove pacijente 5-HTP mogao dati rezultate ukoliko se koristi samostalno ili u kombinaciji sa standardnim antidepresivom. Sprovedeno je istraživanje koje je uključivalo 99 pacijenata kojima je utvrđeno da su rezistentni na terapiju. Ovi pacijenti nisu reagovali na dostupnu antidepresivnu terapiju i elektrokonvulzivnu terapiju. Ovim pacijentima je dat 5 HTP u prosječnoj dnevnoj dozi od 200 mg (od 50 mg do 600 mg dnevno). 43 od 99 pacijenata se potpuno oporavilo, 8 je pokazalo značajno poboljšanje. Ono što je bitno naglasiti da je oko 50% pacijenata koji nisu uočili poboljšanje standardnom terapijom , uočilo je poboljšanje sa 5-HTP-om.

Do sada ne postoje istraživanja dugoročne upotrebe SSRI kod ljudi. Naučnici još uvijek nemaju tačne podatke o tome da li dugoročna upotreba SSRI može izazvati štetu za pacijente. Istraživanja provedena na životinjama ukazuju da postoje razlozi za brigu. Naime, životinjama kojima je davana koncentracija SSRI antidepresiva i drugih jednaka je onoj koja se koristi u humanoj terapiji imaju znatno veći rast kanceroidnih tumora. Također, stopa rasta tumora je veća u odnosu na kontrolnu grupu životinja kojima nije dat antidepresiv iz skupine SSRI. Potrebno je još mnogo istraživanja kako bi se ustanovilo da li antidepresivi mogu dovesti do nastanka kancera ili njegovog ubrzanog razvoja, ali svakako povećavaju zabrinutost kod dugoročne upotrebe ovih lijekova. 5-HTP ima znatno manje neželjenih efekata nego drugi standardni antidepresivi i predstavlja manji rizik za upotrebu. Jedan od najčešće prijavljivanih neželjenih efekata 5-HTP-a je mučnina. Problem mučnine je tema svih tretmana koji utiču na serotonin sistem, a jedan od razloga je taj što je serotonin veoma aktivan u ćelijama digestivnog trakta. Gotovo 30% oralno uzete doze 5-HTP-a se konvertira u serotonin u intestinalnom traktu. Izgleda da iznenadno povećanje koncentracije ovog neurotransmitera u ovom dijelu tijela može izazvati senzaciju koja se percipira kao blaga mučnina. Međutim, procenat pacijenta koji su osjetili ovaj neželjeni efekat manji je u odnosu na one pacijente koji su liječeni standardnim antidepresivima.

U jednom od istraživanja ustanovljeno je da je kod 1 od 5 pacijenata koji su pozitivno reagovali na terapiju 5 HTP-om došlo do pogoršanja nakon mjesec dana korištenja. Kod ovih pacijenata je došlo do povećanja koncentracije serotonina koji je ostao na visokom nivou, dok su se koncentracije drugih važnih monoaminskih neurotransmitera, dopamina i norepinefrina smanjile. Ova činjenica je navela naučnike da ispituju da li je moguće utjecati na

koncentraciju ovih neurotransmitera na način kako je to moguće sa serotoninom. Dopamin i norepinefrin su veoma slični kateholamini. Tijelo ih proizvodi od aminokiseline fenilalanina. Postavlja se pitanje da li upotreba tirozina može dovesti do povećanja koncentracije kateholamina na isti način kako L-triptofan ili 5-HTP dovode do povećanja koncentracije serotonina. Cilj je da se poboljša učinak 5-HTP kod kojih bi dolazilo da smanjivanja antidepresivnog učinka kroz nekoliko sedmica. Ispostavilo se da upotreba prekursora kateholamina tirozina, tačnije njegove sintetizirane forme L-tirozina ili fenilalanina, obnavlja efekat 5-HTP-a. Mnoga klinička istraživanja koja su se bavila proučavanjem mogućnosti da sam L-tirozin ili D,L-fenilalanin može imati pozitivan učinak na raspoloženje, ali bez neželjenih efekata.

ZAKLJUČAK

Upotreba 5-HTP-a datira od prve polovine XX vijeka. Njegova upotreba je porasla nakon otkrića onečišćenja komercijalnog triptofana. Primarna upotreba 5-HTP-a odnosi se na povećanje koncentracije serotonina i samim time smatra se alternativom pri upotrebi SSRI antidepresiva. Glavni prirodni izvor 5-HTP-a je sjeme afričke biljke *Griffonia simplicifolia*, mada treba imati u vidu da koncentracija varira od godišnjeg doba i regije uzgoja. U ovu svrhu skorašnji biotehnološki pristupi unaprijedili su tehnologiju uzgoja korištenjem genetskog inženjeringa, a u svrhu boljeg prinosa i okolišno prihvatljivije proizvodnje 5-HTP-a. Iako s jedne strane upotreba 5-HTP-a nije preporučljiva za upotrebu kod ljudi s povećanom koncentracijom serotonina, s druge dokazana je kao veoma efikasana za liječenje neuroloških i metaboličkih poremećaja. Iako je većina kliničkih istraživanja provedena na slučajevima depresije, anksioznosti, napadima panike i poremećaja spavanja, 5-HTP se pozitivno pokazao u slučajevima liječenja metaboličkih poremećaja kao što su prejedanje i dijabetes. Neke studije su pokazale učinkovitost u tretiranju neurodegenerativnih bolesti. Potrebno je da se buduća istraživanja fokusiraju na što sigurniju i održiviju proizvodnju 5-HTP-a. Povećanje prinosa i odstranjivanje nečistoća će omogućiti efikasniju upotrebu kako u farmaceutskoj tako i u industriji proizvodnje dodataka prehrani.

LITERATURA

- I. E. Magnussen and F. Nielsen-Kudsk, "Bioavailability and related pharmacokinetics in man of orally administered L-5-hydroxytryptophan in a steady state," *Acta Pharmacologica et Toxicologica* 46 (1980): 257–62;
- M. Aviram, U. Cogan, and S. Mokady, "Excessive dietary tryptophan enhances plasma lipid peroxidation in rats," *Atherosclerosis* 88 (1991): 29–43.
- E. M. Kilbourne, "Eosinophilia-myalgia syndrome: Coming to grips with a new illness, *Epidemiologic Review* 14 (1992): 16–36; E. M. Kilbourne et al., "Tryptophan produced by Showa Denko and epidemic eosinophilia-myalgia syndrome," *Journal of Rheumatology* 46 suppl. (1996): 81–88
- Proceedings: Eosinophilia-Myalgia Syndrome: Review and Reappraisal of Clinical, Epidemiologic and Animal Studies Symposium. Washington, D.C., December 7–8, 1994," *Journal of Rheumatology* 46 (1996): 1–110.
- E. A. Belongia i sar., "An investigation of the cause of the eosinophilia-myalgia syndrome associated with

- tryptophan use," *New England Journal of Medicine* 323 (1990): 357–65.
- H. Steinhart et al., "Synthesis and analysis of contaminants in EMS-related tryptophan," *Experimental Biology and Medicine* 398 (1996): 667–75
- M. Nicolodi and F. Sicuteri, "Eosinophilia-myalgia syndrome: The role of contaminants, the role of serotonergic setup," *Experimental Biology and Medicine* 398 (1996): 351–57.
- M. G. Simic, M. al-Sheikhly, and S. V. Jovanović, "Inhibition of free radical processes by antioxidants tryptophan and 5-hydroxytryptophan," *Bibliotheca Nutritio et Dieta* 43 (1989): 288–89
- R. Brown, "Tryptophan metabolism in humans, in O. Hayaishi, Y. Ishimura, and R. Kido, eds., *Biochemical and Medical Aspects of Tryptophan Metabolism*" Amsterdam: Elsevier/North Holland Press, 1980, 227–36
- P. A. G. De Smet and W. Nolen, "St. John's wort as an antidepressant," *British Medical Journal* 313 (1996): 241–42.
- H. M. van Praag and C. Lemus, "Monoamine precursors in the treatment of psychiatric disorders," in R. J. Wurtman and J. J. Wurtman, eds., *Nutrition and the Brain*, vol. 7 New York: Raven, 1986, 89–139."
- National Eosinophilia-Myalgia Syndrome Network, Frequently Asked Questions <http://www.nemsn.org>.
- NNDB. (2014). Frederick Hopkins. Available: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/9727088>
- 199 Birch.H. (2013). Serotonin. Available: <https://www.chemistryworld.com/podcasts/serotonin/6646.article>
- Birdsall, TC. (1998). 5-Hydroxytryptophan: a clinically-effective serotonin precursor.. *Alternative Medicine Review : A Journal of Clinical Therapeutics*. 3 (4), 271-280.
- World Health Organization. *The World Health Report 2002. Reducing Risks, Promoting Healthy Life*. Geneva: WHO; 2002. Also available from: <http://www.who.int/whr>.
- H. M. van Praag, "Management of depression with serotonin precursors," *Biological Psychiatry* 16 (1981): 291–310."
- T. R. Robie and A. Flora, "Anti-depressant chemotherapy, 1965. Rapid response to serotonin precursor potentiated by Ritalin," *Psychosomatics* 6 (1965): 351–54;
- M. Nardini et al., "Treatment of depression with L-5-hydroxytryptophan combined with chlorimipramine, a double-blind study," *International Journal of Clinical Pharmacological Research* 3 (1983): 239–50;
- J. J. Rousseau, "Effects of a levo-5-hydroxytryptophan-dihydroergocristine combination on depression and neuropsychic performance: A double-blind placebo-controlled clinical trial in elderly patients," *Clinical Therapeutics* 9 (1987): 267–72;
- J. Mendlewicz and M. B. Youdim, "Antidepressant potentiation of 5-hydroxytryptophan by L-deprenil in affective illness," *Journal of Affective Disorders* 2 (1980): 137–46."
- J. J. Alino, J. L. Gutierrez, and M. L. Iglesias, "5-hydroxytryptophan (5-HTP) and an MAOI (nialamide) in the treatment of depressions. A double-blind controlled study," *International Pharmacopsychiatry* 11 (1976): 8–15.
- T. G. Martin, "Serotonin syndrome," *Annals of Emergency Medicine* 28, no. 5 (1996): 520–26."
- W. F. Byerley et al., "5-hydroxytryptophan: A review of its antidepressant efficacy and adverse effects," *Journal of Clinical Psychopharmacology* 7 (1987): 127–37.
- H. M. van Praag, "Central monoamine metabolism in depressions. I. Serotonin and related compounds," *Comprehensive Psychiatry* 21 (1980): 30–43.
- L. J. Brandes et al., "Stimulation of malignant growth in rodents by antidepressant drugs at clinically relevant doses," *Cancer Research* 52 (1992): 3796–800.
- O. Benkert, "Effect of parachlorophenylalanine and 5-hydroxytryptophan on human sexual behavior," *Monographs in Neural Sciences* 3 (1976): 88–93;
- A. J. Gelenberg and C. J. Gibson, "Tyrosine for the treatment of depression," *Nutrition and Health* 3 (1984): 163–73;
- C. Gibson and A. Gelenberg, "Tyrosine for depression," *Advances in Biological Psychiatry* 10 (1983): 148–59;
- H. Beckman, "Phenylalanine in affective disorders," *Advances in Biological Psychiatry* 10 (1983): 137–47.
- K. Zmilacher, R. Battegay, and M. Gastpar, "L-5-hydroxytryptophan alone and in combination with a peripheral decarboxylase inhibitor in the treatment of depression," *Neuropsychobiology* 20 (1988): 28–35.

INFORMACIJE O AUTORICI

Belma Tuna-Repovac

Bolnička 24, Sarajevo, BiH

e-mail: belma.tuna@icloud.com

Prilog ekologiji i rasprostranjenosti rogatog hrčka (*Gyromitra infula* (Schaeff.) Quél) u Kantonu Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Anis Hasanbegović, Dario Pintarić

SAŽETAK: Nakon dvogodišnjeg istraživanja biodiverziteta gljiva planine Igman nađene su dvije populacije rogatog hrčka. Rogati hrčak je jedna od gljiva koja se nalazi na "Crvenoj listi gljiva FBiH" sa statusom DD-nedovoljan broj podataka te je glavni cilj ovog rada da doprinese boljem poznavanju rasprostranjenosti i ekoloških uvjeta pod kojim ova gljiva plodonosi. Rogati hrčak raste u najčešće jesen i to u crnogoričnim ili miješanim šumama, najčešće bukve, smrče i jele. Urađeni su fitocenološki snimci zajednica na kojima su nađene populacije rogatog hrčka prema metodi Braun-Blanquet sa svim relevantnim podacima za zajednicu: fitocenološka pripadnost, florni element, životna forma i indikatorske vrijednosti. Ukupno je zabilježeno 28 vrsta iz 20 porodica. Najbrojnije porodice su: Rosaceae, Asteraceae i Poaceae. U istraživanoj vegetaciji najviše ima primarnih vrsta, najdominantniji su predstavnici reda Fagetalia, a od životnih formi najviše konstatovano hemikriptofita. Najbrojnija skupina flornog elementa je subatlantsko-submediteranska, a najveći broj pojedinačnog flornog elementa imaju kategorije opralp i subatl-smed.

Ključne riječi: *Gyromitra infula*, gljive, rasprostranjenost, Igman, biodiverzitet

Contribution to Ecology and Distribution Hooded False Morel (*Gyromitra infula* (Schaeff.) Quél) in Canton Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

ABSTRACT: After a two-years study on the diversity of mushrooms from the Igman Mountain, two populations of Hooded False Morel were founded. Hooded False Morel is one of the mushrooms found on the "FBiH Red list of Mushrooms" with the status of DD-insufficient number of data. The aim of the paper is to contribute to better knowledge of the distribution and ecological conditions under which this mushroom bears fruit. Most often, Hooded False Morel grows during the autumn and in coniferous or mixed forests, oftenly beech, spruce and fir forests. Phytocoenological images of the associations with populations of the Hooded False Morel, and according to the Braun-Blanquet method, were done with all relevant data for the association. These are: phytocoenological affiliation, floral element, life form and indicator values. A total of 28 species from 20 families were recorded. The most numerous families are: Rosaceae, Asteraceae and Poaceae. In the researched vegetations, primary species prevail. The most dominant are representatives of the Fagetalia order, and of the life forms, hemicryptophytae are most notes ones. The most numerous group of the floral element is subatlantic submediterranean while the categories opralp and subatl-smed have the largest number of the individual floral elements.

Keywords: *Gyromitra infula*, mushrooms, distribution, Igman, biodiversity

UVOD

Biodiverzitet gljiva slabo je istražen. Za mnoge gljive se ne znaju njihova ekološka i vremenska distribucija i areali rasprostranjenosti. Takav slučaj je i sa rogatim hrčkom -*Gyromitra infula* (Schaeff.) Quél. Rogati hrčak je jedna od gljiva koja se nalazi na "Crvenoj listi gljiva FBiH" (Đug et al. 2013) sa statusom DD-nedovoljan broj podataka te je glavni cilj ovog rada da doprinese boljem poznavanju rasprostranjenosti i ekoloških uvjeta pod kojim ova gljiva plodonosi. Ekološki, rogati hrčak raste u najčešće jesen i to u crnogoričnim ili miješanim šumama, najčešće bukve, smrče i jele. Cetto (2008: 364) ističe da raste "u šumama četinaru i liščara, vlažnim mjestima, na spaljenim mjestima, gdje je gorio ugaj, jesen", Jukić & Omerović (2017: 67) ističu da "plodonosi krajem ljeta i ujesen, najčešće u septembru i oktobru", Eysartier & Roux (2017: 1104) ističu da "raste u jesen

i to u montanim šumama", Radenović in Perić & Perić (1999: 94) je nalazi u šumi crnog bora (*Pinus nigra*), Breitenbach & Kränzlin (1984: 52) ističu da ova gljiva raste "u listopadnim i četinarskim šumama, često oko i na panjevima, kao i na ukopanim drvenim fragmentima, kasno ljeto do jesen, posebno u planinama", Pilát & Ušák (1954: 96) daju podatke da ova gljiva raste "uglavnom u četinarskim šumama na vlažnim mjestima, u dolinama, na obalama potoka i jezera, ponekad na panjevima, rasuto, kasno ljeto i u jesen, Božac (2008) je nalazi na povaljenom stablu breze. Gerhardt (1997: 628) ističe da raste "u četinarskim šumama, borovi i smrče, na ležećim deblima, u skladištima drva, zgarištima i panjevima".

Rasprostranjenje rogatog hrčka u BiH:

Jukić & Omerović (2017) daju slijedeće lokalitete: okolina Olova, Nišička visoravan, Čevljanovići, Lisina,

Manjača (Ponorac). Rončević (1977: 59) je konstatuje na području Babinog dola te Velikog polja na Igmanu i u istoj vrsti šume, ali ne daje fitocenološke snimke i konkretne podatke. Đug et al (2013: 27) daju sljedeće lokalitete: Igman-lokalitet "Šajina kuhinja" i u šumi reda Fagetalia na lokalitetu Pjeskovita ravan-Crepoljsko.

Rasprostranjenje u svijetu:

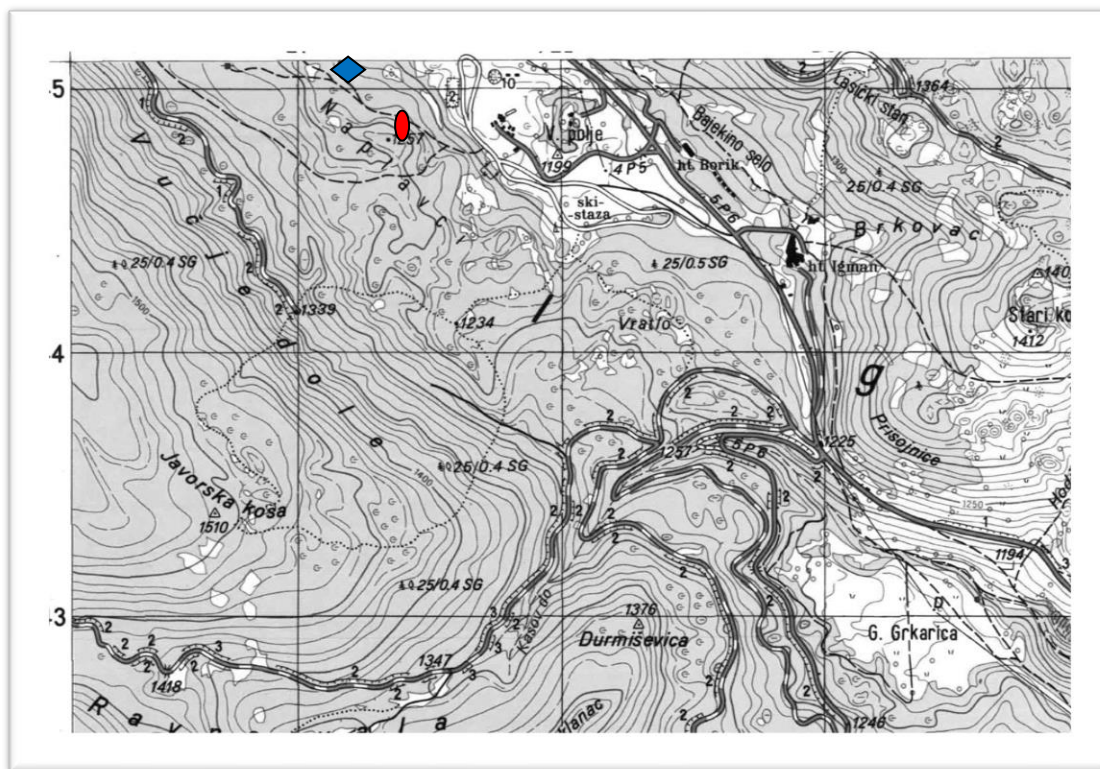
U svijetu je konstatovana u Sjevernoj Americi (Groves & Hoare 1954). Schalkwijk-Barendsen (1991) ističe da je u Sjevernoj Americi rasprostranjena sjeverno do Kanade, Kuo (2005) ističe da je raširen "kroz montanu i borealnu Sjevernu Ameriku", Medel (2005) je konstatuje u Meksiku, Zhuang (2004) u Kini te Asef (2013) u Iranu.

U Evropi je zabilježena u mnogim zemljama: Crna Gora (Radenović in Perić & Perić 1999: 94), Slovenija (Poler 2018: 41), Švicarska (Breitenbach & Kränzlin 1984: 52), Italija (Cetto 2008: 364), Božac (2008) u Hrvatskoj, Harmaja (1969) u Finskoj, Njemačka (Gerhardt 1997) te u drugim državama.

Breitenbach & Kränzlin (1984: 52) kao i Pilát & Ušák (1954: 96) ističu da je ova gljiva "prilično rijetka", Božac (2008: 742) daje podatak da je "vrlo rijedak", Gerhardt (1997: 628) ističe da je "relativno rijetka". Također, treba istaći da je Rončević (1977) tokom tri godine osmatranja gljiva na Igmanu, ovu gljivu konstatovao u samo jednoj godini, i to u oktobru.

MATERIJAL I METODE

Upotrebom metode Braun-Blanquet (1932) urađeni su fitocenološki snimci zajednica na planini Igman (Karta 1.). Pri tome su urađeni svi relevantni podaci za zajednicu: fitocenološka pripadnost, florni element, životna forma i indikatorske vrijednosti. Za konstatovanje nadmorske visine smo se služili GPS uređajem "Magelan eXplorer 500", a za određivanje nagiba (inklinacije) smo koristili klinometar iz kompasu "Recta DP 6 GLOBAL". Istraživane populacije se nalaze između 44 i 45 podioka geografske dužine 21 i 22 podioka geografske dužine.

Karta 1. Topografski položaj istraživanog područja (Karta 1: 25 000 Sarajevo-Bjelašnica istok (1984) Vojno geografski institut), plavom bojom označen snimak 1, a crvenom 2.

Nomenklatura

Prilikom determinacije biljnih vrsta služili smo se sljedećom literaturom: Šilić (1977, 2005). Podatke o indikatorskim vrijednostima, životnoj formi, flornom elementu i fitocenološkoj pripadnosti za biljne vrste zabilježene u istraživanim ekosistemima preuzeo sam od sljedećih autora: Oberdorfer (2001), Pavlović-Muratspahić (1995) i Raunkiaer (1937).

Skraćenice

Za fitocenološku pripadnost: Ade.-Adenostyletalia, F.-Fagetalia, Q. p.-Quercetalia pubescentis i V.-P.-Vaccinio-Piceetalia.

Za indikatorske vrijednosti: P-primarni i PS-primarno-sekundarni

Za florni element: P-fanerofita, H-hemikriptofita, Ch-hamefita i G-geofita.

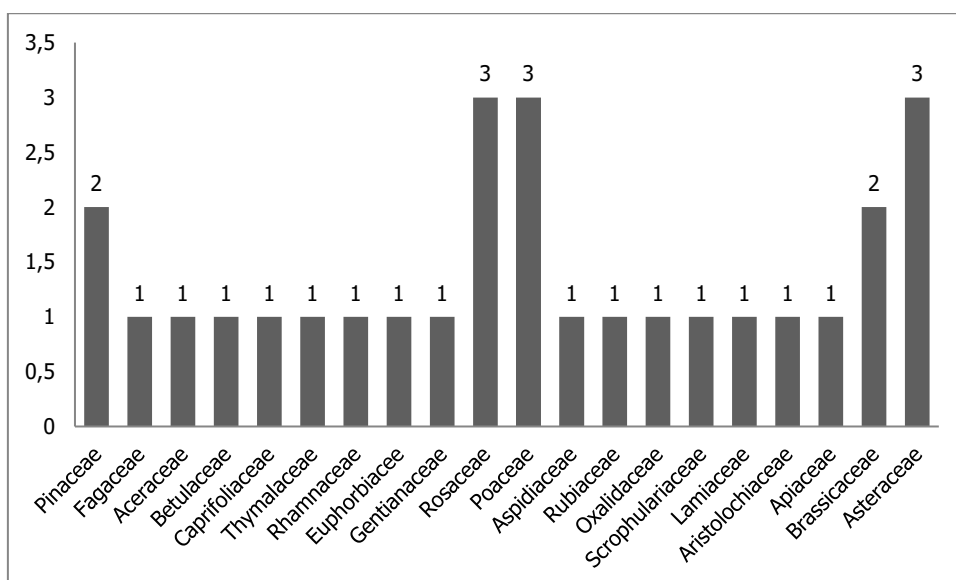
Skraćenice u tabeli: I. v.-indikatorska vrijednost, F. e.-florni element, F. p.-fitocenološka pripadnost i Ž. f.-životna forma.

REZULTATI I DISKUSIJA

Istraživanje je obavljeno u ekosistemu planine Igman - Naplavci, iznad Velikog polja i vršena su u trajanju od dvije godine. Urađena su dva fitocenološka snimka na nadmorskoj visini 1160 m i 1165m, nagib terena iznosio je 10° i 15°, a ekspozicija je istok.

Tabela 1. Fitocenološki snimci fitocenoze *Piceetum abietis illyricum* na kojima su nađene populacije rogatog smrčka (*Gyromitra infula*).

Lokalitet	Igman-Naplavci, iznad Velikog polja					
Nadmorska visina (m)	1160	1165				
Expozicija	E	E				
Nagib (°)	10°	15°				
Geološka podloga	Krečnjak					
Tip zemljišta	Kalkomelanosol					
Opća pokrovnost (%)	80	90				
Veličina snimka	100 m ²					
Datum	23. X 2022.					
Broj snimka	1	2				
Fitocenoza	<i>Piceetum abietis illyricum</i>					
Floristički sastav:			I. v.	F. e.	F. p.	Ž. f.
Sprat drveća do 30 m:						
<i>Picea abies</i> (L.) Karst.	2.2	1.1	P	nokont(-pralp)	V.-P.	P
<i>Abies alba</i> Mill.	+2	1.1	P	pralp(-smed)	V.-P.	P
Sprat drveća do 20 m:						
<i>Picea abies</i> (L.) Karst.	1.1	1.1	P	nokont(-pralp)	V.-P.	P
<i>Abies alba</i> Mill.	+2	1.1	P	pralp(-smed)	V.-P.	P
Sprat drveća do 10 m:						
<i>Picea abies</i> (L.) Karst.	1.1	1.1	P	nokont(-pralp)	V.-P.	P
<i>Fagus sylvatica</i> L.	+2	+2	P	subatl(-smed)	F.	P
<i>Abies alba</i> Mill.		1.1	P	pralp(-smed)	V.-P.	P
<i>Acer pseudoplatanus</i> L.		+2	P	subatl-smed(-pralp)	F.	P
Sprat drveća do 5 m:						
<i>Fagus sylvatica</i> L.	+2	+2	P	subatl(-smed)	F.	P
<i>Corylus avellana</i> L.	+2	+2	P	subatl-smed (euras-subozean)	Q. p.	P
<i>Acer pseudoplatanus</i> L.	+1	+2	P	subatl-smed(-pralp)	F.	P
<i>Picea abies</i> (L.) Karst.		+2	P	nokont(-pralp)	V.-P.	P
<i>Abies alba</i> Mill.		+2	P	pralp(-smed)	V.-P.	P
Sprat grmlja:						
<i>Abies alba</i> Mill.	2.2	2.2	P	pralp(-smed)	V.-P.	P
<i>Picea abies</i> (L.) Karst.	1.1	1.1	P	nokont(-pralp)	V.-P.	P
<i>Acer pseudoplatanus</i> L.	+2		P	subatl-smed(-pralp)	F.	P
<i>Corylus avellana</i> L.	+2	+2	P	subatl-smed (euras-subozean)	Q. p.	P
<i>Lonicera nigra</i> L.	+2	+2	P	pralp	V.-P.	P
<i>Daphne mezereum</i> L.	+1		P	euras(kont)	F.	P
<i>Fagus sylvatica</i> L.		+2	P	subatl(-smed)	F.	P
<i>Rhamnus fallax</i> Boiss.		+2	P	smed-med	F.	P
<i>Sorbus aucuparia</i> L.		+1	P	no-eurassubozean	F.	P
Sprat zeljastih biljaka:						
<i>Brachypodium silvaticum</i> (Huds.) P. B.	1.1	1.1	PS	euras(subozean)-smed	Q. p.	H
<i>Festuca silvatica</i> (Poll.) Vill.	1.1	1.1	P	subatl(-smed)	F.	H
<i>Dryopteris filix-mas</i> (L.) Schott	1.1		P	eurassubozean(-smed)	F.	H
<i>Galium sylvaticum</i> L.	1.1	+2	P	gemässkont(-smed)	F.	G
<i>Lamium luteum</i> (Huds.) Krock.	1.1	+2	P	gemässkont	F.	Ch
<i>Asarum europaeum</i> L.	1.1	+2	P	euraskont	F.	H(G)
<i>Oxalis acetosella</i> L.	1.1	+2	P	no-euras,circ	F.	H(G)
<i>Cirsium waldsteinii</i> Rouy	+2		PS	euraskont	Ade.	H
<i>Gentiana asclepiadea</i> L.	+2	+2	P	opralp	Ade.	H
<i>Cardamine trifolia</i> L.	+2	+2	P	opralp	F.	G
<i>Veronica officinalis</i> L.	+2		P	no-eurassubozean	V.-P.	Ch
<i>Potentilla micrantha</i> Ram.	+2	+2	P	smed	F.	H
<i>Mycelis muralis</i> (L.) Scop.	+2		P	subatl-smed	F.	H
<i>Elymus europaeum</i> L.	+2		P	subatl-smed	F.	H
<i>Euphorbia amygdaloides</i> L.		1.1	P	subatl-smed	F.	H
<i>Aremonia agrimonioides</i> (L.) DC.		+2	P	osmed	Q. p.	H
<i>Telekia speciosa</i> (Schreb.) Baumg.		+2	PS	opralp	Ade.	H
<i>Laserpitium latifolium</i> L.		+2	P	pralp-gemässkont-smed	F.	H
<i>Dentaria bulbifera</i> L.		+2	P	gemässkont-osmed (-pralp)	F.	G

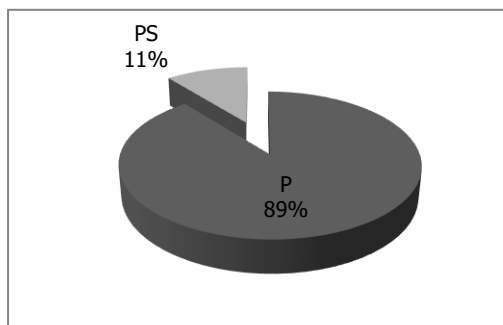
Grafikon 1. Brojnost porodica u istraženim snimcima asocijacije *Piceetum abietis illyricum*.

Prema Čičiću (1984: 30), geološki ovo područje se nalazi u zoni trijasa. Što se tiče tektonike, istraživano područje se nalazi u prelaznoj zoni (Čičić 1984: 22). Zemljište je tipa krečnjačke crnice (kalkomelanosol). Prema Drešković (2003) i Đug et al. (2008), klima na ovom području pripada "tipu Dfbx" klimatski podtip koji označava vlažnu borealnu klimu sa toplim ljetom i bez sušnog razdoblja". S druge strane Lučić (1966) daje podatak da "Igman ima izmijenjenu alpsku klimu sa jako oštrim zimama i svježim ljetima".

Milosavljević (1970) svrstava predio gdje se nalaze istraživane fitocenozе u područje sa preko 31 dana mraza u periodu vegetacije (mart-oktobar) i sa 3-4 dana sa mrazom u periodu kada vegetacija ima najbujniji karakter (u maju).

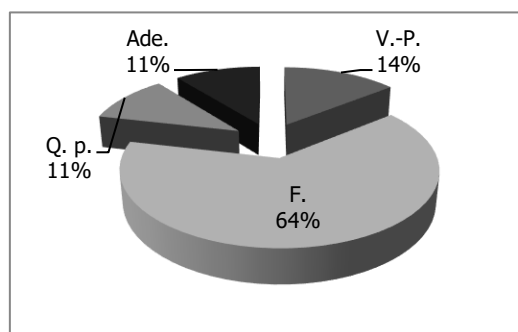
Nađene su dvije populacije rogatog hrčka (*Gyromitra infula*). Istraživane populacije se nalaze između 44 i 45 podioka geografske dužine 21 i 22 podioka geografske dužine (Karta 1., Tabela 1.).

Iz tabele 1. se može vidjeti da je ukupno zabilježeno 28 vrsta iz 20 porodica. Najbrojnije porodice su: Rosaceae, Asteraceae i Poaceae (Grafikon 1). Primarne vrste na istraženom području zastupljene su sa 89%, a razlog tome je slab utjecaj antropogenog faktora na istraženom području (Grafikon 2.).

Grafikon 2. Procentualni odnos indikatorskih vrijednosti u istraženim snimcima asocijacije *Piceetum abietis illyricum*.

U istraženim fitocenozama najdominantnije su vrste koje pripadaju redu *Fagetalia* i to sa 64%, dok su ostali redovi zastupljeni sa malim brojem predstavnika (Grafikon 3.).

Grafikon 3. Procentualni odnos fitocenološke pripadnosti u istraženim snimcima asocijacije *Piceetum abietis illyricum*.

Od ukupnog broja životnih formi koji iznosi 28, najzastupljenije su hemikriptofite (H) sa 12 biljnih vrsta, zatim fanerofite (P) sa 9 biljnih vrsta, dok su ostale zastupljene sa manjim brojem (Tabela 2.).

Tabela 2. Odnos životnih formi u istraženim snimcima asocijacije *Piceetum abietis illyricum*

Životna forma	Ukupan broj	Ukupno	%	Σ %
H	12		42,85	
H(G)	2		7,1	
		14		50
P	9		32,14	
		9		32,14
G	3		10,71	
		3		10,71
Ch	2		7,1	
		2		7,1
Ukupno :	28	28	100 %	100 %

Ukupan broj flornih elemenata na istraženom području iznosi 28. Najbrojnija skupina flornog elementa je subatlantsko-submediteranska, a nešto nižu vrijednost ima prealpski florni element. Najveći broj pojedinačnog flornog elementa imaju kategorije opralpa i subatl-smed (Tabela 3.).

Tabela 3. Spektar flornih elemenata u istraživanim snimcima asocijacije *Piceetum abietis illyricum*

Florni element		Konstatovani broj na istraživanom području	Σ	Procentualno učešće	Ukupno %
1.		pralp	1	3,57	
2.	1.	pralp(-smed)	1	3,57	
3.		opralp	3	10,71	21,42
4.		pralp-gemasskont-smed	1	3,57	
5.		smed	1	3,57	
6.	2.	smed-med	1	3,57	10,71
7.		osmed	1	3,57	
8.		subatl-smed(-pralp)	1	3,57	
9.	3.	subatl-smed	3	10,71	25
10.		subatl(-smed)	2	7,1	
11.		subatl-smed(euras-subozean)	1	3,57	
12.		euras(kont)	1	3,57	
13.	4.	euras(subozean)-smed	1	3,57	7,1
14.		no-euras,circ	1	3,57	
15.	5.	no-eurassubozean	2	7,1	14,28
16.		nokont(-pralp)	1	3,57	
17.	6.	eurassubozean(-smed)	1	3,57	3,57
18.	7.	euraskont	2	7,1	7,1
19.		gemässkont	1	3,57	
20.	8	gemässkont(-smed)	1	3,57	10,71
21.		gemässkont-osmed(-pralp)	1	3,57	
Ukupno:			28	100	100

ZAKLJUČAK

- Istraživanja su pokazala nova dva nalazišta rogatog hrčka zabilježena u šumi smrče (*Piceetum abietis illyricum*);
- Vremenski period kada je vrsta konstatovana je sredina jeseni, tj. sredina oktobra;
- U istraživanim šumama je konstatovano 28 vrsta iz 20 porodica;
- Najbrojnije porodice su: *Rosaceae*, *Asteraceae* i *Poaceae*;
- Najdominantnije su vrste koje pripadaju redu Fagetalia;
- U ovoj šumi dominiraju primarne vrste;
- Od životnih formi najviše je konstatovano hemikriptofita;
- Najbrojnija skupina flornog elementa je subatlantsko-submediteranska;
- Najveći broj pojedinačnog flornog elementa imaju kategorije opralp i subatl-smed.

LITERATURA

- Božac, R. (2008). Enciklopedija gljiva 2. Zagreb. "Školska knjiga", 742.
- Braun-Blanquet, J. (1932). Plant sociology, I edition. Chicago. University of Chicago, pp. 439.
- Breitenbach, J. & Kränzlin, F. (1984). Champignons de Suisse. Tome 1. les Ascomycètes, "Edition Mykologia", 52. Luzern.
- Čičić, S. (1984). Geologija Bosne i Hercegovine, II-Mezozojske periode. „Geoinženjering“, 22, 30. Sarajevo.
- Cetto, B. (2008). I funghi dal vero. Vol. 1°, 15° edizione. "Saturnia". 364. Trento.

- Drešković, N. (2003). Klima Sarajeva. Magistarski rad, Geografski odsjek P. M. F. Univerziteta u Sarajevu, str. 1-166. Sarajevo.
- Đug S., Drešković N., Hamzić A. & Švrakić A. (2008). Prirodna baština Kantona Sarajevo. Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, pp. 191. Sarajevo.
- Đug, S., Hasnabegović, A. & Drešković, N. (2013). Crvena lista gljiva FBiH-Nacrt. Federalno ministarstvo okoliša i turizma FBiH, 27. Sarajevo.
- Gerhardt, E. (1997). Der grosse BLV Pilzführer. "BLV", 628. München.
- Groves, J. W. & Hoare S. C. (1954). Notes on fungi from northern Canada. I. Hypocreales and Dyscomycetes. "The Canadian Field-Naturalist", 68, 1-8. Ottawa.
- Eyssartier, G. & Roux, P. (2017). Le guide des champignons France et Europe. 4e édition, "Éditions Belin", 1104. Paris.
- Harmaja, H. (1969). A wider and more natural concept of the genus Gyromitra, "Karstenia", 9, 9-12. Helsinki.
- Jukić N. & Omerović N. (2017). Gljive reda Pezizales u Bosni i Hercegovini. "Rufford & Amatersko mikološko društvo", 67. Sarajevo.
- Kuo, M. (2005). Morels. "The Univerity of Michigan Press", 195-196. Ann Arbor.
- Lučić, V. (1966). Prilog poznavanju klimatskih odnosa na Igmanu. "Radovi Šum. fak. i Inst. za šum.", 10, 53-8., Sarajevo.
- Medel, R. (2005). A review of the genus Gyromitra (Ascomycota, Pezizales, Discinaceae) in Mexico. "Mycotaxon", 94, 103-10. Ithaca.
- Milosavljević, R. (1970). Proljetni i ljetni mrazevi u vegetacionom periodu, trajanje i geografsko rasprostiranje u Bosni i Hercegovini. "Radovi PPF-a", XIX, br. 21, 3-16. Sarajevo.

- Oberdorfer, E. (2001). Pflanzensociologische Exkursionsflora-8. Auflage. Verlag Eugen Ulmer, pp. 1049. Stuttgart.
- Pavlović-Murarspahić, D. (1995). Biljne vrste i njihove zajednice kao indikatori degradiranosti ekosistema u zoni klimatogene vegetacije hrasta kitnjaka i običnog graba (*Quercus-carpinetum illyricum* Ht et al. 1974), P. M. F. u Kragujevcu, pp. 311. Kragujevac.
- Pilát, A. & Ušák, O. (1954). Mushrooms, "Spring Books", 96. London.
- Poler, A. (2018). Gobe za početnike in prave gobarje, "Časnik Večer", 41. Maribor.
- Radenović, I. in Perić, B. & Perić, O. (1999). Prilog proučavanju makromiceta Crne Gore. "Mycologia Montenegrina", Vol. II-n. 1, 94. Podgorica.
- Raunkiaer, C. (1937). Plant Life Forms. Clarendon Press, pp. 104. Oxford.
- Rončević, S. (1977). Ekološka diferencijacija makromiceta na vertikalnom profilu planina Igman-Bjelašnica. Doktorska disertacija. Šum. fak. Univerziteta u Sarajevu, pp. 141. Sarajevo.
- Schalkwijk-Barendsen, H. M. E. (1991). Mushrooms of Western Canada. "Lone Pine Publishing", 382. Edmonton.
- Šilić, Č. (1977). Šumske zeljaste biljke. I izdanje. IGKRO "Svjetlost", OOUR Zavod za udžbenike, "Školska knjiga", "Vuk Karadžić", str. 1-272. Sarajevo-Zagreb-Belgrad.
- Šilić, Č. (2005). Atlas dendroflora (drveće i grmlje) Bosne i Hercegovine. "Matica hrvatska & Franjevačka kuća", pp. 575. Čitluk-Masna luka.
- Zhuang, W. Y. (2004). Preliminary survey of the Helveliaceae from Xinjian., "Mycotaxon", 90, 35-42. Ithaca.

Slika 1. Rogati hrčak (*Gyromitra infula* (Schaeff.) Quél.) na istraživanom području ©Anis Hasanbegović

Slika 2. Skupina rogatih hrčaka (*Gyromitra infula* (Schaeff.) Quél.) na istraživanom području ©Anis Hasanbegović

INFORMACIJE O AUTORIMA

Anis Hasanbegović

Zemaljski muzej BiH, Zmaja od Bosne 3, Sarajevo,
71000

e-mail: anishasanbegovic@yahoo.com

Dario Pintarić

Srednja škola za okoliš i drveni dizajn, Vilsonovo 11,
Sarajevo, 710000

e-mail: dariopintaric@yahoo.com

Novi prilog rasprostranjenosti ambrozije (*Ambrosia artemisiifolia* L.) u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, Bosna i Hercegovina

Anis Hasanbegović

SAŽETAK: Tokom 2021. godine vršena su floristička istraživanja na području Lisičića kod Konjica, gdje je uočena velika populacija vrste *Ambrosia artemisiifolia*. Ovo je novi lokalitet za ovu vrstu. Napravljen je fitocenološki snimak sa svim parametrima. Ambrozija je konstatovana u asocijaciji *Artemisietalia* Tx. 1942. U asocijaciji je ukupno zabilježeno 36 biljaka iz 16 porodica, preovladavaju predstavnicima porodice *Asteraceae*, najveći broj vrsta pripada tercijarnim ekosistemima, a fitocenološki je najbrojniji red *Chenopodietales*. Nađene su vrste iz 13 fitocenoloških redova, a najbrojnija životna forma je hemikriptofita. Konstatovane su vrste 25 florna elementa iz 8 skupina, a najbrojnije florne skupine su eurazijske i eurazijsko-subozeanske. Najbrojniji pojedinačni je eurassubozean-smed. Za uklanjanje ambrozije na ovoj površini se preporučuje kosidba ili čupanje kompletnih biljaka.

Gljučne riječi: *Ambrosia artemisiifolia*, invazivne vrste, Hercegovina, Neretva, rasprostranjenost

New Contribution to the Distribution of Ragweed (*Ambrosia artemisiifolia* L.) in Herzegovina-Neretva Kanton, Bosnia and Herzegovina

ABSTRACT: Floristic research was carried out in the area of Lisičići, near Konjic, during 2021. It revealed a large population of the ragweed. This was a new site for this species. A phytocenological image was made then with all the parameters. Ragweed was noted in the association of *Artemisietalia* Tx. 1942, and it was a dominant species in the community. A total of 37 plants from 17 families was recorded in the association. There prevail the representatives of the family *Asteraceae*, the largest number of species belongs to tertiary ecosystems and phytocenologically the most numerous order is *Chenopodietales*. Species from 13 phytocenological orders were found, and the most numerous life form is hemicryptophytes. 25 floral elements from 8 groups were noted, the most numerous floral groups are Eurasian and eurassubozean. The most numerous single floral element is eurassubozean-smed. To remove ragweed from the area, it is recommended to mow or pluck the entire plant.

Keywords: *Ambrosia artemisiifolia*, invasive species, Hercegovina, Neretva, distribution

UVOD

Ambrozija je adventivna vrsta porijeklom iz Sjeverne Amerike (Beck et al. 1983). Smatra se da je prirodno rasprostranjena u Meksiku i Sjevernoj Americi, od Kanade po cijelom SAD-u do Teksasa (Nikolić et al. 2014). Soljan et al. (2003) je pominje kao neofitu porijeklom iz Amerike. Šilić & Abadžić (2000) ističu da se ambrozija uselila među razne kulture, a nalazimo je i na ruderalnim staništima. Pyšek et al. (2012) je svrstavaju u incidentne vrste. Richardson et al. (2000) i Pyšek et al. (2004) svrstavaju ambroziju u naturalizovane invazivne vrste. Vojniković (2009) ambroziju stavlja na "Crnu listu flore BiH", a Maslo (2016) na "Preliminary list of invasive alien plant species (IAS) in Bosnia and Herzegovina".

Rasprostranjenost ambrozije u Hercegovačko-neretvanskom kantonu

Šilić & Abadžić (2000) konstatuju je u dolini Neretve, Šoljan & Muratović (2002) nalaze je na lokalitetu Aleksin Han kod Jablanice, na obali Neretve – Žitomislići. Isti autori (Šoljan & Muratović 2004) je konstatuju u Neumu,

Herceg (2003) je konstatuje na Buni kod Mostara, Kupusović (2012) na Mostarskom Blatu, Maslo (2014 a) je nalazi na području Parka prirode "Hutovo blato". Isti autor (Maslo 2014 b, 2015) je konstatuje na području Mostara, Ademović & Pezer (2015) je konstatuju na širem području općine Mostar, Petrović & Tabaković (2003) je također konstatuju u Mostaru, Maslo & Abadžić (2015) u Blagaju, Mujaković et al. (2015) na Jablaničkom i Boračkom jezeru, Maslo (2016) u Bijelom polju, Buni, Žitomislićima i Mogorjelu, Zavala, Željuša-Mostar, Gubavica-Mostar (Đug et al. 2019), Ademović et al. (2016) je konstatuju u Stocu i okolini, Boškailo et al. (2017) je također nalaze u Stocu, Jasprica et al. (2017) u Čapljini, Maslo & Boškailo (2018) je nalaze u Počitelju i njegovoj okolini.

Herbarijski materijal herbarijuma Zemaljskog muzeja (SARA):

Dolina Neretve, uzvodno od ušća Dreznice (Šilić), kanjon Neretve (Lagumdžija).

MATERIJAL I METODE RADA

Nakon jednogodišnjih terenskih istraživanja na području sjeverne strane Neretve, uočeno je prisustvo ambrozije u okolini sela Lisičići (općina Konjic). Ambrozija je na ovom lokalitetu konstatovana na jednom odlagalištu smeća, gdje se nalazi u društvu s nizom ostalih korovskih vrsta, kao što su: *Artemisia vulgaris*, *Melilotus albus*, *Polygonum aviculare*, *P. hydropiper*, *Tussilago farfara*, *Verbena officinalis*, *Cichorium intybus* i druge. U radu je dat i fitocenološki snimak gdje su dati svi relevantni podaci: fitocenološka pripadnost, indikatorske vrijednosti, životna forma i florin element. Ovaj rad daje podatke s kojim biljkama ambrozija uspijeva, te pod kakvim klimatskim i ekološkim uslovima, a što je i glavni cilj.

Geografski položaj je utvrđen sa "Magelan eXplorist 500" GPS device. Inklinacija je utvrđena sa klinometrom "Recta DP 6 Global" compass.

Nomenklatura

Prilikom pisanja ovog rada sam se koristio istraživanjima sljedećih autora: Raunkiaer (1937) za životne forme, Oberdorfer (2001) za florin elemente, indikatorske vrijednosti su date prema Pavlović-Muratpahić (1995), a fitocenološka pripadnost pojedinih vrsta iz: Redžić (1988, 1991). Prilikom rada na fitocenološkoj pripadnosti asocijacije korištena je sljedeća literatura: Barudanović et al. (2015), Lakušić et al. (1978) i Redžić (2007, 2011).

Također, prilikom rada je korišten i materijal iz "Herbarijuma Zemaljskog muzej BiH (SARA)". Latinski nazivi biljaka su dati prema www.theplantlist.org i "Flora Croatica database" (<https://hirc.botanic.hr>)

Skraćenice

Za fitocenološku pripadnost: Ade.-Adenostyletalia, Arr.-Arrhenatheretalia, Art.-Artemisietalia, B. e.-Brometalia erectii, Bet.-Betuletalia, Bid.-Bidentatlia, Che.-Chenopodietalia, F.-Fagetalia, O.-Onopordetalia, P. m.-Plantaginetalia majoris, P. s.-Prunetalia spinosae, Q. p. Quercetalia pubescentis, S. p.-Salicetalia purpureae.

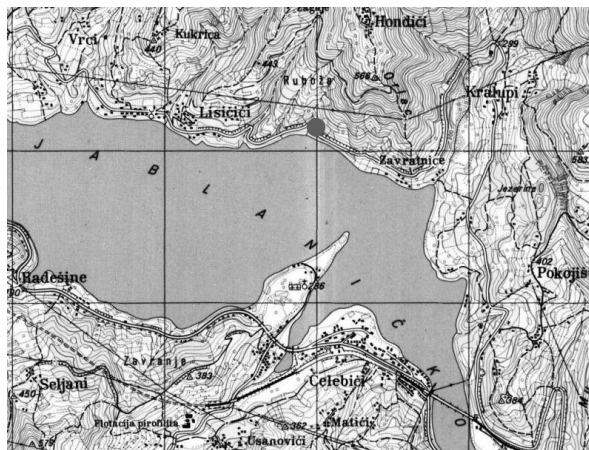
Za indikatorske vrijednosti: P-primarna, PS-primarno sekundarna, S-sekundarna, SP-sekundarno primarna i T-tercijarna.

Za životnu formu: P-faneofita, Ch-hamefita, H-hemikriptofita, G-geofita, T-terofita.

REZULTATI I DISKUSIJA

Iz tabele 1 se vidi da je ukupno konstatovano 36 vrsta iz 16 familija. Najveću vrijednost u ovoj asocijaciji ima *Artemisia vulgaris* te nešto nižu ambrozija. Visoke vrijednosti ove dvije vrste odvajaju od ostalih vrsta na ovom staništu te ih svrstavaju u dominantne. Ambrozija je jako dobro rasprostranjena na ovom lokalitetu i ne radi se o pojedinačnoj biljci već joj je brojnost jako visoka. Ovo govori da ambroziji odgovaraju ovakva zapuštena ruderalna staništa, kao što to neki autori i pominju (Nikolić et al. 2014; Sarić 1991; Barudanović et al. 2015). Barudanović et al. (2015) ističu da "u zavisnosti od vlažnosti staništa, nitrificiranosti i osvjetljenosti, vegetacija suhih smetlišta se diferencira na 3 reda od kojih red *Artemisietalia* se javlja na umjereno vlažnim i slabo, do umjereno nitrificiranim staništima s običnim pelinom, te daju cijeli niz biljaka

koje se javljaju na ovim staništima. Također, određen broj biljaka s tog spiska je zabilježen i na ovom staništu: *Echium vulgare*, *Melilotus albus*, *Reseda lutea*, *Conyza canadensis*, *Daucus carota*, *Artemisia vulgaris* i *Ambrosia artemisiifolia*. Također, i odsustvo vrsta koje naseljavaju izrazito nitrificirana staništa, u prvom redu *Chenopodium album*, *Cirsium arvense*, *Arctium lappa* te *Onopordium acanthium* govore da je riječ o slabo ili umjereno nitrificiranom staništu.

Karta 1. Položaj istraživanog područja (prema karti Vojnog instituta Beograd 1984)

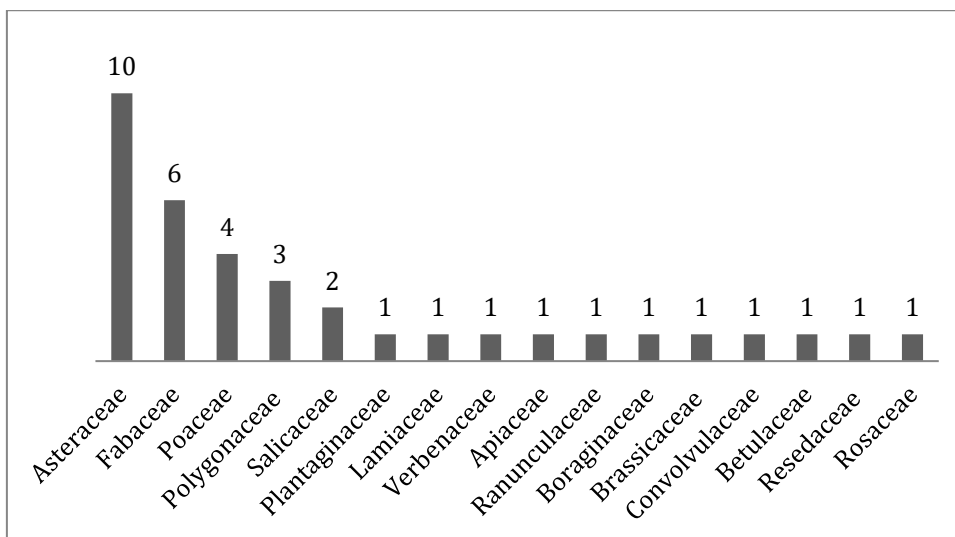
Najbrojnija familija (grafikon 1) je *Asteraceae* sa 10, sa nešto nižim brojem *Fabaceae* sa 6 i *Poaceae* sa 4 predstavnik. Iz grafikona 2 može se vidjeti da najveći broj vrsta pripada pripadnicima tercijarnih ekosistema, kao što je bilo i očekivano. Visok procenat imaju i vrste iz sekundarnih ekosistema, a koji su jako blizu istraživane zajednice.

Što se tiče predstavnika pojedinih fitocenoloških redova, najviše je konstatovano iz reda *Chenopodietalia*, te nešto manje iz *Arrhenatheretalia*. Ukupno je konstatovano predstavnika iz 13 fitocenoloških redova. Od životnih formi najveći je broj hemikriptofita (tabela 2), a relativno visok procent imaju i terofite. Ukupno je konstatovano 24 florin elementa iz 8 skupina (tabela 3). Također, iz tabele 3 se može vidjeti da su od florin elemenata najbrojniji predstavnici eurazijske i eurazijsko-subozeanske skupine, a najbrojniji pojedinačni je eurassubozean-smed. Iz ovih podataka se može konstatovati da je ovo područje ipak nešto umjerenije klime i ne toliko osunčano. Geološku podlogu čine jezerski sedimenti miocenskog porijekla (Čičić, 2002). Što se tiče tektonike, područje spada u prelaznu zonu (Čičić, 1984). Prema Škorić et al. (1973), zemljište na istraživanom području pripada razredu automorfnih antropogenih zemljišta deponija-deposol.

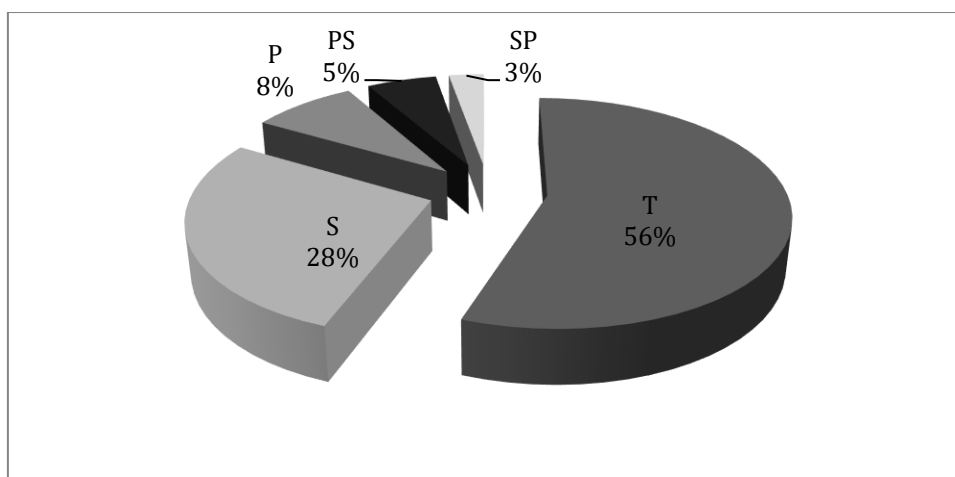
Potrebno je istaći da su u BiH neophodna ekološka istraživanja invazivnih vrsta, koja su, kao što ističe Maslo (2016), vrlo oskudna. Na ovakvim mjestima treba organizovati monitoring, te uklanjanje štetnih biljaka, a kako to ističu Šoljan & Muratović (2002), kao "prednost treba dati metodama i sredstvima koji nisu štetni za okoliš, kao što je kosidba (najbolje prije cvjetanja) i ručno, čupanjem iz tla cijelih biljaka, naravno na manjim površinama".

Tabela 1. Fitocenološka tabele istraživane vegetacije

Lokalitet	Lisičići				
Nadmorska visina	250 m				
Ekspozicija	S-SE				
Nagib (°)	5°				
Geološka podloga	Jezerski sedimenti				
Tip zemljišta	Deposol				
Opšta pokrovnost (%)	80 %				
Veličina snimka	100 m ²				
Datum	26. Septembar 2022.				
Broj snimka	1				
Fitocenoza	<i>Artemisietum vulgaris</i> Tx. 1942.				
Floristički sastav:					
Sprat zeljastih biljaka:					
	Brojnost i pokrovnost	Indikatorska vrijednost	Florni element	Životna forma	Fitocenološka pripadnost
<i>Ambrosia artemisifolia</i> L.	3.3	T	n-am	T	Che.
<i>Artemisia vulgaris</i> L.	1.1	T	eurassubozean	Ch(H)	Art.
<i>Melilotus albus</i> L.	+2	T	euras(kont) (-smed)	H(T)	Che.
<i>Dactylis glomerata</i> L.	+2	S	euras(-smed)	H	Arr.
<i>Polygonum aviculare</i> L.	+2	T	med-euras-no	T	Che.
<i>P. hydropiper</i> L.	+2	T	euras-smed	T	Bid.
<i>P. persicaria</i> L.	+2	T	euras	T	Che.
<i>Tussilago farfara</i> L.	+2	T	no-euras-smed	G(H)	Che.
<i>Plantago major</i> L.	+2	T	no-eurassubozean	H	P. m.
<i>Prunella vulgaris</i> L.	+2	S	no-euras	H	Arr.
<i>Verbena officinalis</i> L.	+2	T	eurassubozean-smed-med	H(T)	Che.
<i>Trifolium repens</i> L.	+2	S	eurassubozean-smed	H(Ch)	Arr.
<i>T. pratense</i> L.	+2	S	eurassubozean (-smed)	H	Arr.
<i>Taraxacum officinalis</i> Web. in Wigg.	+2	S	no-euras(subozean)	H	Arr.
<i>Daucus carota</i> L.	+2	T	eurassubozean-smed	H	Arr.
<i>Medicago lupulina</i> L.	+2	S	euras-smed	H(T)	B. e.
<i>M. sativa</i> L.	+2	S	pers.	H	Arr.
<i>Erigeron canadensis</i> L.	+2	T	n-am	T(H)	Che.
<i>Stenactis annua</i> (L.) Cass.	+2	T	n-am	H	Che.
<i>Cichorium intybus</i> L.	+2	T	eurassubozean-smed	H	Che.
<i>Clematis vitalba</i> L.	+2	PS	smed-subatl(circ)	P	P. s.
<i>Eupatorium cannabinum</i> L.	+2	SP	eurassubozean-smed	H	Ade.
<i>Centaurea jacea</i> L.	+2	S	eurassubozean-smed	H	Arr.
<i>Echium vulgare</i> L.	+2	T	euras-smed	H	O.
<i>Cynodon dactylon</i> Pers.	+2	T	med	H(G)	Che.
<i>Setaria viridis</i> P. B.	+2	T	euras-med	T	Che.
<i>Poa pratensis</i> L.	+2	S	euras(kont) (-smed)	H(G)	Arr.
<i>Reseda lutea</i> L.	+2	T	smed-med	H	O.
<i>Calystegia sepium</i> (L.) R. Br.	+2	T	euras(subozean)-smed	G	Che.
<i>Matricaria chamomilla</i> L.	+2	T	eurassubozean (-smed)	T	Che.
<i>Diploaxis muralis</i> (L.) DC.	+2	T	med-smed	T	O.
<i>Salix caprea</i> L.	+2	P	no-euras	P	F.
<i>S. purpurea</i> L.	+1	P	smed-eurassubozean	P	S. p.
<i>Betula pendula</i> Roth	+1	P	no-eurassubozean	P	Bet.
<i>Ononis spinosa</i> L.	+1	S	smed	H(Ch)	B. e.
<i>Rubus dalmaticus</i> Tratt.	+1	PS	din	P	Q. p.
<i>Chenopodium album</i> L.	+1	T	no-euras(-med)	T	Che.

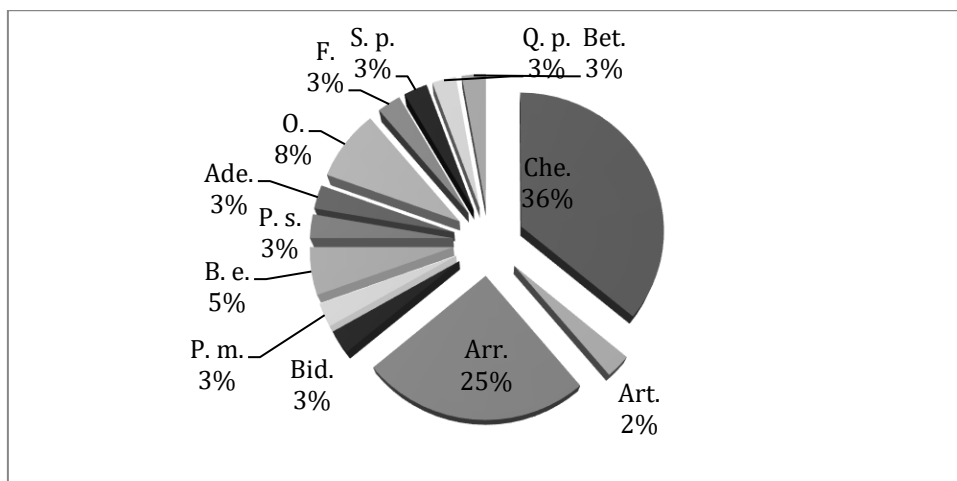
Grafikon 1. Brojnost porodica u asocijaciji *Artemisietum Tx.* 1942.

Grafikon 2. Procentualni odnosi indikatorskih vrijednosti u asocijaciji *Artemisietum Tx.* 1942.

Tabela 2. Procentualno učešće životnih formi u asocijaciji *Artemisietum Tx.* 1942.

Životna forma	Ukupno	Σ	%	Σ %
H	13		35,13	
H(G)	2		5,4	
H(T)	3		8,1	
H(Ch)	2		5,4	
		20		54,05
P	5		13,51	
		5		13,51
Ch(H)	1		2,7	
		1		2,7
T	8		21,62	
T(H)	1		2,7	
		9		24,32
G	1		2,7	
G(H)	1		2,7	
		2		5,4
Ukupno:	37	37	100	100

Grafikon 3. Procentualne vrijednosti zastupljenosti pojedinih fitocenoloških redova u asocijaciji *Artemisietum Tx.* 1942.

Tabela 3. Spektar flornih elemenata u asocijaciji *Artemisietum Tx.* 1942.

Florni element			Individualne vrijednosti	Σ	Procentualno učešće	Σ%
1.	1.	din	1	1	2,7	2,7
	2.	smed	1		2,7	
	3.	smed-subatl(circ)	1		2,7	
2.	4.	smed-med	1	4	2,7	10,81
	5.	smed-eurassubozean	1		2,7	
	6.	med	1		2,7	
3.	7.	med-smed	1	3	2,7	8,1
	8.	med-euras-no	1		2,7	
	9.	euras	1		2,7	
	10.	euras(kont)(-smed)	2		5,4	
	11.	euras(-smed)	1		2,7	
4.	12.	euras-smed	3	9	8,1	24,32
	13.	euras(subozean)-smed	1		2,7	
	14.	euras-med	1		2,7	
	15.	no-euras(-med)	1		2,7	
	16.	no-euras-smed	1		2,7	
5.	17.	no-euras	2	7	5,4	18,91
	18.	no-euras(subozean)	1		2,7	
	19.	no-eurassubozean	2		5,4	
	20.	eurassubozean	1		2,7	
	21.	eurassubozean-smed	5		13,51	
6.	22.	eurassubozean(-smed)	2	9	5,4	24,32
	23.	eurassubozean-smed-med	1		2,7	
7.	24.	pers	1	1	2,7	2,7
8.	25.	n-am	3	3	8,1	8,1
Total:			37	37	100	100

ZAKLJUČAK

1. Ovo je novi lokalitet za ambroziju;
2. Ambrozija je na ovom lokalitetu jako rasprostranjena biljka;
3. Konstatovana je u asocijaciji *Artemisietalia Tx.* 1942.;

4. U asocijaciji preovladavaju predstavnici porodice *Asteraceae*;
5. Ukupno je konstatovano 36 vrsta iz 16 porodica;
6. Najveći broj vrsta pripada tercijarnim ekosistemima;
7. Fitocenološki je najbrojniji red *Chenopodietalia*;
8. Konstatovane su vrste iz 13 fitocenoloških redova;

9. Najbrojnija životna forma je hemikriptofita;
10. Konstatovana su 24 florna elementa iz 8 skupina;
11. Najbrojnije florne skupine su eurazijske i eurazjsko-suboceanske;
12. Najbrojniji pojedinačni je eurassubocean-smed.;
13. Za uklanjanje ragweed na ovoj površini preporučuje se kosidba ili čupanje kompletnih biljaka.

Zahvalnica

Ovom prilikom bih se želio zahvaliti gospodinu Ibri Hodžiću iz Čelebića na svesrdnoj pomoći prilikom terenskih istraživanja.

Ovaj rad je podržan od strane projekta "Jačanje kapaciteta odjeljenja za Prirodne nauke Zemaljskog muzeja BiH".

LITERATURA

- Ademović, E. & Pezer, L. (2015). Distribucija vrste *Artemisia artemisiifolia* na širem području opštine Mostar, "Treći naučno-stručni skup sa međunarodnim učešćem" 5. juni – Svjetski dan zaštite okoliša - Zbornik radova, 147-152, Bihac.
- Ademović, E., Barudanović, S., Đug, S., Selimić, A., Imamović, M., Avdibašić, A., ..., & Mašić, E. (2016). Invasive flora in the wider area of the town of Stolac (Bosnia and Herzegovina), "2. Hrvatski simpozij o invazivnim vrstama", 78, Zagreb.
- Barudanović, S., Macanović, A., Topalić-Trivunović, Lj., & Cero, M. (2015). *Ekosistemi Bosne i Hercegovine u funkciji održivog razvoja*, PMF – UNSA, 177-220, Sarajevo.
- Beck, G., Malý, K., & Bjelčić, Ž. (1983). *Flora Bosnae et Hercegovinae-IV Sympetalae* 4, 68-69, Sarajevo.
- Boškailo, A., Ademović, E., Mašić, E., & Šabanović, E. (2017). Invazivna flora šire okoline grada Stoca, "Educa", God. 10, br. 10, 14-22, Mostar.
- Čičić, S. (1984). *Geologija Bosne i Hercegovine*, Knjiga II Mezozojske periode, „Geoinženjering“, pp. 315, Sarajevo.
- Čičić, S. (2002). *Geološka karta Bosne i Hercegovine 1:300.000 – Tumač*, Institut za geologiju Građevinskog fakulteta u Sarajevu, pp. 84, Sarajevo.
- Đug, S., Muratović, E., Trakić, S., Boškailo, A., & Šoljan, D. 2019. Invazivne vrste flore u Federaciji Bosne i Hercegovine, "FMOIT – PMF", 111-117, Sarajevo.
- Herceg, N. 2003. *Uticaj kultivara i rokova sadnje na količinu i kakvoću priroda krumpira u Hercegovini*, Doktorska disertacija-Agronomski fakultet u Mostaru, pp. 95, Mostar.
- Jasprica, N., Milović, M., Dolina, K., & Lasić, A. 2017. Analyses of flora of railway stations in the Mediterranean and sub-Mediterranean areas of Croatia and Bosnia and Herzegovina, "Nat. Croat.", 26(2), 271-303, Zagreb.
- Kupusović, T. 2012. Environmental management plan for the subproject Mostarsko blato (Federation of Bosnia and Herzegovina), Study of Hydro-engineering Institute of Civil Engineering Faculty – UNSA, pp. 114, Sarajevo.
- Lakušić, R., Pavlović, D., Abadžić, S., & Grgić, P. (1978). *Prodromus biljnih zajednica Bosne i Hercegovine*, "God. biol. inst. UNSA, 30, pp. 87, Sarajevo.
- Maslo, S. (2014 a). Alien flora of Hutovo blato Natural Park (south Bosnia and Herzegovina), *Herbologija*, Vol. 14, No. 1, 1-13, Sarajevo.
- Maslo, S. (2014 b). The urban flora of the city of Mostar (Bosnia and Herzegovina), *Nat. Croat.*, Vol. 23(1), 101-145, Zagreb.
- Maslo, S. (2015). Alien flora of the city of Mostar, "Herbologija", Vol. 15, No. 2, 1-16, Sarajevo.
- Maslo, S. (2016). Preliminary list of invasive alien plant species (IAS) in Bosnia and Herzegovina, "Herbologija", Vol. 16, No. 1, 1-14, Sarajevo.
- Maslo, S. & Abadžić, S. (2015). Vascular flora of the town of Blagaj (South Bosnia and Herzegovina), "Nat. Croat.", 24(1), 59-92, Zagreb.
- Maslo, S. & Boškailo A. (2018). Vascular flora of the old town of Počitelj and its surrounding area (South Bosnia and Herzegovina), *GZM BiH (PN)*, NS 37, 30, Sarajevo
- Mujaković, Z., Matić, S., & Numić, S. (2015). Širenje invazivnih vrsta k višim nadmorskim visinama, "Međunarodni znanstveni simpozij-Blidinje 2015" - Zbornik radova-Sveučilište u Mostaru, 133-139, Mostar.
- Nikolić, T., Mitić, B., & Boršić, I. (2014). *Flora Hrvatske invazivne biljke*, "Alfa d. d.", 64-69, Zagreb.
- Oberdorfer, E. (2001). *Pflanzensoziologische exkursions flora*, 8. Auflage, Verlag Eugen Ulmer GmbH & Co., pp. 1051, Stuttgart.
- Pavlović-Muratspahić D. (1995). *Biljne vrste i njihove zajednice kao indikatori degradiranosti ekosistema u zoni klimatogene vegetacije hrasta kitnjaka i običnog graba (Quercus-Carpinetum illyricum Ht et al., 1974)*, Univerzitet u Kragujevcu – Prirodno-matematički fakultet, pp. 311, Kragujevac.
- Petrović, D. & Tabaković, E. (2003). Korovska flora Mostara i okolice, "Herbologija", Vol. IV, No. 1, 51-55, Sarajevo.
- Pyšek, P., Richardson, D. M., Rejmanek, M., Webster, G. L., Williamson, M., & Kirschner, J. (2004). Alien plants in checklist and floras: towards better communication between taxonomists and ecologists, "Taxon", 53, 131-143, Bratislava.
- Pyšek, P., Danihelka, J., Sádlo, J., Chrtěk, J. Jr., Chutrý, M., Jarošík, V., ..., & Tichý, L. (2012). Catalogue of alien plants of the Czech Republic (2nd edition): checklist, update, taxonomic diversity and invasion patterns, "Preslia", 84, 155-255, Praha.
- Raunkiaer C. (1937). *Plant Life Forms*, Clarendon Press, pp. 104, Oxford.
- Redžić, S. (1988). *Šumske fitocenozе i njihova staništa u uslovima totalnih sječa*, God. biol. inst. Univ. u Sarajevu, Vol. 41, pp. 260, Sarajevo.
- Redžić, S. (1991): *Singeneza vegetacije u ekosistemima vertikalnog profila planine Ozren kod Sarajeva*, Doktorska disertacija, PMF – UNSA, pp. 147, Sarajevo.
- Redžić, S. (2007). The syntaxonomy of weed vegetation at the Central Dinaric Alps (w. Balkan), "Herbologija", Vol. 8, No. 1, 83-98, Sarajevo.
- Redžić, S. (2011). The ecology and syntaxonomy of weed vegetation at the Dinaric Alps (w. Balkan), "Herbologija", Vol. 12, No. 1, 57-75, Sarajevo.
- Richardson, D. M., Pyšek, P., Rejmanek, M., Barbour, M. G., Panetta, F. D., & West, C. J. (2000). Naturalization and invasion of alien plants: concepts and definitions, "Diversity & Distributions", 6, 93-107, New York.
- Šarić, T. (1991). *Atlas korova*, "Svjetlost", 20, Sarajevo.

- Šilić, Č. & Abadžić, S. (2000). Prilog poznavanju neofitske flore Bosne i Hercegovine, *Herbologija*, Vol. 1, No. 1, 30, Sarajevo.
- Škorić, A., Filipovski, G., & Čirić, M. (1973). *Klasifikacija tala Jugoslavije*, Poljoprivredni i Šumarski fakultet Univerziteta u Zagrebu, Zavod za pedologiju, pp. 63, Zagreb.
- Šoljan, D. & Muratović, E. (2002). Rasprostranjenost vrste *Ambrosia artemisifolia* L. na području BiH, *Herbologija*, Vol. 3, No. 1, 107-111, Sarajevo.
- Šoljan, D., Abadžić, S., & Muratović, E. (2003). Neophytes in flora of Bosnia and Herzegovina, "3rd International Balkan Botanical Congress", 197, Sarajevo.
- Šoljan, D. & Muratović, E. (2004). Rasprostranjenost vrste *Ambrosia artemisifolia* L. na području BiH (II), *Herbologija*, Vol. 5, No. 1, 1-5, Sarajevo.
- Vojniković, S. (2009). Crna lista flore, "Hrvatska misao", God. XIII., Br. 1/09 (50), nova serija sv. 36, 86-95, Sarajevo.

Slika 1. Dio istraživane asocijacije *Artemisetum* Tx. 1942.

INFORMACIJE O AUTORU

Anis Hasanbegović

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine,
Zmaja od Bosne 3, Sarajevo
e-mail: anishasanbegovic@yahoo.com

Distribucija vrste *Vipera ammodytes* (Linnaeus, 1758) (Reptilia: Squamata: Viperidae) u Hercegovačko-neretvanskom kantonu (Federacija Bosne i Hercegovine)

Denisa Žujo Zekić, Suvad Lelo, Benjamin Jusić

SAŽETAK: U ovom radu su prezentirani podaci o nalazima poskoka, *Vipera ammodytes* (Linnaeus, 1758), u Hercegovačko-neretvanskom kantonu (Federacija Bosne i Hercegovine) prvenstveno prema podacima iz bilježnica autora te sumiranim podacima D. Jelića i saradnika (Jelić et al., 2013a). Autori su željeli da prikažu da je posmatrana, općepoznata i skoro svuda prisutna vrsta u navedenom kantonu, zabilježena tek na dobro poznatim rutama, odnosno da čak ni za nju nemamo zadovoljavajući broj opažanja.

Ključne riječi: Reptilia, Ophiuridae, Viperidae, Vipera, ammodytes, Hercegovačko-neretvanski kanton, Federacija Bosne i Hercegovina

Distribution of the Species *Vipera ammodytes* (Linnaeus, 1758) (Reptilia: Squamata: Viperidae) in the Herzegovina-Neretva Canton (Federation of Bosnia and Herzegovina)

ABSTRACT: This paper presents data on the findings of the viper, *Vipera ammodytes* (Linnaeus, 1758), in the Herzegovina-Neretva Canton of the Federation of Bosnia and Herzegovina, primarily based on data from the author's notebooks and summarized data by D. Jelić and associates (Jelić et al., 2013a). The authors wanted to show that the observed, generally known, and almost everywhere present species in the mentioned canton, were recorded only on well-known routes, that is, that we do not even have a satisfactory number of sightings for it.

Keywords: Reptilia, Ophiuridae, Viperidae, Vipera, ammodytes, Herzegovina-Neretva Canton, Federation of Bosnia and Herzegovina

UVOD

U prvom popisu faune Bosne i Hercegovine, čiji je autor bio austrijski zoolog Melendorf, postoje podaci o 17 vrsta gmizavaca, a među njima i prvi naučni navod poskoka (Möellendorff, 1873). Nešto kasnije publiciran je rad Struša kao „crtice o životu bh. gmazova“, pa rad O. Tomasinija „Skizzen aus dem Reptilienleben Bosniens und Herzegowina“ (Struscha, 1880; Tomasini, 1889, 1894). U istom periodu pa kroz kontinuirana istraživanja F. Werner je u više radova obrađivao podatke o herpetološkoj fauni Bosne i Hercegovine (Werner, 1893, 1897a, 1897b, 1898, 1899, 1902, 1904, 1907). U tom periodu publiciran je i herpetološki rad V. Guglera koji je, obrađujući područje jadranske obale, obradio i dio Hercegovine (Gugler, 1903).

U 20. vijeku objavljeno je više zanimljivih radova o poskoku ili otrovnicama općenito, između kojih izdvajamo: rezime Bolkajevih radova i etološki presjek bh. otrovnica R. Zaplate (Zaplata, 1930a, 1930b), kao i radove o zmijama otrovnicama V. Čurčića (Bolkay & Čurčić, 1920, 1933; Radovanović, 1941).

Posebno ističemo djelo „Vodozemci i gmizavci naše zemlje“ (podrazumijevajući avnojevsku Jugoslaviju) gdje M. Radovanović daje detaljan pregled i

herpetofaune Bosne i Hercegovine sa 15 vodozemaca i 27 gmizavaca (Radovanović, 1951).

Revizija popisa gmizavaca je redovno publicirana i unapređivana u izdanju Udruženja za inventarizaciju i zaštitu životinja, odnosno popisima „Fauna Bosne i Hercegovine“ od 2005 do 2012. godine (Lelo, 2005, 2012b) te izdanjima za potrebe studenata Odsjeka za biologiju: „Herpetologija“ (Lelo, 2012a) i „Biodiverzitet vodozemaca i gmizavaca“ (Lelo & Zimić, 2020).

Sa Balkana je opisano pet podvrsta poskoka: *V. a. ammodytes* (Linnaeus, 1758), *V. a. illyrica* (Laurenti, 1768), *V. a. meridionalis* Boulenger, 1903, *V. a. montandoni* Boulenger, 1904 i *V. a. gregorwallneri* Sochurek, 1974 (Crnobrnja-Isailović & Haxhiu 1997). Prema morfološkom radu Lj. Tomović (2006), na centralnom i istočnom Balkanskom poluostrvu žive tri podvrste: *V. a. ammodytes* na sjeverozapadu (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, veći dio Srbije, sjeverozapadna Bugarska), *V. a. montandoni* u centralnim i istočnim dijelovima (najjužnija Srbija, sjeverna i centralna Albanija, SRJ Makedonija, Rumunija, najveći dio Bugarske i sjeverna Grčka te Turska) i *V. a. meridionalis* na najjužnijem dijelu Balkanskog poluostrva tj. u Grčkoj (Jelić et al., 2010, 2013a).

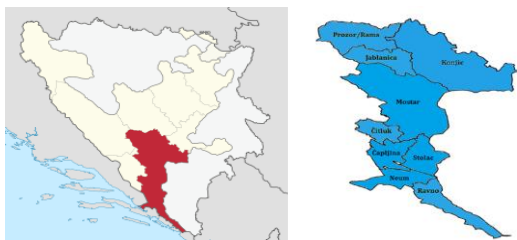
Poskok naseljava područje jugoistočne Evrope od sjeverne i sjeveroistočne Italije južne Austrije, južne Rumunije i svih zemalja Balkanskog poluotoka te jugozapadnu Aziju. Dužina odraslih individua doseže oko 90 cm, ali je prosječna dužina oko 65 cm. Tijelo poskoka je skladno sa dobro razvijenom trouglastom glavom pokrivenom sitnim krljuštima i jedina je istočnoevropska zmija sa izraženim nastavkom, roščićem, na vrhu nosa. Oči su sa tipično vertikalnim zjenicama. Rostralni dio je pokriven sa 9-20 sitnih krljušti. Krljušti dorzalne strane tijela su u 21-23 (rijetko 19) reda u horizontalnom nizu. Osnovna boja i šara su konstantni, tj. pripadnici su sivi sa cjelovitom cik-cak prugom od vrha repa do glave. Donja strana tijela je sivkasta, rjeđe nježno ljubičasta i pokrivena sitnim tamnim tačkama (Slike 8 i 9). Vrsta je tipična otrovnica vrlo snažnog otrova koji može ozbiljno ugroziti zdravlje čovjeka pa čak izazvati i smrt. Otrovnici zubi su smješteni na prednjem dijelu gornje vilice. Poskok naseljava vrlo različita staništa, ali preferira osunčane stijene ili kamenjare od razine mora do oko 2.400 m n.v. Jedinke se mogu naći praktično svuda u zoni rasprostranjenja: šume, šibljac, livade, putevi, u blizini vodenih ekosistema, kultiviranih površina te ogradama, baščama i kućama. Parenje otpočinje u proljeće. Živorodna ženka rađa do 20 (obično 5-10) mladih dužine 4-24 cm (Radovanović, 1951; Jelić et al., 2010, 2013; Lelo & Zimić, 2020).

Aktualizirana i novija saznanja općenito o herpetofauni planinskih masiva Prenj i Čvrstica nalazimo u radu Šunje i sar. prema kojima na Prenju i Čvrstici živi 11 vrsta vodozemaca (55% od ukupnog broja vodozemaca u BiH) i 24 vrste gmazova (83% od ukupnog broja gmazova u BiH) te da se razlikuju po vertikalnoj i horizontalnoj distribuciji (Šunje et al., 2014).

Trenutno stanje distributivnog profila poskoka, *V. ammodytes*, na prostoru Hercegovačko-neretvanskog kantona jasno pokazuje da su jedinke zabilježene tek na dostupnim lokalitetima, uz ceste i puteve, dok su rubni dijelovi kantona, u herpetološkom smislu, relativno slabo istraženi.

MATERIJAL I METODE RADA

Terenska istraživanja obavljena su na lokalitetima Hercegovačko-neretvanskog kantona (1-2) najčešće na prostoru Rujišta i podveleškog platoa (podnožje planine Velež) u više navrata tokom dužeg niza godina (2007-2023).

Sl. 1-2. Prikaz pozicije Hercegovačko-neretvanskog kantona na slijepoj/nijemoj karti Bosne i Hercegovine (lijevo) i prikaz pozicije općina na slijepoj/nijemoj karti HNK (desno gore;

https://bs.wikipedia.org/wiki/Hercegovina%C4%8Dko-neretvanski_kanton)

Uzorci s lokaliteta sakupljani su pomoću ruke, drvenom šipkom, te pomoću profesionalnog materijala

Sl. 3. i 4. (hvataljka za zmije i različite vrste kuka, mjerni pribor).

Sl. 3-4. Profesionalni pribor za hvatanje i mjerenje zmija (Žujo Zekić et al., 2007)

Sakupljeni materijal prenesen je u laboratoriju Odsjeka za biologiju Nastavničkog fakulteta u Mostaru gdje je urađena detaljna obrada i izrada zbirke zmija. Neke morfološke karakteristike, kao što je boja tijela i oblik šare zabilježene su fotoaparatom prije fiksiranja.

Fotografije su pravljene sa više tipova fotoaparata ili savremenih mobilnih telefona.

Pored toga izvršena je analiza dostupne literature te su publicirani nalazi inkorporirani u rad i prikaz distribucije vrste na navedenom prostoru.

Ipak, osnovu ovog rada predstavljaju brojni publicirani podaci o nalazima poskoka, uglavnom sumirani u radu D. Jelića i saradnika (Jelić et al., 2013).

REZULTATI RADA I DISKUSIJA

Također, vrlo bitno je sumiranje nalaza za ovaj pregledni rad kojeg čine terenski podaci S. Lele koji su već navedeni u radu D. Jelića i saradnika (Jelić et al., 2013): BP74, 2000, S. Lelo; Blagaj, BP86, 2009, R. Tokić; Prenj, Borci, BP53, 2005, K. Muftić; Prenj, Borci (Boračko polje), BQ72, 2000, S. Lelo; Bradina (Repovci), BP54, 2005, S. Lelo; Bratogošac (Ravno, Popovo p.), BP96, 2002, D. Kulijer; Crno polje (put za Jezerce)-Prenj, BP52, 2008, E. Šunje; Crno polje, forest, Prenj, BP52, 2005, K. Muftić; Čvrstica (Diva Grabovica), YJ13, 2006, S. Lelo; Čvrstica (Diva Grabovica), BP96, 2007, K. Dejan; Čvrstica, YJ13, 2009, S. Begić; Čvrstica (Diva Grabovica, YJ13, 2005, H. Bašić; Čvrstica (Diva Grabovica, YJ13, 2006, H. Bašić; Čvrstica Veliko Šljeme, YJ13, 2006, H. Bašić; Čvrstica Mt. (Stipića livade), YJ14, 2007, S. Lelo; Čvrstica, Diva Grabovica, (near Hondzina house), YJ13, 2003, K. Muftić; Čvrstica, Diva Grabovica, CQ14, 1999, S. Lelo; donja Jablanica, YJ23, 2009, S. Begić; Drežnica, YJ12, 2007, S. Lelo; Džajići, Konjic, YJ33, 2008, K. Muftić; Gabela, CQ04, 2000, S. Lelo; Has, Prenj, CP64, 2008, E. Šunje; Jablanica (by the bridge), YJ23, 2006, S. Lelo; Jablanica lower part of Prenj, BQ72, 2004, A. Bajraktarević; Konjic under Prenj, YJ33, 2009, S. Begić; Konjic under Prenj (Repovci), YJ33, 2009, S. Begić; Konjic under Prenj (Ovčari), xJ75, 2008, S. Lelo; Lasni Do, Prenj, BP52, 2008, K. Muftić; Lazine, Blagaj XJ65, 2005, D. Dilaver; Lucine, Prenj, YJ22, 2002, K. Muftić; Lupoglav, Prenj, BP87, 2005, S. Lelo; Ljuta (by Konjic), BP73, 2000, S. Lelo; Neum, YH15, 2007, S. Lelo; Neum, BP77, 1999, S. Lelo; Plitki do (Popovo polje), YH45, 2006, S. Lelo; Plitki do (Popovo polje), YH45, 2006, S. Lelo; Popovo polje (Bratogošac), YH45, 2006, S. Lelo; Popovo polje (hill Bratogošac, ravno), YH45, 2006, S. Lelo; Popovo polje (Grmljani), Bn54, 2006, S. Lelo; Popovo polje (Plitki do), YH45, 2006, S. Lelo; Popovo polje (Plitki do), YH45, 2006, S. Lelo; Popovo polje (Plitki do, near Ravno), YH45, 2006, S. Lelo; Popovo polje (Plitki do, Ravno), YH45, 2006, S.

Lelo; Prenj, pored vrha Cetina, YJ23, 2009, S. Begić; Prenj, Barni do near Lupoglav, YJ32, 2006, H. Bašić; Ribnički most (Jablanica), naselje, CP63, 2007, S. Lelo; Salakovac, BP85, 2004, B. Šarančić; village Bjelimići (Visočica Mt.), BP96, 2005, F. Remzija, S. Lelo; village Grabovci (near Konjic), BP96, 2002, D. Kulijer; Soplje, Prenj, YJ22, 2004, K. Muftić; Stolac, BP96, 2007, K. Dejan; Suhi do, Konjic, YJ33, 2004, K. Dejan; Svitava BP89, 2000, S. Lelo; Velike Bare, Prenj, YJ32, 2003, K. Muftić; Visočica near peak Puzim, BP77, 2009, D. Smaić; Visočica near peak džamija, BP77, 2006, S. Lelo; Visoko (Visočica), YJ27, 2000, S. Lelo; Zakantar, Prenj, YJ32, 2004, K. Muftić; Zmijjinac (put Idbar-Tisovica)-Prenj, BP88, 2002, S. Lelo - Žlijeb, Čvrnsnica; S. Lelo - Hutovo blato, 14.08.2011; S. Lelo - Hutovo blato, 09.09.2011; S. Lelo - Neum Klek, 19.05.2012; S. Lelo - Diva Grabovica, 19.05.2012. S. Lelo; - Visočica pl., selo Tinja 01.05.2021.

U navedenom periodu u terenskoj svesci B. Jusića i zbirci Nastavničkog fakulteta Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, kojom rukovodi profesorica D. Žujo Zekić, popisani su nalazi sa Prenja (Hansko polje, Zijemlja 29.04.2007), Buna (2009), Salakovac (13.05.2009), Prenj (Kanjon Bijele 2009), Podvelez (25.05.2009), Potoci (17.06.2009), Prenj (Prijevorac kod Obrlina 06.09.2009), Crvanj (Zimomor 22.09.2009), Prenj (Bijele Vode 27.08.2009), Prenj (Lupoglav 10.10.2009)... (Slike 5, 6 i 7.)

U jednom periodu rađena su sistemska terenska istraživanja na lokalitetu platoa Rujišta od 15.4.2007. do 15.6.2007. godine, koja su također predmet ovog rada. Status populacije *Vipera a. ammodytes* na platou Rujišta, pokazuju da je ukupno pronađeno i determinisano 14 (10 mužjaka i 4 ženke) jedinki vrste *Vipera a. ammodytes*. Preostalih 20 jedinki, koje su fotografisane i zabilježene vraćene su u prirodno stanište. U tom periodu istraživanja pomenutog terena su počela na nadmorskoj visini od 800 m, a završila na samom vrhu Obrlin, čija je nadmorska visina 1837 m. Prostor analiziranog terena, platoa Rujišta, našao se na nadmorskoj visini od 1703 m, sa geografskim položajem 17° 52' (latitude) i 43° 27' (longitude), sa obrađena tri različita ekosistema (rubovi šuma, livada i kameniti).

Drugo rubno područje, posebno zanimljivo u istraživanju *V. a. ammodytes* na poziciji Hercegovačko-neretvanskog kantona je plato Podveležja, u samom podnožju planine Velež na njenoj prisojnoj strani.

To je prostor koji je otprilike nekih 25km dužine i oko 10 km širine na čijem se terenu smijestilo nekih 35 sela (Dobrč, Gornje Gnojnice, Podvelež (Svinjarina), Banjdol, Kružanj, Kokorina, Žulja, Rabina i dr).

Sa spomenutog terena informacije nam je ponudio lokalni stanovnik koji je 1961. godine rođen u jednom seoskom domaćinstvu u selu gornji Kružanj na podveleškom platou. Punih 45 godina života bavljena lovom i pčelarstvom te uzgojem stoke i poljoprivredom vodio je zabilješke o poskoku kao "domaćoj" zmiji tog kraja. Njegovi podaci koji su više nego realno umanjeni govore o godišnjem prosjeku susreta sa nekih 10 do 20 jedinki poskoka u gotovo svim mjesecima godine, a izuzetak čine mjesec januar i februar.

Iz njegove terenske bilježnice izlaze provjerljivi podaci čak i najnoviji rezultati o distribuciji poskoka sa podveleškog platoa. Navodit ćemo ih hronologijom njegovih zabilješki:

2000. godina. između kuća, selo Kružanj gornji, (uhvaćen primjerak u bocu), Husić, Dž.; Lovna sezona 2005. godina. vrh pl. Velež, kota Jaram, Husić, Dž. (osrednje veličine, vrlo specifičnih šara i boje tijela; Period izmještanja pčelinjeg društva, 2008. godine, košnice postavljene u podnožje pl. Velež, Husić, Dž. (prema riječima istog na tom mjestu svake godine vidi poskoka samo različitim obojenjem); 1. januar 2010. godine, podnožje pl. Velež selo Vilovci, Husić, Dž. (sniježni pokrivač 5 cm, ispod ploče na lisnom pokrovu, skoro crne boje poskok); Lovna sezona, 2010. podnožje pl. Velež, selo Kokorina, Šćepan gomila (gusto nisko raslinje, jedinka poskoka guta pticu) Husić, Dž.; 2015. godina, otvoreni bunar, Grabovo polje, selo Banjbol, Husić, Dž.; 18. decembar 2020. godine put od sela prema pl. Velež, Husić, Dž. (lovna sezona, snijeg oko sunčan i topao dan, poskok, siva boja tijela); 20.5.2023. godine, mjesto Patkovići kod Svinjarine (autom pregazio poskoka žučkaste boje srednje veličine), Husić, Dž.; 28.5.2023. šetnja od sela prema podnožju pl. Velež, mjesto Trepeljike, Husić, Dž. (toplo vrijeme, oko 60 cm dužina); juni, 2023. godina (obilazak pčela), selo Kružanj (poskok na letvici košnice, sunča se) Husić, Dž., Duži niz godina, u skoro isto vrijeme - proljeće, podno sela gornji Kružanj (njive ograđene kamenim zidovima u kojima se nađu 2-3 poskoka) Husić, Dž. Najnoviji zapisi pomenutog terena su dvije jedinke poskoka (mužjak i ženka) sa podveleškog platoa od 30.6.2023. godine i 9.7.2023. (foto dokumentacija)

Zaključna razmatranja ovog terena govore o distribuciji poskoka na čitavom podveleškom platou i svako ko krene u ovaj kraj prema podnožju pl. Velež mora imati adekvatnu opremu i slušati karakterističan zvuk poskoka (kada je u opasnosti). U septembru mjesecu se već penje po granama drveća.

Sl. 5, 6 i 7. Distributivni profil vrste *Vipera a. ammodytes* na poziciji Hercegovačko-neretvanskog kantona slijepoj/nijemoj karti dijela Bosne i Hercegovine (HNK- lijevo); prikaz tipičnog staništa navedene vrste na analiziranom terenu Rujišta, HNK (desno gore/dolje)

Poskok je u Bosni i Hercegovini gotovo svuda prisutna, osobito na kamenjarima i njihovoj blizini, i uobičajena je vrsta. Nema je u čistim nizijskim (panonskim) dijelovima države (npr. Semberija), (Lelo & Zimić, 2020; Jelić et al., 2013).

Kako je jasno vidljivo na karti D. Jelića i saradnika na nivou UTM kvadranta (Sl. 14), poskok je vrlo čest, ali

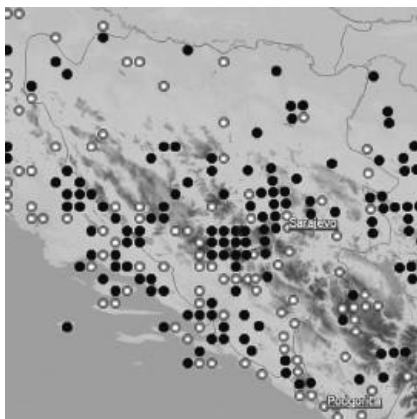
na suptilnijem nivou označavanja ta učestalost drastično gubi na značaju u kvantitativnom smislu.

Sl. 8-9. Mužjak (lijevo) i ženka (desno) *Vipera ammodytes* (Linnaeus, 1758) fotografisani na Rujištu, 15.04-(06).2007. (foto: B. Jusić)

Sl. 10-13. *Vipera ammodytes* (Linnaeus, 1758) juvenilna individua, Diva Grabovica, 19.5.2012. (prve dvije fotografije); ženka, fotografisana na putu Neum-Klek, 19.5.2012, (treća fotografija); stanište spomenute vrste sa uhvaćenim primjercima , Plitki Do (22.4.2006. i 17.8.2006, prikaz četiri spojene fotografije (četvrta fotografija; foto: S. Lelo)

Sl. 14. Distribucija vrste *Vipera ammodytes* (Linnaeus, 1758) u Bosni i Hercegovini (Jelić et al., 2013a)

Podrobna analiza statusa ugroženosti gmizavaca ukazuje da je poskok na posljednjoj brizi (LC) kako u Evropi tako i na Balkanskom poluotoku i Bosni i Hercegovini, odnosno Hercegovačko-neretvanskom kantonu (Jelić et al., 2013; Lelo et al., 2016).

ZAKLJUČAK

Brojna naučna istraživanja gmizavaca Evrope i Balkanskog poluotoka daju nam korisne informacije i pomoć lokalnim bh. zajednicama u očuvanju pojedinih vrsta i njihovih staništa. Neki osnovni zadaci i ciljevi

postavljeni i u ovom naučnom radu jesu prikupljanje/a sistematičnih podataka o arealu vrste/a na određenom prostoru kojim bi se upotpunili te pojasniti neki osnovni aspekti života posmatranih vrsta. Naime, sasvim je jasno da se, bez obzira na niz radova, nedovoljno zna o distribuciji *Vipera ammodytes* L. u Hercegovačko-neretvanskom kantonu kao i cijeloj Bosni i Hercegovini.

Kao što je pretpostavljeno jedinke *V. a ammodytes* L. su uglavnom konstatovane u središnjem dijelu posmatranog teritorija, dok su rubna područja praktično neistražena. Izuzetak čini podveleški plato jer su nalazi karakteristični za rubne dijelove prema Republici Srpskoj.

Stoga, prejudiciramo i nastavak ovakvih i sličnih istraživanja vrste *V. a ammodytes* L. na rubnim područjima analiziranog terena, tačnije po graničnim predjelima Hercegovačko-neretvanskog kantona svakako uz neizostavno istraživanje i cijele BiH.

LITERATURA

- Bolkay, S. & Ćurčić, V. (1920). O našim zmijama otrovnicama. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 32 (1-2): 155-206.
- Bolkay, S. & Ćurčić V. (1933). Skaču li poskoci i tjeraju li ljude? Bosansko-hercegovački Težak. 16: 1.
- Crnobrnja-Isailović, J. & Haxhiu, I. (1997). *Vipera ammodytes*, in: Gasc, J-P et al (Eds.): Atlas of Amphibians and Reptiles in Europe. Societas Europaea Herpetologica & Museum National d' Histoire Naturelle (J), Paris, 384-385.
- Gugler, W. (1903). Herpetologische Skizzen aus Süistrien, Dalmatien, Montenegro mund der Herzegowina. *Blatter fur Aquarien-und Terrarien-Kunde*, 14, 132-146.
- Jelić, D., Ajtić, R., Sterijovski, B., Crnobrnja-Isailović, J., Lelo, S. & Tomović, Lj. (2010). Distribution and conservation problems of the Vipers in the western and central part of the Balkans. In: Marco A. L. Zuffi (editor). 3rd Biology of the Vipers Conference, Calci – Pisa, 31st. March-2nd April, Museum Nat History of University Pisa, Pisa, Italy, Book of Abstracts, p: 8.
- Jelić, D., Ajtić, R., Sterijovski, B., Crnobrnja-Isailović, J., Lelo, S. & Tomović, Lj. (2013a). Distribution of the genus *Vipera* in the western and central Balkans (Squamata: Serpentes: Viperidae). *Herpetozoa* 25 (3/4): 109-132.
- Lelo, S. (2005). Nalazi vrste *Testudo hermanni* (Gmelin, 1788) (Chelonia, Testudinidae) na području šire okoline Sarajeva. *Radovi poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Sarajevu* 50(55/2): 27-32.
- Lelo, S. (2012a). Biosistematika vertebrata: Herpetologija sa posebnom osvrtom na herpetofaunu Bosne i Hercegovine. Skripta. Odsjek za biologiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.
- Lelo, S. (2012b). Fauna Bosne i Hercegovine – Biosistematski prijedlogi. 8. izmijenjeno i dopunjeno interno izdanje Udruženja za inventarizaciju i zaštitu životinja, Ilijaš, Kanton Sarajevo.
- Lelo, S., & Zimić, A. (2020). *Biosistematika vertebrata: Biodiverzitet vodozemaca i gmizavaca sa posebnim osvrtom na faunu Bosne i Hercegovine*. Udruženje za inventarizaciju i zaštitu životinja, Ilijaš, Kanton Sarajevo.
- Lelo, S., Zimić, A., & Šunje, E. (2016). Crvena lista gmizavaca (Chordata: Vertebrata: Reptilia) Federacije Bosne i Hercegovine. *Prilozi fauni Bosne i Hercegovine*, 12, 31-42.

- Möellendorff, O. (1873). Beiträge zur Fauna Bosniensis. Inaugural Dissertation.
- Radovanović, M. (1941). Zur Kenntins der herpetofauna des Balkans. *Zoologische Anzeiger*.
- Radovanović, M. (1951). *Vodozemci i gmizavci naše zemlje*. Naučna knjiga, Beograd.
- Struscha, H. (1880). Die Umgebung Mostars (ein geogr.-naturw. Studie). *Progr. des Staats-Gymn. (eds. in Kremsier)*: pp. 1-43.
- Tomasini, O. (1889). Crtice o životu gmazova, koji žive u Bosni i Hercegovini. *Glasnik zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini*, 3, 274-283.
- Tommasini, O. (1894). Skizzen aus dem Reptilienleben Bosniens und Herzegowina. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina*, 2, 560-661.
- Šunje, E., Zimić, A., Stjepanović, B., Jusić, B., Čengić, M., Bradarić, M., Merdan, S. (2014). Biodiversity of herpetofauna of the Prenj and Čvrsnica Mts. (Bosnia and Herzegovina). *Hyla*, 2, 4-19.
- Tomović, Lj. (2006). Systematics of the Nosehorned Viper (*Vipera ammodytes* Linnaeus 1758). *Herpetological Journal* 16:191-201.
- Zaplata, R. (1930a). Dr. Stjepan Bolkay. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 42(1), 191-200.
- Zaplata, R. (1930b). *Čuvajmo se zmija otrovnica*. Uskrсна knjiga, Napredak, Sarajevo.
- Werner F. (1893). Zur Herpetologie von Bosnien. *Zool. Anz.* 16(433): 421-426.
- Werner, F. (1897). Die Reptilien und Amphibien Oesterreich. Ungarns und der Occupationsländer.
- Werner, F. (1898). Prilozi poznavanju faune reptilija i batrahija Balkanskog poluostrva Glasnik Zemaljskog muzeja, 10(1): 131-156.
- Werner, F. (1899). Beiträge zur Kenntniss der Reptilien - und Batrachierfauna der Balkanhalbinsel. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, 6: 817-841.
- Werner F. (1902). Reptilien. In: Galvagni E. (Ed.), Beiträge zur Kenntniss der Fauna einiger dalmatinischer Inseln. *Verh. zool.-bot. Ges. Wien* 52: 362-388 (20) (PDF) *Checklist of Croatian amphibians and reptiles with bibliography of 250 years of research*. Available from: https://www.researchgate.net/publication/269108600_Checklist_of_Croatian_amphibians_and_reptiles_with_bibliography_of_250_years_of_research [accessed Jun 21 2023].
- Werner, F. (1904). Drugi prilog poznavanju faune reptilija i batrahija Bosne i Hercegovine. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 16: 499-511.
- Werner F. (1905). Die Eidechsen Dalmatiens. *Blätter für Aquarien und Terrarienkunde*, 16 (7/8): 64-66, 73-74.
- Werner, F. (1907). Zweiter Beitrag zur Kenntnis der Reptilien und Batrachierfauna Bosniens und der Herzegowina. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* 656-669.

INFORMACIJE O AUTORIMA

Denisa Žujo Zekić

Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Sjeverni logor bb, Mostar 88104, Bosna i Hercegovina
e-mail: denisa@unmo.ba

Suvad Lelo

Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu
Zmaja od Bosne 33, 71000 Sarajevo,
Bosna i Hercegovina
e-mail: suvadlelo@yahoo.com

Benjamin Jusić

e-mail: b.jusic@bih.net.ba

Kvalitet meda na području grada Bugojna – SBK/KSB

Denis Bobar

SAŽETAK: Ovo istraživanje je provedeno s ciljem karakterizacije kvaliteta meda na području grada Bugojna. S tim ciljem uzorkovane su dvije (2) vrste meda: med od medljikovca i livadski med i to sa tri (3) različite lokacije na području grada Bugojna: Vrbanja-Kandija, Kula-Bristovi i Poriće-Ždralovići. Pašnjaci navedenih područja su međusobno udaljeni cca. 8 km. Uzorci meda su uzeti u periodu juli - august 2022. godine, kada je med i proizveden. Svi uzorci su uzeti u skladu s važećim zakonskim propisima. Analiza je rađena u skladu sa standardima EU i u skladu s Pravilnikom o metodama za kontrolu meda i drugih pčelinjih proizvoda (Sl.novine BiH" 37/09, 2011). Određivani su parametri; električna provodljivost, sadržaj mineralnih materija, slobodne kiseline, vlaga/voda, saharoza, invertni šećer, hidroksimetilfurfural (HMF). Jedan dio laboratorijskih ispitivanja rađen je u laboratoriji Control H - Mostar, (voda, saharoza, invertni šećer i HMF), drugi dio laboratorijskih ispitivanja rađen je u laboratoriju Instituta prirodnih nauka Nastavničkog fakulteta Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru.

Prema dobivenim rezultatima može se dati sljedeći komentar:

1. Rezultati istraživanja pokazuju značajan nivo vrijednosti ispitivanih parametara, izuzev vrijednosti utvrđene za hidroksimetilfurfural gdje je nivo prisutnosti HMF-a nizak.
2. Sadržaj hidroksimetilfurfural na ispitivanim lokalitetima kretao se od (0,602 mg/kg) do (2,500 mg/kg).

Ključne riječi: *livadski med, medunjac, hidroksimetilfurfural, saharoza, slobodne kiseline*

The Quality of Honey in the Area of the City of Bugojno - SBK/KSB

ABSTRACT: This research was carried out in order to characterize the quality of honey in the area of the city of Bugojno. For this purpose, two (2) types of honey were sampled: honey from honey bee and meadow honey from three (3) different locations in the area of the city of Bugojno: Vrbanja-Kandija, Kula-Bristovi and Poriće-Ždralovići. The pastures of the mentioned areas are separated by approx. 8 km. The honey samples were taken in the period July-August 2022, when the honey was produced. All samples were taken in accordance with the applicable legal regulations. The analysis was done in accordance with EU standards and in accordance with the Rulebook on methods for the control of honey and other bee products (Official Gazette of BiH" 37/09, 2011. The parameters were determined; electrical conductivity, content of mineral substances, free acids, moisture/water, sucrose, invert sugar, hydroxymethylfurfural (HMF). One part of the laboratory tests was done in the laboratory Control H - Mostar, (water, sucrose, invert sugar and HMF), the other part of the laboratory tests was done in the laboratory of the Institute of Natural Sciences, Faculty of Education, University "Džemal Bijedić" in Mostar.

According to the obtained results, the following comment can be made:

1. The research results show a significant level of values of the tested parameters, except values determined for hydroxymethylfurfural where the level of HMF presence is low.
2. The content of hydroxymethylfurfural in the examined localities ranged from (0.602 mg/kg) to (2,500 mg/kg).

Keywords: *meadow honey, honeydew, hydroxymethylfurfural, sucrose, free acids*

UVOD

Smatra se da su pčele nastale prije više od 50 miliona godina. Egipćani su u pismenim molbama crtali pčelu kao znak svoje privrženosti. Na grobovima prvih dinastija faraona redovno je slikana pčela. Njihov razvojni sistem težio je formiranju tzv. polimorfnog društva organiziranog tako da se život odvija u kolonijama koje mogu da imaju i po 30 do 40 hiljada jedinki.

Polimorfizam medonosne pčele nastao je podjelom funkcija između pojedinih članova društva, što je dovelo

do savršenijeg obavljanja poslova, do povećanja značaja pčelinjeg društva kao biološke jedinice. Takva organizacija društva dovela je do gubljenja sposobnosti njegovih članova za samostalan život. Pojedine individue u potpunosti su ovisne od drugih i van zajednice ne mogu dugo da opstanu. Takav način života odražava se i na proizvode koje ovako organizirano društvo gradi.

Pčelinji proizvodi su prava mala remek-djela prirode. Najbolji primjer je naravno med, koji je izuzetna organska supstanca koja stoljećima i milenijima ostaje ispravna i biološki punovrijedna hrana. Nije neobično to što primjerci meda nađeni na vrlo starim arheološkim

lokalitetima i danas imaju upotrebnost vrijednost. Odavno je čovjek uočio korisne osobine pčela i vrlo rado konzumirao njene proizvode.

Prva slatka supstanca koju je čovjek koristio bila je med. Relativno do skora med je bio i jedini prirodni zaslađivač u ljudskoj ishrani. Tek u novije vrijeme potisnuo ga je bijeli šećer. I pčelinji voskovi imaju upotrebnost vrijednost za čovjeka. Ovi voskovi, od kojih se izrađuju svijeće, dugo su bili jedini izvor svjetlosti, a i do danas su ostali najbolji prirodni emulgatori u proizvodnji kozmetičkih sredstava.

Polen se, također, dosta koristi, počevši od specijalnih preparata za ishranu, ali se pojavljuje i kao sastojak različitih jedinjenja. Propolis je dobro proučen proizvod pčela pa su njegova korisna svojstva dobro poznata. Naročito valja naglasiti njegova virucidna i citostimulativna svojstva. Danas ima mnogo proizvoda na bazi propolisa koje čovjek upotrebljava. Do sada su u priličnoj mjeri utvrđena njegova antireumatska svojstva. Posebno mjesto među šest pčelinjih proizvoda zauzima supstanca za koju se odavno zna, ali se najmanje poznaje, supstanca koja se smatra vrhuncem prirodne biosinteze - matična mliječ.

Prema Pravilniku o medu i drugih pčelinjih proizvodima (Sl.glasnik BiH 37/09), med je sladak, gust, viskozni, tekući ili kristaliziran proizvod što ga medonosne pčele proizvode od nektara cvjetova medonosnih biljaka i od medne rose, koje pčele skupljaju, dodaju mu vlastite specifične tvari i odlažu u stanice saća da sazri. Za proizvodnju jednog kilograma zrelog meda potrebno je da pčele sakupe najmanje tri puta više nektara, zašto je potrebno oko 200.000 izleta pčela. Efekat skupljanja meda se smanjuje srazmjerno sa povećanjem udaljenosti paše Kulenović, J. (2012). Biljke luče nektar, kojeg neki nazivaju još i „sokom života“ biljaka, kako bi privukle pčele, a one zauzvrat oprašuju i stvaraju novi život. Sakupljeni nektar pčele pretvaraju u med.

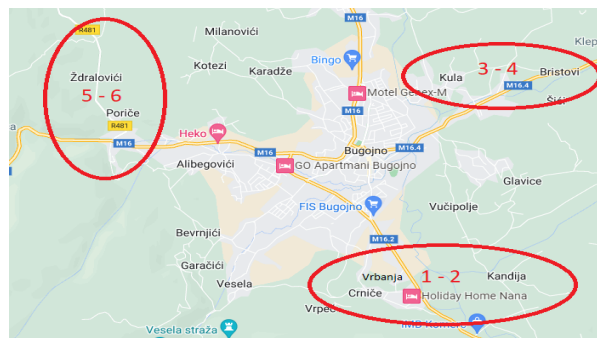
MATERIJAL I METODE

U ovom istraživanju kvaliteta meda na području grada Bugojna, korištene su dvije vrste meda (livada med i medljikovac) s tri odabrana područja. Uzorci označeni s brojem 1 i 2 potiču s područja Vrbanja-Kandija, uzorci 3 i 4 potiču s područja Kula-Bristovi, uzorci 5 i 6 potiču s područja Porić-Zdralovići. Pašnjaci navedenih područja su međusobno udaljeni cca. 8 km. Uzorkovanje je vršeno 2022. godine kada je i med proizveden. Svi uzorci su uzeti u skladu s važećim zakonskim propisima. Uzorci su do laboratorije transportovani u staklenim posudama, zatvorenim čistim i suhim zatvaračem na kojima su istaknute etikete na kojima je jasno napisana vrsta meda, broj uzorka i područje porijekla. U tabeli 1. su navedene vrste meda i područje s kojeg su uzorci uzeti.

Jedan dio laboratorijskih ispitivanja rađen je u laboratoriji Control H – Mostar, (voda, saharoza i HMF), drugi dio laboratorijskih ispitivanja rađen je u laboratoriju Instituta prirodnih nauka Nastavničkog fakulteta Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru. Korištene hemikalije za analizu meda imale su propisanu analitičku čistoću. Korištene metode za analizu bile su u skladu s Pravilnikom o metodama za kontrolu meda i drugih pčelinjih proizvoda (Sl.novine BiH 37/09, 2011).

Tabela 1. Vrste meda i područje s kojeg su uzorci uzeti

Broj uzorka	Vrsta uzorka	Područje s kojega su uzeti uzorci
1.	Livada	Vrbanja-Kandija
2.	Medljikovac	Vrbanja-Kandija
3.	Livada	Kula-Bristovi
4.	Medljikovac	Kula-Bristovi
5.	Livada	Porić-Zdralovići
6.	Medljikovac	Porić-Zdralovići

Slika 1. Karta lokaliteta s kojih su uzeti uzorci meda (izvor:googlemaps.com)

Fizikalna svojstva meda

U fizikalna svojstva meda ubrajaju se kristalizacija, viskoznost, higroskopnost, električna vodljivost, optička svojstva, indeks refrakcije te specifična gustoća i usko su povezana s hemijskim sastavom meda. Zbog razlika u sastavu meda normalno je očekivati da će vrijednost ovih parametara pojedinih vrsta meda biti specifične i različite.

Električna vodljivost je fizikalno svojstvo koje bitno ovisi o udjelu mineralnih tvari i kiselina u medu; što je on veći, veća je i električna vodljivost meda. Danas se sve više u rutinskoj kontroli kvaliteta meda zbog jednostavnosti i brzine umjesto udjela pepela provodi mjerenje električne vodljivosti. Ona služi kao dobar kriterij za određivanje fizičkih svojstava meda i botaničkog porijekla meda. Medovi s različitih područja i od različitih biljaka imaju različitu električnu vodljivost. Prema evropskoj zakonskoj regulativi nektarni i miješani med moraju imati električnu vodljivost od 0,8 mS/cm, a medljikovac i med kestena veću od 0,8 mS/cm. Izuzeci su medovi eukaliptusa, vrieska i lipe, zbog velikih varijacija u električnoj vodljivosti [5].

U našem eksperimentu uzorci meda su rastvarani u količini koja je ekvivalenta 20 g anhidriranog meda u destilovanoj vodi. Poslije termostataranja uzoraka na temperaturi od 20 °C, konduktometrijskom metodom određene su vrijednosti električne vodljivosti. U Tabeli 2. date su izmjerene vrijednosti el. vodljivosti za svaki uzorak meda.

Hemijska svojstva meda

U hemijskom pogledu med predstavlja izvanredno složenu smjesu s više od 180 različitih komponenata. Neke od njih u med dodaju pčele, neke vode porijeklo od medonosne biljke, a neke nastaju tokom zrenja meda u saću. Unatoč razvoju različitih analitičkih metoda sastav meda do danas nije u potpunosti razjašnjen. Sastav meda je u znatnom procentu određen sadržajem nektara koji su pčele sakupile i preradile u košnici i osnovnu masu meda čine hidrosolubilni šećeri, to jest

glukoza (groždani šećer) i fruktoza (voćni šećer). Vahčić, N., Matković, D. (2009). Topivost ovih šećera u vodi iznosi od 16 do 22 % težine meda.

Sadržaj mineralnih materija u medu je dobar kriterij za određivanje botaničkog i geografskog porijekla meda. Poznavanje sadržaja mineralnih materija može dati važne podatke kada se uporede s dozvoljenim vrijednostima propisanim važećim Pravilnikom o tome da li se radi o patvorenom ili lažnom medu. Sadržaj mineralnih materija u uzorcima meda je određen gravimetrijskom metodom, uzorci meda su žareni do konstantne mase na temperaturi 600 °C. Dobijeni rezultati prezentirani su u tabeli 2.

Kiselost meda se objašnjava prisustvom organskih kiselina u ravnoteži s njihovim odgovarajućim laktionima i prisustvom nekih anorganskih jona, kao što je fosfatin Taranov, G., F. (2006). Visoka koncentracija kiselosti može biti indikacija fermentacije šećera u organske kiseline. Sadržaj slobodnih kiselina utvrđen je primjenom volumetrijske metode, pri čemu je korištena 0,1 mol/dm³ NaOH uz indikator fenolftalein. Rezultati provedenih analiza na uzorcima meda prezentirani su u tabeli 2.

Voda u medu je uglavnom povezana sa sadržajem vlage u nektaru i koja se oslobađa od nektara poslije sazrijevanja meda. Sadržaj vode u medu zavisi od vremenskih i okolinskih uslova tokom proizvodnje meda. Može da se promijeni od momenta vađenja iz košnice, a u direktnoj je vezi s uslovima skladištenja poslije vrcanja meda. Med s većim sadržajem vode lakše fermentira, čime se otežava njegovo konzerviranje i čuvanje (Mitrić, L., 2017). Sadržaj vode u uzorcima je određen pomoću refraktometra pri konstantnoj temperaturi na 20 °C. Rezultati o sadržaju vode u uzorcima meda prezentirani su u tabeli 2.

Saharozna

Sadržaj saharoze određen je standardnom metodom, hidroliza saharoze, redukcija Felingovog rastvora uz korištenje indikatora metilen-plavo. Rezultati o sadržaju vode u uzorcima meda prezentirani su u tabeli 2.

Hidroksimetilfurfurol (HMF)

U početku se sadržaj HMF-a koristio kao indikator patvorenja meda dodavanjem sirupa od invertnog šećera. Danas u analitičkom smislu sadržaj HMF-a služi

kao pokazatelj svježine i termičkog tretmana meda. HMF je produkt jednostavnih šećera (najčešće fruktoze) u prisutnosti kiselina.

REZULTATI I DISKUSIJA

U radu je vršena analiza dvije vrste meda i to: livadski med i medljikovac koji su uzeti sa tri različita geografska lokaliteta: Vrbanja-Kandija, Kula-Bristovi i Poriće-Ždralovići, te je ukupno bilo šest uzoraka. Svi uzorci su podvrgnuti općim hemijskim analizama. U tabeli 2. prikazani su rezultati kao srednje vrijednosti ± standardne devijacije dva mjerenja.

Električna provodljivost

U ispitivanim uzorcima u pogledu utjecaja floralnog porijekla na električnu provodljivost meda možemo konstatovati sljedeće: najveću vrijednost el. provodljivosti imao je med medljikovac (2,25 ±0,00 mS/cm) s lokaliteta Poriće-Ždralovići, a najmanju vrijednost (0,70 ±0,00 mS/cm) imao je med livadski s lokaliteta Vrbanja-Kandija. S obzirom na to da je po Pravilniku o kvalitetu meda i pčelinjim proizvodima (Sl.glasnik BiH br. 37/09) za ovu floralnu vrstu meda propisana vrijednost ne viša od 0,8 mS/cm, te se shodno tome može uočiti da med medljikovac sa svih lokaliteta odstupa u odnosu na važeći pravilnik.

Sadržaj mineralnih materija prezentiran je u tabeli br 2. Na lokalitetu Kula-Bristovi utvrđene su najniže vrjednosti mineralnih materija u livadskom medu (0,17 ±0,04 %), a najveće vrijednosti utvrđene su na lokalitetu Vrbanja-Kandija u medljikovcu (0,46 ±0,08 %). Vrijednosti sadržaja mineralnih materija za sve uzorke meda bile su unutar dozvoljenih vrijednosti prema Pravilniku o kvalitetu meda i pčelinjim proizvodima (Sl.glasnik BiH br. 37/09).

Sadržaj slobodnih kiselina prezentiran je u tabeli br 2. Utvrđeni rezultati o sadržaju slobodnih kiselina u ispitivanim uzorcima meda na području grada Bugojna nam pokazuju da najmanju vrijednost slobodne kiseline ima med medljikovac (14 ±0,00 mmol/kg) s lokaliteta Kula-Bristovi, dok je najveću vrijednost imao livadski med (31 ±0,02) s lokaliteta Poriće-Ždralovići. Za ovu floralnu vrstu meda dobiveni rezultati za kiselost nalazili su se unutar granica propisanih Pravilnikom o kvalitetu meda i pčelinjim proizvodima (Sl.glasnik BiH br. 37/09).

Tabela 2. Rezultati hemijske analize za navedene parametre u uzorcima meda

Rb.	Naziv uzorka	Lokalitet	Parametri analize meda						
			Električna provodljivost $\mu\text{S}/\text{cm}^2$	Sadržaj mineralnih materija %	Sadržaj slobodnih kiselina mmol/kg	Sadržaj vode %	Saharozna %	Invertni šećer %	HMF (mg/100g)
1.	Livadski med	Vrbanja-Kandija	0,70 ±0,00	0,22 ±0,04	28 ±0,02	20,22 ±0,20	16,20 ±0,04	19,42 ±0,60	1,800 ±0,02
2.	Medljikovac	Vrbanja-Kandija	1,82 ± 0,00	0,46 ±0,08	26 ±0,00	14,45 ±0,15	23,12 ±0,00	24,45 ±0,08	2,500 ±0,00
3.	Livadski med	Kula - Bristovi	0,72 ±0,00	0,17 ±0,04	15 ±0,00	18,92 ±0,10	12,20 ±0,02	20,30 ±0,44	0,720 ±0,03
4.	Medljikovac	Kula - Bristovi	1,88 ±0,00	0,35 ±0,02	14 ±0,00	10,20 ±0,08	16,90 ±0,00	26,25 ±0,22	0,602 ±0,00
5.	Livadski med	Poriće-Ždralovići	0,76 ±0,00	0,21 ±0,02	31 ±0,02	17,30 ±0,12	14,45 ±0,00	17,80 ±0,00	1,550 ±0,00
6.	Medljikovac	Poriće-Ždralovići	2,25 ±0,00	0,44 ±0,07	27 ±0,00	13,80 ±0,06	21,20 ±0,00	28,44 ±0,40	2,420 ±0,04

Sadržaj vode prezentiran je u tabeli 2. Sadržaj vode u medu zavisi od vremenskih i okolinskih uslova tokom proizvodnje meda. Utvrđeni sadržaj vode u ispitivanim uzorcima imao je vrijednosti koje se nalaze u propisanim granicama Pravilnika o kvalitetu meda i pčelinjim proizvodima (Sl.glasnik BiH br. 37/09). Najveće vrijednosti vode utvrđene su u livadskom medu ($20,22 \pm 0,20$ %), na lokalitetu Vrbanja-Kandija. Razlog ovakvih vrijednosti sadržaja vode mogu biti klimatski uslovi u toku proizvodnje, vlažnost, temperatura vazduha u košnici, kao i uslova prerade i čuvanja meda [8].

Saharoza

Sadržaj ispitivanih uzoraka na sadržaj sahoroze prezentiran je u tabeli br 2. S aspekta floralnog porijekla, najmanju vrijednost sahoroze ima livadski med ($12,20 \pm 0,02$ %) na lokalitetu Kula-Bristovi, najveću vrijednost imao je medljikovac ($23,12 \pm 0,00$ %) na lokalitetu Vrbanja-Kandija. Za ovu floralnu vrstu meda dobiveni rezultati za saharozu nalazili su se unutar granica koje su propisane Pravilnikom o kvalitetu meda i pčelinjim proizvodima (Sl.glasnik BiH br. 37/09).

Invertni šećer

Utvrđene vrijednosti invertnog šećera prezentirane su u tabeli br 2. S aspekta floralnog porijekla, najveće vrijednosti ispitivanih uzoraka meda utvrđene su na lokalitetu Poriće-Ždralovići, kod medljikovca ($28,44 \pm 0,40$ %). Dobijene vrijednosti invertnog šećera nalaze se u granicama dozvoljenim Pravilnikom o kvalitetu meda i pčelinjim proizvodima (Sl.glasnik BiH br. 37/09).[7].

Hidroksimetilfurfuol (HMF)

Utvrđene vrijednosti HMF-a prezentirane su u tabeli br 2. S obzirom na to da udio HMF-a u medu ovisi o vrsti meda, njegovoj pH-vrijednosti, udjelu kiselina i vode (vlage), te izloženosti svjetlu, dobijene vrijednosti ispitivanih uzoraka bile su dosta niske. Najmanju vrijednost imao je medljikovac ($0,602 \pm 0,00$ mg/kg) na lokalitetu Kula-Bristovi.

ZAKLJUČAK

U provedenom istraživanju korištene su dvije vrste meda: livadski med i medljikovac, uzorkovani na tri različite lokacije i to: Vrbanja-Kandija, Kula-Bristovi i Poriće-Ždralovići, a koje teritorijalno pripadaju području grada Bugojna. Uzorci su uzeti tokom 2022. godine, a ispitivanja uzoraka početkom 2023. godine. Na osnovu dobijenih rezultata istraživanja može se doći do sljedećih zaključaka:

- S obzirom na to da je po Pravilniku o kvalitetu meda i pčelinjim proizvodima (Sl.glasnik BiH br. 37/09) za ovu floralnu vrstu meda propisana vrijednost ne viša od 0,8 mS/cm, shodno tome može se zaključiti da med medljikovac sa svih lokaliteta odstupa u odnosu na važeći pravilnik. Najveća vrijednost električne provodljivosti

utvrđena je kod meda medljikovca ($2,25 \pm 0,00$ mS/cm) s lokaliteta Poriće-Ždralovići. Ove visoke vrijednosti el. provodljivosti mogu se povezati s visokim sadržajem mineralnih materija i kiselosti u medu.

- Dobijeni rezultati o sadržaju slobodnih kiselina u ispitivanim uzorcima meda na području grada Bugojna nam pokazuju da najmanju vrijednost slobodne kiseline ima med medljikovac ($14 \pm 0,00$ mmol/kg) s lokaliteta Kula-Bristovi, a najveću vrijednost imao je livadski med ($31 \pm 0,02$) s lokaliteta Poriće-Ždralovići. Za ovu floralnu vrstu meda dobiveni rezultati za kiselost nalazile su se unutar granica koje su propisane Pravilnikom o kvalitetu meda i pčelinjim proizvodima (Sl.glasnik BiH br. 37/09). Razlog ovakvih vrijednosti za kiselost može biti povezan sa sadržajem D-glukoze, koja se djelovanjem enzima oksiduje u glukonsku kiselinu.
- Utvrđeni sadržaj vode u ispitivanim uzorcima imao je vrijednosti koje se nalaze u propisanim granicama Pravilnika o kvalitetu meda i pčelinjim proizvodima (Sl.glasnik BiH br. 37/09), izuzev livadskog meda ($20,22 \pm 0,20$ %), s lokaliteta Vrbanja-Kandija. Razlog ovakvih vrijednosti sadržaja vode mogu biti klimatski uslovi u toku proizvodnje, vlažnost, temperatura vazduha u košnici, kao i uslova prerade i čuvanja meda.
- Dobijeni rezultati o sadržaju hidroksimetilfurfurola (HMF), u ispitivanim uzorcima meda na području grada Bugojna nam pokazuju da se radi o domaćim svježim proizvedenim medovima. Najnižu vrijednost (HMF), ima med medljikovac ($0,602 \pm 0,00$ mmol/kg) s lokaliteta Kula-Bristovi, a najveću vrijednost imao je med medljikovac ($2,500 \pm 0,00$ mmol/kg) s lokaliteta Vrbanja-Kandija. Ovako visoka vrijednost meda medljikovca s lokaliteta Vrbanja-Kandija nam ukazuje na to da se radi o nešto starijem proizvodu.
- Ova provedena istraživanja mogu biti dobra osnova za neka dalja istraživanja u oblasti kvaliteta meda na području grada Bugojna.

LITERATURA

- Grujić, R., Marjanović, N., Popov-Raljić, J. (2007). Kvalitet i analiza namirnica, Tehnološki fakultet, Banja Luka.
- Kulenović, J. (2012). Pčelarstvo. Partenon, Beograd.
- Mitrić, L. (2017). Fizikalno-kemijska analiza meda. Sveučilište u Zagrebu, Prehrambeno-biotehnoški fakultet.
- Med dostupno na: <https://hr.wikipedia.org/wiki/med>
- Dostupno na: <http://googlemaps.com>
- Pravilnik o kvalitetu meda i pčelinjim proizvodima (Sl.glasnik BiH br. 37/09).
- Taranov, G., F. (2006). Hrana i ishrana pčela, Bjelovar
- Vahčić, N., Matković, D. (2009). Kemijske, fizikalne i senzorske značajke meda, Zagreb.

INFORMACIJE O AUTORU

Denis Bobar

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru

Nastavnički fakultet

e-mail: denis.bobar@unmo.ba

Utjecaj otpadnih voda s poljoprivrednog zemljišta na sadržaj organskih materija u vodotoku rijeke Neretvice u Konjicu

Denis Bobar, Munir Mehović, Sejit Bobar

SAŽETAK: Rijeka Neretvica izvire u podnožju planine Zec i protiče kroz brdsko-planinski kraj u području Neretvica - Konjic, koja predstavlja tradicionalno poljoprivredno-voćarski kraj. Značaj rijeke Neretvice za stanovnike područja Neretvice, ali i njena oskudna fizičko-hemijska istraživanja kao i utjecaj poljoprivrednog zemljišta na kvalitet vode u vodotoku rijeke Neretvice bili su razlog da se pristupi ovom istraživanju. Istraživanja su provedena na pet lokaliteta duž rijeke Neretvice obuhvatajući uzorkovanje i određivanje odabranih hemijskih parametara. Definirana ispitivanja su obavljena u dva ciklusa, a u svakom ciklusu ispitivanja obavljena su mjerenja odabranih hemijskih parametara i to: utrošak $KMnO_4$, hemijska potrošnja kisika (HPK), biohemijska potrošnja kisika (BPK_5). Prvi ciklus uzorkovanja vode vršen je u periodu prije obrade poljoprivrednih površina (početak aprila), a drugi ciklus vršen je u periodu vegetacijskog razdoblja biljnih kultura (juli). Primijenjena metodologija ispitivanja je u skladu sa smjernicama EU i važećim Pravilnikom o metodama za ispitivanje površinskih voda. Provedena istraživanja ukazuju na to da je u periodu vegetacijskog razdoblja biljnih kultura zabilježen povećan sadržaj odabranih hemijskih parametara rijeke Neretvica u odnosu na period prije obrade poljoprivrednih površina te konstatujemo da poljoprivredne aktivnosti na ovom prostoru utječu na "prirodno" stanje rijeke Neretvica.

Ključne riječi: rijeka Neretvica, hemijska potrošnja $KMnO_4$, hemijska potrošnja kiseonika (HPK), biohemijska potrošnja kiseonika (BPK_5), Buturović Polje.

Influence of Wastewater from Agricultural Land on the Content of Organic Matter in the Water Course of the Neretvica River in Konjic

ABSTRACT: River Neretvica springs and flows through the karst valley of Neretvica. Even though this valley is neither vast nor suitable for agriculture, this area has traditionally been an agricultural region. Bearing in mind the importance of the Neretvica River for the locals in Neretvica, but also the scarce researches parameters about the influence of agricultural wastewater on the condition of chemical parameters of this watercourse, these were the reasons to start this particular study.

The studies were conducted on five sites along the Neretvica river and encompassed sampling and determining the selected chemical parameters. The defined tests were carried out in two cycles. In each cycle of tests, measuring of the selected chemical parameters was performed, including: consumption of $KMnO_4$, chemical oxygen demand, biochemical oxygen demand. The first cycle of water sampling was performed in the period prior to the treatment of agricultural land (beginning of April), while the second cycle was carried out during the vegetation period of plants and crops (june). The applied methodology is in accordance with EU guidelines and

The conducted studies suggest that in the vegetation period of crops an increase in almost all selected chemical parameters of the Neretvica River was noted in comparison to the period prior to treatment of agricultural land. Therefore, we can conclude that agricultural activities in this area affect the „natural“ condition of Neretvica.

Keywords: The Neretvica River, agriculture, consumption of $KMnO_4$, chemical oxygen demand (HPK), biochemical oxygen demand (BPK), Buturović polje.

UVOD

Voda je osnovni preduslov za život svih živih bića na Zemlji. Da bi živa bića mogla da žive normalno, voda u kojoj žive ili voda koju koriste mora imati prirodan hemijski sastav i prirodne karakteristike. Kada se uslijed čovjekovog djelovanja značajno promijeni hemijski sastav vode, kao i odnosi koji u njoj vladaju, kažemo da je voda zagađena. Pod zagađivanjem voda podrazumijeva se svaka kvalitativna i kvantitativna promjena fizičkih i bioloških svojstava i sastava vode. Svi

žele čistu vodu - za piće, rekreaciju i uživanje promatrajući je. Ako je voda zagađena, gubi ekonomičnu i estetsku vrijednost i može postati prijetnja za naše zdravlje, opstanak riba koje žive u njoj kao i životinjski svijet koji zavisi o njoj. Iako se neke vrste vodene zagađenosti mogu dogoditi prirodnim procesima, zagađenost vode je uglavnom rezultat ljudske aktivnosti. Već hiljadama godina poljoprivredna aktivnost je prirodan proces koji nije štetio zemlji na kojoj se odvija. Poljoprivrednici su tako generacijama prenosili

svoju zemlju u naslijeđe, a ona je i dalje ostajala plodna. Međutim, s pojavom moderne poljoprivredne prakse započeo je proces poljoprivrednog zagađenja koji uzrokuje propadanje ekosistema, zemljišta, vode i okoliša. Poljoprivreda se svrstava prvenstveno u difuzne izvore onečišćenja voda. Najčešća onečišćenja voda u poljoprivrednoj proizvodnji događaju se uslijed prekomjerne i nestručne uporabe azotnih i fosfornih gnojiva, zatim pesticida i teških metala. Onečišćenje okoliša uvjetovano poljoprivrednim aktivnostima danas je tema koja zaokuplja brojne naučnike, ali i širu javnost, posebno u područjima gdje se javljaju problemi porasta sadržaja organskih materija, ostataka pesticida, te drugih onečišćujućih tvari u vodi, u tlu, a često se postavlja i pitanje kvaliteta pojedinih poljoprivrednih proizvoda. Poznato je da rijeka Neretvica protiče kroz planinsko-brdsku dolinu. Uz korito ove rijeke njenoj geološkoj prošlosti formirali su se glaciofluvijalni prostori. Ti glaciofluvijalni prostori na nekim mjestima su širine 3-5 km i imaju karakteristike malog polja uz rijeku. Na reljefnoj povišeni i blago strmim terenima područje Neretvice nalaze se zasađeni voćnjaci, ali i oranice, a uz onečišćenje uvjetovano primjenom agrohemijskih, javlja se i erozija različitog intenziteta, koja dodatno utječe na odnošenje čestica tla, te na onečišćenje površinskih vodotoka (Štambuk-Giljanović, 1988). Poljoprivreda više nego ijedna druga djelatnost vodu onečišćuje azotom (nitratima), fosfatima i sredstvima za zaštitu bilja (pesticidima). Polazeći od značaja rijeke Neretvice za život stanovnika neretvanskog kraja i njenog niskog nivoa istraženosti te zbog nedostatka informacija o posljedicama utjecaja poljoprivredne aktivnosti na fizičko-hemijske parametre ove rijeke, u ovom radu će se izučavati sadržaj odabranih hemijskih parametara rijeke Neretvice u periodu prije obrade poljoprivrednih površina te u periodu vegetacijskog razdoblja biljnih kultura.

MATERIJAL I METODE

Poštujući standarde EU za valjanost eksperimentalnih podataka izvršen je odabir mjesta s kojih će se uzimati uzorci vode za analizu. Uzorkovanje vode izvršeno je na pet lokaliteta rijeke Neretvice u periodu prije početka obrade poljoprivrednih površina (april 2022), te u

periodu vegetacijskog razdoblja biljnih kultura (juli 2022). Odabrani lokaliteti istraživanja su sljedeći:

- Lokalitet 1- Parsovići-50 m nizvodno od mosta
- Lokalitet 2- Podhum - 300 m od kuća Beha, nizvodno
- Lokalitet 3- Goransko polje - 100 m ispod mosta, nizvodno
- Lokalitet 4 – Buturović Polje - 200 m iznad mosta
- Lokalitet 5 - Terzići – 300 m desno od Tvornice Zakovica, nizvodno

Način uzimanja vode, transport uzoraka vode, kao i metode koje se koriste pri hemijskoj analizi su u skladu sa smjernicama EU i važećim Pravilnikom o metodama za ispitivanje površinskih voda. Analize uzetih uzoraka vršene su u laboratorijama Control- H i Nastavničkog fakulteta. (Antonić i sar., 2011).

REZULTATI I DISKUSIJA

Imajući u vidu da stepen zagađenosti voda poljoprivrednom proizvodnjom zavisi od: prirodnih pojava u slivnom području, tipova zemljišta i njihovih fizičko-hemijskih svojstava, tipa, sastava i veličine biljnog pokrivača, tipa i količine materije aplicirane na površinu zemljišta, trajanja suhog perioda koji predhodi padavinama, u tom pravcu smo izvodili istraživanja riječnog sistema rijeke Neretvice. Analiza kvaliteta vode u vodotoku rijeke Neretvice je obuhvatila određivanje odabranih hemijskih parametara s ciljem da se što realnije procijeni koliko poljoprivredne površine uže i šire okoline Parsovića, Goranskog polja i Buturović Polja, područje poznatije kao Neretvica, utječu na prirodno stanje rijeke Neretvice. Rezultati ispitivanja hemijskih parametara vodotoka rijeke Neretvice, u periodu prije početka obrade poljoprivrednih površina (april) te u periodu vegetacijskog razdoblja biljnih kultura (juli), prikazani su u tabelama 1 i 2.

Utrošak $KMnO_4$

Potrošnja kalijum-permanganata ($KMnO_4$) pri standardizovanim uslovima predstavlja mjerilo sadržaja organskih materija u vodi. I neke neorganske supstance, na primjer nitriti, Fe^{2+} - joni i H_2S , mogu se pod datim uslovima oksidovati sa $KMnO_4$, odnosno troše $KMnO_4$.

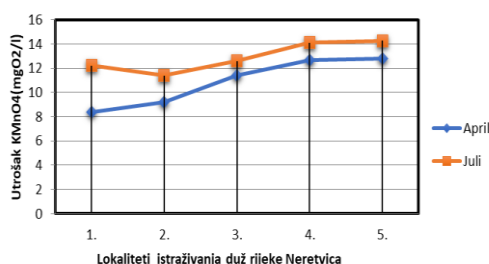
Tabela 1. Sadržaj organskih materija u vodotoku rijeke Neretvice u periodu prije obrade poljoprivrednih površina (april 2022)

Ispitivani parametri	Mjesta uzorkovanja				
	Parsovići	Podhum	Goransko polje	Buturović Polje	Terzići
Utrošak $KMnO_4$ (mgO_2/l)	8,40	9,20	11,40	12,65	12,80
Hemijska potrošnja kisika (mgO_2/l)	110,18	82,35	99,31	124,10	123,76
Biohemijska potrošnja kisika (mgO_2/l)	11,26	13,12	13,51	15,25	15,72

Tabela 2. Sadržaj organskih materija u vodotoku rijeke Neretvice u periodu vegetacijskog razdoblja biljnih kultura (juli 2022)

Ispitivani parametri	Mjesta uzorkovanja				
	Parsovići	Podhum	Goransko polje	Buturović Polje	Terzići
Utrošak $KMnO_4$ (mgO_2/l)	12,20	11,40	12,60	14,10	14,25
Hemijska potrošnja kisika (mgO_2/l)	151,18	93,12	195,90	184,24	172,50
Biohemijska potrošnja kisika (mgO_2/l)	17,22	16,65	21,54	20,08	18,10

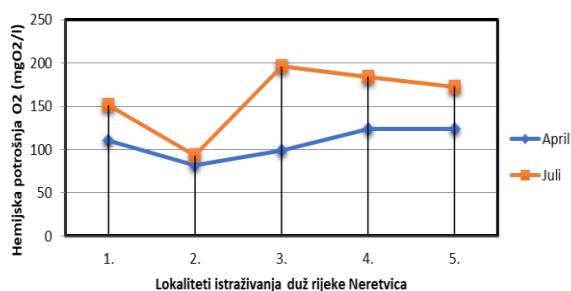
Znači, potrošnja KMnO_4 može se samo uslovno smatrati mjerilom sadržaja organskih materija u vodi. Od organskih materija s kalijum-permanganatom ne reaguju ili slabo reaguju: pojedini parafini i halogeni derivati parafina, aromatski ugljovodoni, neki ketoni, zasićene mono i dikarbonske kiseline (izuzev oksalne), aminokiseline, tercijarni aromatski amini i neki alkoholi. U ispitivanim uzorcima rijeke Neretvice u periodu aprila (period prije obrade poljoprivrednih površina) utrošak KMnO_4 se kretao od minimalnih 8,40 mgO_2/l , koliko je utvrđeno na lokalitetu 1. do maksimalnih 12,80 mgO_2/l koliko je utvrđeno na lokalitetu 5. Međutim u periodu jula (period vegetacijskog razdoblja biljnih kultura) utrošak KMnO_4 se povećao na svim istraživanim lokalitetima i kretao se od minimalnih 12,20 mgO_2/l , na lokalitetu 1. do maksimalnih 14,25 mgO_2/l na lokalitetu 5. Vrijednosti utroška KMnO_4 date su na slici 1.

Slika 1. Utrošak KMnO_4 na istraživanim lokalitetima u vodotoku rijeke Neretvice

Hemijska potrošnja kiseonika (HPK)

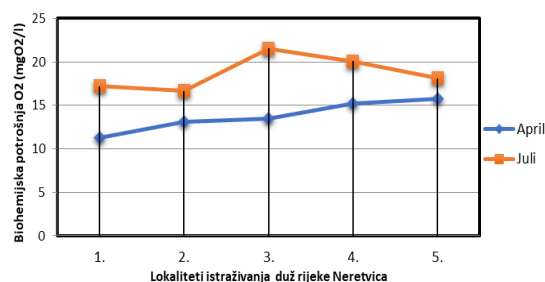
HPK je količina O_2 ekvivalentna potrošenom diromatu za oksidaciju organskih materija i oksidabilnog dijela neorganskih materija u određenoj zapremini površinske ili otpadne vode koja se ispituje. HPK se može smatrati kao aproksimativna mjera teoretske potrošnje kiseonika, tj. kao količina O_2 koja se potroši pri potpunoj oksidaciji organskih komponenti u neorganske proizvode. Ona služi da bi se procijenio stepen zagađenosti vode organskim materijama. Utvrđeni rezultati u našem istraživanju za hemijsku potrošnju kiseonika u periodu aprila (period prije obrade poljoprivrednih površina) varirali su od minimalnih 88,35 $\text{mg O}_2/\text{l}$ koliko je zabilježeno na lokalitetu 2. do maksimalnih 124,10 mgO_2/l koliko je zabilježeno na lokalitetu 4. U periodu vegetacijskog razdoblja biljnih kultura (juli), hemijska potrošnja kiseonika bila je povećana na svim lokalitetima. Minimalna količina HPK u periodu jula zabilježena je na lokalitetu 2. i iznosila je 93,12 mgO_2/l , dok je maksimalna količina zabilježena na lokalitetu 3. i iznosila je 195,90 mgO_2/l . Izmjerene vrijednosti hemijske potrošnje kiseonika (HPK) date su na slici 2.

Slika 2. Vrijednosti HPK na istraživanim lokalitetima u vodotoku rijeke Neretvice

Biohemijska potrošnja kiseonika (BPK)

BPK je količina kiseonika koja je potrebna mikroorganizmima uzorka vode (ili zasijanoj mikroflori) da u aerobnim uslovima na temperaturi od 20°C , u određenom vremenu inkubacije, oksiduju organske materije u vodi. Analitički, BPK je masena koncentracija rastvorenog O_2 , koja je pod određenim uslovima utrošena za biološku (biohemijsku) oksidaciju organskih i dijela neorganskih materija u vodi. Biohemijska potrošnja kiseonika u toku pet dana (BPK_5) ukazuje na intenzitet razlaganja organske supstance u vodi pod dejstvom mikroorganizama. U našem istraživanju u periodu aprila (period prije obrade poljoprivrednih površina) minimalni BPK_5 zabilježena je na lokalitetu 1. i iznosila je 11,26 mgO_2/l , dok je maksimalni BPK_5 zabilježena na lokalitetu 5. i iznosila je 15,72 mgO_2/l . U periodu jula (period vegetacijskog razdoblja biljnih kultura) zabilježen je porast BPK_5 na svim lokalitetima. Minimalna BPK_5 u ovom periodu zabilježena je na lokalitetu 2. i iznosila je 16,12 mgO_2/l , dok je maksimalni BPK_5 zabilježena na lokalitetu 3. i iznosila je 21,54 mgO_2/l . Izmjerene vrijednosti biohemijske potrošnje kiseonika (BPK) date su na slici 3.

Slika 3. Vrijednosti BPK_5 na istraživanim lokalitetima u vodotoku rijeke Neretvice

ZAKLJUČCI

Shodno postavljenim ciljevima istraživanja izabrana su odgovarajuća mjesta za uzimanje uzoraka vode i to pet (5) mjesta duž rijeke Neretvice (Parsovići, Podhum, Goransko polje, Buturović Polje i Terzići). Ispitivanja hemijskih parametara rijeke Neretvice vršena su u aprilu 2022. godine u periodu prije obrade poljoprivrednih površina, te julu 2022. godine u periodu vegetacijskog razdoblja biljnih kultura.

Na osnovu dobijenih rezultata istraživanja mogu se izvesti sljedeći zaključci:

1. U posmatranim periodima, vrijednosti istraživanih parametara su varirale od lokaliteta do lokaliteta istraživanog duž rijeke Neretvice.
2. Dobijene vrijednosti za HPK i BPK_5 vode rijeke Neretvice bili su veći u periodu vegetacijskog razdoblja biljnih kultura (juli), nego u periodu prije obrade poljoprivrednih površina (april). Povećane vrijednosti HPK i BPK_5 , u periodu vegetacijskog razdoblja biljnih kultura, mogu se povezati sa primijenjenim poljoprivrednim sezonskim aktivnostima (upotrebe mineralnih gnojiva, sredstava za zaštitu bilja i dr.), na obradivom zemljištu duž rijeke Neretvice.
3. Analitičke vrijednosti za KMnO_4 , HPK i BPK_5 na lokalitetima 3. i 4., nam ukazuju da postoje ozbiljni znakovi ekološkog pritiska u periodu vegetacije biljnih kultura.

LITERATURA

- Antonić, B., Marjanović, N. Grujić, R. (2011), Metodi fizičko-hemijskih analiza namirnica i vode, Banja Luka
- Bobar, S., Bajramović, Đ. (2011.): Hemija voda, Tuzla
- Dragutin, A. Đukić, V. (2005), Hemija i mikrobiologija voda, Stylos, Univerzitet Kragujevac.Kragujevac

- Štambuk-Giljanović, N. (1998). Vode Neretve i njezina područja, Split:Zavod za
- World Health Organization (2000). United Nations Childrens Funds, and Water Supply and Sanitation Assessment 2000 Report, Genova:WHO.

INFORMACIJE O AUTORIMA

Denis Bobar

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Nastavnički fakultet
e-mail: denis.bobar@unmo.ba

Munir Mehović

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Nastavnički fakultet
e-mail: munir.mehovic@unmo.ba

Sejit Bobar

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Nastavnički fakultet
e-mail: sejit.bobar@unmo.ba

Društvene i humanističke nauke

Savjetodavni rad pedagoga u osnovnoj školi

Semir Šejtanić, Semina Krhan

SAŽETAK: Uloga školskog pedagoga je veoma značajna jer on obavlja poslove i zadatke koji se odnose na cjelokupan odgojno-obrazovni proces. Svakodnevno se susreće sa zadacima i obavezama koji zahtijevaju stručno znanje, vještine i sposobnosti. Dobar i uspješan pedagog se ne odupire utjecaju učenika, jer će svoju izuzetno odgovornu ulogu kvalitetnije ostvariti ako s učenicima dobro sarađuje. Sarađivati ne znači samo slušati učenika, mada je i to veoma važno, nego i prihvatiti njegove prijedloge, ako su za prihvatanje ili objasniti zašto je to nemoguće.

Savjetodavni rad pedagoga u osnovnim školama s vremenom je postao izrazito važno područje djelovanja. Pred pedagoge, kao stručne saradnike škole, kao izrazite stručnjake u odgoju i obrazovanju redovno se stavljaju mnogobrojni zahtjevi kojima oni trebaju udovoljiti, a naglasak je na njihovoj savjetodavnoj funkciji. Cilj ovog rada je da se utvrdi uloga pedagoga u osnovnim školama, identifikuju specifičnosti njegovog savjetodavnog odgojnog rada te istraže mišljenja nastavnika o saradnji s pedagogom u savjetodavnom odgojnom radu s učenicima. Istraživanje je realizovano na području Mostar i uključilo je učenike, nastavnike i pedagoge. Ovim istraživanjem potvrđeno je da postoji saradnja između školskog pedagoga i nastavnika, ali i da je potrebno reducirati obaveze koje školski pedagog koje obavlja kako bi imao dovoljno vremena za opsežniji i kvalitetniji savjetodavni odgojni rad s učenicima, te s nastavnicima i roditeljima.

Ključne riječi: *pedagog, savjetodavni rad, škola, odgoj*

Advisory Work of Pedagogue in Elementary School

ABSTRACT:: The role of the school pedagogue is very important and significant because he or she performs tasks related to the entire educational process. Daily he or she is faced with tasks and obligations that require professional knowledge, skills and abilities. A good and successful pedagogue does not resist the influence of students, because he or she will fulfill his or her extremely responsible role better if he or she cooperates well with students. Cooperating does not mean only listening to the student, although that is also very important, but also accepting his suggestions, if they are to be accepted or explaining why this is impossible. Over time, the advisory work of pedagogues in primary schools has become an extremely important role. Pedagogues, as professional associates of the school, as prominent experts in upbringing and education, are regularly faced with numerous demands that they must meet, and the emphasis is on their advisory function. The goal of this work was to determine the role of the pedagogue in primary schools, identify the specifics of his advisory educational work, and investigate teachers' opinions on cooperation with the pedagogue in advisory educational work with students. The research was carried out in the area of Mostar and included students, teachers and pedagogues. This research confirmed that there is cooperation between the school pedagogue and the teacher, but also that it is necessary to reduce the responsibilities that the school pedagogue performs in order to have enough time for more extensive and high-quality educational counseling work with students, but also with teachers and parents.

Keywords: *pedagogue, advisory work, school, education*

UVOD

U današnjem savremenom društvu, uz obrazovnu ulogu škole sve se više naglašava i njena odgojna uloga. Savjetovanje je posebna metoda pružanja pomoći učenicima u njihovom ličnom rastu, razvoju, sazrijevanju i prilagođavanju životnim uslovima radi njihovog osposobljavanja za samostalno rješavanje aktuelnih i budućih problema. Efikasnost primjene odgojnih metoda u školi ne ovisi isključivo o samoj metodi, već i o kvaliteti osobnosti pedagoga kao odgajatelja, o školskome ozračju i o osobnosti učenika i njegovim obiteljskim prilikama, već i o društvenom okruženju gdje škola djeluje (Relja, 258:2010). Savjetodavni rad pedagoga škole ima važnu ulogu u savjetovanju svih subjekata odgojno-obrazovnog

procesa te implicira kompletan razvoj zdrave ličnosti učenika, od njegovog prvog doticaja sa školom pa sve do završetka školovanja. Savjetodavni rad pedagoga u osnovnim i srednjim školama s vremenom je postao njihovo izrazito važno područje djelovanja. Evidentno je da se oni kao vodeći stručnjaci trebaju permanentno usavršavati, učestvovati na stručnim seminarima i edukacijama koje za svrhu imaju lični i profesionalni rast te posjedovati i unapređivati vlastite kvalitete i kompetencije.

Prema Hechleru (2012, str. 64), savjetovanje je pedagoško ako ga je moguće smjestiti kao sredstvo odgoja u "sklop skiciranog pedagoškog utemeljenja i sistemski ga formulirati pedagoškim pojmovima". To je posebna djelatnost pedagoga koja podrazumijeva

poznavanje ciljeva odgoja, metode i tehnike djelovanja sa pojedincem i grupom, kao uslova i prilika u kojima subjekt živi. Savjetodavni rad obuhvata školsko i osobno savjetovanje i kao prepoznatljivo područje rada pedagoga i psihologa, u razvoju njihovih kurikula i profesionalnoga identiteta postaje sve važniji (Lambie i Williamson, 2004).

Savjetodavni odgojnog rada zavisi od vještina savjetovanja koje pedagog posjeduje, ali isto tako ishod i uspjeh savjetodavnog rada zavisi i od toga u kojoj mjeri je pedagog upoznat s prilikama u kojima dijete živi. Vrlo važan segment u savjetodavnom radu pedagoga zauzima i njegova stručnost i znanje, ne samo iz pedagogije, nego i iz drugih srodnih naučnih disciplina. Savjetodavni odgojni rad podrazumijeva kontinuiranu aktivnost na tri nivoa odgojno-obrazovnog djelovanja, odnosno prema učenicima, nastavnicima te roditeljima kako bi postigao pozitivan ishod. Jedna od glavnih zadaća pedagoga je savjetodavni rad s učenicima i nastavnicima. To je veoma zahtjevna pedagoška djelatnost kojom se postiže svestraniji i potpuniji razvoj ličnosti. Njome pedagog dublje sagledava i objektivnije procjenjuje proces odgoja.

Savjetodavni i odgojni rad u školi

Jedna od glavnih zadaća pedagoga je savjetodavni odgojni rad s učenicima i nastavnicima. Savjetodavni rad je veoma suptilna i delikatna pedagoška djelatnost kojom se postiže svestraniji i potpuniji razvoj ličnosti. Njome pedagog dublje sagledava i objektivnije procjenjuje proces odgoja. Za savjetodavni rad je značajno koliko pedagog može shvatiti potrebe i probleme svojih učenika, koliko pokazuje iskrenosti u poštovanju njihovih ličnosti u procesu međusobne komunikacije koja može biti demokratska, ali i autokratska. Pomoću savjetodavnog rada dublje se sagledava i objektivnije procjenjuje proces odgoja." (Tomić, 2006:11). Savjetodavni odgojni rad izravno je odgojno djelovanje školskog pedagoga u situacijama kada potrebe učenika nisu zadovoljene, u svrhu olakšavanja, pružanja podrške i usmjeravanja razmišljanja i djelovanja učenika. Ova vrsta odgojnog djelovanja najizraavnije utječe na razvoj i samostalnosti kod učenika u istim i sličnim situacijama koje iziskuju pedagoški razgovor (Nikšić, 2017).

Način komunikacije pedagoga s učenicima, direktno je povezan s odgojnim rezultatima. Istraživanja su pokazala (Šejtanić, 2019) da pedagog kod kojeg dominira demokratska komunikacija pomaže učenicima da uspostave zajednička pravila i spreman je s njima raspravljati partnerski i pregovarati o razlozima za uspostavljanje tih pravila. U svom savjetodavnom radu s učenicima, pedagog kod kojeg je dominantna demokratska komunikacija, podstiče učenike na kreativnost i inovativnost, a reakcija učenika je uključenost u takve aktivnosti. Za razliku od demokratske komunikacije, autokratska komunikacija pedagoga karakteristična je po krutosti, i tome što pedagog sam planira sve aktivnosti i donosi unaprijed pravila kojih se učenici moraju striktno pridržavati. Pedagozi sa autokratskom komunikacijom kod učenika izazivaju strah i nepovjerenje i najčešće nisu omiljeni od strane učenika.

Savjetodavni odgojni rad u školskom kontekstu čine tri procesa koja se često isprepliću i prožimaju, a to su: savjetovanje u užem smislu, konsultiranje i

koordiniranje. Savjetovanje u užem smislu vrsta je djelatnosti koju školski pedagog, ali i druga stručna lica odnosno psiholog, sociolog, defektolog, obavlja s pojedinim učenicima, s manjim grupama učenika ili s razredom u cjelini. Tu se uobraja i sva pomoć koja je usmjerena na rješavanje problema i pitanja s kojima se učenici neposredno obraćaju školskom pedagogu i tiču se njihova školskog rada (učenja), te različitih osobnih i socijalnih problema, a sve s ciljem njihovog osposobljavanja za samostalno rješavanje problema i prepreka.

Konsultiranje je saradivanje s „trećom stranom“, s roditeljima, nastavnicima, rukovodstvom škole i drugima kojima je u prvom planu briga za učenika i koji na njega utječu i važan im je njegov rad i razvoj. U toj funkciji pedagog s njima se stalno konsultira, pomaže im u razmišljanju, rješavanju problema i traženju odgovara na pitanja kako biti uspješniji u radu s pojedincima ili grupom učenika. Pomaže im u usvajanju znanja, pojedinih vještina i sposobnosti, upoznavanju učenika, objektivnom ocjenjivanju rada pojedinca ili razreda, u vođenju procesa učenja, u podizanju samosvijesti i samopouzdanja te optimističnog pogleda na obrazovno-odgojni rad. Koordiniranje je proces u kojem školski pedagog preuzima poticaj u upravljanju i vođenju pojedinih aktivnosti, odnosno programa koji se odnose na rast učenika, kao i projekata koji se tiču obrazovnih programa za nastavnike i roditelje.

Područja savjetodavnog odgojnog rada školskog pedagoga

Savjetodavni rad je suptilna i delikatna pedagoška djelatnost kojom se postiže svestraniji i potpuniji razvoj ličnosti i njime dublje sagledavamo i objektivnije procjenjujemo proces odgoja. Jedna od zadaća savjetodavca je da s učenicima ostvari dobar odnos, da im da do znanja da mu je stalo do njih te da su spremni pomoći ukoliko će im učenici povjeriti svoj problem (Glasser, 2000). Za savjetodavni rad je značajno koliko pedagog može shvatiti potrebe i probleme svojih učenika, koliko pokazuje iskrenosti u poštovanju njihovih ličnosti u procesu međusobne komunikacije, koliko je u stanju shvatiti njihovu potrebu da ostvare vlastiti izbor i slobodno opredjeljenje i da li je i koliko u stanju kreirati demokratsku atmosferu u kojoj će se voditi dijalog, slobodno iznositi mišljenje, uvidati prednosti i ograničenosti vlastitog vrijednosnog sistema. Balasi (prema Mandić, 1986) navodi četiri područja savjetodavnog odgojnog rada školskog pedagoga:

1. Savjetodavni odgojni rad s učenicima s ciljem da im se pomogne da bolje upoznaju sebe, područja svoga rada, da se osposobe za planiranje vlastitih aktivnosti, za donošenje odluka i njihovo praktično realiziranje.
2. Savjetodavni odgojni rad s nastavnicima i roditeljima u vezi s njihovim pedagoškim radom, načinima kako bi trebalo shvatati i prihvatati mlade, kako se prema njima odnositi i kako im pružati pedagošku pomoć u procesu nastave i učenja.
3. Proučavanje trendova razvoja bitnih karakternih osobina, te njihovo prezentiranje organima škole i drugim zainteresiranim faktorima.

4. Ispitivanje izvora društvene sredine i kadrovskih potencijala koji se mogu koristiti od strane nastavnika i učenika u procesu nastavnog rada i učenja.

Školski pedagozi u rad s učiteljima i drugim stručnim saradnicima trebaju uključiti i područje stručnog usavršavanja koje će dovesti do „jačanja kompetencija učitelja i stručnih saradnika te do osobnog i profesionalnog razvoja pojedinca i kolektiva u cjelini“ (Vuković, 2009:211). Autor smatra da je stvaranje vlastite prepoznatljivosti najvažniji korak u kvalitetnoj izradi plana i programa rada pedagoga. U takvom programu rada istaknut je timski rad kao pretpostavka unapređenja rada škole.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja

Savjetodavni odgojni rad pedagoga škole predstavlja jedno od područja rada koji podrazumijeva individualni i grupni savjetodavni rad s učenicima, nastavnicima i roditeljima. Pedagog i svom savjetodavnom radu često realizuje i različite vrste radionica s učesnicima odgojno-obrazovnog procesa. Na osnovu dostupne literature, identifikovali smo nedostatak ovakvog istraživanja na području Grada Mostara, stoga je logičan korak istraživanje ove teme. **Predmet** ovog istraživačkog rada je savjetodavni odgojni rad pedagoga u osnovnim školama.

Cilj istraživanja

Polazeći od učenog i naznačenog problema, **cilj** istraživanja je: „Utvrđiti ulogu pedagoga u osnovnim školama, identificirati specifičnosti njegovog savjetodavnog odgojnog rada i percepciju učenika o savjetodavnom odgojnom radu te istražiti mišljenja nastavnika o saradnji s pedagogom u savjetodavnom odgojnom radu s učenicima.“

Zadaci istraživanja

Konkretiziranjem cilja istraživanja, došli smo do sljedećih zadataka koje smo realizovali ovim istraživanjem:

1. Istražiti da li postoji statistički razlika u stavovima učenika i pedagoga o ulozi pedagoga škole?
2. Utvrđiti kako učenici percipiraju savjetodavni odgojni rad školskog pedagoga?
3. Istražiti da li postoji statistički značajna razlika u mišljenja učenika i pedagoga o saradnji s pedagogom u savjetodavnom odgojnom radu?
4. Ispitati mišljenje nastavnika i pedagoga, na koji način i koliko često pedagog saraduje s nastavnicima u savjetodavnom odgojnom radu s učenicima.

Hipoteze istraživanja

Na osnovu definisanog predmeta, cilja i zadataka istraživanja, naša glavna hipoteza glasi: „Pretpostavljamo da pedagog škole obavlja poslove i zadatke koji se odnose na cjelokupan odgojno-obrazovni proces, te da u njegovom radu prema mišljenju učenika i pedagoga, savjetodavni odgojni rada zauzima značajno mjesto i da ne postoji statistički značajna razlika u mišljenjima nastavnika i pedagoga o međusobnoj saradnji u savjetodavnom odgojnom radu s učenicima“.

Pomoćne hipoteze

1. Pretpostavljamo da postoji statistički značajna razlika u stavovima učenika i pedagoga o ulozi pedagoga škole.
2. Pretpostavljamo da učenici smatraju da je pedagog stručna osoba koja im može pomoći putem savjetodavnog odgojnog rada
3. Pretpostavljamo da ne postoji statistički značajna razlika u mišljenja učenika i pedagoga o saradnji s pedagogom u savjetodavnom odgojnom radu.
4. Pretpostavljamo da nastavnici i pedagog često saraduju u savjetodavnom odgojnom radu s učenicima.

Populacija i uzorak istraživanja

Prije provedbe istraživanja svi ispitanici su biti upoznati o razlogu te svrsi istraživanja. Ispitanicima je posebno bilo naglašeno da će se u interpretaciji njihovih odgovora voditi računa o apsolutnoj anonimnosti i povjerljivosti. Populacija za ovaj istraživački rad uključila je pet osnovnih škola s području Grada Mostara, i to:

- JU Osnovna škola „Mujaga Komadina“ Mostar
- JU Osnovna škola „Mustafa Ejubović Šejh Jujo“ Mostar
- JU Osnovna škola Zalik
- IV osnovna škola Mostar i
- VI osnovna škola Mostar

Istraživanje je biti provedeno na ciljanom uzorku ispitanika koji je formiran od dvije osnovne škole, JU Osnovna škola „Mujaga Komadina“ Mostar i JU Osnovna škola „Mustafa Ejubović Šejh Jujo“ Mostar, odnosno pedagoge, nastavnike predmetne nastave i učenike devetog razreda. Uzorak odabira ispitanika bio je slučajna, a do ispitanika se došlo na osnovu njihove dostupnosti te osobnom interesu za navedenu temu istraživanja.

REZULTATI I INTERPRETACIJA

Uloga pedagoga u školi

Pedagog škole učestvuje u svim fazama odvijanja odgojno-obrazovnog procesa, od planiranja i programiranja do vrednovanja postignutih rezultata, a saraduje i sa svim subjektima odgojno-obrazovnog djelovanja. Za uspješan rad školskog pedagoga potrebno je razvijati sliku o sebi, stvarati ličnu viziju i prepoznatljive i dostižne ciljeve, u radu primjenjivati timski pristup, ostvariti postavljene zadatke i doći do cilja radi unapređivanja kvalitete svih učesnika u odgojno-obrazovnom radu. Komunikacija treba biti kvalitetna i utemeljena na razumijevanju i empatiji, kreativna saradnja mora biti glavno načelo rada školskog pedagoga koji treba težiti stalnom napredovanju i unapređivanju rada (Vuković, 2009). U odnosu na navedeno, definisali smo naš prvi zadatak koji je glasio: *Istražiti da li postoji statistički značajna razlika u stavovima učenika i pedagoga o ulozi pedagoga škole.*

S namjerom da ispitamo ulogu pedagoga u školi, kreirali smo identičnu skalu za učenike i pedagoga škola koja se sastojala od 5 tvrdnji. U procjenjivanju uloge pedagoga (učenici i pedagozi) su procjenjivali intenzitet ispoljavanja određene uloge (saradnja, profesionalna

orijentacija, pomoć pri rješavanju problema, komunikacija i saradnja s roditeljima).

Svako od ovih područja je veoma važno i značajno za učenike, ali i za pedagoga.

Dobiveni rezultati pokazuju da učenici smatraju da pedagozi u svom radu najveći značaj daju komunikaciji. Za indikator pod rb. 5. „Školski pedagog ostvaruje uspješnu komunikaciju sa svim učenicima“ izjasnilo se 33,96 % učenika, što je trećina ispitanih. Komunikacija pedagoga s učenicima događa se svakodnevno, u učionici, na hodu škole, u prostoriji školskog pedagoga, na ulici. Koja je dominantna komunikacija u određenoj mjeri zavisi od educiranost pedagoga i njegovih profesionalnih kompetencija. Učenici u školskom pedagogu treba da prepoznaju osobu od povjerenja, osobu kojoj se mogu uvijek obratiti za savjet i od nje potražiti pomoć. Učenici su procijenili da je najmanje

zastupljena uloga pedagoga u području individualne pomoći pedagoga za školski uspjeh. Za ovaj indikator se procjenom „U potpunosti se ne slažem“ izjasnilo 16,98 % učenika. Iako pedagozi imaju puno obaveza, važno bi bilo da se i ovom području posveti odgovarajuća pažnja.

Uloga pedagoga je poticanje promjena, pomoć pri organizaciji nastave koja nekad može biti terenska, te zahtijeva i nove nastavne aktivnosti koje nisu samo predavačko-slušачke. Savremeni pedagog radi na sebi, steče potrebna znanja i vještine, a novostečena znanja integrira s postojećim i primjenjuje ih u neposrednom odgojno-obrazovnom radu, čime djeluje na razvoj kompetencija svojih saradnika, nastavnika i učenika. Pedagog nadalje djeluje i u kontekstu modeliranja kulture savremene škole, time djeluje na zdrav mentalni i fizički razvoj.

Tabela 1. Procjene učenika o ulozi pedagoga i školi

Rb.	Indikator	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne mogu procijeniti		Ne slažem se		U potpunosti se ne slažem		Ukupno
		f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
1.	Školski pedagog mi pomaže da poboljšam svoj školski uspjeh i pomaže mi prilikom rješavanja školskih problema	11	20.75	16	30.19	8	15.09	9	16.98	9	16.98	53
2.	Školskog pedagoga posjećujem radi informacija o profesionalnom usmjeravanju	9	16.98	15	28.30	12	22.64	10	18.87	7	13.21	53
3.	Školski pedagog razgovara s roditeljima s ciljem pružanja pomoći učenicima	16	30.19	19	35.85	8	15.09	6	11.32	4	7.55	53
4.	Školski pedagog s nama realizuje različite vrste radionica da bi nam pomogao u rješavanju različitih problema s kojima se susrećemo	14	26.42	18	33.96	8	15.09	7	13.21	6	11.32	53
5.	Školski pedagog ostvaruje uspješnu komunikaciju sa svim učenicima.	18	33.96	20	37.74	6	11.32	5	9.43	4	7.55	53

Tabela 2. Samoprocjena pedagoga o svojoj ulozi

Rb.	Indikator	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne mogu procijeniti		Ne slažem se		U potpunosti se ne slažem		Ukupno
		f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
1.	Školski pedagog mi pomaže da poboljšam svoj školski uspjeh i pomaže mi prilikom rješavanja školskih problema	3	100.00	0	0.00	0	0.00	0	0.00	0	0	3
2.	Školskog pedagoga posjećujem radi informacija o profesionalnom usmjeravanju	2	66.67	1	33.33	0	0.00	0	0.00	0	0	3
3.	Školski pedagog razgovara s roditeljima s ciljem pružanja pomoći učenicima	2	66.67	1	33.33	0	0.00	0	0.00	0	0	3
4.	Školski pedagog s nama realizuje različite vrste radionica	2	66.67	1	33.33	0	0.00	0	0.00	0	0	3
5.	Školski pedagog ostvaruje uspješnu komunikaciju sa svim učenicima.	3	100.00	0	0.00	0	0.00	0	0.00	0	0	3

Kakav su stav iskazali pedagozi o svojoj u ulozi, prikazano je u tabeli 2.

Dobiveni podaci pokazuju da se većina pedagoga izjasnila da ima uspješnu komunikaciju s učenicima (100 %) i da učenicima pomažu da poboljšaju svoj uspjeh. Iako je naše istraživanje obuhvatilo dvije škole, vidljivo je da nema velike razlike u procjenama pedagoga.

Analizom dobivenih podataka saznajemo da procjene učenika i pedagoga o ulozi nisu usaglašene, te da je najveća razlika primjetna kod procjene *ne slažem se i u potpunosti se ne slažem* gdje su učenici procijenili veće prisustvo u odnosu na pedagoga. Na osnovu dobiveni rezultati procjena možemo konstatovati da je uloga pedagoga izuzetno zahtjevna i da iziskuje mnogo energije i znanja. Izračunata vrijednost hi kvadrat testa $\chi^2=21,60$ veća je od graničnih vrijednosti na nivou 0,05 $\chi^2=11,1$ i na nivou 0,01 $\chi^2=15,1$ za odgovarajući stepen slobode (df=5). na osnovu čega zaključujemo da postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika i pedagoga te možemo potvrditi našu prvu posebnu hipotezu koja je glasila: *Pretpostavljamo da postoji statistički značajna razlika u stavovima učenika i pedagoga o ulozi pedagoga škole.*

Uloga i zadaća pedagoga značajna je i u aktivnostima koje se odnose na organiziranje različitih aktivnosti, radionica, susreta i druženja, gdje se potiču sposobnosti djece koje su bile zanemarene tokom nastavnog sata. Posebno su važne za djecu koja zbog ignoriranja, neuvažavanja ili neprepoznavanja teškoća mogu biti trajno neuspješna u školi. Odnos s drugim učenicima, njihove međusobne interakcije, i uključivanje u sve aktivnosti smatraju se jednim od glavnih faktora uspješne socijalizacije i integracije učenika. Uloga pedagoga u školi nije oduvijek bila ista, ona se mijenjala kroz historiju. U početku je pedagog bio tek pomoć direktoru s ciljem što uspješnijeg pedagoškog vođenja i usmjeravanja škole, a danas je on nosilac interne razvojno-pedagoške djelatnosti škole.

Savjetodavni odgojni rad školskog pedagoga

Jedna od glavnih zadaća pedagoga je savjetodavni rad s učenicima i nastavnicima. Savjetodavni rad je veoma suptilna i delikatna pedagoška djelatnost kojom se postiže svestraniji i potpuniji razvoj ličnosti. Njome pedagog dublje sagledava i objektivnije procjenjuje proces odgoja. Za savjetodavni rad je značajno koliko pedagog može shvatiti potrebe i probleme svojih

učenika, koliko pokazuje iskrenosti u poštovanju njihovih ličnosti u procesu međusobne komunikacije koja može biti demokratska, ali i autokratska.

Našim istraživanjem željeli smo ispitati kako učenici percipiraju savjetodavni odgojni rad školskog pedagoga. Dobiveni rezultati pokazuju da su učenici procijenili da školskog pedagoga posjećuju samo učenici koji stvaraju probleme. Od ukupnog broja ispitanih, njih 39,62 % se u potpunosti slaže s ovom tvrdnjom. Učenici s poteškoćama često predstavljaju problem za nastavnike. Svojim ponašanjem znaju narušiti odnose s vršnjacima, nastavnicima i učiteljima. Djecu s problemima nerijetko opisuje drskima i neposlušnima i tereti ih se da svojim ponašanjem onemogućavaju kvalitetno odvijanje nastavnog procesa što učiteljima često predstavlja izazov, a njihovo ponašanje može biti uzrok manifestacije određenog problema.

Pedagoška profesija važna je u radu s učenicima koji pokazuju probleme u ponašanju upravo zato što su pedagozi stručni saradnici koji imaju kompetencije i komunikacijske vještine za rad s takvim učenicima.

Da bismo uvidjeli da li ima statistički značajne razlike u procjenama učenika o savjetodavnom radu pedagoga, izvršili smo računanje χ^2 testa čija je vrijednost $\chi^2=60,0$ veća od graničnih vrijednosti na nivou 0,05 $\chi^2=11,1$ i na nivou 0,01 $\chi^2=15,1$ za odgovarajući stepen slobode (df=5), što nas dovodi na zaključak da postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika o savjetodavnom radu. Na osnovu rezultata možemo potvrditi našu drugu posebnu hipotezu koja je glasila: *Pretpostavljamo da učenici smatraju da je pedagog stručna osoba koja im može pomoći putem savjetodavnog odgojnog rada.*

Podaci ukazuju na to da pedagozi najviše vremena provode u radu s učenicima koji imaju poteškoće u ponašanju, a najmanje s učenicima koji samostalno odlaze na razgovor kod školskog pedagoga. Školski pedagog savjetodavnim radom treba da doprinosi da učenici znaju prepoznati šta je to nasilna, a šta nenasilna komunikacija. Kvalitetan pedagog će ukazivati učenicima da je najbolji oblik iskazivanja svog mišljenja i svojih osjećanja nenasilna komunikacija. Istovremeno treba učenicima ličnim primjerom i ličnom komunikacijom pokazati koja je komunikacija nepoželjna jer vodi nasilju i nasilnom komuniciranju.

Tabela 3. Procjene učenika o savjetodavnom radu školskog pedagoga

Rb.	Indikator	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne mogu procijeniti		Ne slažem se		U potpunosti se ne slažem		Ukupno
		f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
1	Školski pedagog ostvaruje uspješnu komunikaciju sa svim učenicima.	19	35.85	21	39.6	6	11.3	4	7.55	3	5.66	53
2	Samostalno odlazim na razgovor kod pedagoga.	8	15.09	10	18.9	5	9.43	14	26.4	16	30.19	53
3	Kada razgovaram sa školskim pedagogom, osjećam se opušteno	18	33.96	17	32.1	6	11.3	7	13.2	5	9.43	53
4	Školski pedagog mi može pomoći u rješavanju ličnih problema.	19	35.85	21	39.6	3	5.66	6	11.3	4	7.55	53
5	Školskog pedagoga posjećuju samo učenici koji stvaraju probleme.	21	39.62	24	45.3	1	1.89	3	5.66	2	3.77	51

Saradnja pedagoga i učenika u savjetodavnom odgojnom radu

Kada je u pitanju savjetodavni odgojni rad školskog pedagoga, on zahtijeva i saradnju s nastavnicima i drugim savjetodavnim institucijama i stručnim licima (psiholog, socijalni radnik, medicinski radnik).

Savjetodavni rad svih stručnih saradnika, posebno pedagoga, često se zanemaruje te se ne smatra dovoljno bitnim u područjima njihovog djelovanja. Međutim, polahko, ali sigurno, danas ipak savjetodavna uloga školskih pedagoga dobiva sve više na važnosti te implicira njihovo posredstvo u rješavanju problema za koje oni sami nemaju odgovor. Da bi rezultirao uspjehom, stručnjak koji ga provodi mora posjedovati tj. razvijati impozantnu lepezu vlastitih kvaliteta i kompetencija koje će mu na najbolji mogući način pomoći u procesu savjetovanja.

Našim istraživanjem željeli smo istražiti da li postoji statistički značajna razlika u mišljenja učenika i pedagoga o saradnji s pedagogom u savjetodavnom odgojnom radu, što je bio naš treći zadatak.

Na osnovu prikazanih rezultata, vidljivo je da većina učenika smatra da se pedagozi jednako odnose prema svim učenicima. Od ukupnog broja ispitanih (N 53), njih 43,4 % se u potpunosti složilo s navedenom tvrdnjom. Za učenike dobar pedagog je onaj koji posjeduje stručno znanje i kompetentnost, ali i osobnost kojom će doprinijeti boljem odnosu s učenicima. U savjetodavnom radu sa učenicima, bitna je pripremljenost, dobro objašnjavanje, pedagog koji motiviše učenika za saradnju. Karakteristike dobrog pedagoga koje doprinose boljem odnosu s učenicima odnose se na pravednost pedagoga, dobre komunikacijske vještine, jednako postupanje prema svim učenicima te uvažavanje njihovog mišljenja. Element jednakog postupanja prema svima zauzima važno mjesto u radu pedagoga te određuje njihovu interakciju s učenicima. Doživljaj favoriziranja kod učenika izaziva frustracije i demotiviše ih te utječe na odnos s pedagogima.

Navedeni podaci ukazuju da u školama u kojima se realizovalo istraživanje, rade kvalitetni pedagozi koji motivišu učenike i koji se jednako odnose prema svim učenicima.

Saradnja između pedagoga i učenika temelj je cjelokupnog odgojnog djelovanja. Saradnja je kvalitetna ako postoji otvorenost, brižnost, međuzavisnost, samostalnost, uzajamno zadovoljenje potreba, a sve putem uspješne komunikacije. Loša komunikacija se javlja isključivo u slučaju kada pedagog komanduje i prijeti. Pedagog prije svega treba da prihvati sebe onakav kakav jeste, sa svim svojim manama i vrlinama, jer tek tada je spreman da prihvati i učenika onakvim kakav jeste. Da bi pedagog bio uspješan, pored objektivne slike o sebi i slike o učenicima, važno je da zna kako svaki učenik percipira sebe i pedagoga. Usklađenost tih slika uz kvalitetnu komunikaciju preduslov je i siguran uspjeh kvalitetnoj edukaciji. Uspješan način komuniciranja podrazumijeva da pedagog uključi i dio svojih emocija ako želi postići bolju povezanost s učenicima.

Kakav su stav iskazali pedagozi u svojoj u školi, prikazat ćemo u tabeli 5.

Dobiveni podaci ukazuju na to da su se svi pedagozi izjasnili da imaju izuzetnu i kvalitetnu saradnju prilikom realizacije savjetodavnog rada sa učenicima (100 %) i da učenicima pomažu da poboljšaju svoj uspjeh. Iako je naše istraživanje obuhvatilo dvije škole, vidljivo je da nema nikakve razlike u procjenama pedagoga.

Savjetodavni odgojni rad važna je pedagoška djelatnost koja se realizira u školi kao odgojno-obrazovnoj ustanovi, a koju obavlja školski pedagog. Savjetodavni odgojni rad zahtijeva od školskog pedagoga profesionalnu osposobljenost, odgojenost i poznavanje društvenih odnosa, kako bi bio u stanju da kvalitetno i uspješno obavlja ovaj posao. Školski pedagog treba da razvija i usavršava svoje znanje, vještine i sposobnosti, posebno sposobnost komunikacije i razvijanja međuljudskih odnosa koji se temelje na povjerenju, iskrenosti i poštovanju drugih.

Tabela 4. Procjena učenika o saradnji s pedagogom u savjetodavnom odgojnom radu

Rb.	Indikator	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne mogu procijeniti		Ne slažem se		U potpunosti se ne slažem		Ukupno
		f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
1	Kada sam zbog nečeg zabrinut, razgovaram s pedagogom	16	30.19	22	41.5	9	17	3	5.66	3	5.66	53
2	Pedagog škole komunicira s nama na pozitivan način i ohrabruje nas da postizemo dobre rezultate	18	33.96	25	47.2	7	13.2	2	3.77	1	1.89	53
3	Pedagog sarađuje s nama i razgovaramo o temama koje nas zanimaju	18	33.96	27	50.9	4	7.55	1	1.89	3	5.66	53
4	Pedagog je uvijek spreman da me uputi na koji način mogu poboljšati svoj rad	21	39.62	28	52.8	2	3.77	1	1.89	1	1.89	53
5	Pedagog škole se jednako odnosi prema svim učenicima	23	43.4	25	47.2	3	5.66	1	1.89	1	1.89	53

Tabela 5. Samoprocjena pedagoga o saradnji u savjetodavnom odgojnom radu

Rb.	Indikator	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne mogu procijeniti		Ne slažem se		U potpunosti se ne slažem		Ukupno
		f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
1	Kada sam zbog nečeg zabrinut, razgovaram s pedagogom	3	5.66	0	0	0	0	0	0	0	0	3
2	Pedagog škole komunicira s nama na pozitivan način i ohrabruje nas da postizemo dobre rezultate	3	5.66	0	0	0	0	0	0	0	0	3
3	Pedagog surađuje s nama i razgovaramo o temama koje nas zanimaju	3	5.66	0	0	0	0	0	0	0	0	3
4	Pedagog je uvijek spreman da me uputi na koji način mogu poboljšati svoj rad	3	5.66	0	0	0	0	0	0	0	0	3
5	Pedagog škole se jednako odnosi prema svim učenicima	3	5.66	0	0	0	0	0	0	0	0	3

Izračunata vrijednost hi kvadrat testa $\chi^2=5,17$ veća je manja od graničnih vrijednosti na nivou 0,05 $\chi^2=11,1$ i na nivou 0,01 $\chi^2=15,1$ za odgovarajući stepen slobode (df=5), na osnovu čega zaključujemo da ne postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika i pedagoga te možemo potvrditi našu treću posebnu hipotezu koja je glasila: *Pretpostavljamo da ne postoji statistički značajna razlika u mišljenja učenika i pedagoga o saradnji s pedagogom u savjetodavnom odgojnom radu.*

Pedagog se mora potruditi da se učenik osjeća lijepo tokom savjetodavnog razgovora, da prihvati učenika onakvog kakav jeste, te da uspješno komunicira sa njim, da mu pomaže, da ga hrabri, da stvara osjećaj povjerenja i da se učenik osjeća krajnje sigurno, bez ikakvih stega i strahova.

Saradnja pedagoga i nastavnika

Veoma je važna saradnja školskog pedagoga i nastavnika onda kada učenik ima poteškoće u učenju ili

probleme koji su lične prirode, ali i u svim navedenim aktivnostima. Prije svega i pedagog i nastavnik trebaju da imaju potrebne informacije o učeniku, da pronađu adekvatan način kako bi mu pomogli da riješi bilo koji problem. Školski pedagog osim s nastavnicima, ostvaruje i saradnju s drugim stručnim saradnicima u školi, kao što su psiholog, socijalni radnik, defektolog i slično.

Školski pedagog u komunikaciji s nastavnicima treba birati najprikladnije riječi te znati aktivno slušati nastavnike. Na ovaj način, nastavnici će graditi odnos povjerenja s pedagogom te mu se obraćati kada imaju određenu poteškoću.

Našim istraživanjem, htjeli smo ispitati mišljenje nastavnika i pedagoga, na koji način i koliko često pedagog surađuje s nastavnicima u savjetodavnom odgojnom radu s učenicima, što je bio naš četvrti zadatak istraživanja.

Tabela 6. Procjena nastavnika o saradnji sa pedagogom

Rb.	Indikator	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne mogu procijeniti		Ne slažem se		U potpunosti se ne slažem		Ukupno
		f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
1	Pedagog se konsultuje sa mnom prije donošenja odluka koje se tiču savjetodavnog rada s učenicima	3	13.64	4	18.2	2	9.09	6	27.3	7	31.82	22
2	U okviru mogućnosti, pedagog uvažava moje prijedloge u vezi s prijedlozima za savjetodavni rad	8	36.36	9	40.9	2	9.09	2	9.09	1	4.55	22
3	Ako se pojave konfliktne situacije, pedagog ih u otvorenoj komunikaciji rješava zajedno s akterima u konfliktu	10	45.45	9	40.9	1	4.55	1	4.55	1	4.55	22
4	Pedagog je otvoren za međusobnu saradnju i razvoj novih ideja	13	59.09	8	36.4	0	0	1	4.55	0	0.00	22
5	Pedagog inicira promjene koje vode poboljšanju saradnje u savjetodavnom radu i motiviše nastavnike da u njima učestvuju	11	50	9	40.9	1	4.55	1	4.55	0	0.00	22

Tabela 7. Procjena pedagoga o saradnji s nastavnicima

Rb.	Indikator	U potpunosti se slažem		Slažem se		Ne mogu procijeniti		Ne slažem se		U potpunosti se ne slažem		Ukupno
		f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
1	Pedagog se konsultuje sa mnom prije donošenja odluka koje se tiču savjetodavnog rada sa učenicama	1	33.33	1	33.3	1	33.3	0	0	0	0.00	3
2	U okviru mogućnosti, pedagog uvažava moje prijedloge u vezi s prijedlozima za savjetodavni rad	3	100	0	0	0	0	0	0	0	0.00	3
3	Ako se pojave konfliktne situacije, pedagog ih u otvorenoj komunikaciji rješava zajedno s akterima u konfliktu	3	100	0	0	0	0	0	0	0	0.00	3
4	Pedagog je otvoren za međusobnu saradnju i razvoj novih ideja	3	100	0	0	0	0	0	0	0	0.00	3
5	Pedagog inicira promjene koje vode poboljšanju saradnje u savjetodavnom radu	3	100	0	0	0	0	0	0	0	0.00	3

Dobiveni rezultati ukazuju na to da su nastavnici u velikom procentu zadovoljni saradnjom s pedagogima škola u toku savjetodavnog rada. Od pet indikatora kojima smo procjenjivali saradnju tokom savjetodavnog rada, samo je prvi indikator „Pedagog se konsultuje sa mnom prije donošenja odluka koje se tiču savjetodavnog rada sa učenicima“ procijenjen najmanjim procentom (13,64 %). Razloge bismo mogli potražiti u činjenici da su pedagozi najstručnije osobe i da su objektivni u svojoj procjeni, za razliku od nastavnika koji kad obnašaju ulogu razrednika, često neobjektivno pristupaju rješavanju problema. Od svih indikatora najviše je rangiran indikator „Pedagog je otvoren za međusobnu saradnju i razvoj novih ideja“, koji je procijenjen „U potpunosti se slažem“ 59,09 %. Veoma je važno da pedagozi škole poštuju nastavnike i da su uvijek spremni da im pomognu. Pedagozi igraju vrlo važnu ulogu u razvijanju svih komponenata učeničke kreativnosti. Kako bi mogli razvijati kreativnost svojih učenika, učitelji bi i sami trebali biti kreativni. Osim toga, pedagozi trebaju razumjeti sam pojam kreativnosti kao i sve prednosti i dobrobiti kreativne nastave.

Analizom svih rezultata možemo primjetiti da je velika većina ispitanih nastavnika izuzetno zadovoljna saradnjom sa školskim pedagogima. Samo manji broj iskazao je svoje nezadovoljstvo. U temelju inovativnosti otvoren je um i spremnost da slušamo potrebe, ideje i mišljenje djece, da se usudimo oprobati drugačije pristupe, da slobodno griješimo i nešto iz toga naučimo, da ne ustrajavamo uporno na zadatim okvirima, čak i onda kada smo sigurni da ne funkcionišu. Kakav su stav iskazali pedagozi o saradnji s nastavnicima prilikom realizacije savjetodavnog rada, prikazat ćemo u narednoj tabeli.

Savjetodavni odgojni rad u školskom kontekstu čine tri procesa koja se često isprepliću i prožimaju, a to su: savjetovanje u užem smislu, konsultiranje i koordiniranje. Savjetovanje u užem smislu vrsta je djelatnosti koju školski pedagog, ali i druga stručna lica odnosno psiholog, sociolog, defektolog, obavlja s pojedinim učenicima, s manjim grupama učenika ili s

razredom u cjelini. Tu se ubraja i sva pomoć koja je usmjerena na rješavanje problema i pitanja s kojima se učenici neposredno obraćaju školskom pedagogu i tiču se njihova školskog rada (učenja), te različitih osobnih i socijalnih problema, a sve u svrhu njihovog osposobljavanja za samostalno rješavanje problema i prepreka. Dobiveni podaci prema procjenama pedagoga su vrlo ujednačeni i među njima skoro da i nema razlike.

Dobiveni podaci ukazuju da su pedagozi spremni da sarađuju s nastavnicima u toku savjetodavnog rada sa učenicima. Kao što smo prethodno konstatovali, pedagog i nastavnik predstavljaju važnu sponu između učenika i nastavnika kao i uprave škole. Njihov posao je složen, jer je opseg njihovog rada obiman i podrazumijeva uključivanje i praćenje gotovo svih aktivnosti i dešavanja u školi. Zbog toga je od presudnog značaja da zajednički djeluju, te da njihova saradnja bude zasnovana na razumijevanju i toleranciji. Pedagog može da sarađuje s nastavnikom u okviru savjetodavnog rada s nastavnicima, roditeljima i učenicima kao i realizaciji projekata ustanove i usavršavanja nastavnika.

Izračunata vrijednost hi kvadrat testa $\chi^2=13,56$ veća je od graničnih vrijednosti na nivou 0,05 $\chi^2=11,1$ za odgovarajući stepen slobode (df=5), na osnovu čega zaključujemo da postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika i nastavnika o međusobnoj saradnji.

ZAKLJUČAK

Na osnovu teorijskog dijela rada možemo uvidjeti koliko je savjetodavni odgojni rad važna pedagoška djelatnost koja se realizira u školi kao odgojno-obrazovnoj ustanovi, a koju obavlja školski pedagog. Savjetodavni odgojni rad zahtijeva od školskog pedagoga profesionalnu osposobljenost, odgojenost i poznavanje društvenih odnosa, kako bi bio u stanju da kvalitetno i uspješno obavlja ovaj posao. Školski pedagog treba da razvija i usavršava svoje znanje, vještine i sposobnosti, posebno sposobnost komunikacije i razvijanja međuljudskih odnosa koji se temelje na povjerenju, iskrenosti i poštovanju drugih. Kako bi komunikacija s učenicima bila uspješna,

pedagog u svom odnosu prema njima treba imati određene karakteristike: imati razumijevanje, saradivati s učenicima, pružiti im pomoć, učenici u njemu trebaju vidjeti osobu koja je stručna za posao koji obavlja. Na osnovu rezultata koje smo dobili i analizirali u ovom radu možemo potvrditi našu generalnu hipotezu koja je glasila: *Pretpostavljamo da pedagog škole obavlja poslove i zadatke koji se odnose na cjelokupan odgojno-obrazovni proces, te da u njegovom radu prema mišljenju učenika i pedagoga, savjetodavni odgojni rad zauzima značajno mjesto i da ne postoji statistički značajana razlika u mišljenjima nastavnika i pedagoga o međusobnoj saradnji u savjetodavnom odgojnom radu s učenicima.*

Komunikacija kao sposobnost izražavanja misli, osjećanja, ideja i činjenica neophodna je pedagogu u svim segmentima njegovog rada i uključuje sposobnost slušanja i razumijevanja. Kvalitetna i prikladna komunikacija pedagoga podrazumijeva posjedovanje komunikacijskih kompetencija i vještina kao što su slušanje, empatija, fleksibilnost u ponašanju, poznavanje situacije i upravljanje interakcijom sa sagovornicima. Neophodno je da učesnici komunikacije budu ravnopravni jer se samo na taj način mogu riješiti eventualni problemi učenika.

Savjetodavni odgojni rad školskog pedagoga je područje kome se treba još detaljnije posvetiti i dati mu na važnosti. Iako je i našim istraživanjem potvrđeno da postoji saradnja između školskog pedagoga i nastavnika, potrebno je reducirati obaveze koje školski pedagog obavlja kako bi imao dovoljno vremena za

opsežniji i kvalitetniji savjetodavni odgojni rad s učenicima, ali i s nastavnicima i roditeljima.

LITERATURA

- Lambie, G.W., Williamson, L.L. (2004). The challenge to change from guidance counseling to professional school counseling: A historical proposition. *Professional School Counseling*, 124-131.
- Mandić, P. D., (1986). *Savjetodavni vaspitni rad sa osnovama metodike vaspitnog rada*. Sarajevo: Svjetlost;
- Nikšić, E. (2017). *Savjetodavni rad školskog pedagoga*. Zbornik radova u čast Stjepana Stančića. Rijeka. Sveučilište u Rijeci
- Relja, J (2010). *Odgojni rad stručnoga suradnika pedagoga s učenicima*. Napredak: Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju, Vol. 151 No. 2- 254-267. 2010.
- Šejtanić, S. (2019). *Komunikacija u školi*. Mostar: Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru
- Vuković, N. (2009), *Unaprjeđivanje kvalitete rada školskog pedagoga*. Napredak, 150 (2): 209-223 38.
- Hechler, O. (2012). *Pedagoško savjetovanje. Teorija i praksa odgojnog sredstva*, Zagreb: Erudita.
- Tomić, R., (2006). Savjetodavni odgojni rad. Tuzla: OFF-SET;
- Glasser, W. (2000). *Teorija izbora:nova psihologija osobne slobode*, Zagreb: Alinea.

INFORMACIJE O AUTORIMA

Semir Šejtanić

Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru
e-mail: semir.sejtanic@unmo.ba

Semina Krhan

Osnovna škola „Mujaga Komadina“ Mostar
e-mail: semina.krhan98@gmail.com

Online nastava u multikulturalnoj sredini za vrijeme pandemije

Kristina Kvesić, Mia Miočević, Ivana Martinović

SAŽETAK: Multikulturalizam je pojam koji označava postojanje više kultura na nekom prostoru, a kroz rad je ukazano na razlog zašto je bitno i značajno njegovati multikulturalizam u Bosni i Hercegovini. Glavni cilj u ovakvim zajednicama jest upoznavanje i prihvatanje drugih kultura i istovremeno njegovanje vlastite kulture. Učenje o drugim kulturama može se izvesti i kroz rasprave koje se dotiču znanosti. S obzirom na to da je internet bogat literaturom i raznolikim sadržajem, koji se nudi na raznim jezicima, veća je mogućnost korištenja materijala napisanih na više jezika, te to mogu biti jezici govoreni unutar multikulturalne zajednice. Osim toga, lakše se može staviti naglasak na višestruko imenovanje termina koji se često pojavljuju u školskom gradivu u BiH. Online nastava može uvelike pridonijeti boljem razvitku osjećaja za razumijevanje i prihvatanje kod svakog pojedinca. Različitosti među nama su naša stvarnost, ali nipošto nisu stvar koja nas razdvaja. Nemogućnost prepoznavanja i prihvatanja tih različitosti je stvar koja nas razdvaja i na te različitosti ne bismo trebali gledati kao na prepreke, nego kao na priliku i bogatstvo.

Ključne riječi: *online nastava, multikulturalne sredine, pandemija*

Online Teaching in a Multicultural Community During a Pandemic

ABSTRACT: Multiculturalism is a term that signifies the existence of several cultures in a certain area, and the paper points out the reason why it is essential and significant to nurture multiculturalism in Bosnia and Herzegovina. The main goal in such communities is to get to know and accept other cultures while simultaneously nurturing one's own culture. Learning about other cultures can also be done through discussions about science. Since the internet is rich in literature and diverse content, which is offered in different languages, there is a greater possibility of using materials written in several languages, and these can be languages spoken within a multicultural community. In addition, it is easier to emphasize the multiple terminologies that often appear in school curricula in BiH. Online teaching can greatly contribute to the better development of each individual's sense of understanding and acceptance. Differences between us are our reality, but they are by no means the thing that separates us, the inability to recognize and accept these differences is the thing that separates us and we should not look at these differences as obstacles but as an opportunity and wealth.

Keywords: *online teaching, multicultural community, pandemic*

UVOD

Posebnost Bosne i Hercegovine je njena multikulturalnost. Multikulturalizam je pojam koji označava postojanje više kultura na nekom prostoru, a sam pojam kultura se odnosi na cjelokupno društveno naslijeđe neke zajednice. Kulturu neke zajednice čini njen jezik, pismo, vjera, umjetnost i običaji. Ova različitost kultura je na području Bosne i Hercegovine pojava stara nekoliko stoljeća i na neki način je i simbol naše države.

Međutim, unatoč toliko dugom suživotu i dalje se na prostorima BiH javljaju sukobi i intolerancija koji su u proteklom stoljeću imali katastrofalne posljedice. Prema Freudu (1930) upravo minorne razlike, kod inače sličnih naroda čine osnovu za njihova međusobna neprijateljska osjećanja što se naziva narcizmom malih razlika i apsurdno je da na našim prostorima zbog tih minornih razlika dolazi do sukoba. Zbog toga se posebnu važnost mora dati obrazovanju koje treba poslužiti kao mjesto savladavanja ovakvih predrasuda.

Multikulturalizam nije samo pojava koja obilježava našu državu već je u zadnjih nekoliko desetljeća učestala pojava i u razvijenim europskim zemljama, Americi i ostatku svijeta. Iz tih razloga tolerancija

postaje nužnost, nešto što je prijeko potrebno, poput nekog nepisanog zakona.

Vажnost multikulturalnog obrazovanja

Učenje o različitim kulturama učenicima ne donosi samo novo znanje već potiče njihovu toleranciju, što je neophodno za suživot. Tolerancija se definira kao prihvatanje, poštovanje i uvažavanje bogatstva različitosti u svjetskim kulturama i temelj joj treba biti znanje, komunikacija, sloboda mišljenja, otvorenost, savjest i uvjerenje (UNESCO, Deklaracija o principima tolerancije, 1995). Ona se temelji na priznavanju univerzalnih ljudskih prava i tu se krije važna pouka za učenike jer ako ne poštujemo drugu kulturu, uskraćujemo drugima njihova ljudska prava, te je nestvarno očekivati da neko poštuje našu kulturu u slučaju kada mi ne poštujemo tuđu. Zbog toga tolerancija predstavlja moralnu dužnost svakog pojedinca. Upravo je tolerancija jedna od najplemenitijih osobina koje mogu krasiti čovjeka jer mu omogućava ugodan suživot gdje god da se nađe i ono čemu ona doprinosi jest kultura mira. Bez tolerancije, sukobi bi bili stalna pojava, a to je ono što na našim i svim drugim prostorima želimo izbjeći zbog negativnih događaja i posljedica iz ne baš tako davne prošlosti.

U svome radu Dautbašić i Saračević (2020) navode da multikulturalno obrazovanje pomaže u otklanjanju diskriminacije. To se posebno odnosi na nacionalne manjine. Pripadnici nacionalnih manjina se često boje deklarirati kao ono što jesu, upravo zbog straha od nepravednog i nejednakog tretmana. Zbog toga dolazi do asimilacije čiji je cilj apsorpcija običaja većinske zajednice s ciljem smanjenja društvenih konflikata. To je još jedan oblik uskraćivanja ljudskih prava koji jednostavno nije u skladu s činjenicom da živimo u 21. stoljeću.

Škola predstavlja odlično mjesto za izdizanje iznad netolerancije i diskriminacije, pa i u uvjetima online nastave. Ona pruža mogućnost zajedničkih aktivnosti između ljudi različitih kultura, učenje jednih od drugih i usvajanje drugačijih i novih ideja. To je bitno kako bi učenici počeli razmišljati izvan svojih svakodnevnih vidika.

Prednosti online nastave

Pojavom pandemije koronavirusa (COVID-19), s ciljem sprečavanja širenja zaraze virusom, prosvjetne ustanove primorane su napustiti tradicionalni način izvođenja nastave. Nasreću, od strane države donesena je jednoglasna odluka da školstvo nesmetano nastavi izvoditi nastavni proces online putem. Ovom odlukom izbjegnuto je nadoknađivanje nastave i omogućena je golema ušteda vremena.

Naravno, prva i glavna pozitivna stvar u vezi s ovim načinom jest smanjenje i sprečavanje broja zaraženih i oboljelih, zbog čega se i ukida tradicionalni način izvođenja nastave, koji podrazumijeva fizičku prisutnost grupe ljudi u istom prostoru. Online nastava se izvodila puno prije nego što se pojavio koronavirus, tako da je već 1990-ih online učenje postalo dio edukacijskog sistema u brojnim državama. Uvođenje online predavanja dalo je mogućnost za rješavanje prostornog problema, u slučaju jako velikog broja studenata i poboljšanje kvalitete vizualnog i akustičnog prikaza, s obzirom da online nastava osigurava dobar prikaz predavača i dobro razumijevanje, u akustičnom smislu, svakom pojedinom učeniku/studentu. Ovakav oblik nastave također je veoma isplativ, u smislu uštede vremena, jer vrijeme koje bi možda potrošili čekajući autobus ili vozeći se do škole ili fakulteta, može se iskoristiti za neke druge radnje, poput rješavanja dodatnih vježbi, širenja opsega gradiva, objašnjavanja nejasnoća, upoznavanje ili jednostavno za dodatno osobno vrijeme (Žunić, Žunić & Džaferagić, 2022).

S obzirom na to da mnogo škola u BiH nije dobro tehnološki opremljeno, računar, printer i projektor, nažalost, nisu dostupni svim prosvjetnim radnicima. Zbog toga su predavači primorani koristiti se samo tradicionalnom metodom upotrebe krede i table za objašnjavanje pojedinih dijelova gradiva. Ovom metodom se često ne mogu do kraja dočarati pojedina objašnjenja i slikoviti prikazi, naročito gradivo prirodoslovnih predmeta, te učenicima lekcije postaju monotone i nezanimljive, pa im se ubrzo smanjuje motivacija i želja za učenjem. Online nastava popunjava ovaj nedostatak jer omogućuje korištenje raznolikih multimedijских sadržaja koji se mogu jednostavno pronaći na internetu. Korištenjem ovakvih materijala predavači na puno zanimljiviji i lakši način (Al-Samarraie, Shamsuddin & Alzahrani, 2020; Küsel, Martin & Markić, 2020) mogu objasniti gradivo svojim

učenicima i ovim putem, učenici uče o korisnoj upotrebi interneta. Znajući gdje mogu pronaći pojedine izvore i na koji način korisno koristiti internet u njima se može probuditi znatiželja za samostalnim istraživanjem i želja za učenjem novih stvari i proširenje svojih sposobnosti i vještina (Nadrljanski, Nadrljanski & Bilić, 2007). Online učenjem učenici mogu vrlo brzo samostalno istražiti o nekom pojmu, spomenutom u gradivu, koji ih je posebno zainteresirao i jednostavno zabilježiti web stranicu na kojoj su pronašli ono što ih zanima. Također, tu je i mogućnost da profesori kreiraju vlastite videozapise ili animacije, pomoću kojih će učenicima na svojstven način nešto objasniti i dočarati pojedinu lekciju.

Nasreću, za online način izvođenja nastave postoje razne internetske platforme koje su jednostavne za korištenje kako prosvjetnim radnicima, tako i učenicima/studentima.

Prednosti online nastave u multikulturalnoj zajednici

Bosna i Hercegovina država je sa tri konstitutivna naroda i tri prilično slična, ali ipak različita jezika. Glavni cilj u ovakvim zajednicama jest upoznavanje i prihvatanje drugih kultura i istovremeno njegovanje vlastite kulture. Online nastava također ima pozitivne efekte i u multikulturalnim zajednicama. S obzirom na to da je internet bogat literaturom i raznolikim sadržajem, koji se nudi na raznim jezicima, veća je mogućnost korištenja materijala napisanih na više jezika, te to mogu biti jezici govoreni unutar multikulturalne zajednice. Online nastava uz to što omogućuje korištenje sadržaja na jezicima korištenim unutar države omogućuje i upoznavanje nekih drugih jezika. S obzirom na to da je engleski jezik jedan od najraširenijih jezika u svijetu, mnogi znanstveni i nastavni sadržaji na internetu dostupni su na ovome jeziku. Čitajući i gledajući takve sadržaje učimo i razvijamo razumijevanje engleskog jezika, ali također upoznajemo i prihvatamo druge kulture i shvatamo koliko su jezici, triju konstitutivnih naroda BiH zapravo slični, što u nama može probuditi osjećaj jedinstva. Uviđanjem sličnosti, ali i razlika bolje prihvatamo druge kulture, ali i upoznajemo vlastitu. Prednost online nastave također je u održavanju nastave grupi ljudi, koja može sadržavati članove iz različitih država, te na taj način imamo priliku upoznati se s ljudima drugih kultura, unatoč tome što smo prostorno i graničnim preprekama spriječeni. Još jedna dobra strana je, kao što je već spomenuto, ušteda vremena, ali i bolja fleksibilnost pri određivanju termina za izvođenje nastave, što uveliko pogoduje studentima koji su zaposleni ili koji su roditelji, te je i na taj način omogućeno uvažavanje ljudi različitih profila.

Online nastava u Bosni i Hercegovini kao multikulturalnoj zajednici

Odrastanje u multikulturalnoj sredini i pohađanje škole s multikulturalnim sastavom, pruža priliku pobliže upoznati drugu kulturu i jezik. Odrastanje u ovakvoj sredini izgrađuje osjećaj za uvažavanje, prihvatanje i razumijevanje drugih. Uvažavanje i prihvatanje među profesorima i među svim učenicima škole omogućuje izgradnju stabilne i skladne zajednice, s vrlo rijetkim sukobima između različitih kultura. Predavati prirodne znanosti u takvoj sredini je veliki izazov. U školi je zastupljena online metoda korištenja „Google Učionica“

web usluge, te održavanje video poziva po potrebi. Već pripremanjem prvih lekcija može se primijetiti zanimljivost vezana za jezik. S obzirom na to da su razredi multikulturalnog sastava, primjećuje se kako na polju biologije, ali i hemije postoji mnoštvo riječi, vezanih za struku, koje imaju različiti izraz na svakom od službenih jezika u Bosni i Hercegovini, poput riječi stanica/ćelija, koja se uveliko upotrebljava na polju biologije, ali i pisanja naziva hemijskih elemenata, npr. vodik/vodonik, dušik/azot i sl. Stoga je važno u lekcijama koristiti dvojne izraze i tako omogućiti učenicima učenje izraza karakterističnih za jezik kojim govore [Markic & Childs, 2016, Tolsdorf, Kousa, Markic & Aksela, 2018 & Tolsdorf & Markic, 2016], ali također i da upoznaju izraze karakteristične za jezik kojim se služe njihove kolege. Dovoljno je jedanput napisati izraz na oba jezika, kako bi ga učenici primijetili i naučili. S obzirom na to da je jezik ključna komponenta predavanja i učenja, veoma je bitno da učenici, naročito mlađi, imaju priliku učiti na svome jeziku s ciljem boljeg razumijevanja gradiva, ali također je i od velikog značaja imati priliku susresti izraze koji se koriste u nekom drugom jeziku, s ciljem učenja o drugim kulturama i boljeg prihvatanja i uvažavanja. Ako su u razredu učenici neke nacionalnosti u manjini, veoma je bitno jednako tretirati svakog pojedinog učenika i jednako uvažavati jezik kojim govori. Također, važno je učenike upoznati sa stručnim izrazom na onome jeziku kojim učenik govori, jer bi to mogao biti prvi susret s tim izrazom, te je od velike važnosti da ga pravilno nauči. Online nastava pogodovala je ovome iz razloga jer se lekcije mogu sastavljati pismenim putem, te je na taj način lakše uzeti u obzir dvojne izraze i napisati ih, nego što bi bilo izgovarati ih prilikom usmenog predavanja lekcije, ali isto tako i za učenike je lakše shvatiti i upamtiti dvojne izraze čitajući ih.

Iako se ovo možda naizgled čini kao nebitna stvar, od velikog značaja je za učenike osjetiti uvažavanje različitosti unutar zajednice od strane svoga profesora, jer na taj se način svi mogu osjećati jednako prihvaćeno i dodatno naučiti o stvarima po kojima se njihove kolege razlikuju od njih. Veoma je bitno krenuti od malih stvari, poput dvojnosti izraza jer i takve male stvari utječu na pravilan razvoj osjećaja vezanih za uvažavanje i prihvatanje razlika. Iako su jezici triju konstitutivnih naroda Bosne i Hercegovine jako bliski, ipak postoje različitosti koje se moraju poštovati i koje svaku skupinu čine posebnom.

Učenje o drugim kulturama potaknuto znanošću – primjer iz prakse

Učenje o drugim kulturama može se izvesti i kroz rasprave koje se dotiču znanosti. Jedna od tema koja je zajednička apsolutno svim kulturama svijeta je postanak svijeta. To je tema koja jako golica maštu i njome se naročito, kako sve više sazrijeva, počinje preokupirati svaki čovjek jer tu temu želi povezati sa svrhom svoga postojanja.

Ta ista težnja prisutna je u svim zajednicama svijeta i ona je upravo jedan od aspekata koji povezuju ljude u jednu zajednicu jer dijele nešto zajedničko, a to je isto vjerovanje. U svijetu postoji zaista mnoštvo verzija objašnjenja kako se postanak dogodio.

Jedna ovakva vježba je rasprava na ovu temu i može biti idealna za učenje o drugim kulturama jer će pomoći učenicima/studentima da uvide i neke druge načine

razmišljanja, a prije svega da ih i prihvate. U ovakvoj vježbi učenici bi bili podijeljeni u nekoliko grupa, a svaka grupa bi bila zadužena da obradi jednu verziju.

U obzir, naravno, treba uzeti znanstvenu pretpostavku da je svijet nastao velikim praskom prije otprilike 15 milijardi godina. Ustvari, često smo pogrešno učeni da je svijet nastao u sekundi velikim praskom, međutim, veliki prasak je trenutak kada se svemir počeo širiti iz tačke neizmjerne gustoće, te još uvijek postoji pitanje šta je bilo prije velikog praska. To je prilika za učenike da nauče i taj podatak i prošire svoje razmišljanje. Također, značajno je i da jedna od najstarijih teorija o postanku svijeta potječe iz Egipta i iz stare Grčke.

Nakon toga dolazi najvažniji dio vježbe u kojem učenici trebaju iznijeti teorije nastanka prema religijama koje su dio njihove kulture. Naglasak je na tom dijelu u kojem učenici uče o vjerovanjima kolega s kojima su u kontaktu. Središte svake religije je jedan ili više nadnaravnih bića, odnosno Bog, za kojeg se smatra da je stvoritelj svijeta i čovjeka i da upravlja čovjekovom sudbinom. Poštovanje Bogu iskazuje se različitim obredima kao što je npr. bogoslužje, koje u različitim religijama ima različite nazive, ali generalno ima istu svrhu. Upravo je to ono što učenici trebaju uočiti, da nas povezuje ista ideja i bogatstvo načina kako iskazati poštovanje, što i čini jednu kulturu.

Ovo se može usporediti s jezicima, svrha svakog jezika jest sporazumijevanje, pa svejedno ne govorimo svi jednak jezik već je poznato da na svijetu postoji oko 6800 jezika. Ključno je da se na tu raznolikost gleda kao na bogatstvo i govorenje više jezika smatra se uspjehom, pa zašto onda ne bi i na različite kulture gledali kao na bogatstvo, a ne kao na nešto što nas razdvaja.

U svom radu Dautbašić i Saračević (2020) također navode da je razvoj multijezične i multikulturalne osobnosti jedan od bitnih aspekata multikulturalnog obrazovanja. Vjeruje se da osoba s multilingvalnom i multikulturalnom osobnošću posjeduje veću jezičnu, ali i multikulturalnu svijest. Također navode da pojedinac s razvijenom multikulturalnom svijesću priznaje integritet ljudske civilizacije i prihvata razlike između različitih kultura. Ovakve osobe mogu ranije razviti suosjećanje i bolje razumjeti da drugi imaju drugačije želje, mišljenja i drugačiju percepciju nego oni. Omogućava im da situacije i događaje sagledavaju iz drugačije perspektive.

U znanosti zaista postoji mnoštvo tema koje se mogu iskoristiti kako bi se poticalo zajedništvo među učenicima. S tim ciljem mogu se koristiti razni pedagoški alati, a jedan od njih može biti i kviz. U našem konkretnom primjeru urađen je kviz pitanja koja se tiču raznih pitanja iz biologije i hemije, međutim naglasak je na evoluciji čovjeka. Učenici će se radeći kviz prisjetiti da je predak svih ljudi na Zemlji *Homo habilis* ili sposobni čovjek, te da je živio u Africi prije 1,5 do 2,3 miliona godina. Cilj vježbe je da učenici shvate da svi ljudi nezavisno od toga koje su vjere, rase, nacije, koji jezik govore ili na kojem dijelu svijeta žive imaju zajedničkog pretka koji nas sve ujedinjuje. Isprva se život *Homo habilisa* sastojao od borbe za opstanak i preživljavanja. Evolucija čovjeka tekla je sljedećim nizom: *Homo habilis*, *Homo rudolfiensis*, *Homo erectus* i na kraju se je nastao čovjek kakvog poznajemo danas i nazivamo ga vrstom *Homo sapiens*. Jedna od najvažnijih stavki koja je

obilježila evoluciju roda Homo je povećanje moždane mase i uporedo s time razvijao se viši oblik inteligencije. Razvojem više inteligencije preokupacija roda Homo više nije puko preživljavanje. On nalazi mnoštvo načina kako iskoristiti prostor oko sebe u svoju korist, počinje razvijati znakovni jezik i počinje se pitati odakle potječe. Svoj postanak čovjek uvijek veže uz nadnaravno biće koje je izvan njegovog dometa shvatanja, ali mu se nastoji približiti prinoseći žrtve. Tako nastaju prvi rituali. Čovjek počinje stvarati zajednice koje karakterizira zajednički način sporazumijevanja, simboli, odnos prema okolišu i vjerovanje u zajedničkog Boga. U prastaro vrijeme su takve zajednice bile izolirane jedna od druge što je preduvjet za razvoj različitih kultura i podsjeća na Mayrovu teoriju specijacije putem geografske izolacije. Na ovakav način ćemo se prisjetiti evolucije čovjeka i shvatiti izvor različitosti.

Važan dio kviza je i osvještavanje učenika da geografske koordinate imaju svoje prste upletene u stvaranje različitosti. Naprimjer, ne vladaju isti uvjeti okoliša u Africi i Evropi. Središnji dijelovi Afrike su na ekvatoru i bliže su Suncu pa su temperature više i općenito vlada sušna klima, s velikom insolacijom. Kao što znamo crna boja kože je prilagodba, odnosno zaštita od štetnog djelovanja Sunca, tako da se u ovom slučaju radi o različitostima u svrhu opstanka vrste i različita boja kože ne bi trebala biti predmet diskriminacije, ako je već potpuno jasno zašto se razvila. Važnost vježbe je da učenici potraže odgovore u prirodi i tim će putem uz pomoć stvarnih činjenica, odnosno znanja naći način za puno lakše savladavanje predrasuda.

Bitno je da učenici shvate izvor različitosti i koji su bili preduvjeti za njihov nastanak, odnosno da se na te procese nije moglo utjecati. Kao što je već navedeno, porijeklo nam je svima zajedničko, a različitosti su samo varijacije na istu temu. Kada ne bi bilo toliko različitosti, ljudi bi bili kao roboti i klonovi, bez individualnosti.

ZAKLJUČAK

Glavna tema ovoga rada bila je prelazak nastave s klasične izvedbe nastave na online proces odvijanja nastave. Općenito, za škole u Bosni i Hercegovini to je bilo potpuno novo iskustvo, tako da je bilo potrebno neko vrijeme da se svi prilagode i priviknu, zbog čega je online nastava često kritizirana. Međutim, online nastava štedi vrijeme i prostor i ima brojne prednosti. Dovela je do povećanog korištenja digitalnih tehnologija, koje učenicima/studentima omogućavaju uspješnije i raznolikije učenje, korištenje literature na stranim jezicima, te se lakše može staviti naglasak na višestruko imenovanje termina koje se često pojavljuje u školskom gradivu u BiH. Kako bi se na našim prostorima reklo, „sreća u nesreći“ je što se ovakva informatička oprema i platforme vjerovatno još dugo ne bi koristile na našim prostorima da se nije zbila pandemija koronavirusa, iako su u regiji i svijetu škole uveliko korak ispred nas. Za sve učenike ovo je prilika da razviju multijezičnu i multikulturalnu ličnost, odnosno da izvuku najbolje iz svojih različitosti. Uz to je važno shvatiti da multikulturalnost i toliko potrebna tolerancija postaju osobine koje su uvjet za život u svijetu u kojem su ljudi nikad povezaniiji i susret različitosti je svakodnevnica. Upoznavanje svoje, ali i tuđih kultura, zasigurno je put prema mirnom i skladnom suživotu jer

do sada je kroz povijest dokazano da svaki vid znanja i spoznaje izvodi iz mraka i omogućuje bolje prihvatanje stvarnosti. Različitosti među nama su naša stvarnost, ali nipošto nisu stvar koja nas razdvaja, nemogućnost prepoznavanja i prihvatanja tih različitosti je stvar koja nas razdvaja i na te različitosti ne bismo trebali gledati kao na prepreke, nego kao na priliku i bogatstvo. Raznolikost kultura je zaista jedno od najvećih bogatstava na Zemlji i trebali bismo biti ponosni na ono što je ljudska civilizacija stvorila.

Zahvala

Rad je urađen u sklopu radionica koje su dio Erasmus+ projekta Educating Science Teachers for All (ESTA).

LITERATURA

- Al-Samarraie, H., Shamsuddin. A. & Alzahrani, A.I. (2020), A flipped classroom model in higher education: a review of the evidence across disciplines, *Educational Technology Research and Development*, 68, 1017-1051. doi: <https://doi.org/10.1007/s11423-019-09718-8>
- Dautbašić, A. & Saračević, J. (2020): The Relationship Between Covid-19, Online Learning and Intercultural Education, *Journal of Education and Humanities*, 3, 53 – 66. doi: <https://dx.doi.org/10.14706/JEH2020315>
- Freud, S. (1930): The narcissism of minor differences – Civilisation and its discontents. S. E. XXI. London: Hogarth Press.
- Küsel J., Martin F. & Markic S. (2020): University Students' Readiness for Using Digital Media and Online Learning— Comparison between Germany and the USA, *Education Sciences* 10, no. 11: 313. <https://doi.org/10.3390/educsci10110313>
- Markic, S. & Childs, P.E. (2016): Language And The Teaching And Learning Of Chemistry, *Chemistry Education Research and Practice*, 17, 434 – 438. doi: DOI: <https://doi.org/10.1039/C6RP90006B>
- Nadrjlanski, M., Nadrjlanski, Đ. & Bilić M. (2007): Digitalni mediji u obrazovanju (S. Seljan & H. Stančić (Ur.))// 1. međunarodna znanstvena konferencija "The Future of Information Sciences (INFUTURE2007): Digital Information and Heritage"/ zbornik radova, Zagreb: Odsjek za informacijske znanosti, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Središnji državni ured za e-Hrvatsku, Zagreb, str. 527-537.
- Tolsdorf Y, Kousa P, Markic S., Aksela M. (2018): Learning to Teach at Heterogeneous and Diverse Chemistry Classes - Methods for University Chemistry Teacher Training Courses, *EURASIA Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 14(10), em1593. doi: <https://doi.org/10.29333/ejmste/93377>
- Tolsdorf, Y., Markic S. (2016): Language in science classrooms: diagnosing students' linguistic skills, In: *Science Education towards Inclusion* (Editors: Silvija Markic and Simone Abels), Chapter 3, 23 - 42. DOI: 10.29333/ejmste/93377
- Žunić L, Žunić F. & Džaferagić A. (2022): Beneficije e-nastave, *Educa*, 15, 79-85.
- UNESCO. Deklaracija o principima tolerancije. 1995. Dostupno na <https://www.oas.org/dil/1995%20Declaration%20of%20Principles%20on%20Tolerance%20UNESCO.pdf>

INFORMACIJE O AUTORICAMA

Kristina Kvesić

Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti, Sveučilište u Mostaru, Matice hrvatske bb, 88000 Mostar, BiH
e-mail: kristinakvesic2@gmail.com

Mia Miočević

Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti, Sveučilište u Mostaru, Matice hrvatske bb, 88000 Mostar, BiH
e-mail: mia.miocevic@fpmoz.sum.ba

Ivana Martinović

Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti, Sveučilište u Mostaru, Matice hrvatske bb, 88000 Mostar, BiH
e-mail: ivana.martinovic@fpmoz.sum.ba

Morphological Awareness and its Influence on Successful Language Literacy

Ivona Šetka Čilić

ABSTRACT: This paper deals with the importance of morphological awareness for achieving language literacy. Not only does language learning in itself require great commitment on the part of students, but also on the part of teachers. When talking about teaching a foreign language, every teacher must be aware of the fact how important grammar disciplines and all the rules that these disciplines impose are for language literacy. Without rules, it is not possible to communicate, and that is the essence of learning any foreign language. More and more researchers are coming to the conclusion that the field of morphology is very important for achieving language literacy. Word formation rules, morphological processes and all other morphological rules are important for a successful learning any foreign language. The knowledge that students have about morphology as a linguistic discipline, all the rules that morphology includes refer to morphological awareness. At the end of this paper all recent research on this topic will be compared with research conducted among students of English language and literature at the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Mostar. This research is an important part of this paper because it gives results about the students' attitudes as future English language teachers. In their answers to the questionnaire, not only did the respondents (students) emphasize the importance of morphological awareness for language literacy, but they also showed their knowledge about this topic, as well as how much they are willing to make changes in their learning, if necessary, to make greater progress.

Keywords: *Morphological awareness, language literacy, word formation, morphological processes, English language*

Morfološka svijest i njezin utjecaj na uspješnu jezičnu pismenost

SAŽETAK: Ovaj rad se bavi važnošću morfološke svijesti za postizanje jezične pismenosti. Učenje jezika zahtijeva veliku posvećenost ne samo studenata, nego i učitelja. Kada je riječ o poučavanju stranog jezika, svaki učitelj mora biti svjestan važnosti poznavanja gramatičkih pravila za jezičnu pismenost. Bez pravila, nije moguće komunicirati i to je ključ učenja bilo kojeg stranog jezika. Sve više istraživača dolaze do zaključka da je morfologija iznimno važna za postizanje jezične pismenosti. Pravila tvorbe riječi, morfološki procesi i morfološka pravila su od iznimne važnosti za usješno učenje stranog jezika. Znanje koje studenti imaju o morfologiji kao lingvističkoj disciplini, kao i sva pravila koja morfologija podrazumijeva odnose se na morfološku svijest. Na kraju ovoga rada sve nedavna istraživanja o navedenoj temi bit će uspoređena sa istraživanjem provedenim među studentima engleskog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Provedeno istraživanje je važan dio navedenog rada zato što iznosi rezultate o stavu studenata kao budućih profesora engleskog jezika. U odgovorima na postavljena pitanja u upitniku, ispitanici (studenti) su istaknuli važnost morfološke svijesti za jezičnu pismenost, ali su također pokazali svoje znanje o navedenoj temi i koliko su spremni, ako je potrebno, napraviti promjene u svom učenju u svrhu postizanja većeg uspjeha.

Ključne riječi: *Morfološka svijest, jezična pismenost, tvorba riječi, morfološki procesi, engleski jezik*

INTRODUCTION

This paper discusses the importance of learning morphology as one of the most important factors for achieving language literacy success. Literacy is often defined as the ability to read and write. (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/literacy>, retrieved 7 February 2023). However, reading and writing skills can vary in different cultures and contexts. As we live in a time when media literacy is important, "reading" encompasses complex visual and digital media, but printed material cannot be left out either. Through learning English, great emphasis is placed on learning verbal tenses, vocabulary and many other features, which is by no means negligible. It is

important to know that when talking about success in language literacy, not only in English language, but in any other foreign language, it is not possible to talk about success in just one of the areas of a language. For example, relying only on grammar or on boosting vocabulary, or just talking while neglecting writing is not appropriate. Language learning involves many components. Great emphasis should be placed on learning morphology. Although this paper focuses on EFL students, morphological awareness in the context of native speakers will be mentioned, followed by a comparison in teaching native and foreign language learners. As the notion of phonological awareness is closely connected with morphological awareness, this notion will also be mentioned, as well as the relationship

between phonological and morphological awareness and their common contribution to language literacy. Since morphological awareness is often neglected in comparison to phonological awareness, the importance of both for linguistic literacy will be presented, well as the relationship between morphological and phonological awareness in today's literature.

The main purpose of this paper is to emphasize the importance of teaching morphological awareness. Throughout the paper, it will be possible to see the importance of learning morphology and in what way it can contribute to easier language learning and improvement of language literacy. Not only does this paper emphasize the importance of learning morphological awareness for achieving language literacy, but it also emphasizes that learning of morphology at an earlier stage of language learning facilitates learning itself. By learning and understanding this area, students learn how word formation functions. In order to see what the opinion on the importance of morphological awareness of the future English language teachers is, a research has been conducted among the students of English language and literature at the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Mostar, for which purpose a questionnaire was created and given to students to fulfill. At the end of the paper the results of the research was presented and conclusions were made.

DEFINITION OF MORPHOLOGY, WORDS, MORPHEMES

Morphology plays a major role in foreign language learning. There are many definitions of morphology, and according to Encyclopedia Britannica *morphology* deals with the internal structure of words. (<https://www.britannica.com/topic/morphology-linguistics>, retrieved 8 February 2023). Since morphology deals with words, a *word* can be defined as a sound or combination of sounds that has a meaning and can be realized in spoken or written form. (<https://www.britannica.com/dictionary/word>, retrieved 8 February 2023).

Words are the basis of every language. Many linguists have expanded this definition of morphology to provide even more detailed information on what morphology actually deals with. The following are just some of the definitions and explanations of the term *morphology*.

According to Arronoff and Fudeman (2011, p.2) in linguistics, morphology is a linguistic sub-discipline that is related to the relationship between form and meaning of a systematic nature. It refers to the mental system involved in word formation or to the branch of linguistics that deals with words, their internal structure, and how they are formed.

Booji (2012, p.4) indicates that morphology is sub-discipline of linguistics that deals with internal constituent structure of words.

Haspelmath and Sims (2010, p.15) define morphology as the study of systematic covariation in the form and meaning of words or in other words morphology is most simply defined as the study of the combination of morphemes to yield words. He also indicates that morphology is both the oldest and one of the youngest sub-disciplines of grammar. It is considered as the oldest because the first linguists were primarily

morphologists, which is also the reason why the term morphology was invented and became current in the second half of the nineteenth century.

Richelle (2021, p.2) indicates that morphology firstly and mostly deals with word formation, i.e. it deals with how new words are coined in different languages all over the world, as well as with the ways how word forms vary depending on how they are used in sentences.

All of these definitions indicate that morphology, in addition to contributing to language learning, can greatly facilitate learning. It enables studying words in detail, as well as understanding complex words by dividing them into smaller units called morphemes.

According to Carstairs-McCarthy (2002, P.27) a *morpheme* can be defined as a unit of meaning. A word can be *mono-morphemic* by consisting of only one morpheme, e.g. *solid*, or *poly-morphemic* by consisting of more than one morpheme, e.g. *help-ful*. Furthermore, there is a distinction between a free and a bound morpheme. A *free morpheme* can stand on its own, e.g. *help*, whereas a *bound morpheme* cannot stand on its own and has to be attached to a free morpheme to have its full meaning, e.g. *ful*, in which case by adding the bound morpheme *ful* to the free morpheme *help* the word *helpful* is created and it is an adjective (Carstairs-McCarthy, 2002, pp.16 - 19).

MORPHOLOGICAL AWARENESS

Many linguists have studied the relationship between morphological awareness and a success in language literacy and the studies showed that morphological awareness greatly contributes to literacy development. In the beginning, they mostly associated morphological awareness with success in reading. Further research has shown that morphological awareness contributes to the success in other language areas as well.

Morphological awareness can most simply be defined as "the study of word structure" and the conscious consideration and ability to manipulate morphemes (Carlisle, 2010, p. 465).

In the article *An investigation of morphological awareness and processing in adults with low literacy* (2012, P.98) Binder and Tighe provided the following definition of this term: „Morphological awareness is an understanding of how words can be broken down into smaller units of meaning such as roots, prefixes, and suffixes.“

Sussane M. Ebbers (2017, p.74) defines morphological awareness as an understanding that prefixes and suffixes can be added or taken away to change the meaning of a word.

Apel and Lawrence (2011, p.99) define morphological awareness as following: „Morphological awareness is the ability to consciously consider the morphological units within words, including the explicit understanding of the relation between base words (e.g., *cycle*) or roots (e.g., *-spect*) and related inflected and derived words (e.g., *recycle*, *cyclling*, *inspection*, *spectacle*.“

Kuo and Anderson (2006, p.112) define morphological awareness as readers' ability to form new meanings and understanding from unknown complex words by processing these words into morphemes.

Considering the importance of morphology, Apel (2020, p.120) also introduces the definition „the building

blocks of language ". According to him there are two reasons why it is important to understand the meaning and the relation between base words and their inflected and derived forms. The first reason is when a reader attempts to read an unknown, multimorphemic word, morphological awareness can be used to deduce the meaning of the word. For example, if someone had never seen the written word *kindness*, but realized it may be related to *kind*, might decode the word and immediately recognize the meaning of it. The second reason is that for every simple base word, there are about four multi-morphemic words. This means that morphological awareness helps to increase one's vocabulary.

Carlise (2010) also indicates that morphology plays the central role in word learning. When students start learning a language, they also learn morphemes. Knowledge of morphology is based on morphemes, including prefixes and derivational and inflectional suffixes. For example, someone who has developed MA is able to recognize the words *happy*, *unhappy*, *happiness* as interconnected. They can recognize that *happy* is the root of the word and that the meanings of all the words mentioned are related to the word *happy*.

Teaching morphological awareness is important because morphemes are used to convey meaning when talking or writing. Often when reading or writing, students have to think of morphemes in words. Both reading and writing followed by all other abilities are impossible without knowing morphemes and understanding their function within words. Firstly, teaching morphology enables teachers to help their students understand what words consist of and how they are formed by combining prefixes, suffixes and roots. Studies have shown that when students are taught about morphemes and morphological awareness in reading and writing, they actually use and apply that knowledge and understand it through examples (Apel, 2020).

Morphological awareness has developed over time. According to Green and Wolter (2011, p. 6) learners increase vocabulary by using the meanings of familiar base words and suffixes to infer the meanings of unfamiliar derivatives.

Wolter and Gibson (2015) proposed that morphological awareness contributes language and literacy development and may help in improving vocabulary, sight word reading, reading decoding, and reading comprehension in students with and without language and literacy deficits.

At the very beginning of language learning, all students encounter simpler forms of morphemes. As students' general knowledge of language expands, so should morphological awareness. Morphological awareness helps students with good results because it allows them to properly use existing skills, but also to properly develop those same skills when more challenging words or tasks appear. After some basic morphemes and easier words have been acquired in lower grades in elementary school, students are exposed to more complex and demanding words (e.g., *hypothesis*, *truth*, *industrialize*), which are not used so much in everyday spoken language (Siegel, 2008).

The researchers concluded that students with greater difficulty should succeed with morphological skills. Many

children who have learning disabilities (LDs) have difficulty in reading. Many studies have studied how morphological awareness works in children with disabilities and if it is even possible to talk about it when it comes to children who cannot attend regular classes. The study has shown that students with learning disabilities who went through a five-week training aimed at improving literacy outcomes by studying word origins and word structure patterns significantly improved their reading, spelling and word structure skills. Accordingly, they came to the conclusion that with the right approach and adequate exercises, morphological awareness can contribute to language literacy even in students with disabilities (Goodwin, 2010).

The emphasis on teaching morphological awareness is also important in deaf students. In the case where readers are deaf and cannot hear different morphemes of spoken words, visual experiences with affixes and roots are necessary. One study conducted by Bow, Blamey, Paatsch, and Sarant (2004) was to investigate the effect of morphological training within nine weeks. The focus was on inflected morphemes. The research was among children aged five to eleven years old. These were deaf and hard of hearing elementary school students. All participants had problems with basic morphological structures. The results of the statistical analysis showed that the students had significantly improved the correct understanding and the use of English morphology after the training. (Nielsen et al., 2011)

When talking about students with disabilities, there have been several studies conducted relating to the abilities of students with dyslexia. Dyslexics process morphemes somewhat differently. Typical readers will first focus on the appearance of morphemes - common letters and strings. But dyslexics have a more direct path that connects the basic element with its meaning. (Siegel, 2008). Despite the shortcomings in decoding, dyslexics can process morpheme units quickly and automatically. The study has shown that students with and without dyslexia have similar abilities to detect suffixes in spoken words. Evidence suggests that dyslexics benefit from morphological knowledge but at the same time process information in a different way. Readers with dyslexia can demonstrate a combination of abilities and difficulties that affect the learning process (Marshall, 2017).

Research has thus confirmed that MA is important for all aspects of reading and spelling, and that its effect is independent of students' phonological and syntactic awareness. Training that includes morphology assignments should definitely be included in repair and teaching efforts at students with disabilities.

Since early language learning, morphology has played a central role in word learning. Children learn morphemes while learning new words. They recognize basic words and affixes in different contexts of words and sentences, gradually learning what they mean and how to use them. English native speakers show an understanding of compound words in the preschool years, with age-related increases until approximately five years. They begin to experiment with ways in which morphemes can be combined. They understand the use of morphemes and changing words by adding affixes. This early development is one reason why compounding

is typically not included in studies of morphological awareness in school-age children. Morphology should be taught within the context of vocabulary instruction as a strategy for understanding the relationships among words based on their shared meaningful units – i.e., their bases/roots, prefixes, and suffixes (Clarise, 2010, p. 465)

The development of morphological awareness in EFL learners is probably the result of the combined effects of students' lexical exposure to the target language and their L1 morphological experience. As for native speakers, the conclusion is clear, morphological awareness appears in preschool and children already begin to understand how they can divide a word into smaller parts and what the purpose of adding an affix is. On the other hand, EFL students cannot determine the exact age at which they begin to understand the importance of morphological awareness for language learning. An important factor for understanding is knowledge of their first language. Teaching morphology should certainly be introduced in elementary school through various tasks, but teachers should recognize the knowledge of the student's first language in order to be able to identify possible difficulties in learning a foreign language (Zhang and Koda, 2013).

Morphological awareness has been considered increasingly significant for the upper elementary grades concerning word reading and reading comprehension. Morphological awareness grows with age as children in later grades of primary school encounter an increasing number of morphologically complex words. Although they were familiar with this in earlier grades, later enriching their vocabulary they realized even more the importance of morphology in language literacy. (Walter et al., 2009, p. 288).

Studies that support the earlier introduction of morphology point out that students benefit from this. Teaching should range from common basic words and inflectional suffixes in the first grade to more complex forms as they acquire reading skills. Students initially learn about meaningful parts of words. Emphasis should also be placed on the most frequent words, i.e. those that are most important for a certain level. When introducing the study of morphology, no matter in which class it is, the most important thing the teacher should pay attention to is the ability of students, i.e. how much they can follow on the topic and how much they understand the theoretical part and tasks. For L1 learners, the results show greater effects for preschool and early elementary school students up to the second grade, and then for middle and upper elementary school students. The results also show that morphological instruction in the earlier period is useful because of the relationship between phonology and morphology. Given that there is a relationship between morphological knowledge and literacy, it makes sense to initiate morphological awareness at an earlier age of students. (Hempenstall, 2019).

In earlier theories of common models of reading and spelling development, morphological awareness is not considered to play a significant role in early literacy acquisition. However, in contrast to stage theory, the latest theories suggest an early influence of morphology on literacy development. With strong morphological skills, students can approach a novel multisyllabic word

and break it into parts in order to predict the meaning. Morphology as a linguistic discipline cannot be linked to learning in just one area, for example writing. Learning morphology brings success in all areas from writing to reading, speaking, listening, understanding, and translating. Therefore, the benefits can be seen in all areas of literacy: decoding, spelling, comprehension, and oral language. (Wolter et al., 2009, p. 287).

The results of various studies conducted by Wolter et al. (2009) showed that even children in lower grades of elementary school can comprehend morphological structure of words and use or rely on morphological information to read and write correctly. Therefore, it is useful for both reading and vocabulary acquisition to encourage students to analyze words and become familiar with common morphemes, including their meaning and function.

STRATEGIES FOR TEACHING MORPHOLOGICAL AWARENESS

Vocabulary plays a key role in the development of student skills. To enrich the vocabulary, students need to understand the linguistic elements in English. Teachers must also understand and recognize the needs of students in the teaching process. In the field of morphology, it is possible to devise many tasks that can help students learn certain words and decode them. Knowing a wider number of words gives them the confidence to engage in a particular conversation in written and spoken form. Strategies for teaching morphological awareness in the learning process can be implemented by students to build a basic understanding and enable them to use English vocabulary. Students can use morphology to understand the rules of word formation in a particular language. The task of the teacher is to implement and develop various strategies and guidelines to promote morphological awareness of students so that students understand the importance of morphology in learning English. Teachers should help students understand a word as part of linguistics and how words are formed in the language process by combining different morphemes, i.e. prefixes and suffixes. It has been found that different types of games can be implemented in the teaching and learning process to promote students' vocabulary mastery. This can solve the problem of students' lack of vocabulary knowledge and help them understand the text they read. Research on the teaching of morphological awareness has shown that it is a key tool that can help students improve their English vocabulary (Sulistiyawati et al., 2021).

At the beginning of the elementary school, children can do tasks that require morpheme recognition. They may also show knowledge of inflectional morphemes rather than derivational morphemes. Only in the upper grades of elementary school do children show knowledge and understanding of derivational morphology. Therefore, it is necessary to recognize the possibilities of students and adapt their tasks (Apel, 2020).

Given that English is rich in compounds, in order to facilitate the increase of vocabulary, students need to understand an important concept of complex structures: In most complex words, the load that carries meaning

is put to an end. The last word is the key, it names the category.

There are many tasks that require students to recognize key words within a compound word. Through such tasks, not only do students develop their vocabulary, but they also understand complex words and manage to combine them themselves. The results of this research showed that word games are effective and can help students easily learn new words and motivate them to be interested in further learning (Apel, 2020).

Sedita (2017) lists the components of the key vocabulary routine. A five-step routine for teaching vocabulary in the classroom can be used by all teachers throughout the school day with existing reading material. A basic routine that ensures consistency is as students move from grade to grade.

1. Step one is to activate prior knowledge. The current vocabulary needs to be repeated before students move on. It is necessary to activate prior knowledge and provide enough basic information about unknown words. One way may be for students to participate in the process of recognizing unfamiliar words.
2. Step two is to use activities to connect vocabulary. These activities are: semantic mapping, categorizing, semantic feature analysis, and scaling. These activities will help students find the connection between words and their background knowledge.
3. Step three is to select specific words to teach in-depth. It is very important to teach some content keywords. It is important that teachers have a model for selecting a smaller set of words of essential content for in-depth teaching. Students learn everything about certain words that matter, including the sound of words, spelling, multiple meanings, synonyms and contradictions, and use in context.
4. Step four is word learning strategies. This strategy includes how to look for clues outside words (using context) and inside words (using parts of words) when a student encounters an unfamiliar word while reading. External clues include re-reading sentences before and after words and using text context. Internal clues come from recognizing meaningful parts of words, recognizing suffixes and prefixes, i.e., using morphological knowledge. Teaching students about word parts (i.e., roots, prefixes, suffixes) as a useful tool for determining the meaning of unfamiliar words and growing academic vocabularies.
5. Step five is to promote word awareness. This step involves providing numerous sources of texts for reading and exposure to words. This is about promoting awareness of words. Different activities for using word play and word walls in the classroom can help realize the last step of the routine. The task of teachers is to motivate students in an interesting way to learn new words.

MORPHOLOGICAL INSTRUCTION

The term *morphological instruction* appears when it comes to ways of teaching morphological awareness.

Morphological instruction deals with the sub-lexic features of a language. The ultimate goal of this activity is not to teach children about morphemes. Instead, morphological instruction should improve literacy skills at the lexical level (e.g., word reading, spelling, and vocabulary) and at the supra-lexical level (e.g., reading comprehension). Morphological instruction strives to improve morphological awareness and is in fact a means of teaching morphological awareness. It is manifested through improved word recognition, which in turn could facilitate text comprehension. Morphological instruction should be part of language teaching, it is actually teaching vocabulary, and teaching vocabulary is an integral component of everything the students are taught. Vocabulary teaching and morphological instruction improve all aspects of language learning. The study concludes that morphological instruction contributes to literacy outcomes and works at least as well as other experimental treatments. It is also believed that morphological teaching is very effective with students who have difficulties and can work more effectively when combined with other aspects of literacy teaching. Therefore, morphological teaching is considered to be effective in combination with other features of literacy. However, it is up to teachers to focus their attention on improving methods for morphological teaching in their class. (Kibry and Bowers, 2015).

Morphological instruction should include meaningful and repetitive opportunities for students to build skills using the most important vocabulary words and frequent morphemes. Lessons on morpheme analysis should encourage purposeful, strategic thinking. The goal of applying morphological teaching is not only to learn new words, but also to teach how words work, or how to combine complex words. Sometimes there is no effect of memorizing words; students need to understand why a particular morpheme within a word stands in a particular place. (Zoski et. al., 2018).

In addition to learning the theoretical part, the most important thing is to apply everything learned in the tasks. Some of the useful tasks for teaching morphological awareness are as follows:

Task 1

Students are supposed to match the base words or free morphemes on the left with the appropriate suffixes on the right. For example:

<i>Understand</i>	<i>-ful</i>
<i>Kind</i>	<i>-ing</i>
<i>Hope</i>	<i>-ful</i>
<i>Cheer</i>	<i>-ness</i>

Through this task, students will learn how to make words so that they make sense. They need to think about how to combine root words and suffixes so that a word makes sense.

Task 2

In this task, students need to identify which word class the following words belong to: *membership, played, smaller, singer, fastest, truthfulness, government*. For example: *membership* – noun; *played* - verb

In this way, students will learn which suffixes were used for which word class.

Task 3

The task is to add the suffix *-ness* to the given words and make one sentence for each word from the obtained words. The root words are following: *useless, weak, dutiful, aware, and skillful*. For example: *We have all seen his weakness.*

The previous will help students master word formation. It is only necessary for the teacher to explain at the beginning how and when the last letter of the root word is changed when a suffix is added. Students will also learn how to put a given word into a sentence.

Task 4

Students should recognize bound morphemes and free morphemes affixes: *joyful, majority, beautiful, establishment, sadly, confusion, talkable, careless, possession, walked*. For example:

Free morphemes: joy; establish; sad

Bound morphemes: -ful; -ment; -ly

Through this task, students will understand how words are divided into morphemes.

Task 5

Students are given suffixes and they need to recognize what kind of words these suffixes form: *-ion, -ness, -ish, -ity, -less, -er, -est*. They should also provide examples of words with all these suffixes. For example: *-ness* is a suffix that builds a noun > *brightness*.

Task 6

In this task, students are given prefixes, suffixes and base words. They need to make as many words as possible from the given morphemes. For example:

Prefixes: un-, re-, mis-, sub-, under-

Base words: depend, help, build, ground, understand, divide, strong, reliable, weak, blue, appear

Suffixes: -ity, -er, -ish, -est, -ing, -ful

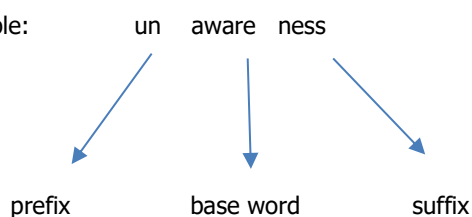
Example: under + ground = underground

Help + ful = helpful

Task 7

In this task, students are supposed to break the given long words into their prefixes, suffixes and base words: *unreliability, carelessness, misunderstanding, unawareness, usefulness*.

For example:

This task also helps students learn how to break words into morphemes and see what a word can consist of.

THE RELATIONSHIP BETWEEN MORPHOLOGICAL AND PHONOLOGICAL AWARENESS

As the basic units of writing English words are phonemes and morphemes, the question of interest is whether instruction in one of these units leads to better word reading for beginner readers. Phonological awareness should also be mentioned, because it could be said that this term somewhat overshadows the importance of morphology for achieving success in language literacy. Phonology is a linguistic discipline that deals with the sound of words in language. It is one of the first important aspects that influence affixation in English. Phonological awareness is usually associated exclusively with reading. Bishara et. al. (2017) define phonological awareness as a meta-language skill associated with the ability to read. It is defined as the ability to connect the smallest linguistic units and understand that words contain syllables, rhymes and phonemes. As the basic units of writing English words are phonemes and morphemes, the conclusion would be that both are important for students' progress. Studies have shown that morpheme awareness must be based on phoneme awareness and syllables and both morphological and phonological awareness are associated with reading ability.

Deborah Berrill (2018. P.65) defines phonological awareness as an ability to identify and manipulate sounds in oral language, from parts of words to syllables and phrases. Phonological awareness thus refers to a wide range of skills, but the emphasis is on pronunciation. Phonological awareness supports reading process. As words become more complex, more complex phonological awareness skills are needed. It is estimated that children can learn one to three morphologically related words if they are taught morphological awareness. On the other hand, phonemic segmentation skills have been found to be strongly associated with decoding abilities which in turn are related to reading comprehension. Therefore, it would be recommended that schools teach reading skills not only to develop phonological, but also morphological awareness. Developing these processes among children as they begin to improve their reading skills can contribute to reading and understanding vocabulary. Therefore, the connection between them, but also the importance, is undeniable. In order to teach children how the language system works, they need to be taught about the relationship between morphology and phonology. (Fracasso et. al. 2017).

DIFFERENCE IN TEACHING MORPHOLOGICAL AWARENESS IN NATIVE SPEAKERS AND IN EFL LEARNERS

Based on the study conducted by the IDA (2020) among children who are native English speakers, it was found that children as young as five years old show some implicit morphological awareness. In first grade, students are able to recognize whether a word is a mono-morphemic or poly-morphemic. It is one of the indicators of morphological awareness. This is one advantage, but students need to continue to grow and develop in their morphological awareness throughout their education. Since morphological awareness begins early in childhood, morphological awareness activities should be introduced into the curriculum right at the

beginning of the elementary school. Although teachers and educators can in many cases recognize the level of morphological awareness, they can also conduct an assessment of students' morphological awareness in order to determine average knowledge and identify possible difficulties in individual students. However, there is no specific formal test (a standardized test that compares a student's performance with his/ her age or classmates) for measuring morphological awareness. Additionally, when talking about children native speakers, parents can also contribute to the development of morphological awareness by applying different games with their children. During daily activities, games and conversations, parents can include learning morphemes. The more children are surrounded by this, the more they have better predispositions to develop better understanding of the words they encounter in the language they use.

Research shows that there is a developmental component of morphological knowledge. The more children show understanding of morphology, the greater is their predisposition to learn vocabulary. From first to fifth grade, children's ability to use morphological analysis to analyze words increases and encourages vocabulary growth (Anglin, 1993).

Native English speakers may have a mental representation of morpheme elements, and such an approach to morphemes makes it easier to recognize the lexical structure, that is, the new word they encounter. When decoding an unknown word, a speaker who has a mental representation of morpheme elements approaches the division of words into morphemes and their meaning and thus arrives at the meaning of the word (Nguyen, 2021).

When it comes to morphological awareness in foreign language learners, many teachers and educators can find themselves in a dilemma whether to attach great importance to morphological awareness or communication. In teaching English as a foreign language, teaching morphology can be considered complicated, but often unnecessary because the emphasis is placed only on communication. It seems complicated to teach both fluency and accuracy at the same time. However, accuracy and fluency cannot be separated, but are interconnected. Students with knowledge of morphology read words fluently. Morphological awareness helps students recognize and read words faster. Thus, not only is morphological awareness important for success in accuracy and literacy but it also strengthens students' awareness of morphological rules, which can also have positive effects on fluency. Of course, all this requires time and persistence of both teachers and students (Nguyen, 2021).

Students should have enough vocabulary to be able to understand the texts involved in the class. Knowledge of morphology helps them expand their vocabulary, making it easier to recognize words when reading a text. This improves the reading process. A study conducted among FEL students has shown that morphological awareness made a significant contribution to word decoding skills in the upper grades. However, the study has also shown that students' reliance on morphological knowledge is not enough, but it also depends on the overall set of skills. In addition to an individual's reading

skills, reliance on morpheme units during reading also depends on the morphological structures of a language. It was also shown that these students have a greater reliance on morphological signs in their mother tongue. When comparing native speakers and foreign language learners, of course, native speakers have a great advantage in acquiring knowledge of morphology, its understanding and application in speaking, writing and reading. Foreign language learners need a set of more skills and knowledge to succeed in accuracy and fluency. However, the study comparing children of native speakers and foreign learners showed a greater presence of morphological awareness in foreign language children, (Hempenstall, 2019).

METHODOLOGY

The research in this paper is based on a questionnaire conducted among students of English language and literature at the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Mostar. The questions were asked through the Google forms questionnaire where participants could choose multiple answers to different questions, yes or no answers, and also give their personal answers and comments. Thirty one students participated in the research. All their answers were compared and final results were presented in percentages using graphs. The main aim of the research was to see the point of view of the future English language teachers regarding the importance of teaching morphology, i.e. increasing morphological awareness.

ANALYSIS AND RESULTS

As already mentioned, the students were given a set of questions (eleven questions) in a form of a questionnaire and below can be seen their replies:

The first question is: *How would you define the term morphological awareness?*

Some of the respondents' answers are the following:

1. *Understanding the words.*
2. *The knowledge about morphological structure of letters and words.*
3. *Understanding of how words can be broken down into smaller units of meaning.*
4. *MA is a skill that helps students read and spell.*
5. *Words broken into smaller units.*
6. *Morphological awareness is the ability of understanding how we can make smaller words out of the bigger ones.*
7. *Some kind of grammatical awareness.*
8. *Knowledge on words, how they're created from the smallest units.*
9. *Being aware that words have roots, prefixes, suffixes...*
10. *Knowing how words can be made into root, suffixes, prefixes, etc.*

Although the results of this survey show different thoughts and attitudes about the concept of morphological awareness, the research shows that respondents are quite familiar with this concept and aware of its importance and contribution to language learning. All responses indicate that they know what morphological awareness is. Although the definitions are different, some are shorter, some more extensive, the

meaning remains the same and mostly everyone associates it with the knowledge of morphemes at first, i.e. combining words from morphemes or breaking words into morphemes. Definitions that are quite short again indicate that the term *morphological awareness* is associated with morphemes and word formation.

The second question is: *Can you define the term morphological process?*

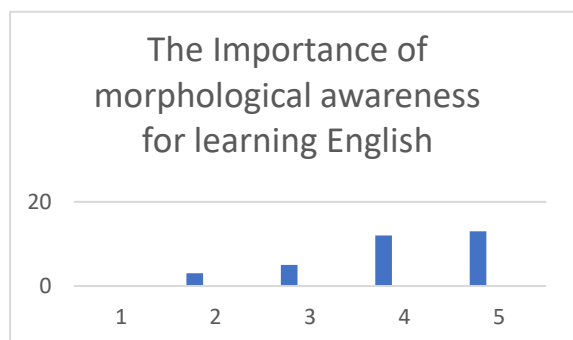
Below can be seen some of the respondents' replies:

1. *It is a way of changing word's structure.*
2. *Adding suffixes and prefixes.*
3. *Process of forming new words.*
4. *Ability of the word to change its form by adding suffixes and prefixes for example.*
5. *I do not know the exact definition, but it is a process of changing the form of certain word.*
6. *When words are modified to fit the context.*
7. *Process by which a word is adjusted to conform to a certain context.*
8. *A morphological process is a means of changing a stem to adjust its meaning to fit its syntactic and communicational context.*
9. *Forming of new words.*
10. *It is a process of changing the function or a form of a word to fit a certain context.*

Most respondents gave the correct reply to this question, although there were a few who answered that they did not know what the morphological process was. Although the definitions differ slightly, almost all respondents associate the term *morphological process* with adding affixes to the root of a word, changing knowledge or categories of words to adapt a word to the context. Although there are slight differences in the replies, the definitions have the same meaning.

Question number three is: *What types of morphological processes do you know?*

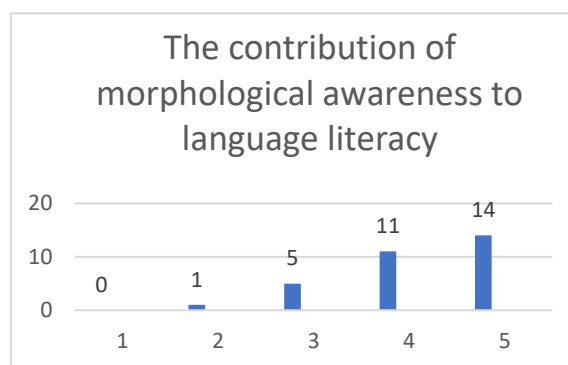
In this question most respondents included affixation and blending in their response, while a small number of students mentioned conversion, reduplication, modification, compounding and no one mentioned acronyms. According to the answers to this question, it can be concluded that the respondents are not best acquainted with all morphological processes with the exception of affixation and blending. These replies show the diversity in the respondents' knowledge. Some respondents also answered that they did not know or were not sure which processes belonged to morphological processes.

Graph 1: The importance of morphological awareness for learning English

The Graph 1 shows that the majority of the respondents answered that the importance of learning morphology was very important. Only two students answered that morphological awareness was not so important and five respondents answered that it was of medium importance. It can be said that most of the respondents chose the correct answer. Although their knowledge may be at a high level, some respondents may find that learning morphology has not contributed to their knowledge and success in language literacy. Such answers do not coincide with the research mentioned in this paper on previous pages, but some respondents simply believe that their learning was contributed by some other way of learning and approach or they are unaware of how much morphology has influenced on their literacy success. Although reasons for choosing such answers are not familiar and can be different, those who answered that morphology is not so important after completing this survey may be able to see the importance and study this topic more deeply.

Question number five is: *How much morphological awareness contributes to language literacy?*

Graph 2: The contribution of morphological awareness to language literacy

The Graph 2 shows that the majority of the respondents recognize the importance of morphological awareness for achieving language literacy. Many of them recognize the contribution, but some do not. Some always rely only on the practical part, which means that they believe that they will improve their language literacy by using the language in speech and by listening to native speakers (e.g. watching movies and series or listening to the music allows them to improve writing, listening, reading and speaking skills). Exposure to language and constant contact with native speakers can certainly improve language skills, but it is also important to know and understand the rules of the language so that communication is accurate. The replies that say that morphological awareness is not an important factor in achieving language literacy only shows respondents' ignorance, which additionally questions their knowledge of morphology and their attitude towards teaching new generations of students.

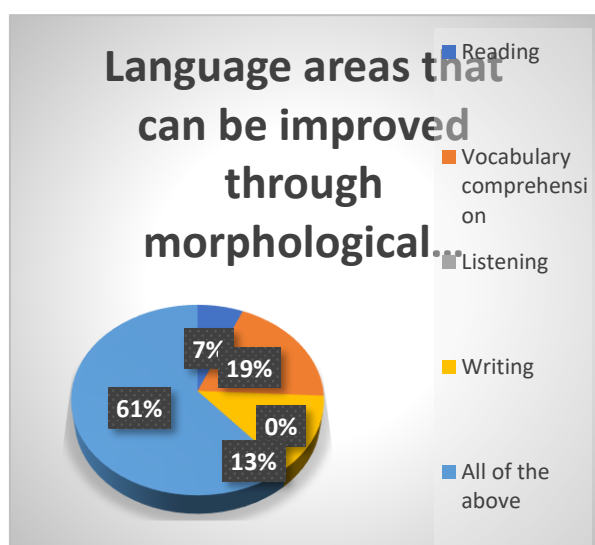
Question number six is: *From your experience what is the best way to acquire morphological awareness to improve language literacy?*

Graph 3: The best way to acquire morphological awareness

The graph 3 shows that the majority of the respondents, i.e. 43% say that talking to the native speakers is the best way to acquire morphological awareness. In most of the research on which this paper is based, the emphasis is on the tasks when morphological awareness is taught. These are different tasks in which students need to recognize morphemes, suffixes, prefixes and base words and independently combine and make new words from the given ones. Only when they have mastered the basic morphemes, prefixes and suffixes in this way, can they begin to learn through reading and conversation. It cannot be said that any of the answers are wrong, especially because the question was formulated as „from your experience “. Although the participants are English language students, there are different ways in which they could acquire knowledge of English both before and during college. Of course, talking to native speakers greatly contributes development and improvement of language, but before students can even start a conversation, it is necessary to have some basic knowledge of both basic vocabulary and morphology, which shows the language literacy of speakers.

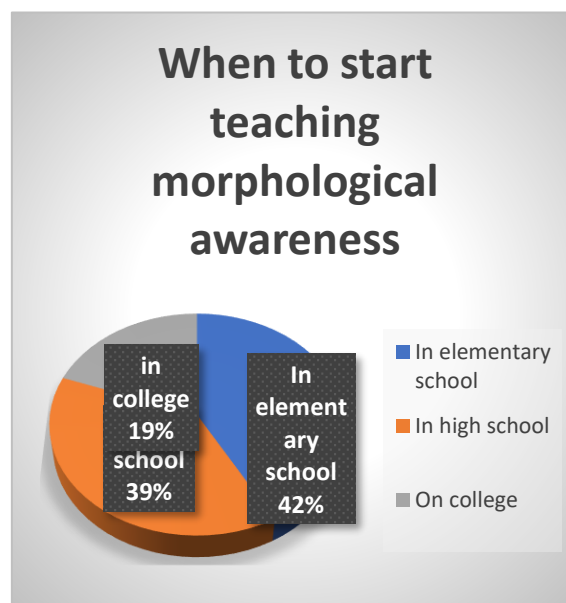
Question number seven is: *Which areas of literacy can be improved through morphological awareness?*

Graph 4: Language areas that can be improved through morphological awareness

Graph 4 shows that although some respondents chose reading, writing and vocabulary comprehension in response to this question, the majority (61. %) of respondents concluded that through learning about morphological awareness we can improve reading, writing, listening, vocabulary comprehension, all that is proposed. In the paper is already explained how morphological awareness can contribute to each of these aspects of language to improve language literacy. They could draw conclusions about this from their own experience. They can conclude how important knowledge of morphemes and their functions in language are in order to acquire other knowledge important for the acquisition of words and other more complex features of language.

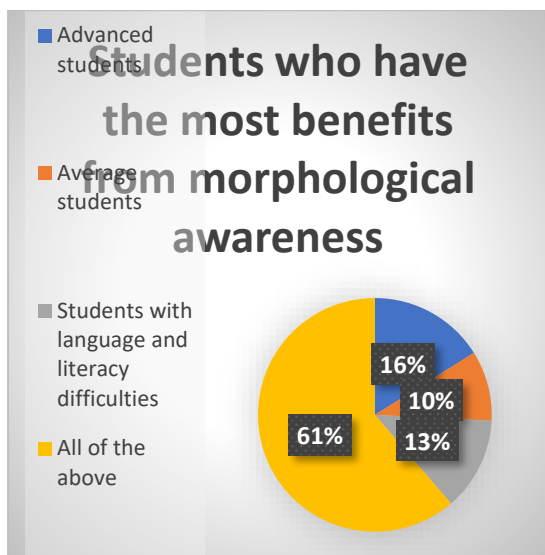
Question number eight is: *In your opinion, when to start teaching morphological awareness?*

Graph 5: When to start teaching morphological awareness

It is understandable that all respondents had different experiences in acquiring knowledge of morphology in elementary school or high school, so their answers and attitudes towards this question differ. The *Graph 5* shows that most of the respondents answered that they should start learning morphology in elementary school (42%) or high school (39%), but the small number of them even decided to answer that it should be started in college (19%) Many studies, which have already been mentioned, show that regarding EFL learners, it is very important to start teaching morphology as early as possible. In order to achieve language literacy with students, it is necessary to draw attention to grammar rules at an early age, which will be easier to apply and understand later. At an early age, children may not understand the importance of learning about morphemes, but that will certainly contribute to the development of their language, and at an older age they will not have problems with this knowledge.

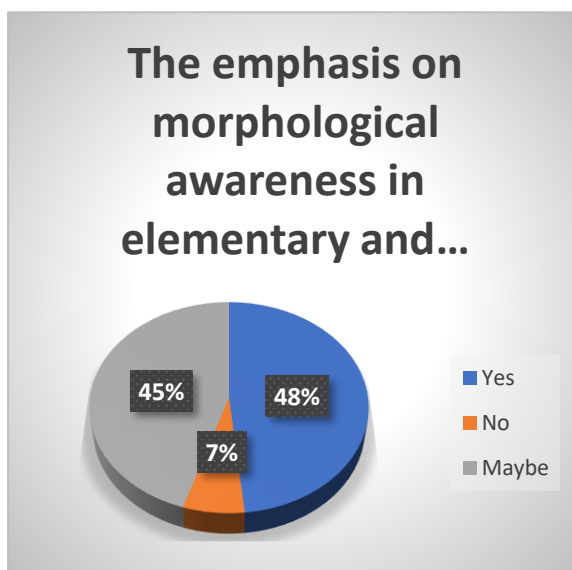
Question number nine is: *Which students can benefit the most?*

Graph 6: Students who have the most benefits from morphological awareness

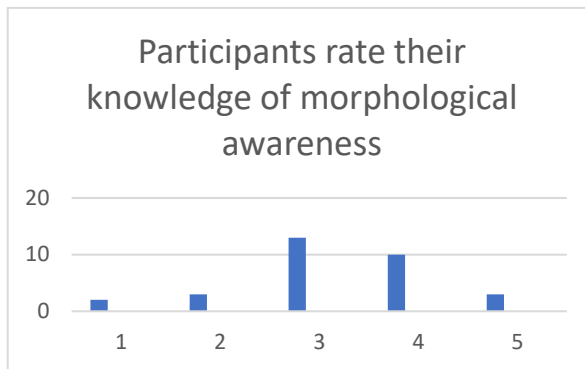
Although most respondents replied that all these categories of students can benefit from learning about morphological awareness, it is interesting that some think that knowledge of morphology particularly affects advanced students (16%) or those with disabilities (13%). Very few opted for the "average students" reply (10%). In fact, it is very easy to imagine how the emphasis on morphemes raises awareness in students who have difficulty learning the material, and in average students it is understood that they can understand the formation and combination of words and breaking words into morphemes and that no special emphasis should be placed on these are average or advanced students. It is possible that many assume that advanced students do not need to pay special attention to learning about morphemes as essential components of words because it goes without saying that they can recognize and learn it on their own without help.

Question number ten: *Do you think that more emphasis should be put on morphological awareness in elementary and high school education in order to achieve better results in language literacy?*

Graph 7: The emphasis on morphological awareness in elementary and high school education in order to achieve better results in language literacy

Question number eleven is: *How would you rate your knowledge of morphological awareness?*

Graph 8: Participants rate their knowledge of morphological awareness

Graph 8 shows a very diverse degree of confidence of the respondents in their knowledge. Respondents used all grades from 1 to 5 to rate their knowledge. Most respondents would rate their knowledge of morphological awareness with an average grade, only a small number (3 respondents) rated their knowledge with a grade 5. These results do not have to show the real level of knowledge, but it is clear that most respondents believe that there is space in their knowledge left to upgrading and further learning. Given that even English language students do not show confidence in their knowledge of morphological awareness, this is another indicator why teaching morphological awareness needs to be given even more importance. On the other hand, since most of them do not think that their knowledge is at a high level, this can help them as future teachers to put more emphasis on this topic in their teaching and introduce more tasks and other activities that will contribute to morphological awareness and increasing basic knowledge of morphology.

CONCLUSION

Words are the basic components of every language, and in addition to words, the most important role is played by rules that indicate how to approach the use of words. Morphology is a discipline that helps the proper use of words. This paper highlights the ways in which morphological awareness helps language learning and concludes that it is of great importance and contribution in the field of language literacy. Taken into consideration all aforementioned surveys on which this paper is based and the participants' replies, it could be said that morphological awareness is very important for success in language literacy, but the conclusion is also that more emphasis should be placed on teaching morphological awareness in elementary and high school education. Teaching should start as early as possible because it will be of great help to students in further learning and improving English. Children at such an early age may not be fully aware of what they need to know about morphology, but it will certainly make it easier for them to learn later when they are expected to use more complex words. What students learn at an early age increases their chances of success in later learning in all areas. We are aware that language learning does not mean only one component, language learning comprises writing, reading, listening and

speaking. The knowledge of morphology is of a high importance since without that knowledge it is not possible to increase language skills to a higher level.

REFERENCES

- Apel, K. & Henbest, V. S. (2016). Affix Meaning Knowledge in First Through Third Grade Students, University of South Carolina. Retrieved from: https://pubs.asha.org/doi/full/10.1044/2016_LSHSS-15-0050 (3 January 2023)
- Aronoff, M. & Fudeman, K. (2011). *What is Morphology*, Blackwell Publishing. Retrieved from: file:///C:/Users/DT%20User/Downloads/What_Is_Morphology_pdf. (2 January 2023)
- Aziza, A. Z., Daudb, B. & Ismarc, R. T. (2019). *Morphological Awareness and Its Correlation with Efl Reading Comprehension of Senior High School Students*, Universitas Syiah Kuala, Banda Aceh. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/347338696_MORPHOLOGICAL_AWARENESS_AND_ITS_CORRELATION_WITH_EFL_READING_COMPREHENSION_OF_SENIOR_HIGH_SCHOOL_STUDENTS (3 January 2023)
- Bian, X., (2017). *Morphological Awareness and Advanced EFL Learners' Listening Comprehension*, Seattle Pacific University. Retrieved from: https://digitalcommons.spu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1024&context=soe_etd (1 January 2023)
- Bishara, S. & Weiss, I. (2017). *Correlation between phonological and morphological awareness and the reading*, Beit Berl College. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/316994094_Correlation_between_phonological_and_morphological_awareness_and_the_reading_of_punctuated_and_nonpunctuated_words_in_Arabic_as_first_language_and_Hebrew_as_second_language (20 December 2023)
- Booji, G. (2012). *The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology*, Oxford University Press. Retrieved from: https://books.google.ba/books?id=8Q5wnAmoTgcC&printsec=frontcover&hl=hr&source=gb_s_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (20 December 2022)
- Carsile, J. F. (2010). *Effects of Instruction in Morphological Awareness on Literacy Achievement*, University of Michigan, Ann Arbor, USA. Retrieved from: <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/88040/rrq.45.4.5.pdf?sequence=1%20> (19 December 2023)
- Carstairs-McCarthy, A. (2002). *An Introduction to English Morphology: Words and Their Structure*. Edinburgh University Press
- Chidi Onwuta, G. (2018) *A Case for Circumfixation in English*. School of General and Communication Studies Michael Okpara University of Agriculture, Umudike Nigeria. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/339362864_A_CASE_FOR_CIRCUMFIXATION_IN_ENGLISH (5 January 2023)
- Cambridge dictionary, <https://www.dictionary.cambridge.org/dictionary/english/literacy> (7 February 2023)
- Encyclopedia Britanica, <https://www.britannica.com/topic/morphology-linguistics>, retrieved 8 February 2023)
- Fracesso, L. E., Bangs, K. & Binder, K. S. (2017). *The Contributions of Phonological and Morphological Awareness to Literacy Skills In the Adult Basic Education Population*, Retrieved from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4268102/> (6 February 2023)
- Green, L. & Wolter J. (2011). *Morphological Awareness Intervention*, Texas Women's University, Utah State University. Retrieved from: <https://coe.uoregon.edu/cds/files/2011/09/Morphological-Intervention.pdf> (6 February 2023)
- Goodwin, A. (2010). *A meta-analysis of morphological interventions: Effects on literacy achievement of children with literacy difficulties*, Vanderbilt University. Retrieved from: <file:///C:/Users/DT%20User/Downloads/Goodwin20meta-analysis.pdf> (2 February 2023)
- Haspelmath, M. (2002). *Understanding Morphology*, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. Retrieved from: <file:///C:/Users/DT%20User/Downloads/Haspelmath2002.pdf> (1 February 2023)
- Hempenstall, K. (2019). *Morphology – what's all the fuss about?*, RMIT University, Melbourne, Australia. Retrieved from: <https://www.nifdi.org/resources/hempenstall-blog/61-uncategorised/744-morphology-what-s-all-the-fuss-about-may-2019.html> (6 February 2023)
- International Dyslexia Association, (2020). *Morphological Awareness: One Piece of the Literacy Pie*. Retrieved from: <https://app.box.com/s/hheu57q67b8szxoxg2rfzfcxi934tx9> (8 February 2023)
- Nielsen, D. C., Luetke, B. & Stryker, D. D. (2011). *The Importance of Morphemic Awareness to Reading Achievement and the Potential of Signing Morphemes to Supporting Reading Development*, The Journal of Deaf Studies and Deaf Education. Retrieved from: <https://academic.oup.com/jdsde/article/16/3/275/430405#6403415> (5 February 2023)
- Nordquist, R. (2019). *Making New Words With Affixation*, Retrieved from: <https://www.thoughtco.com/what-is-affixation-words-1688976> (7 February 2023)
- Reiss, E. (2019). *Why Teaching Morphology*. Retrieved from: <https://www.greatwordhouse.com/why-teach-morphology/> (4 February 2023)
- Rochelle, L. (2021). *Introducing Morphology, Introducing morphology (Cambridge instructions to language and linguistics)* 3rd edition, Cambridge university press
- Sedita, J. (2018). *Using Morphology to Teach Vocabulary*. Retrieved from: <https://keystoliteracy.com/blog/using-morphology-to-teach-vocabulary/> (7 February 2023)
- Siegel, L. S., (2008). *Morphological Awareness Skills of English Language Learners and Children With Dyslexia*, University of British Columbia – Vancouver. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/232186366_Morphological_Awareness_Skills_of_English_Language_Learners_and_Children_With_Dyslexia (1 February 2023)
- Tighe, E. L. & Binder, K. S. (2012). *An investigation of morphological awareness and processing in adults with low literacy*, Cambridge University Press. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/265088903_An_investigation_of_morphological_awareness_and_processing_in_adults_with_low_literacy (30 January 2023)
- Urbanczyk, S. (2017). *Phonological and Morphological Aspects of Reduplication*. Retrieved from: <https://oxfordre.com/linguistics/view/10.1093/acrefore/9780199384655.001.0001/acrefore-9780199384655-e-80#acrefore-9780199384655-e-80-bibliography-0002> (2 February 2023)
- Wolter, J. A. & Gibson, F. E. (2015). *Morphological Awareness Assessment and Intervention to Improve Language and Literacy*, New York, NY 10001, USA. Retrieved from: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/25633142/> (6 February 2023)

- Wolter, J. A., Wood, A. & D zatko, K. (2009). *The Influence of Morphological Awareness on the Literacy Development of First-Grade Children*, Utah State University, Logan. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/26328465_The_Influence_of_Morphological_Awareness_on_the_Literacy_Development_of_First-Grade_Children (7 February 2023)
- Zeh, N. (2020). *Teaching Morphology to Improve Literacy*, Retrieved from: https://www.uwo.ca/fhs/lwm/teaching/dld2_2017_18/Zeh_Morphological-Awareness.pdf (5 February 2023)
- Zhang, D. & Koda, K. (2013). *Morphological Awareness and Reading Comprehension in a Foreign Language*, Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/259127141_Morphological_awareness_and_reading_comprehension_in_a_foreign_language_A_study_of_young_Chinese_EFL_learners (6 February 2023)
- Zoski, J. L., Nellenbach, K. M. & Erickson, K. A. (2018). *Using Morphological Strategies to Help Adolescents Decode, Spell, and Comprehend Big Words in Science*. Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1525740117752636> (1 February 2023)

INFORMACIJE O AUTORICI

Ivona Šetka Čilić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

Matice hrvatske bb,

e-mail: ivona.setkacilic@ff.sum.ba

Investigating Preference for the Use of Anglicisms among Secondary School Native Bosnian Speakers

Edina Rizvić-Eminović, Đelaludina Šukalić, Arnela Tursanović

ABSTRACT: While most of the earlier research studies of anglicisms in the Bosnian language focused on anglicisms in terms of the frequency of their use and their influence on the Bosnian language, there was a need for research that would reveal more about the tendency to use anglicisms, i.e. the preference for the use of anglicisms compared to the words from the native language and the readiness of the Bosnian language speakers to use anglicisms in their everyday speech. Younger generations, more precisely high school students who are exposed to the Internet and social media as tools recognized to be the factors facilitating the process of anglicisms dissemination, were seen as possible frequent users of anglicisms who could show a tendency towards the use of anglicisms instead of Bosnian words. Therefore, to test the preference for the use of anglicisms, an online survey was conducted among secondary school native Bosnian speakers. The survey revealed that the secondary school native Bosnian speakers did not prefer to use anglicisms instead of their Bosnian equivalents and that they, on average, did not use anglicisms very often at all.

Keywords: *anglicisms, Bosnian, use, frequency, preference.*

Istraživanje o preferiranju upotrebe anglicizama među srednjoškolcima čiji je maternji jezik bosanski

SAŽETAK: Dok se većina dosadašnjih istraživanja anglicizama u bosanskom jeziku fokusirala na anglicizme u smislu učestalosti njihove pojave i utjecaja na bosanski, nedostajalo je istraživanje koje bi otkrilo više o sklonosti ka upotrebi anglicizama, tj. preferiranju upotrebe anglicizama u odnosu na izvorne riječi i spremnosti bosanskih govornika da koriste anglicizme u svakodnevnom govoru. Mlađe generacije, konkretnije učenici u srednjim školama koji su izloženi internetu i društvenim medijima kao sredstvima koja su prepoznata kao faktori koji olakšavaju proces širenja anglicizama, posmatrane su kao mogući učestali korisnici anglicizama koji bi mogli pokazati sklonost ka upotrebi anglicizama u odnosu na bosanske riječi. U ovom radu se stoga provelo anketno ispitivanje o preferiranju upotrebe anglicizama među srednjoškolcima čiji je maternji jezik bosanski kako bi se testirala ta hipoteza. Otkriveno je da srednjoškolci čiji je maternji jezik bosanski ne pokazuju sklonost ka upotrebi anglicizama u odnosu na ponuđene bosanske primjere te da ih, u prosjeku, uopće ne koriste jako često.

Ključne riječi: *anglicizmi, bosanski, upotreba, učestalost, preferiranje.*

INTRODUCTION

Linguistic borrowing is common to languages in contact. It involves "the importation of form-meaning sets from one language into another" (Field, 2002, p. 49) and it may be affected by "factors such as cultural, economic, and political influences, or territorial closeness to the areas employing the said languages" (Samardžija, as cited in Šukalić et al., 2022). Being a lingua franca, the English language acts as a language 'donor' (Field, 2002; Skopljak & Dubravac, 2019) and anglicisms are present in many world languages, the Bosnian/Croatian/Serbian language being no exception. Sometimes, anglicisms become so prevalent that the receiving language loses "the ability to generate new words and expressions due to English loanwords that suppress existing native expressions" (Rolasson, as cited in Špago-Ćumurija, 2014). Within a single language anglicisms are present in different spheres of life and among different age groups. This paper aims to explore the preference for the use of twenty common

anglicisms among secondary school native Bosnian speakers under the assumption that this age group of BCS speakers is inclined to using English words in their everyday speech as a result of their exposure to English through the Internet, social media, and movies.

According to Čedić (2008), anglicisms are words borrowed from the English language. Šehović (2019) defines anglicisms as English words, phrases, idioms or constructions taken into any other language. Due to their global influence, anglicisms are a subject of ample research. They are explored as a linguistic phenomenon in several European languages (Gorlach, 1994; Gorlach, 2001; Froemel, 2009), in Croatian (Filipović, 1991), Serbian (Prčić, 2019), and Bosnian (Čedić, 2008). Saračević (2007) investigates anglicisms in the Sarajevo slang. Mustafić (2012) focuses on anglicisms in the B/C/S press, while Šehović (2019) elaborates on the derivation of new Bosnian verbs originating from anglicisms.

Additionally, Šehović (2009) reports a positive relationship of the informants towards anglicisms, while Šetka Čilić (2022) analyses and compares the morphology of anglicisms in two daily papers, one published in Bosnian and the other in Croatian. Noun anglicisms in terms of their morphological and semantic adaptation are analyzed by Šukalić (2022).

Although there is a lack of research in this regard, it may be said that a great deal of borrowing of English words in BCS is due to rapid technological advancement and the content in English widely and instantly available on the Internet, social media and movies. Especially in the spoken BCS, anglicisms are borrowed with slightly to significantly amended pronunciation, mispronunciation or even changed meaning, in which case they may represent examples of absolute or partial false friends (Rizvić-Eminović et al., 2020) and are used particularly by younger generations of BCS native speakers on a daily basis.

The extent of the actual use in their daily communication, however, has not been researched in Bosnia and Herzegovina. This is why this paper sets out to explore the preference for the use of a twenty common anglicisms among secondary school native Bosnian speakers as it is expected that this age group of Bosnian speakers is inclined to using English words in their everyday speech as a result of their exposure to English through the Internet, social media, and movies. It is, therefore, hypothesized that high school students whose native language is Bosnian prefer to use anglicisms over their existing equivalent Bosnian terms in their daily communication about topics related to the Internet, social media or movies.

METHODOLOGY

Respondents

The respondents in the research were 50 third- and fourth-grade high school students attending the two city comprehensive grammar schools, who selected Bosnian as their native language. The other two options offered were Croatian and Serbian. They were 17 (36%); 18 (52%); and 19 (12%) years old. They assessed their native language proficiency as follows: 0% - unsatisfactory; 2% - satisfactory; 6% - good; 42% - very good; and 50% - advanced. Additionally, they assessed their English language proficiency level as follows: beginner – 0%; pre-intermediate – 8%; intermediate – 26%; upper-intermediate – 30%; and advanced – 36%

Survey

To examine the preference for the use of anglicisms among BCS speakers, an online survey was prepared using Google Forms and containing 3 sets of questions: 1. general questions (1.1 identification of their high school grade; 1.2 their personal assessment of their native language proficiency; 1.3 their personal assessment of their English language proficiency); 2. questions testing the preference for the use of anglicism of the Bosnian terms; and 3. questions testing the frequency of use of anglicisms in their daily communication.

Twenty anglicisms were selected from Čedić's Dictionary (2008), and verified as commonly used anglicisms in Bosnian on the Internet, in the social

media and movies. They were divided into two groups. The first group of ten anglicisms (*klip, jeans, bajker, e-mail, tura, perspektiva, status, barmen, body language, marker*) was used to form ten simple sentences. For each of the sentences with an anglicism, two more sentences were offered for the respondents to choose from, which were different only in the sense that instead of the anglicism, the equivalent Bosnian term was used. For example, in one item the respondents were able to choose one of the following sentences: a) *Treba sam provjeriti svoj e-mail, čekam važan odgovor*, b) *Treba sam provjeriti svoju elektronsku poštu, čekam važan odgovor*, ili c) *Treba sam provjeriti svoje elektronske poruke, čekam važan odgovor*. The purpose of the first ten survey items was to investigate the preference for the use of anglicisms over the use of existing equivalent terms in the Bosnian language.

The third set of the survey questions looked into how often the Bosnian speakers used specific sentences with anglicisms in their everyday communication. They were asked to choose one of the following options on a scale ranging from never, seldom, sometimes, to very often, and often. The anglicisms used in the sentences were as follows: *live, megabajt, screenshot, stream, username, chat, lajkovi, tab, online, and story*. The sentences were formulated as follows: *Nestanak struje upravo prekinuo live program; Koliko megabajta internet nudi tvoj mreža; Zamolila me da napravim screenshot za svaki slučaj; Da li ima stream igrice na kanalu; Da biste se pridružili stranici, prvo morate kreirati username; Poslao sam ti sliku u chat, provjeri je li stigla; Ne mogu vjerovati koliko lajkova ima nova objava na njegovoj stranici; Moraš prvo otvoriti novi tab, pa onda pretražiti šta želiš; Bila si online prije nekoliko minuta; Podijelili su fotografije na svoj story, zar niste vidjeli?*

RESULTS AND DISCUSSION

The Google Forms survey analyzed the responses in percentages for each individual question. Table 1. presents the percentages of the high school students' preference for the use of ten tested anglicisms over one or the other term offered in Bosnian. Significantly, the average percentage for all the anglicisms tested indicates that the respondents do not prefer an anglicism over either of the Bosnian terms. The respondents preferred to use only 'e-mail', 'perspektiva', and 'marker' over their Bosnian equivalents.

Table 1. Preference for the use of anglicisms

Anglicism tested	Response selected in %	
	Anglicism	Bosnian term 1 or 2
klip	22	78
jeans	8	92
bajker	12	88
e-mail	82	18
tura	6	94
perspektiva	76	24
status	20	80
barmen	2	98
body language	18	82
marker	60	40
Average in %	30.6	69.4

Additionally, Table 2. indicates that only 15.1% of the respondents use the tested anglicisms often and 52.4% very often on a daily basis. The average percentage of those who do use the tested anglicisms is somewhat less than 23%.

Table 2. Frequency of use of anglicisms in daily communication

Anglicism	Response in %				
	never	seldom	sometimes	often	very often
live	14	10	26	13	12
megabajti	0	18	20	22	40
screenshot	0	0	6	16	78
stream	10	30	14	14	32
username	8	20	18	18	36
chat	4	0	8	16	72
lajkovi	0	2	4	16	78
tab	18	22	18	14	28
online	0	0	8	18	74
story	2	0	2	4	92
Average %	5.6	10.2	12.4	15.1	54.2

The results presented in both tables indicate, contrary to what was expected and hypothesized, that high school students on average do not prefer anglicisms over the equivalent Bosnian terms and that on average they do not use anglicisms, especially those in the domain of social media and the Internet to a significant extent in their daily communication.

CONCLUSION

The paper originated out of the noted need for further research with respect to the extent of the use of anglicisms by Bosnian speakers. Originally, it was hypothesized that secondary school students whose native language was Bosnian would prefer to use anglicisms over their equivalent Bosnian terms. The high school students' exposure to English through the Internet, social media, and movies was recognized as a potential contributing factor to the increased use of anglicisms. However, the survey results clearly showed that the tested preference for the use of anglicisms was only 30.6%. The tested frequency of use of anglicisms in daily communication revealed similar responses with the average percentage of use being somewhat less than 23%. Therefore, not only do the respondents indicate that, overall, they do not use anglicisms as often as hypothesized, but this was confirmed through their answers testing the preference for the use of anglicisms. In other words, when provided with additional options, along with the targeted, selected anglicisms, the respondents used Bosnian words far more frequently. Further research focusing on translation of anglicisms could elucidate whether or not this remains true without direct Bosnian prompts being offered. In conclusion, the paper represents an effort to provide answers to the unanswered questions of

frequency and preference of anglicism use by Bosnian speakers.

REFERENCES

- Čedić, I. (2008). Rječnik anglicizama u bosanskom jeziku (Priručnici, Vol. Knjiga 7). Sarajevo: Institut za jezike.
- Ćumurija, E. Š. (2014). Global Memes in a Local Context — Contact between Bosnian and English on the Internet. *Pismo*, 12, 65–85.
- Field, F. W. (2002). Linguistic borrowing in bilingual contexts. Amsterdam: Benjamins.
- Filipović, R. (1991). Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku: porijeklo - razvoj - značenje. *Strani Jezici XX - Prikazi Knjiga*, (3), 208–213.
- Froemel, E. W. (2009). Unpleasant, Unnecessary, Unintelligible? Cognitive and Communicative Criteria for Evaluating Borrowings and Alternative Strategies. In R. Fischer; H. Pujaczewska (Eds.) *Anglicisms in Europe - Linguistic Diversity in a Global Context* (pp. 16–42). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Gorlach, M. (1994). *A Usage Dictionary of Anglicisms in Selected European Languages*, Koln: University of Koln.
- Gorlach, M. (2001). *A Dictionary of European Anglicisms - A Usage Dictionary of Anglicisms in Sixteen European Languages*. Oxford University Press.
- Mustafić, A. (2012). Prevedenice u bosanskohercegovačkoj štampi. *Gradovrh, časopis za književno-jezična, društvena i prirodnoznastvena pitanja*, (9), 191–211.
- Prčić, T. (2019). *Engleski u srpskom, treće, elektronsko izdanje*. Novi Sad: Filozofski fakultet. Preuzeto s <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-512-9>.
- Rizvić-Eminović, E., Bureković, M., Bujak, A. (2020). Translation of false friends among B2 level English language learners. *Zbornik radova Islamskog pegoškog fakulteta u Zenici*, 18(20), 253-268.
- Saračević, N. (2007). Rječnik sarajevskog žargona – prilog leksikografiji bosanskog jezika, Sarajevo: Vrijeme.
- Skopljak, N., & Dubravac, V. (2019). Utjecaj engleskoga jezika na bosanski i uporaba engleskih riječi u bosanskom jeziku, *Hum*, 14(22), Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru.
- Šehović, A. (2009). Mjesto i funkcija anglicizama u savremenom bosanskom jeziku. *Pismo*, 7, 122–138.
- Šehović, A. (2019). Anglicizmi – motivatori u tvorbi glagolskih izvedenica u savremenom bosanskom jeziku, U: *Bosanskohercegovački slavistički kongres: vol. 1. str. 229–242*.
- Šetka Čilić, I. (2014). Kontrastivna analiza: Glagolska vremena za prošlost u hrvatskom i engleskom jeziku. Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru.
- Šukalić, Đ. (2022). Analysis of Morphological and Semantic Adaptation of Noun Anglicisms Denoting Natural Gender in B/C/S Language. *ISTRAŽIVANJA*, 17(17), 31–44.
- Šukalić, Đ., Rizvić-Eminović, E., Bujak, A. (2022). A corpus based study of anglicisms across different text types of online news. *SaZnanje*, 3(3), Zenica: Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici.

INFORMACIJE O AUTORICAMA

Edina Rizvić-Eminović

Univerzitet u Zenici, Zmaja od Bosne 56.
e-mail: edina.rizvic-eminovic@unze.ba

Đelaludina Šukalić

Univerzitet u Zenici, Zmaja od Bosne 56.
e-mail: djelaludina.sukalic@unze.ba

Arnela Tursanović

Univerzitet u Zenici, Zmaja od Bosne 56.
e-mail: arnela.tursanovic@dl.unze.ba

Povezanost informacijske i komunikacijske tehnologije i destinacijske menadžment organizacije

Lidija Šunjić

SAŽETAK: Kako bi se Bosna i Hercegovina kao poželjna destinacija još više dočarala turistima, potrebno je poduzeti konkretne akcije koje prvenstveno uključuju destinacijski menadžment i takve organizacije. U svemu tome posebnu ulogu igra informacijska i komunikacijska tehnologija. Ovaj rad se bavi povezanošću informacijske i komunikacijske tehnologije i destinacijskih menadžment organizacija te analizom kakve mogu biti prepreke. Takav konceptualni model, kao što je ovaj istraživački model, nije još korišten. Prilikom pokušaja razumijevanja prepreka destinacijske menadžment organizacije za upotrebu informacijske i komunikacijske tehnologije, ovo istraživanje može postati interesantno za destinacijske menadžment organizacije i njihove menadžere. I ne samo za njih, već i za druge sudionike, naprimjer, marketinške i prodajne partnere, uključene stručnjake, politiku, pružatelje usluga itd. Uzorak ovog istraživanja je 200 nasumično odabranog osoblja turističkih zajednica u Bosni i Hercegovini u periodu od 3 mjeseca. S obzirom na to da je u ovom istraživanju fokus samo stavljen na turističke zajednice kao predstavnike takvih organizacija, to može biti i limitiranost, ali i preporuka da se u budućim istraživanjima uključe i druge destinacijske menadžment organizacije. Excel i SPSS korišteni su kako bi se došlo do rezultata. Obje hipoteze u ovom istraživanju su potvrđene, H1 - postoje razlike u multimediji i stavovima prema informacijskoj i komunikacijskoj tehnologiji koje utječu na vanjski destinacijski marketing i unutarnju razvojnu ulogu u destinacijskoj menadžment organizaciji i H2- Postoji povezanost između stanja i prepreka informacijske i komunikacijske tehnologije i destinacijske menadžment organizacije.

Ključne riječi: turizam, destinacijski menadžment, destinacijska menadžment organizacija, Bosna i Hercegovina, Informacijska i komunikacijska tehnologija (EDUCA)“

Association between Information and Communication Technology and Destination Management Organization

ABSTRACT: To make Bosnia and Herzegovina a desirable destination even more attractive for tourists, it is necessary to take concrete actions that primarily include destination management and such organizations. In all of this, information and communication technology plays a special role. This paper deals precisely with the association between information and communication technology and destination management organizations, and which obstacles can be. Such a conceptual model, such as this research model, has not yet been used. When trying to understand the obstacles of destination management organizations to use information and communication technology, this research can become interesting for destination management organizations and their managers. And not just for them, but for other stakeholders, for example, marketing and sales partners, experts involved, politics, services providers, etc. The sample of this study was 200 randomly selected staff of travel boards in Bosnia and Herzegovina over 3 months. Given that in this research the focus is only on tourist boards as representatives of such organizations, this may be a limitation, but also a recommendation to include other destination management organizations in future research. Both of the hypotheses in this research have been confirmed, H1 - there are differences in multimedia and attitudes towards information and communication technology that affect external destination marketing and internal development role in destination management organization, and H2- There is a correlation between the state and obstacles of information and communication technology and destination management organization.

Keywords: ("tourism, destination management, destination management organization, Bosnia and Herzegovina, Information and communication technology (EDUCA)“)

UVOD

Prema Svjetskoj turističkoj organizaciji (UNWTO), kad je u pitanju Bosna i Hercegovina te njen rast u kontekstu turizma, istraživanja su pokazala da je ova zemlja u 2022. godini doživjela rast od 2% čime je nadmašila i razinu prije pandemije.

Da bi iskoristila taj rast i nastavila dalje taj trend, Bosna i Hercegovina mora dodatno razviti destinacijski menadžment, kao i poseban naglasak staviti na takve organizacije. Ozbiljnost toga polako se već nadzire.

Tako naprimjer, Banja Luka ima strategiju razvoja grada 2018-2025 gdje je fokus stavljen na destinacijski menadžment pritom uvezujući Turističke organizacije Banje Luke s turističkim agencijama na području grada, kako je naglašeno iz Odjeljenja za kulturu, turizam i

socijalnu zaštitu. A prošle godine, u sklopu projekta "Wrecks4all", čiji je cilj zaštita podvodne baštine digitalizacijom i promocijom kao novim oblikom turizma, vođene su radionice na temu upravljanja ronilačkim destinacijama, kako navode iz Turističke zajednice Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije gdje su se radionice i dešavale. Primarni cilj ovog projekta je unaprijediti i diverzificirati turističku ponudu. Na događaju su sudjelovali predstavnici turističkih agencija, hotela i ronilačkih klubova u ovoj županiji/kantonu. O ozbiljnosti ovog projekta, kao i značaja pogotovo za destinacijski menadžment, govori činjenica da je dio Interreg IPA Programa prekogranične suradnje Hrvatska-Bosna i Hercegovina-Crna Gora 2014-2020, a finansije dolaze dijelom i iz Evropskog fonda za regionalni razvoj (EFRR) i IPA II fondova Evropske unije.

Prema Anderson (2000), destinacijski menadžment predstavlja proces koji ima četiri bitna faktora: destinacijsku ponudu (doživljaj posjetitelja, slika odredišta i atraktivnost); posjetitelj miks (istraživanje tržišta); marketinšku komunikaciju (svijest i promocija); i organizacijsku odgovornost (vodstvo i partnerstvo).

U posljednjih desetak godina dionici turizma na razini destinacije sve se više udaljavaju od konvencionalnog naglaska na marketinške i promotivne aktivnosti, a umjesto toga usvajaju integriraniji i strateški pristup destinacijskom menadžmentu (Shkira i Qirici, 2013).

Jedan od glavnih razloga za to su upravo sve veći značaj informacijske i komunikacijske tehnologije, pogotovo u ovom ubrzanom modernom dobu kad skoro svi dionici turizma žele sve i odmah.

Anketnim upitnikom se došlo do rezultata ovog istraživanja zahvaljujući zaposlenicima u turističkim zajednicama. No ovo istraživanje može postati interesantno za destinacijske menadžment organizacije i njihove menadžere, ali i za druge učesnike, kao što su, marketinški i prodajni partneri, uključeni stručnjaci, politika, pružatelji usluga i slično.

Nakon ovog *Uvoda, prvi dio rada* uvodi u prethodnu literaturu relevantnu za rad te formiranje hipoteza. *Drugi dio* rada bavi se istraživačkim modelom i ciljevima što nas dovodi do trećeg dijela. *Treći dio rada* diskutira samu metodologiju istraživanja, prikupljanje podataka i nalaze. *Četvrti dio rada* definira zaključak te upućuje na ograničenja sadašnjeg i preporuke za buduća istraživanja, a sve to pokrijepljeno je *korištenom literaturom*.

PREGLED LITERATURE I HIPOTEZE

Za potrebe ovog rada kao i formiranje istraživački hipotezi, bitno je razlučiti termine vezane za destinacijske menadžment organizacije, Informacijske i komunikacijske tehnologije kao i povezanost informacijske i komunikacijske tehnologije i destinacijske menadžment organizacije.

DESTINACIJSKE ORGANIZACIJE MENADŽMENT

Destinacijskim menadžmentom smatra se poslovna aktivnost koja koordinira suradnju između različitih poslovnih i drugih subjekata u cilju stvaranja i realizacije turističkog proizvoda koji je optimalne kvalitete, održiv, konkurentan i pruža maksimalne ekonomske učinke na turističkom tržištu (Čavlek i suradnici, 2011). Destinacijske menadžment organizacije odnosi se na

odgovorne organizacije koje vode turističke napore na određenoj lokaciji, a u biti funkcioniraju kao tvornica koja stoji iza uspješne turističke destinacije (Čorak i Trezner, 2014). Neke od aktivnosti ovih organizacija su web-marketing, oglašavanje, upoznavanje s izletima, direktna prodaja, direktna pošta, zajednički programi, događanja, festivali, konferencije, sajmovi, mjerenje i poređenje zadovoljstva putnika, informiranje i istraživanje tržišta, u svrhu boljeg pomaganja dionicima razumjeti: zahtjeve tržišta, ponudu industrije i postojeće praznine između dva dijela, osigurati kvalitetan razvoj ljudskih resursa; upravljanje resursima za održiv destinacijski menadžment i razvoj, doprinijeti privlačnosti i povećanju sredstava, uključujući kapital projekta (Prezenza, Sheehan i Ritchie, 2005; Negrusa, Lupu, Coro i Moca, 2017).

Turizam ima potencijal osigurati stranu valutu, stvoriti mogućnosti zapošljavanja i potaknuti održivi regionalni razvoj. Međutim, turizam također može rezultirati negativnim utjecajima. Da bi se ostvario puni potencijal turizma, njime se mora upravljati proaktivno. U tom je pogledu ključan učinkovit destinacijski menadžment. Zbog svog značaja na tržištu i opsegu, destinacije se mogu razvijati i plasirati na održivo tržište. Da bi se to postiglo, potrebno je uspostaviti učinkovite Destinacijske menadžment organizacije koje mogu nadzirati destinaciju i koordinirati aktivnosti različitih dionika uključenih u turizam (Partale and Partale, 2019). Uloge destinacijskih organizacija za upravljanje mogu biti: vanjski destinacijski marketing, unutarnja razvojna uloga i cjelokupni destinacijski menadžment (Prezenza, Sheehan i Ritchie, 2005; Negrusa, Lupu, Coro i Moca, 2017), na koji će se ovaj rad i fokusirati, uključujući i ranije navedene aktivnosti.

Destinacijske menadžment organizacije (DMO) redovito čine najbolje zagovornike kompletnog turističkog poduzeća na odabranoj lokaciji. Oni igraju ključnu ulogu u osiguravanju da se štetni učinci turizma na okolinu i lokalne zajednice svedu na najmanju moguću mjeru i da se stvore mogućnosti za živu razmjenu pojedinaca. U stvarnosti, DMO može funkcionirati kao učinkovit posrednik između privatnog sektora, javnog sektora i drugih dionika koji možda drugačije ne surađuju ili u potpunosti ne razumiju kako njihove odluke utječu na cijeli vrijednosni lanac turizma u destinaciji (Stange, Brown and Solimar International, 2013).

INFORMACIJSKE I KOMUNIKACIJSKE TEHNOLOGIJE

Informacijske i komunikacijske tehnologije, odnosno skraćeno IKT, odnose se na širok raspon tehničkih alata i sistema koji su dizajnirani za obradu i prijenos informacija, kao i za potporu komunikaciji između pojedinaca i uređaja. To uključuje hardver kao što su računala, mrežna infrastruktura i komunikacijske linije, kao i softver koji omogućuje različite aplikacije i funkcije. U biti, IKT obuhvaća širok spektar tehnologija, od tradicionalne informacijske tehnologije i telefonije do elektroničkih medija, obrade i prijenosa zvuka i videa te mrežnih sustava kontrole i upravljanja (Čelebić i Rendulić, 2011).

Integracija tehnologije doživjela je značajan napredak u posljednje vrijeme, što je dovelo do duboke transformacije naših društava i temeljno promijenilo

način na koji ljudi pristupaju svom razmišljanju, poslu i svakodnevnom životu (Grabe i Grabe, 2007).

Weigel i Waldburger (2004) tvrde da informacijske i komunikacijske tehnologije nisu uvijek jednostavan ili jeftin prijedlog, međutim, njihove prednosti općenito nadmašuju troškove, a opseg potrebnih sredstava redovno je baš veliko smanjenje od onog za razvoj (uključujući mogućnost struje ili vode i sanitarnih uvjeta).

Domene informacijske i komunikacijske tehnologije predstavljaju: poznavanje računalnih sistema, internet pretraga, komunikacija i umrežavanje, obrada teksta korištenje proračunskih tablica, obrada slike, korištenje baze podataka, tehnološke platforme, web-2.0, zabava i učenje s IKT-om, online procedure, opći stavovi prema IKT-u. Sve to spada u faktore koje čine informacijske i komunikacijske tehnologije, kao što su: osnovne IKT vještine, napredne IKT vještine, multimedija i stavovi prema IKT-u (Cano, 2005; Chen, Castillo, i Ligon, 2015). Upravo te domene i faktori će se i iskoristiti u ovom radu.

POVEZANOST INFORMACIJSKE I KOMUNIKACIJSKE TEHNOLOGIJE I DESTINACIJSKE MENADŽMENT ORGANIZACIJE

Kako bi zadržale konkurentsku prednost i postigle poželjan rast, organizacije u međunarodnoj turističkoj industriji morale su usvojiti najnovije informacijske i komunikacijske tehnologije. Taj je trend potaknut povećanom konkurencijom na tržištu (Abrahám i Wang, 2017). Postoje različita istraživanja koja su specifična za određene zemlje, kao što su Afrika, Izrael, Amerika, Iran, Latinska Amerika (Eugenio-Martin, Martín Morales i Scarpa, 2004, Kumar, 2004; Feshari, 2017; Adeola i Evans, 2020; Akron, Demir, Díez-Esteban i García-Gómez, 2020).

Prema Zhang, Wei, Fu, Hua i Wang (2019), kako tehnologija nastavlja napredovati i sve se više integrirati u svakodnevni život, turistička industrija usvojila je niz tehnologija za poboljšanje iskustva putovanja i poboljšanje općeg zadovoljstva putnika koji posjećuju različite destinacije. Korištenje informacijskih i komunikacijskih tehnoloških sistema može pomoći menadžerima u pružanju visokokvalitetnih usluga kupcima, poboljšanju operativne učinkovitosti i smanjenju troškova. Osim toga, informacijska tehnologija može poslužiti i kao zaštita i kao katalizator, direktno utječući na iskustva i ponašanja turista na destinacijama (Winata i Mia, 2005; Singh, Kim i Huh, 2006; Kim i Ham, 2007).

Više od pet desetljeća različiti kanali distribucije medija predstavljaju izazov za destinacijske menadžment organizacije posebno s pojavom novih medijskih tehnologija. Ali destinacijske menadžment organizacije su se uspješno prilagodili tim promjenama, baš kao i mnoge druge organizacije (Hays, Page i Buhalis, 2013).

Sama prisutnost informacijskih i komunikacijskih tehnologija nije dovoljna za postizanje održivog razvoja u industriji putovanja i razonode bez odgovarajuće koordinacije, integracije i suradnje (Tsokota, Von Solms, Van Greunen, 2017).

Iako postoje različita istraživanja o povezanosti destinacijskog menadžmenta i informacijske i komunikacijske tehnologije (Neuhofer, Buhalis i Ladkin,

2015; Xiang, Du, Ma i Fan, 2017; Sigala i Gretzel, 2018) ipak postoji još veća potreba za istraživanja koje se odnose na prepreke s kojima se destinacijske menadžment organizacije suočavaju kad pokušavaju uvesti nove tehnologije ili se prilagoditi modernom dobu u kojem je to postalo imperativ.

Ovo istraživanje pretpostavlja:

H1 - postoje razlike u multimediji i stavovima prema informacijskoj i komunikacijskoj tehnologiji koje utječu na vanjski destinacijski marketing i unutarnju razvojnu ulogu u destinacijskoj menadžment organizaciji

H2- Postoji povezanost između stanja i prepreka informacijske i komunikacijske tehnologije i destinacijske menadžment organizacije

ISTRAŽIVAČKI MODEL I CILJEVI

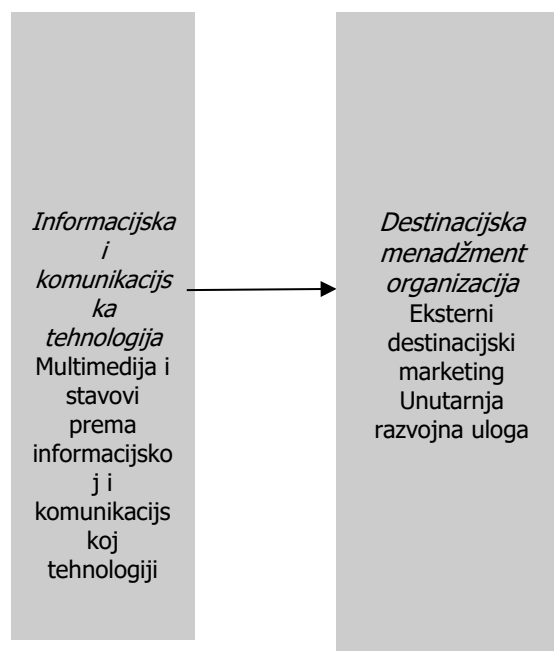
Prvo je izučena relevantna literatura iz ovih područja, pa se krenulo u kreiranje odgovarajućeg istraživačkog modela.

Istraživački model

Nakon pregleda relevantne literature u području informacijske i komunikacijske tehnologije i destinacijskih menadžment organizacija utvrđeno je da još uvijek ne postoji ovakav konceptualni model koji se može naći na slici 1.

Ono što ga izdvaja je uzorak koji uključuje turističke zajednice kao predstavnike destinacijskih menadžment organizacija, te ova korištena metodologija istraživanja.

Slika 1. istraživački model (autorica)

Istraživački ciljevi

Prilikom definiranja modela, bitno je uzeti u obzir i ciljeve istraživanja. U ovom slučaju, istraživački ciljevi su:

- *istražiti destinacijske menadžment organizacije i informacijsku i komunikacijsku tehnologiju, kao i njihov značaj,*

- *analizirati povezanost informacijske i komunikacijske tehnologije i destinacijskih menadžment organizacija.*

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA, PRIKUPLJANJE PODATAKA I NALAZI

Istraživanje je provedeno na uzorku nasumično odabranih članova osoblja turističkih zajednica koje predstavljaju destinacijske menadžment organizacije (DMO) putem Googleovih obrazaca. Vremensko razdoblje za prikupljanje i analizu podataka, u Bosni i Hercegovini, bilo je gotovo 3 mjeseca. U samom upitniku korištena je Likertova ljestvica (najčešće pet mogućih odgovora) kako bi se dobila jasnija slika traženog. Iako je većinom dizajn upitnika proveden samostalno na temelju teorijskog proučavanja odgovarajuće literature, dio tvrdnji potrebnih za upitnik oslanja se na Presenzu, Sheehan i Ritchieja (2005.); Kano (2005.); Chen, Castillo i Ligon (2015.); Negrusa, Lupu, Coro i Moca (2017). Excel i SPSS korišteni su za obradu i analizu prikupljenih podataka.

Prema rodnoj strukturi rezultata istraživanja, 54 posto su muškarci, a 46 posto žene, kao što se vidi u tablici 1.

Tablica 1. Demografska struktura sudionika ankete (autorica)

Dobna skupina	R	%
<i>Ispod 25</i>	24	12
<i>25-35</i>	70	35
<i>36-45</i>	63	31.5
<i>46-55</i>	22	11
<i>Iznad 55</i>	21	10.5
Spol		
<i>Male</i>	108	54
<i>Female</i>	92	46
Diploma		
<i>Srednja škola</i>	24	12
<i>Prvostupnik</i>	77	38.5
<i>Magistar</i>	96	48
<i>Doktorat</i>	3	1.5

Demografska struktura sudionika ankete vidi se na tablici 2. Sudjelovalo je 200 sudionika istraživanja, 21 sudionik istraživanja je u dobnoj skupini iznad 55 godina, 22 sudionika istraživanja pripadaju dobnoj skupini od 46 do 55 godina, 63 sudionika istraživanja leže u dobnoj skupini od 36 do 45 godina, a 24 sudionika istraživanja dio su dobne skupine mlađe od 25 godina. Najznačajniji broj sudionika istraživanja je u dobnoj skupini od 25 do 35 godina, što je 70 sudionika istraživanja.

Također je provedeno ispitivanje odnosa između demografske strukture sudionika ankete i dva pokazatelja informacijske i komunikacijske tehnologije. Oni sudionici ankete koji imaju veći stupanj školovanja imali su pozitivnije odgovore.

Kako bi se ispunili ciljevi ovog istraživanja, postavljena su određena pitanja čiji odgovori jasnije približavaju

sliku stanja s obzirom na članove osoblja turističkih zajednica:

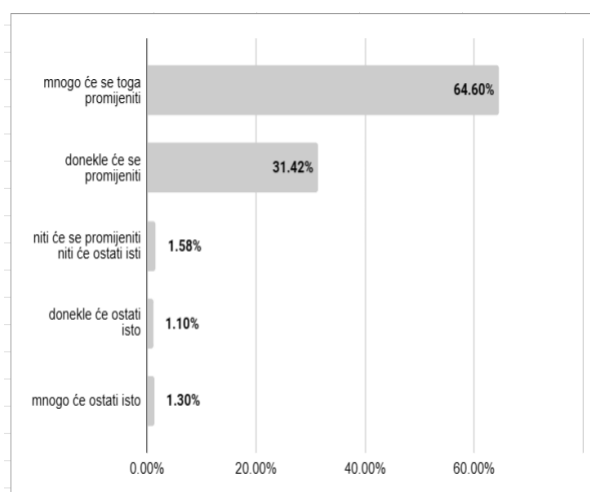
- P1: U kojoj se mjeri razina multimedijalnih medija i stavovi prema IKT-u u Vašoj organizaciji promijenili u posljednjih pet godina?*
- P2: U kojoj mjeri će se razina multimedijalnih medija i stavovi prema IKT-u u Vašoj organizaciji promijeniti u sljedećih pet godina (Vaša očekivanja)?*
- P3: Koliko je Vaša organizacija učinkovita u marketingu vanjskog odredišta (EDM)?*
- P4: Koliko je Vaša organizacija učinkovita u svojoj ulozi unutarnjeg razvoja (IDD)?*
- P5: Koliko je Vaša organizacija učinkovita u multimedijalnim medijima?*
- P6: Koliko je Vaša organizacija pozitivna u stavovima prema IKT-u?*
- P7: Koliko Vaša organizacija potiče razvoj multimedijalnih i pozitivnih stavova prema IKT-u u smislu destinacijskom menadžmentu ?*

Odgovori na pitanje P1 pokazuju sljedeća mišljenja strukture članova turističkih zajednica, znatno su se promijenila 53,6%, donekle su se promijenila 32,4%, nisu se promijenila niti ostala ista 7,7 %, donekle su ostala ista 4,1%, mnogo su ostala ista 2,2%.

Odgovori na pitanje P2 mogu se vidjeti na grafikonu 1 ispod.

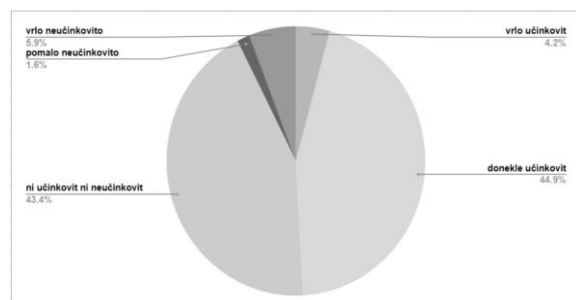
Odgovori na pitanje P3 pokazuju sljedeća mišljenja istraživanja strukture članova osoblja turističkih zajednica, vrlo učinkovita 3,7%, donekle učinkovita 53,3%, ni učinkovita ni neučinkovita 42,5%, donekle neučinkovita 0,4%, vrlo neučinkovita 0,1%.

Grafikon 1. P2- u kojoj mjeri će se razina multimedijalnih medija i stavovi prema ikt-u u vašoj organizaciji promijeniti u sljedećih pet godina (vaša očekivanja)? (autorica)

Odgovori na pitanje P4 pokazuju sljedeća mišljenja iz ankete o strukturi zaposlenika turističkih zajednica, vrlo učinkovita 33,8%, donekle učinkovita 3,2 %, ni učinkovita ni neučinkovita 62,6%, donekle neučinkovita 0,1%, vrlo neučinkovita 0,3%. Odgovori na pitanje P5 se mogu naći ispod na grafikonu 2.

Odgovori na pitanje P5 mogu se vidjeti na grafikonu 2 ispod.

Grafikon 2. P5: Koliko je vaša organizacija učinkovita u multimedijalnim medijima? (autorica)

Odgovori na *pitanje P6* pokazuju sljedeća mišljenja iz ankete strukture članova turističkih zajednica, vrlo pozitivna 25,5%, donekle pozitivna 69,3%, ni pozitivna ni negativna 2,2 %, donekle negativna 1,9%, vrlo negativna 1,1%.

Odgovori na *pitanje P7* pokazuju sljedeća mišljenja ankete o strukturi članova osoblja turističkih zajednica, snažno potiču 13,5%, donekle potiču 78,3%, ne potiču niti obeshrabruju 3,1 %, donekle obeshrabruju 3,1%, snažno obeshrabruju 2%.

Na temelju podataka iz istraživanja postoji mjesto napretka, posebno u pokazateljima koji se odnose na destinacijski menadžment.

Kad je u pitanju *hipoteza 2*, kao i određene prepreke destinacijske menadžment organizacije za upotrebu informacijske i komunikacijske tehnologije, dio se može naći ispod na tablici 3.

Ispod u tablici 3. vide se rezultati istraživanja vezanih uz prepreke destinacijske menadžment organizacije za upotrebu informacijske i komunikacijske tehnologije. A prema sudionicima istraživanja, najmanja prepreka je nedostatak standardizacije s prosječnom ocjenom 1,77, dok je najveća prepreka nedostatak infrastrukture s prosječnom ocjenom 2,61.

Tablica 3. Prepreke destinacijske menadžment organizacije za upotrebu informacijske i komunikacijske tehnologije (autorica)

	Prosječna ocjena	Standardna devijacija	Medijan
Jezične razlike	2.21	1.35	2.00
Sigurnosne implikacije	2.41	1.41	2.00
Budžetna ograničenja	2.43	1.27	2.00
Nedostatak infrastrukture	2.61	1.40	3.00
Otpor promjenama	1.81	1.13	1.00
Nedostatak standardizacije	1.77	1.10	1.00

ZAKLJUČAK, OGRANIČENJA I PREPORUKE

Bosna i Hercegovina kao turistička destinacija ima šta ponuditi, no ono što je joj fali kao destinaciji je razvijeniji destinacijski menadžment kao i ozbiljniji pristup tom području. U tome svakako mogu pomoći informacijske i komunikacijske tehnologije.

Zato je naglasak i ovog rada stavljen upravo na to, istraživanju o povezanost informacijske i komunikacijske

tehnologije i destinacijske menadžment organizacije. Rezultati su pokazali da su sudionici optimisti oko budućnosti i da postoje određeni naponi u prošlosti, a pogotovo u sadašnjosti, no da trebaju biti veći i brži.

Poseban fokus je stavljen na prepreke destinacijske menadžment organizacije za upotrebu informacijske i komunikacijske tehnologije, s obzirom na to da postojeća literatura o navedenoj tematici nije toliko bogata. Uočene prepreke su bile nedostatak standardizacije, otpor promjenama, jezične razlike, sigurnosne implikacije, budžetna ograničenja, nedostatak infrastrukture.

Upravo u tome se i ogleda i prednost ovog rada jer nudi odgovarajući konceptualni model koji može biti koristan u budućnosti pogotovo dionicima destinacijskog menadžmenta, naprimjer, marketinške i prodajne partnere, uključene stručnjake, politiku, pružatelje usluga itd.

Preporuka za buduća istraživanja bi bila da se uključe i druge destinacijske menadžment organizacije ili možda napravi presjek i s drugim zemljama, pogotovo onima u susjedstvu koji su dio Evropske unije.

LITERATURA

- Adeola O, Evans O (2020) ICT, infrastructure, and tourism development in Africa. *Tour Econ* 26(1):97–114, doi: 10.1177/1354816619827712
- Akron S, Demir E, Díez-Esteban JM, García-Gómez CD (2020) Economic policy uncertainty and corporate investment: evidence from the US hospitality industry. *Tour Manag* 77:104019, doi: 10.1016/j.tourman.2019.104019
- Anderson, D. (2000). Destination management. In J. Jafari, *Encyclopedia of Tourism* (p. 146). New York: Routledge., doi: 10.4324/9780203195673
- Aramendia-Muneta ME, Ollo López A (2013) ICT impact on tourism industry. *Int J Manag Case* 15(2):87–98, doi: 10.1016/j.tele.2011.08.002
- Cano, E. (2005), *Cómo mejorar las competencias de los docentes. Guía para la autoevaluación y el desarrollo de las competencias del profesorado*. Barcelona: Graó, 213 pp., doi: 10.15581/004.10.25746
- Chen, Castillo, and Ligon (2015). Information and Communication Technologies (ICT): Components, Dimensions, and its Correlates, *Journal of International Technology and Information Management*, Volume 24 | Issue 4, doi: 10.58729/1941-6679.1051
- Čelebić, G., Rendulić, D.I., (2011). *Basic Concepts of Information and Communication Technology*, Open Society for Idea Exchange (ODRAZI), Zagreb,
- Čavlek, N. i suradnici. (2011) *Turizam, Ekonomske osnove i organizacijski sustav*. Zagreb: Školska knjiga d.d.t,
- Čorak S., Trezner, Ž. (2014), *Destinacijske menadžment kompanije DMK Priručnik za uspješno poslovanje i marketing u turizmu posebnih interesa*, Hrvatska turistička zajednica, Zagreb,
- Eugenio-Martin JL, Martín Morales N, Scarpa R (2004) Tourism and economic growth in Latin American countries: A panel data approach. *SSRN Electron J*, doi: 10.2139/ssrn.504482

- Feshari M (2017) The role of ICT indices in tourism Demand of Iran (The FMOLS Co-integrating Approach). *Iranian J Econ Stud* 5(2):209–221,
doi: 10.22099/IJES.2017.22823.1280
- Grabe, M., i Grabe, C. (2007). *Integrating technology for meaningful learning* (5th ed.). Boston, MA: Houghton Mifflin,
- Kim, W. G., and Ham, S. (2007). The Impact of Information Technology Implementation on Service Quality in the Hotel Industry. *Information Technology in Hospitality*, 4(4), pp, 143-151.,
doi: 10.3727/154595306779868430
- Hays, S., Page, S.J., & Buhalis, D. (2013). Social media as a destination marketing tool: Its use by national tourism organisations. *Current Issues in Tourism*, 16(3), 211-239. d,
doi: 10.1080/13683500.2012.662215
- Neuhofer, B., Buhalis, D. and Ladkin, A. (2015) Technology as a Catalyst of Change: Enablers and Barriers of the Tourist Experience and Their Consequences. In Tussyadiah, I and Inversini, A. (Eds.), *Information and Communication Technologies in Tourism 2015*, Lugano, Switzerland: Springer Verlag, pp. 789-802.,
doi: 10.1007/978-3-319-14343-9_57
- Negrusa, A.L., Lupu, N., Coro, M.M. and Moca, C.M., (2017). Destination management organization's (dmo's) roles, structures and performance – comparative analysis, proceedings of the 11th international management conference "The Role of Management in the Economic Paradigm of the XXIst Century" BUCHAREST, ROMANIA, vol. 11(1), pages 72-81,
- Partale A., Partale K., (2019). Destination management in developing and emerging countries, *Handbook, and guidelines for building sustainable destination management organizations*, Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH, Bonn, Deutschland,
- Presenza, A., Sheehan, L. and Ritchie, J. (2005). Towards a model of the roles and activities of destination management organizations. *Journal of Hospitality Tourism and Leisure Science*, 3, 1-16.,
doi: 10.13140/RG.2.1.3881.6803
- Sigala M., and Gretzel, U.(2018). *Advances in social media for travel, tourism, and hospitality: new perspectives, practice, and cases*": ISBN 978-1-472-46920-5, Routledge, New York, NY, 2018, 330 pp.,
doi: 10.4324/9781315565736
- Singh, A. J., Kim, H., and Huh, C. (2006). Differential Impacts of Information Technology Services in the Korean Hotel Industry: A Study of Management Perceptions. *FIU Hospitality, Review*, 24(2), pp. 78-89.,
- Shkira, E. i Qirici, E. (2013). Role of Destination Management Organization in Developing Sustainable Tourism in Korça Region, *Economic Science and Practice* (pp. 93-96). Young Scientist Publisher,
- Stange J., Brown D., Solimar International (2013). *Tourism Destination Management, Achieving Sustainable and Competitive Results*, George Washington University and USAID,
- Tsokota T., Von Solms R., Van Greunen D., (2017) An ICT strategy for the sustainable development of the tourism sector in a developing country: a case study of Zimbabwe. *Electron J Inf Syst Dev Country* 78(1):1–20,
doi: 10.1002/j.1681-4835.2017.tb00573.x
- Weigel, G., Waldburger, D., (2004)., *ICT4D- Connecting People for a Better World. Lessons, Innovations and Perspectives of Information and Communication Technologies in Development.*" Swiss Agency for Development and Cooperation (SDC) and Global Knowledge Partnership (GKP). Berne, Switzerland.,
- Winata, L., and Mia, L. (2005). Information Technology and the Performance Effect of Managers' Participation in Budgeting: Evidence from the Hotel Industry. *International Journal of Hospitality Management*, 24(1), pp. 21-39.,
doi: 10.1016/J.IJHM.2004.04.006
- Xiang, Z., Du, Q., Ma, Y. and Fan, W. (2017) A Comparative Analysis of Major Online Review Platforms: Implications of Social Media Analytics in Hospitality and Tourism. *Tourism Management*, 58, 51-65.,
doi:10.1016/J.TOURMAN.2016.10.001
- Zhang T, Wei W, Fu X, Hua N, Wang Y (2019) Exploring the roles of technology, people, and organization in building a tourism destination experience: Insights from the 2nd USA-China tourism research summit and Industry Dialogue. *J Destin Mark Manag* 12:130–13,
doi: 10.1016/j.jdmm.2019.03.001

Za druge detalje vidi:

<https://www.unwto.org/news/tourism-enjoys-strong-start-to-2022-while-facing-new-uncertainties>

<https://www.hercegovina.ba/radionica-destinacijski-management/>

<https://banjaluka.net/strategija-razvoja-turizma-banjaluke-destinacijski-menadzment-mamac-za-turiste/>

INFORMACIJE O AUTORICI

Lidija Šunjić

Ekonomski fakultet, Sveučilište u Mostaru, Matice hrvatske bb

e-mail: lidija.sunjic@ef.sum.ba

Usmena provjera znanja učenika

Maksuda Muratović

SAŽETAK: Učenici ocjenu mogu dobiti putem usmene ili pismene provjere znanja. Kod usmene provjere znanja, neki ističu niz prednosti, dok drugi ističu niz nedostataka kao npr. neravnopravno tretiranje učenika i prisutnost subjektivnog zapažanja. U radu se detaljno obrađuje usmena provjera znanja te njene prednosti i nedostaci. Predstavljena je Bloomova taksonomija koju su nastavnici učili na fakultetu i koja pomaže da se rad s učenicima usmjeri na pitanja višeg, umjesto nižeg reda. Dat je primjer pismene povratne informacije, koju nastavnik daje učenicima. Također, u radu je naveden primjer prijedloga za usmeno ocjenjivanje u nastavi fizike, što će pomoći i nastavnicima koji ne predaju fiziku da osmisle svoje primjere. U metodološkom dijelu rada izvršeno je anketiranje među učenicima JU Gimnazije Živinice u Živinicama, o tome šta misle o ispitivanjima i provjerama znanja usmenim i pismenim putem. Iz ankete se jasno vidi kako učenici gledaju na pravednost ocjenjivanja, u pisanoj i usmenoj provjeri znanja pronalaze propuste, ali i prednosti.

Ključne riječi: Bloomova taksonomija, nastavnici, nedostaci, pravilnik, prednosti, povratne informacije, usmeno ocjenjivanje, učenici

Oral Examination of Students' Knowledge

ABSTRACT: Students can get a grade through an oral or written knowledge test. In oral knowledge testing, some point out a number of advantages, while others point out a number of disadvantages, such as unequal treatment of students and the presence of subjective observation. The paper deals in detail with the oral examination of knowledge and its advantages and disadvantages. Bloom's taxonomy is presented, which teachers learned in college and which helps to focus work with female students on higher rather than lower order questions. An example of written feedback, which the teacher gives to the students, is given. The paper also provides an example of a proposal for oral assessment in physics classes, which will help teachers who do not teach physics to come up with their own examples. In this article, a survey was conducted among the students of the High School in Živinice, about what they think about oral and written tests and knowledge tests. The survey clearly shows how students view the fairness of assessment, find flaws in written and oral knowledge testing, and also strengths.

Key words: Bloom's taxonomy, teachers, shortcomings, rulebook, strengths, feedback, oral assessment, students.

UVOD

Provjera znanja učenika je redovan proces koji zahtijeva pripremu i vrijeme. Priprema procesa provjere znanja podrazumijeva sledeće: nastavnik mora da se pripremi i osmisli pitanja koja će učenicima postaviti (da li će to biti pitanja otvorenog tipa ili pitanja zatvorenog tipa), nastavnik treba da razmisli o sadržaju gradiva kojeg želi provjeriti, nastavnik treba procijeniti koliko vremena će utrošiti za pripremu provjere znanja, redovno provjeravati znanje učenika i uzeti u obzir povratne informacije učenika. Redovno provjeravanje znanja učenika može se ostvariti putem sledećih oblika provjere: usmeno i pismeno provjeravanje (Poljak, 1980) i praktično provjeravanje (Penca Palčić, 2008).

Pismeno provjeravanje obuhvata domaće zadatke, pismene zadatke, standardizirane testove (Cindrić, Miljković, Strugar, 2010, str. 207). Prednost pismene provjere znanja jeste što nastavnik za jedan čas može ocijeniti sve učenike u odjeljenju.

Slaba strana pismene provjere znanja jeste što učenik ne može postavljati dodatna pitanja kada mu neki od zadataka nisu jasni. Praktična provjera znanja motiviše

učenike da su aktivni na času, da se ne dosađuju, da daju kritike, ideje kako uraditi npr. sklopiti električno kolo, da im znanje koje usvoje ostane što duže u sjećanju. Praktično provjeravanje doprinosi kreativnosti i dinamičnosti same nastave, pobuđuje intelektualnu angažovanost učenika tako da učenici povezuju nastavu s pojavama iz svakodnevnog života (Penca Palčić, 2008). Pod praktičnom provjerom znanja podrazumijeva se praktičan rad učenika kao npr. ogledi u nastavi, eksperiment u nastavi, modele u nastavi, grafike i sl. (Cindrić, Miljković, Strugar, 2010, str. 207).

Usmenom provjerom znanja nastavnik može utvrditi da li učenik pravi međupredmetnu korelaciju, kako povezuje prethodno gradivo sa novim, da li razlikuje miskonceptije od konceptija, da li se uključuje u debatu i diskusiju na času, da li može bez nastavnikove pomoći izložiti nastavno gradivo (Dravinac, 1970). Svaki od ovih oblika provjere znanja može se uzeti u obzir prilikom ocjenjivanja što predstavlja cjelokupnu sliku učeničkog uspjeha. U ovom radu akcentat je na usmenoj provjeri znanja učenika.

USMENO PROVJERAVANJE ZNANJA UČENIKA

Usmenim provjeravanjem znanja nastavnik saznaje kako učenik reprodukuje znanje, kako se izražava, da li su mu rečenice konstruktivne, precizne ili jednostavne, kako je shvatio, razumio i kako objašnjava nastavni sadržaj, da li samostalno izvodi zaključke i oblikuje vlastite stavove (Dravinac, 1970, str. 11). Nastavnik u direktnom razgovoru s učenicima, „može provjeriti funkcionalne i obrazovne zadatke.“ (Poljak, 1980, str. 140) Kako bi nastavnik provjerio stepen shvaćanja sadržaja, učenik treba da obrazloži i samostalnije izlaže gradivo (Poljak, 1980). Zorić (2008) navodi da usmeno provjeravanje znanja iz bilo kojeg predmeta karakteriše da učenik može bez ičije pomoći da izlaže na kreativan način svoje mišljenje, da bude samostalan, jer tako nastavnik pomaže učeniku i priprema ga za svakodnevni život, kroz usmenu komunikaciju i razmjenu mišljenja. Usmeno provjeravanje znanja najčešće se primjenjuje u nastavnom procesu, kada nastavnik provjerava nivo usvojenosti nastavnog gradiva, stepen razumijevanja i da li učenik samostalno donosi vlastite stavove i izvodi zaključke (Zorić, 2008). Svaki oblik usmene provjere znanja, od nastavnika iziskuje vrijeme, a također se nastavnik mora i pripremiti, na koji način će postavljati pitanja i podpitanja jer će tako moći odrediti stepen i kvalitet koliko je učenik aktivan (Zorić, 2008). Može se dogoditi da, kada obrađujemo novo gradivo ili ponavljamo gradivo s prethodnog časa, usmena provjera znanja se događa spontano. S obzirom na učeničku sposobnost, darovitost, talenat i volju nastavnik prilikom usmene provjere znanja može utvrditi i ocijeniti njegov rad (Kadum-Bošnjak i Brajković, 2007).

PREDNOSTI I NEDOSTACI USMENE PROVJERE ZNANJA

Prilikom provjere učeničkog znanja, koliko je učenik sposoban da upotrijebi to znanje u raznim trenucima situacijama, bitno je znati razlikovati prednosti usmene provjere znanja i nedostatke usmene provjere znanja. Ako nastavnik poznaje koje su to prednosti kod usmene provjere znanja, može ih iskoristiti da bi uklonio nedostatke provjeravanja u vlastitom radu. Učenici kao individue nisu jednaki, na različit način usvajaju znanje, imaju drugačije odgojno-obrazovne potrebe, tako da nastavnici svakom učeniku prilaze na različit način.

Nasuprot prednostima usmene provjere znanja, strah ispitanika, da li je nastavnik raspoložen, da li gaji pozitivne ili negativne simpatije prema učeniku tj. može se dogoditi i da nastavnik nije objektivan prema svim učenicima mogu biti glavni razlozi zašto je usmena provjera znanja neekonomična - Zorić (2008), Kadum-Bošnjak i Brajković (2007). Nastavnik ako uvidi prednosti i nedostatke provjere znanja, to mu može omogućiti da analizira način na koji je provjeravao znanje. To podrazumijeva koliko pitanja je nastavnik postavio tokom usmene provjere znanja, kakve težine su bila pitanja, da li je davao povratne informacije učenicima. Da bi nastavnik uklonio nedostatke prilikom usmene provjere znanja, treba da osmisli provjeru znanja, da osmisli pitanja i zadatke sa svrhom da postavljena pitanja posluže kao odrednica boljeg ocjenjivanja i vrednovanja učenika (Kadum-Bošnjak i Brajković, 2007).

Tabela 1. (Bloomova taksonomija – kognitivna domena: znanje i razumijevanje, Bloom, 1956).

Nivoi	Tipični aktivni glagoli
Znanje Učenici znaju reproducirati ili prepoznati informacije, ideje, koncepte i principe u obliku sličnom onome u kojem su ih učili.	Definisati, opisati, identificirati, prepoznati, označiti, nabrojati, povezati, imenovati, ponoviti, reproducirati, izreći, odabrati, navesti, iskazati, poredati, sjetiti se, zapamtiti.
Razumijevanje / ovladavanje (niži nivo razumijevanja) Učenici razumiju i mogu objasniti ili interpretirati informacije zasnovane na prethodno stečenim znanjima.	Opisati, objasniti, raspraviti, dati primjer, grupirati, svrstati, klasificirati, pretvoriti, obraniti, razlikovati, izdvojiti, procijeniti, izvesti, zaključiti, predvidjeti, sažeti, prevesti, preformulirati, smjestiti, pokazati.
Primjena (viši nivo razumijevanja) Učenici odabiru i upotrebljavaju naučene koncepte, principe, teorije i metode kako bi riješili problem ili zadatak u konkretnoj i novoj situaciji.	Primijeniti, izračunati, odabrati, prilagoditi, riješiti, otkriti, demonstrirati, pokazati, baratati, pripremiti, rabiti, koristiti, upotrijebiti, proizvesti, povezati, ilustrirati, skicirati.
Analiza Učenici su u stanju raščlaniti materijal na osnovne sastavnice tako da se može razumjeti njegova organizacijska struktura.	Analizirati, raščlaniti, skicirati, razlikovati, izdvojiti, identificirati, prikazati, ukazati na, usporediti, staviti u odnos s, klasificirati, sortirati, sučeliti, suprotstaviti, proračunati, ispitati, istražiti, eksperimentirati, provjeriti
Sinteza / kreacija Učenici su u stanju objediniti (povezati, integrirati) dijelove (rezultate, znanja i vještine) u novu funkcionalnu cjelinu ili strukturu.	Urediti, povezati, integrirati, složiti, kreirati, stvoriti, razviti, kombinirati, prikupiti, sakupiti, dizajnirati, generirati, modificirati, organizirati, planirati, preurediti, uskladiti, napisati, predložiti, osmisli, konstruirati, revidirati, rekonstruirati, formulirati.
Evalucija / vrednovanje Učenici imaju sposobnost prosudbe vrijednosti materijala za određenu namjenu, u skladu s odabranim kriterijima.	Utvrditi, procijeniti, predvidjeti, vrednovati, ocijeniti, prosuditi, usporediti, zaključiti, interpretirati, suprotstaviti, kritizirati, opravdati, odabrati, podržati, preporučiti, argumentirati, potvrditi.

BLOOMOVA TAKSONOMIJA ZNANJA

Bloomova taksonomija daje širinu shvaćanju klasifikacije pitanja i priliku istraživačima da konkretnije odrede kojim pitanjima ostvarivati koje obrazovne ciljeve i zadatke. Bloom (1956) je svoju taksonomiju obrazovnih zadataka podijelio na tri područja: kognitivno, afektivno i psihomotorno. Nama najrelevantnije područje obrazovnih zadataka jest kognitivno. U tom je području klasificirao pitanja opisivanjem šest hijerarhijski različitih kognitivnih procesa: znanje, razumijevanje, primjena, analiziranje, sinteza i vrednovanje (Bloom, 1956). Ovo je sjajan podsjetnik da aktivnosti nižeg reda, poput *pamćenja* i *razumijevanja*, zahtijevaju manje vremena da se dođe do odgovora. Aktivnosti višeg reda traže više koraka i sintezu znanja. Iako će trajati duže, jer zahtijevaju više vremena da se dođe do odgovora, one prisiljavaju učenice i učenike da uče tokom cijelog procesa. Sve ovo vodi do promjene kvaliteta u sticanju znanja. Nadalje, prve tri kategorije procesa spadaju pod pitanja nižeg reda (znanje, razumijevanje i primjena), dok druge tri pripadaju pitanjima višeg reda (analiza, sinteza i vrednovanje) (Döş, Bay i sar., 2016). Tako možemo zaključiti kako se i zatvorena pitanja (pitanja koja zahtijevaju jedan tačan odgovor) češće vežu uz procese prisjećanja primjera, dok se otvorena pitanja (pitanja koja mogu imati više odgovora) povezuju s analiziranjem, sintetiziranjem, vrednovanjem pa čak i primjenom. Bloomova taksonomija tako daje širinu shvaćanju klasifikacije pitanja i priliku istraživačima da konkretnije odrede kojim pitanjima ostvarivati koje obrazovne ciljeve i zadatke.

POVRATNE INFORMACIJE

Da bismo ostvarili uspješnu provjeru znanja, moramo učenicima izricati kvalitetne povratne informacije u vezi s njihovim odgovorima (Shute, 2007). U nastavnom procesu ocjena predstavlja osnovnu informaciju kako je učenik savladao nastavne jedinice, ali nije dovoljna da bi učeniku dali do znanja da još treba dodatno raditi da bi postigao bolji uspjeh. Učenici putem povratne informacije mogu planirati kako da napreduju, a također to olakšava nastavnicima da vide da li učenici napreduju (Kyriacou, 1997). Nastavnik može povratne informacije izricati verbalnim i pismenim putem (Draper, 1999, prema Penca Palčić, 2008).

Povratne informacije koje učenici daju nastavnicima mogu biti snažnije od povratnih informacija koje nastavnici daju učenicima. Edukatori i istraživači međusobno su podijelili vrijedne uvide u povratne informacije i kako one poboljšavaju učenje. Učenike treba učiti da daju i primaju povratnu informaciju. Povratna informacija nam pomaže da vidimo koliko su naša predavanja bila dobra, da preispitamo svoj rad, ako se pokaže da zaključci i interpretacija nije dobra da to ispravimo. Povratne informacije pomažu učenicima da unaprijede svoje učenje, da mogu učiti iz nje i odgovoriti na povratnu informaciju. Učenici se razlikuju po znanju, pa će tako i njihovi odgovori na povratnu informaciju biti različiti.

PRIMJER PRIJEDLOGA ZA USMENO OCJENJIVANJE U NASTAVI FIZIKE

Za usmenu provjeru znanja nastavniku treba više časova da bi ispitao sve učenike, zavisno od toga koliko učenika ima u odjeljenju. Nastavnici koji su u nastavnom

procesu duže vrijeme kažu da uspiju maksimalno pet učenika ispitati u toku časa. Pri tome je važno da nastavnik ostalim učenicima da zadaću da rade tokom časa. Kao primjer prijedloga za usmeno ocjenjivanje iz predmeta fizika, Repnik (2013) navodi tri kategorije. Ove kategorije mogu nastavnici prenijeti i na svoje predmete koje predaju. Prva kategorija je opisno-teorijsko pitanje. Kod ove kategorije akcenat je na kvalitetnoj usmenoj komunikaciji i projektnoj nastavi, tako što učenik tačno i sistematično objašnjava određene pojave. Što se tiče predmeta fizika, učenici opisuju pojave i zakone iz fizike. Nastavni planovi i programi su obimni, nastavnike tjeraju da brzinski pređu preko njih. Učenici uče nepotrebne činjenice, definicije i zakone uče napamet, a da pri tome ne ulaze u dubinu materije i da razmišljaju o istoj. Uvodeći projektnu nastavu u redovne časove, učenici dolaze do spoznaja aktivnim metodama učenja i pritom svoje sposobnosti razvijaju perceptivnim i misaonim djelovanjem. Na taj način, osim što usvajaju znanja potrebna za razumijevanje prirodnih pojava, stiču vještine i sposobnosti potrebne u svakodnevnom životu, razvijajući kritičko i sistematično razmišljanje te moderan i naučni pogled na svijet. Učenici kroz projektnu nastavu uče konkretna znanja, sami razmišljaju i zaključuju.

Druga kategorija jeste aplikativno-problemsko pitanje, gdje će učenici samostalno rješavati zadatke korak po korak. Glavni koraci rješavanja zadataka u fizici su:

1. Pročitati zadatak, skicirati sliku ili grafikon, napisati sve poznate i nepoznate fizičke veličine koje se traže.
2. Napisati matematičke jednačine.
3. Riješiti zadatak.
4. Provjeriti rješenja i obavezno mjerne jedinice.

Treća kategorija iz predmeta fizika jeste ogled ili eksperiment. Učenici kroz ogled bolje razumiju zakone i pojave koje se događaju oko njih. Poželjno je da nastavnik izvodi nastavu interaktivnim putem, tako što će isplanirati po nastavnom planu i programu ogleda koje će raditi na času. Za ogleda treba odabirati sadržaje koji se koriste u svakodnevnom životu. S učenicima treba razgovarati, postavljati im pitanja, a da oni sami dolaze do zaključaka. Ogledi imaju posebnu ulogu u nastavi fizike kao npr. da učenici mogu vidjeti neku fizikalnu pojavu, razviju svoje hipotetsko-deduktivne vještine, lakše koriguju svoje miskoncepcije. Ako se nastavnik dobro pripremi i podijeli upute učenicima, ogleda učenici mogu izvesti bez poteškoća. Učenici mogu izvoditi ogleda i s jednostavno dostupnim materijalima koje mogu pronaći u kući ili garaži.

METODOLOŠKI PRISTUP

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja je utvrditi, obrazložiti i kritički analizirati prednosti i nedostatke usmene provjere znanja kod učenika u JU Gimnazija Živinice.

Zadaci istraživanja

Zadaci istraživanja su: saznati koji oblik provjere znanja učenici više vole i da li nastavnik realnije,

objektivnije i pravednije ocjenjuje učeničko znanje usmenim ili pismenim putem?

Istraživačka hipoteza

Na osnovu definisanog cilja istraživanja moguće je postaviti sljedeću hipotezu:

PH1: Učenici preferiraju pismenu provjeru znanja

PH2: Nastavnici pravednije ocjenjuju pismenu provjeru znanja

Metode istraživanja

Metode istraživanja koje su se koristile u radu su deskriptivna metoda i kvantitativna metoda kroz anketni upitnik. Anketni upitnik sadržavao je pitanja otvorenog tipa. Na pitanja otvorenog tipa, učenicima je ponuđeno da napišu svoje komentare.

Uzorak istraživanja

Rješavanju anketnog upitnika pristupilo je 120 učenika (85 ženskih i 35 muških) JU Gimnazija Živinice u Živinicama.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I INTERPRETACIJA

U nastavku slijedi prikaz rezultata anketnog upitnika. Izvršeno je anketiranje među učenicima JU Gimnazije Živinice, o tome šta misle o usmenim i pismenim provjerama znanja.

Nakon analize podataka, statistički podaci su sljedeći:

1. Da li nastavnik realnije, objektivnije i pravednije ocjenjuje vaše znanje usmenim ili pismenim putem?

Iz rezultata ankete koju su proveli učenici, većina njih (79%) smatra da nastavnik pisanu provjeru znanja ocjenjuje pravednije, čime je potvrđena hipoteza PH2. Učenici su svoje mišljenje obrazložili činjenicom da pri pismenoj provjeri znanja dobiju test sa različitim pitanjima, ali iste težine, istim kriterijumom i jasno je definisano koliko bodova je potrebno da bi se dobila prolazna ocjena, kao i za ostale ocjene. Osim toga, učenici smatraju da su nastavnici puno objektivniji u ocjenjivanju pismenih provjera znanja. Manji broj učenika (21%) se izjasnilo da nastavnik pravednije ocjenjuje provjeru znanja usmenim putem. Razlog za ovakvo mišljenje je taj što učenici smatraju da kada odgovaraju usmeno, ne mogu prepisivati, a istovremeno se vidi koliko je učenik zaista naučio i koliko dobro vlada gradivom. Ovo mišljenje se može razumjeti iz ugla činjenice da usmeno odgovaranje može pružiti bolju sliku o tome koliko je učenik stvarno shvatio gradivo i koliko dobro vlada izražavanjem. Međutim, s druge strane, postoje situacije kada se učenici osjećaju nervozno, pa čak i pod stresom, zbog čega im se može dogoditi da ne pokažu svoje puno znanje. U svakom slučaju, bez obzira na to koji način ocjenjivanja se primjenjuje, bitno je da nastavnici budu pravedni, objektivni i da primjene iste kriterijume u ocjenjivanju svih učenika. Također, bitno je da učenici dobiju priliku da se na oba načina provjeri njihovo znanje, kako bi imali priliku da pokažu svoje puno znanje na najbolji mogući način.

2. Kada biste mogli, da li biste zabranili usmeni način ispitivanja ili pisanu provjeru znanja? Obrazložite!

Rezultati ankete koju su proveli učenici pokazuju da većina učenika (68%) smatra da se usmena ispitivanja ne bi trebala provoditi u daljoj nastavi, što potvrđuje hipotezu PH1, da učenici preferiraju pismenu provjeru znanja. Razlozi za ovo mišljenje mogu biti različiti, a neki od njih su nervoza i stres koji se javljaju kod učenika prilikom usmenih ispitivanja, kao i činjenica da usmeno ispitivanje može biti pristrasno i nepravedno. Manji broj učenika (10%) smatra da bi se pisane provjere znanja trebale ukinuti. Razlozi za ovakvo mišljenje nisu navedeni, ali bi se mogli odnositi na činjenicu da se neki učenici ne snalaze dobro pri pisanju ili da imaju problema s rukopisom. Samo 1% učenika smatra da bi trebalo ukinuti i usmene i pismene provjere. Razlozi za ovakvo mišljenje nisu navedeni, ali bi se mogli odnositi na činjenicu da neki učenici ne vole nikakvu vrstu provjere znanja ili da imaju negativno iskustvo s njima. Manji broj učenika (21%) smatra da bi se trebale provoditi i usmene i pismene provjere znanja. Razlozi za ovakvo mišljenje su vjerovatno vezani za činjenicu da se kroz kombinaciju različitih načina provjere znanja može dobiti bolji uvid u to koliko učenici zaista poznaju gradivo i koliko dobro vladaju materijom. S obzirom na ove različite stavove, može se zaključiti da bi trebalo nastaviti koristiti različite načine provjere znanja kako bi se omogućilo učenicima da pokažu svoje znanje na najbolji mogući način. Međutim, nastavnici bi trebali uzeti u obzir mišljenje učenika i prilagoditi svoje metode i tehnike provjere znanja kako bi bili pravedni, objektivni i kako bi se osiguralo da svi učenici imaju jednaku priliku za uspjeh.

Oni učenici koji smatraju da se usmena provjera znanja ne treba provoditi svoj odabir obrazlažu na sljedeći način:

- Usmena ispitivanja su preduga
- Teže se skoncentrisati na odgovor
- Malo vremena da bi razmislili o odgovoru
- Nastavnik je subjektivan prema pojedinim učenicima

Oni učenici koji smatraju da se pismena provjera znanja ne treba provoditi već samo usmena provjera znanja, svoj odabir obrazlažu na sljedeći način:

- Učenici mogu lahko prepisati na pismenoj provjeri znanja, ali se kroz usmenu provjeru znanja bolje vidi koliko učenik uistinu zna.
- Učenici navode da kroz usmenu provjeru znanja uče i nastavnik i učenik, kroz interakciju i razmjenu informacija.

Učenici koji bi ukinuli i pismenu i usmenu provjeru znanja, svoj odabir obrazlažu time da im ispitivanja stvaraju dodatni i nepotrebni stress, posebno nenajavljene provjere znanja i smatraju kako bi nastavni plan i program trebalo usmjeriti na ono što im treba u životu jer učenici uče puno nepotrebnih činjenica napamet.

Učenici koji su se izjasnili da i usmene i pismene provjere znanja imaju svoju vrijednost i prednosti navode sledeće:

- putem usmene provjere znanja postajemo bolji oratori, spremni su izraziti svoje mišljenje i kritiku, napraviti međupredmetnu korelaciju, povezati znanje iz svih predmeta, pobijediti strah od javnog nastupa itd.

- uz pomoć standardiziranih testova može se temeljno provjeriti znanje, ali da se kazne oni učenici koji prepisuju jer za prepisano znanje i naučeno znanje ocjena ne može biti ista.

Iz ove ankete se jasno vidi kako učenici gledaju na pravednost ocjenjivanja, pronalaze propuste u pisanoj i usmenoj provjeri znanja.

ZAKLJUČAK

Česte su među učenicima polemike oko toga koliko se pismenih može pisati u toku dana, odnosno koliko puta usmeno odgovarati. Takva usmena ispitivanja nastavnici ne moraju najavljivati, a u pravilu, ne smiju trajati duže od 10 minuta niti kraće od pet minuta. Prema Pravilniku, učenik u jednom danu može pisati samo jednu, a u jednoj sedmici najviše dvije pisane provjere, uključujući kontrolne radove i testove. U danu kada radi pisanu provjeru, učenik može biti usmeno provjeravan samo iz jednog nastavnog predmeta, odnosno iz dva nastavna predmeta ako taj dan nema pisanih provjera. Manjak časova fizike, hemije, biologije, u III i IV razredu gimnazije, samo po jedan čas sedmično nastavnicima stvara veliki problem jer za to vrijeme moraju objasniti nastavnu jedinicu, izvesti oglede, uraditi zadatke, testirati učenike i usmeno ispitati. Nastava se nužno svodi na to da se gotovo protrči kroz nastavni plan i program. Dovoljan broj časova bi omogućio da ne uče samo neke osnovne zakone, koncepte, činjenice, nego da, prožimajući na stvaralački način stiču kvalitetna znanja koja se ne zaboravljaju po završetku razreda, da upoznaju šta to prirodne nauke nude, uvide značaj istih za dalje školovanje i primjenu u svakodnevnom životu jer znatno veći broj časova je osnovni uslov za kvalitetnu nastavu.

LITERATURA

- Cindrić, M.; Miljković, D.; Strugar, V. (2010) *Didaktika i kurikulum*. Zagreb: IEP d.o.o.
- Dravinac, N. (1970), *Provjeravanje znanja i ocjenjivanje učenika iz matematike u osnovnim školama*. Zagreb: Zavod za unapređivanje osnovnog obrazovanja.
- Kadum-Bošnjak, S.; Brajković, D. (2007) Praćenje, provjeravanje i ocjenjivanje učenika u nastavi. *Metodički obzori*, 2(2), str. 35-51.
- Kyriacou, C. (1997) *Temeljna nastavna umijeća*. Zagreb: EDUCA
- Penca Palčić, M. (2008) Utjecaj provjeravanja i ocjenjivanja znanja na učenje. *Život i škola*, 19, str. 137-148.
- Poljak, V. (1980) *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga
- Zorić, V. (2008) Provjera i ocjenjivanje znanja učenika u nastavi filozofije u srednjoj školi, *Život i škola*, 20 (2), str. 113-126.
- Bloom, B. S. i sar. (1956) *Taxonomy of Educational Objectives, Handbook I: Cognitive Domain*. New York: David McKay
- Döş, B.; Bay, E.; Aslansoy, C.; Tiryaki, B.; Çetin, N.; Duman, C. (2016) An analysis of teachers' questioning strategies. *Educational research and reviews*, 11(22), str. 2065-2078.
- Repnik, R. (2013). Ustno preverjanje in ocenjevanje znanja v osnovni šoli. v: Posodobitve pouka v osnovni šoli. Fizika. Ljubljana, Zavod RS za šolstvo, str. 16-24.
- Shute, V.J. (2007) Focus on Formative Feedback. *ETS Research Report Series*, 1, i-47.

INFORMACIJE O AUTORICI

Maksuda Muratović

JU Gimnazija Živinice, Živinice

e-mail: maxymuratovic@hotmail.com

Osposobljenost učenika za matematičku pismenost

Mustafa Džafić, Muamera Džafić

SAŽETAK: Kompetencije su znanja, vještine i sposobnosti da se riješe kompleksni zadaci kroz angažovanje psihosocijalnih resursa u određenom kontekstu. Ključne kompetencije su one koje trebaju sve osobe kako bi postigle svoj lični rast i razvoj te koje vode aktivnom građanskom ponašanju, socijalnom uključivanju i zapošljavanju. Evropska unija usvojila je osam glavnih ili ključnih kompetencija cjeloživotnog učenja, a mi smo ovim istraživanjem provjeravali kompetencije učenika za matematičku pismenost.

Ako se nastavnicima pruži mogućnost da se maksimalno razvijaju u polju svoje profesije, stvaramo šansu da inkluzivno obrazovanje postane naša realnost te se time čini prvi korak ka stvaranju društvene zajednice u kojoj su svi članovi ravnopravni i prihvaćeni. Cilj istraživanja je bio da se ispitati osposobljenost učenika osnovne škole za matematičku pismenost. Istraživanje je realizovano u na uzorku od 430 ispitanika, 320 učenika i 110 nastavnika. Dobiveni rezultati istraživanja pokazuju prosječnu osposobljenost učenika za matematičku pismenost.

Ključne riječi: *učenik, nastavnik, nastava, cjeloživotno učenje.*

Student's Competences for Mathematical Literacy

ABSTRACT: Competences are skills, competence and the knowledge to solve complex tasks through the engagement of psychosocial resources in a certain context. Key competencies are those that all people need in order to achieve their personal growth and development and which lead to active civil behavior, social inclusion and employment. The European Union has adopted eight main or key competences of lifelong learning. In this research students' competencies for mathematical literacy have been checked.

If teachers are given the opportunity to develop as much as possible in the field of their profession, there is a possibility for inclusive education to become our reality, thus taking the first step towards creating a social community in which all members are equal and accepted. The aim of the research was to examine the competence of elementary school students for mathematical literacy. The research was carried out on a sample of 430 respondents, 320 students and 110 teachers. The obtained research results show an average student ability for mathematical literacy.

Keywords: *student, teacher, teaching, lifelong learning.*

UVOD

Matematička pismenost obuhvata sposobnost poznavanja matematičkih pojmova i koncepata, uključujući najrelevantnije geometrijske i algebarske teoreme; učenici ih trebaju razviti do razine u kojoj ih mogu prepoznati i primijeniti i u drugim sadržajima nastavnog plana izvan predmeta matematike te u svakodnevnim životnim situacijama. Nacionalne strategije koje su posebno posvećene matematici ili prirodnih nauka nisu česte. Većinom zemlje razvijaju strategije šireg opsega koji uključuje ciljeve iz oba područja predmeta. U mnogim evropskim zemljama cilj tih strategija je podsticanje učenika da nastave s izučavanjem pa čak da odaberu zanimanje na studiju iz područja matematike, prirodnih nauka, tehnologije, u namjeri da se zadovolje potrebe Evropske unije za kvalificiranim osobljem. Matematička pismenost je sposobnost pojedinca da prepozna i razumije ulogu koju matematika ima u svijetu, da donosi dobro utemeljene odluke i primjenjuje matematiku na načine koji odgovaraju potrebama trenutnog i budućeg života tog pojedinca kao konstruktivnog, odgovornog i promišljajućeg građanina. Učenici koriste matematiku

dok istražuju i otkrivaju nove stvari u svakodnevnom životu, a to podrazumijeva:

- matematički rješavati probleme (postavljati pitanja, istraživati i otkrivati različita rješenja zadataka, demonstrirati sposobnost i volju rada na zadacima dok se ne nađe rješenje, razmišljati o različitim rješenjima zadataka i primijeniti matematiku u svakodnevnim situacijama);
- matematički komunicirati (koristiti riječi, brojeve i matematičke simbole za objašnjenje određenih situacija, koristiti slike za objašnjenje pojmova, kao i pisanje o matematici, a ne samo davanje odgovora);
- matematički razmišljati (razmišljati na logičan način, biti u stanju primijeniti sličnost i razlike, donositi odluke na osnovu tih razlika i razmišljati o odnosima između određenih pojmova) (PISA, 2009, str. 24).

Od nastavnika matematike može se očekivati da poboljšaju čitalačke vještine učenika naglašavajući određene jezičke obrasce koji su ključni za razumijevanje matematičkih testova. Razvijanje zadataka koji uključuju više ciljeva ili ishoda učenja koji

prelaze tradicionalne granice predmeta zahtijeva jasnu definiciju svih važnih područja kurikuluma te doprinosi koji svako od tih područja ima za transverzalne kompetencije (Shanahan and Shanahan, 2008., str. 17). Vještine u matematičkoj kompetenciji podrazumijevaju sposobnost apliciranja matematičkim operacijama u svakodnevnom životu.

Indikatori matematičke pismenosti i kompetencija iz područja matematike:

- matematička pismenost je sposobnost korištenja sabiranja, oduzimanja, množenja, dijeljenja, napamet ili pismeno, za rješavanje niza zadataka u svakodnevnim situacijama. Naglasak je više na procesu nego na rezultatu, na aktivnosti nego na znanju, razumijevanju svojstva objekta i relativnog položaja objekta;
- razumiju oblike i slike;
- znaju kako se trodimenzionalni oblici mogu prikazati u dvije dimenzije
- znaju kako nastaju sjene i kako se mogu tumačiti;
- naučna pismenost odnosi se na sposobnost i volju korištenja korpusa znanja i metodologije koji se koriste za objašnjavanje svijeta prirode. (Sentočnik, 2011, str. 3)

Osam ključnih matematičkih kompetencija koje dovode do razvoja matematičke kompetencije:

- mišljenje i zaključivanje: poznavanje vrsta odgovora koje matematika može ponuditi na pitanja npr. „Ima li?“, „Ukoliko ima...?“, „Koliko ima?“, „Kako ću pronaći?“, razumijevanje mogućnosti i ograničenja datih matematičkih koncepata;
- argumentacija: uključuje poznavanje matematičkih dokaza i kako se oni razlikuju od drugog matematičkog promišljanja, praćenje i procjenjivanje niza matematičkih argumenata, definiranje i izražavanje matematičkih argumenata;
- komunikacija: izražavanje ideja vezanih za matematičke sadržaje, razumijevanje tuđih pisanih ili usmenih izjava vezanih za matematičke sadržaje;
- modeliranje: prevođenje realnosti u matematičke strukture, interpretiranje matematičkih modela u terminima realne situacije, rad i validacija matematičkih modela, refleksija, analiziranje i kritika modela i njihovih rezultata, komunikacija o rezultatima modeliranja, praćenje i kontroliranje procesa modeliranja;
- postavljanje i rješavanje problema: identificiranje, formuliranje, postavljanje problema, rješavanje problema na različite načine;
- reprezentacija: kodiranje i dekodiranje, interpretacija i razlikovanje formi, prezentacija matematičkih objekata i situacija, veze između različitih prezentacija, odabir formi prezentacija u skladu sa situacijom i svrhom;
- korištenje simboličkog, formalnog i tehničkog rječnika i operacija: kodiranje i dekodiranje simboličkog i formalnog rječnika, razumijevanje njegove veze s prirodnim jezikom, prevođenje iz prirodnog jezika u simbolički (formalni) jezik, manipuliranje izjavama koje sadrže simbole i

formule, korištenje varijabli, rješavanje jednačina i aritmetičkih operacija;

- korištenje pomoćnih sredstava: poznavanje i korištenje pomoćnih sredstava koja podržavaju matematičke aktivnosti, poznavanje ograničenja tih sredstava. (Niss, 1999)

Prilikom testiranja matematičke pismenosti u nastavi matematike rješavamo probleme iz stvarnog života. Nastava iz matematike bi trebala omogućiti djeci da razvijaju logičko-matematičko promišljanje i sposobnost logičkog objašnjavanja. Matematička kompetencija je pogodna za razvoj kritičkog mišljenja kod djece. Osoba koja želi primjenjivati matematičke operacije u svakodnevnom životu mora ili bi trebala posjedovati osnove matematičke kompetencije koje čine sveukupnu matematičku kompetenciju.

Vještine matematičke pismenosti obuhvataju sposobnost: sabiranja i oduzimanja, množenja i dijeljenja, izračunavanje postotka i omjera, mjernih jedinica i mjerenje da bi se pristupilo rješavanju problema, korištenje matematičkih simbola i formula, dekodiranjem i tumačenjem matematičkog jezika, matematičkog razmišljanja i rezonovanja, matematičko modeliranje, poznavanje i prepoznavanje osnovnih oblika matematičkog prikazivanja poput grafikona, formula i tabelarnih prikaza (PISA, 2009, str. 14).

Uloga nastavnika se svakodnevno mijenja, baš kao i uloga učenika. U tom kontekstu učenik je: istraživač, posmatrač, onaj koji promišlja, mjeri, provjerava i zaključuje. Učenik je subjekt u obrazovnom procesu, a ne korisnik i nijemi posmatrač. Nastavnik više nije predavač, instruktor, nego mentor i evaluator, baš kao što je i učionica istraživački laboratorij. Matematička kompetencija je sposobnost za razvoj i primjenu matematičkog razmišljanja, te bi u nastavi trebalo: smišljeno koristiti razne nastavne metode, djelovati s ciljem olakšavanja učenja i poboljšavanja ishoda učenja, veću pažnju davati očiglednosti i primjenjivosti u nastavi, znati da je nastavni čas kreativna etapa nastavnog procesa, učenika posmatrati kao aktivnog sudionika u nastavi, djelotvorno saradnički učiti, u grupama ili parovima, njegovati vršnjačku edukaciju; iznositi stavove koristeći snagu argumenata, a ne snagu autoriteta i moći, učenici bi trebali pokazivati veći interes za učenje uz upotrebu novih tehnologija jer se na taj način postiže elegancija u rješavanju zadataka, učenike ohrabrivati pohvalama i prijateljski se odnositi prema njima. (Agić, 2011, str. 28)

Matematička kompetencija uključuje sposobnost i spremnost korištenja matematičkih modela razmišljanja (logičko mišljenje i zaključivanje) i prezentacije (formule, modeli, konstrukcije, grafikoni). Matematičke kompetencije podrazumijevaju sposobnost razvijanja i apliciranja matematičkog mišljenja. Znanje iz matematike uključuje znanje brojeva, mjera, formula, matematičkih operacija, prezentacija, razumijevanje matematičkih pojmova i koncepata.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj i karakter istraživanja

Na osnovu predmeta i problema rada jasno je određen cilj. Cilj istraživanja je ispitati koliko su učenici osnovne škole osposobljeni za matematičku pismenost.

Glavna hipoteze istraživanja

S obzirom na prethodno utvrđeni cilj i zadatak istraživanja pošlo se od sljedeće opće hipoteze:

H- Pretpostavlja se da su učenici osnovne škole prosječno osposobljeni za matematičku pismenost.

Ispitanici

Uzorkom istraživanja obuhvaćeni su učenici i nastavnici iz tri grada: Mostar, Jablanica i Konjic. U skladu s formuliranim ciljevima i zadacima te određenjima predmeta rada istraživanje je realizirano na uzorku od 430 ispitanika od čega su 320 ispitanika reprezentativnog uzorka učenici osnovnih škola, a preostali ispitanici nastavnici osnovnih škola.

Instrument

U okvirima prethodno navedenih metoda u toku istraživanja koristili smo i odgovarajuće tehnike istraživanja za prikupljanje pokazatelja procjena učenika o ispitivanim pedagoškim pojavama. U istraživanju su korištene sljedeće tehnike:

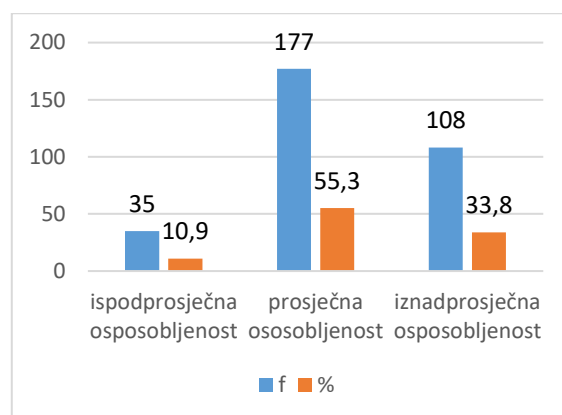
- skaliranje;
- testiranje;
- statističke tehnike obrade prikupljenih podataka.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Vještina i umijeće matematičke pismenosti je sposobnost pojedinca da prepozna i razumije ulogu koju matematika ima u svijetu, da donosi dobro utemeljene odluke i primjenjuje matematiku na načine koji odgovaraju potrebama trenutnog i budućeg života tog pojedinca kao konstruktivnog, odgovornog i promišljajućeg građanina. Nastava iz matematike bi trebala omogućiti djeci da razvijaju logičko-matematičko promišljanje i sposobnost logičkog objašnjavanja. Matematička kompetencija je pogodna za razvoj kritičkog mišljenja kod djece. Osoba koja želi primjenjivati matematičke operacije u svakodnevnom životu mora ili bi trebala posjedovati osnove matematičke kompetencije koje čine sveukupnu matematičku pismenost (Preporuka Evropskog parlamenta i savjeta o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje od 18. XII 2006. godine /2006/96/EC.). Osposobljenost učenika za matematičku pismenost smo provjerili testom osposobljenosti učenika za matematičku pismenost – TPU, koji je konstruisan iz tri dijela.

Tabela 1. Test znanja i umijeća osposobljenosti učenika za matematičku pismenost

Nivo	f	%
ispodprosječna osposobljenost	35	10,9
prosječna osposobljenost	177	55,3
iznadprosječna osposobljenost	108	33,8
Ukupno	320	100

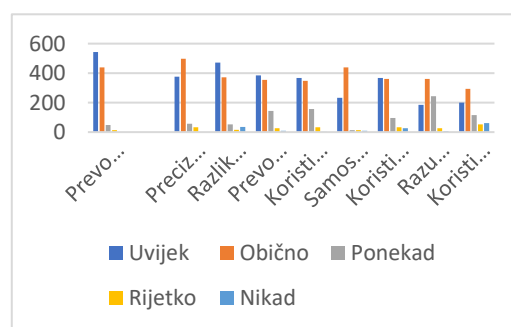

Grafikon 1. Nivo osposobljenosti učenika za matematičku pismenost

Testom znanja i umijeća učenika za matematičku pismenost, htjeli smo provjeriti koliko su učenici osposobljeni za pravilno rješavanje zadataka iz skupova, relacije i razlomaka. Zatim smo provjerili koliko učenici znaju raditi procentne račune, koliko su osposobljeni da rade zadatke logičkog zaključivanja, razlikuju li geometrijske figure od geometrijskih tijela, te koliko znaju primijeniti prethodno naučeno znanje iz matematičke pismenosti.

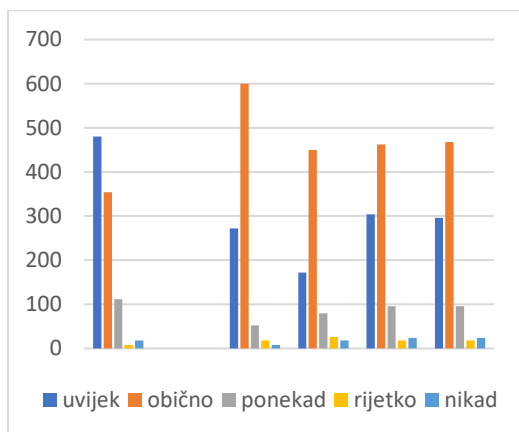
Rezultati testa osposobljenosti učenika za matematičku pismenost predstavljeni u tabeli br. 1. i grafikonu 1. pokazuju da su učenici iskazali različite nivo osposobljenosti, pri čemu ih je najviše iskazalo prosječnu osposobljenost (55,3%), nešto manje iznadprosječnu osposobljenost (33,8%), a najmanje (10,9%) ispodprosječnu osposobljenost za matematičku pismenost.

Uvid u rezultate samoprocjene učenika predstavljen je u tabeli br. 2. Budući da je većina učenika pokazala prosječnu i iznadprosječnu osposobljenost za matematičku pismenost, analizirat ćemo isključivo one tvrdnje koje su njeni najbolji pokazatelji. Sudeći po navedenom, većina učenika uvijek i obično prevodi tekstualne zadatke na matematički jezik, razlikuje geometrijske figure od geometrijskih tijela, zatim uvijek prevodi tekstualne zadatke u jednačine i nejednačine, te koristi kraći način ili olakšice pri računanju, dok preostale vještine obično koristi.

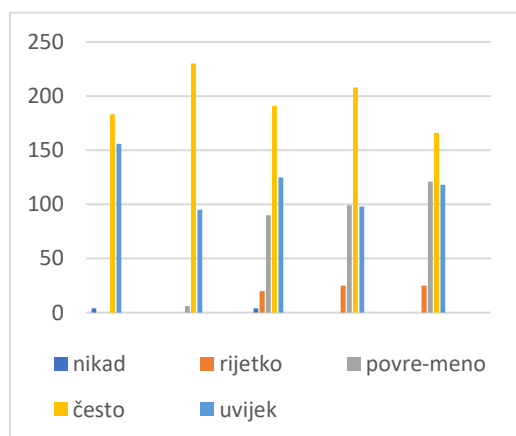
Grafikon 2. Ponderisane vrijednosti rezultata skale procjene vještina ili umijeća matematičke pismenosti učenika

Prema podacima iz grafikona br. 2. većina učenika se izjasnila da je uvijek sposobna za precizno i pravilno formuliranje definicija pojmova, aksioma, teorema i zaključaka, dok se za sve ostale kompetencije smatraju obično sposobnim.

Grafikon 3. Ponderisane vrijednosti rezultata skale uvjerenja ili stavova prema matematičkoj pismenosti učenika

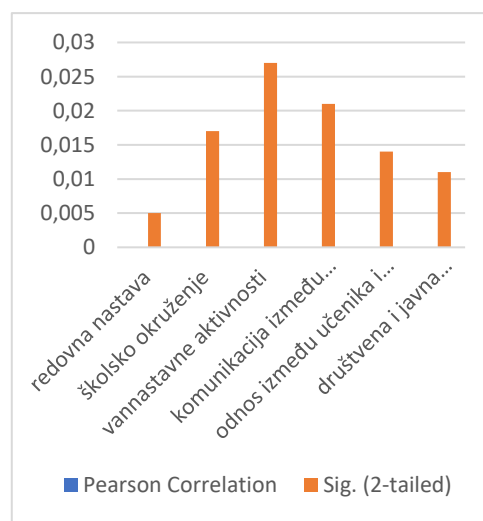
Na osnovu dobivenih rezultata istraživanja možemo konstatovati da je većina učenika osposobljena za matematičku pismenost, odnosno da imaju razvijene vještine i umijeća za: precizno i pravilno formulisanje definicija pojmova, aksioma, teorema i zaključaka, kritičko i samokritičko prihvatanje svojih grešaka, saradnju u procesu učenja, matematičku radoznalost u stjecanju znanja, pružanje pomoći učenicima koji se ne snalaze u radu. Analizom rezultata dobivenih testom znanja i umijeća učenika za matematičku pismenost, analizom nalaza skale samoprocjene vještina ili umijeća učenika za matematičku pismenost, te pokazatelja dobivenih skalom uvjerenja ili stavova prema osposobljenosti učenika za matematičku pismenost, možemo zaključiti da se dobiveni podaci razlikuju, tj. učenici samoprocjenom iskazuju da su oni iznadprosječno osposobljeni za matematičku pismenost, dok rezultati koje smo dobili primjenom testa znanja i umijeća učenika za matematičku pismenost govore da je većina učenika prosječno osposobljena i jedan manji procenat iznadprosječno osposobljeni za matematičku pismenost. Kao što se može vidjeti iz grafikona 1. većina učenika je postigla prosječne rezultate na testu znanja i umijeća učenika u matematičkoj pismenosti (čak njih 177 ili 55,3 %), a jedan manji procenat (33,8 %) je postigao iznadprosječne rezultate na testu znanja i umijeća matematičke pismenosti, dok je iz grafikona 3. vidljivo da su učenici u svojim procjenama iskazali da su oni iznadprosječno osposobljeni za matematičku pismenost.

Grafikon 4. Procjena kompetencije za matematičku pismenost

Distribucija rezultata (grafikon br. 4.) procjene osposobljenosti učenika za cjeloživotno učenje u domeni matematičke pismenosti ukazuje na sljedeće:

- s tvrdnjom da su učenici uvijek i često osposobljeni za sabiranja i oduzimanja, množenja i dijeljenja slaže se 56,8% učenika i 22,1% nastavnika, dok 16,7% učenika i 3,5% nastavnika navedenu osposobljenost smatra povremenom, a 0,9% učenika dijeli mišljenje da su učenici rijetko i nikad osposobljeni za navedene računske operacije;
- slični rezultati su i u okviru aspekta koji se odnosi na izračunavanje postotaka i omjera, mjernih jedinica i mjerenje da bi se pristupilo rješavanju problema, gdje 55,8% učenika i 19,8% nastavnika smatra navedeno učestalim kod učenika, 12,1% i 3% povremenim, dok 6,5% učenika i 2,8% nastavnika smatra da su učenici rijetko i nikad osposobljeni za navedeno;
- 53,9% učenika i 19,5% nastavnika smatra da su učenici uvijek i često osposobljeni za korištenje matematičkih simbola i formula, dekodiranjem i tumačenjem matematičkog jezika, 14,9% učenika i 6% nastavnika smatra navedenu osposobljenost povremenom, dok 5,6% učenika ne dijeli isto mišljenje te smatra da su učenici rijetko ili nikad sposobni za korištenje matematičkih simbola i formula, dekodiranjem i tumačenjem matematičkog jezika;
- osposobljenost za matematičko razmišljanje i rezonovanje, matematičko modeliranje 52,1% učenika i 19% nastavnika smatraju učestalim kod učenika, 17% i 5,8% povremenom osposobljenošću, a 5,1% učenika i 0,7% nastavnika rijetkom ikad prisutnom osposobljenošću kod učenika;
- 46,9% učenika i 19,1% nastavnika smatra da su učenici uvijek i često osposobljeni za prepoznavanje osnovnih matematičkih oblika: grafikona, formula i tabelarnih prikaza, 22,3% učenika i 5,8% nastavnika navedeno smatra povremenom pojavom kod učenika, dok 5,1% učenika i 0,7% nastavnika smatra rijetkom i nikakvom osposobljenošću.

Grafikon 5. Povezanost nastave s osposobljenošću za matematičku pismenost

Uvid u rezultate iz grafikona br. 5. ukazuju da su se razlike u odgovorima učenika i nastavnika o aspektima kompetencije matematičke pismenosti pokazale statistički značajnim na oba nivoa značajnosti u okviru odgovora o osposobljenosti za matematičko razmišljanje i rezonovanje, matematičko modeliranje. Razlike u odgovorima o osposobljenosti za zbrajanja i oduzimanja, množenja i dijeljenja, korištenje matematičkih simbola i formula, dekodiranje i tumačenje matematičkog jezika i prepoznavanje osnovnih matematičkih oblika (grafikona, formula i tabelarnih prikaza) pokazale su se značajnim na 0.05 nivou značajnosti, dok ostale razlike u odgovorima nisu značajne ni na jednom nivou.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Za obrazovanje se s pravom može reći da je ogledalo društvene uključenosti i da koristi prilike i stvara mogućnosti za učenje o različitostima i za upoznavanje ljudske raznolikosti. To je proces stalne nadogradnje i povećanja znanja s ciljem da se usavrše postojeće sposobnosti i steknu nova znanja i kvalifikacije. Očito je da bi se išlo u korak s vremenom potrebno učiti tokom cijelog života. Nužno je stvoriti i prilagoditi inkluzivno okruženje mogućnostima za cjeloživotno učenje za sve učenike, da bi se ostvarilo i omogućilo pomjeranje od preokupiranosti određenom grupom ka fokusiranju na prevazilaženje prepreka u učenju. Uzimajući u obzir osnovni princip inkluzivnog sistema koji predstavlja pružanje jednakih šansi svima, postajemo uvjereni da svako dijete može učiti i da ima korist od obrazovanja, te da ima neotuđivo pravo na obrazovanje.

Budući da je zasnovano na testovima znanja, kao i stavovima i ličnoj procjeni, ovo istraživanje ima karakter snimka stanja svijesti ispitanika različitih karakteristika u određenom vremenskom periodu i kao takvo se treba i posmatrati.

Istraživanje je realizirano na reprezentativnom, relevantnom i pouzdanom kao i namjernom, prigodnom i jednostavnom slučajnom uzorku od 320 učenika i 110 nastavnika.

Na osnovu rezultata empirijskog istraživanja o osposobljenosti učenika za matematičku pismenost došli smo do sljedećih zaključaka:

- postignuti u većoj mjeri prosječni rezultati na testu osposobljenosti za matematičku pismenost upućuju na razvijen nivo znanja i razumijevanja brojeva i mjera, znanja osnovne metode računanja te poznavanje i razumijevanje osnovnih oblika matematičkog prikazivanja.

U skladu s prethodno navedenim možemo prihvatiti postavljenu hipotezu da postoji statistički značajna povezanost između procjene učenika i nastavnika o osposobljenosti učenika za matematičku pismenost, odnosno da su učenici osposobljeni za matematičku pismenost.

LITERATURA

- Agić, H. i dr. (2015). Integracija pristupa baziranog na ključnim kompetencijama i životnim vještinama. Sarajevo: Program zapošljavanja i zadržavanja mladih.
- Mihajlović, T. (2013). Samostalno učenje i obrazovno – vaspitna postignuća. Banja Luka: Filozofski fakultet Banja Luka.
- Niss, M. (1999). Aspect of the Nature and state of educational Studies in Mathematics. Research in mathematics education.
- PISA (2009). A sseesment Frame work, Key compecenties in reading, mathematics and Science. OECD 2009. Recommendation of the European Parliament and of the Council on Key compecentes for lifelong learning. Offical Journal of the European Union.
- Sentočnik, S. (2011). Vzgoja in izobraževanje sve. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

INFORMACIJE O AUTORIMA

Mustafa Džafić

Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru
e-mail: mustafa.dzafic@unmo.ba

Muamera Džafić

JU OŠ „Mustafa Ejubović – Šejh Jujo“ Mostar
e-mail: mmmustafa_3@yahoo.com

Povezanost inkluzivnosti škole i informatičke pismenosti učenika

Mustafa Džafić, Muamera Džafić

SAŽETAK: Inkluzivnost je pitanje društva u cjelini, a ne samo pitanje roditelja, škole i obrazovanja. Sva djeca trebaju dobiti kvalitetno obrazovanje u okviru redovnih škola bez obzira na spol, nacionalni, vjerski ili socioekonomski status. Škole i vrtići trebaju se prilagoditi obrazovnim potrebama djece. Da bismo počeli inkluzivno razmišljati o djeci, moramo umanjiti svakodnevni pritisak na sebe. Uz prihvaćena savremena stajališta inkluzivnog obrazovanja najveću važnost u identifikaciji, individualizaciji, rehabilitaciji i odgojno-obrazovnom procesu imaju nastavnici.

Inkluzivnost osnovne škole odnosi se na cjelokupan odgojno-obrazovni proces, odnosno na obrazovanje sve djece i mladih ljudi bez obzira na razlike. Inkluzivnost pomaže školama da na podsticajan i koristan proces kreiraju što bolje uslove za odgojno-obrazovni proces kojem će doprinijeti svi učesnici vaspitno-obrazovnog procesa: zaposlenici, školske uprave, učenici, roditelji, kao i drugi članovi lokalne zajednice. Inkluzivnost osnovne škole doprinijet će i jednakom uvažavanju svih učenika i zaposlenika, promjeni školske kulture i prakse, smanjivanju prepreka za učenje i učešće, unapređenju škole za sve. Osposobljenost učenika za cjeloživotno učenje zavisi od više faktora, a jedan od njih je i inkluzivnost škole, opremljenost škole, educiranost nastavnika, osposobljenost nastavnika za organizovanje usvajanja znanja i iskustava, jednak pristup svim učenicima. Postoji međuzavisna povezanost čak i neodvojivost između inkluzivnosti škole i osposobljenosti učenika za informatičku pismenost.

Ključne riječi: inkluzivnost, nastavnici, učenici, digitalne kompetencije

The Connection Between School's Inclusiveness and Students' IT literacy

ABSTRACT: Inclusiveness is an issue of the whole society, not only an issue of the parents, the schools and the education. All children should have quality education in regular schools, regardless of gender, nationality, religion and socioeconomic status. Schools and kindergartens should adapt to the children's educational needs. In order to start thinking inclusively about the children we need to reduce the daily pressure on ourselves. Along with the accepted contemporary views of inclusive education, the teacher will have the greatest importance in the identification, the individualization, the rehabilitation and the educational process.

The inclusiveness of the primary school refers to the entire educational process, to the education of all children and young people regardless of differences. Inclusiveness helps schools in a stimulating and useful process to create the best possible conditions for the educational process which will be contributed by all participants in the educational process: employees, school administrators, students, parents, as well as the other members of the local community. The inclusiveness of the primary school will also contribute to the equal respect of all students and employees, the change of the school's culture and practice, the reduction of the obstacles to learning and participating, the improvement of the school for all. The ability of the students for lifelong learning depends on the several factors, and one of them is the inclusiveness of the school, the school's equipment, teachers' education and the ability to organize acquisition of the knowledge and the experiences, the equal access to all students. There is an interdependent or even inseparable connection between the inclusiveness of the school and the ability of students for IT literacy.

Keywords: inclusiveness, teachers, students, digital competences.

UVOD

Individualizacija nastavnog procesa predstavlja pristup koji se zasniva na primjeni provjerenih znanja o učeniku i odnosima koje nastavnik gradi s učenikom i njegovom porodicom kako bi uvažavao raznolikosti unutar razreda i reagirao, odnosno prilagodio nastavni proces kognitivnoj spremnosti, interesovanjima, potrebama, profilu učenja, odnosno potencijalima svakog pojedinog učenika. Individualizacija se temelji na samostalnom radu i učenju učenika te njegovom kontinuiranom praćenju i vrednovanju njegova rada. U individualiziranoj nastavi posebna pažnja se posvećuje svakom učeniku pa učenik napreduje u skladu sa svojim

individualnim sposobnostima i mogućnostima. Nastavnici kontinuirano prate i ocjenjuju rad učenika i na osnovu toga pripremaju zadatke za rad.

Postoji više važnih odrednica za izradu individualnog programa za rad učenika: znanje učenika: testovima, evidentnim listovima i drugim instrumentima utvrđuje se nivo znanja učenika; radne navike: sagledavaju se kontinuiranim praćenjem, ali i ispitivanjem navika, primjenom inventara navika, ček-lista; interesovanja i potrebe: sagledavaju se namjernim i situacionim praćenjem i evidentiranjem, kao i povremenim ispitivanjem skalama, evidencionim listama i testovima interesovanja; sposobnosti učenika: sagledavaju se

opće, specijalne i numeričke sposobnosti, brzina reagiranja i slično; okolnosti i uslovi u kojima učenici rade: važni su uslovi u školi, posebno oni kod kuće (prostorni uslovi, klima za učenje u porodici, stavovi roditelja prema uspjehu učenika i sl. (Vilotijević, 2001, str. 194).

U tradicionalnoj nastavi je pristup svakom učeniku bio jednak, a dominantan je bio frontalni oblik nastave. Individualizacija nastave javlja se kao reakcija na tradicionalnu nastavu. Mnogo je prednosti individualizirane nastave u odnosu na frontalnu: nastavni sadržaji se usklađuju sa individualnim odlikama u razvoju učenika, sa njihovim predznanjima, načinom rada i učenja; učenici se navikavaju i podstiču na samostalan rad i učenje; obezbjeđuje blagovremenu povratnu informaciju čime se omogućuje kontinuirano praćenje i vrednovanje učeničkog rada što motivira na veće napore; rad učenika postaje kreativniji, podstiče na razvoj njihovih mentalnih kapaciteta, svaki učenik napreduje prema svojim mogućnostima i svojim tempom, nastavni rad je optimalno intenziviran jer su potpuno iskorišteni učenički potencijali (Vilotijević, 2001, str. 211).

Individualizacija je pružanje mogućnosti svakom djetetu da napreduje svojim tempom i ritmom te prema sopstvenim interesovanjima. Ona svakom djetetu omogućuje: povećavanje šanse za uspjeh, pretvaranje potencijala u realnost i veću motivaciju, osjećaj uspjeha, osjećaj da je svako dijete jedinstveno i da ne postoje dva jednaka bića na Zemlji.

Individualizirano podučavanje „orkestracija“ sadržaja, aktivnosti i rezultata zasnovana na razlikama u učenicima: interesovanjima (prethodna iskustva), kognitivnoj spremnosti (stepenu razvoja), profilu učenja (stilovi učenja, multipla inteligencija).

Ukoliko uvažavamo interesovanja (sklonosti djeteta) povećavamo motivaciju, omogućavamo djetetu da se usmjerava u one oblasti koje su za njega važne. Prethodnim iskustvima stvaramo vezu sa njihovim životom, djeca imaju osjećaj kompetentnosti – „ja nešto već znam“, mogućnost da uče jedni od drugih, artikuliraju svoja znanja i iskustva i grade ih na poznatom te žele da saznaju još o tome o čemu nešto već znaju.

Kognitivna spremnost: dijete najbolje uči ako je aktivnost prilagođena njegovom razvojnom stadiju – ni preteško ni prelagano, a to podrazumijeva razvojno primjerena nastava.

Digitalna kompetencija se gradi na osnovnim vještinama IT-a. Računar koristimo za pronalaženje određenih sadržaja koje učimo, njihovu pohranu, produkciju, prezentaciju, razmjenu informacija i komunikaciju i učestvovanje u socijalnim mrežama na internetu. Digitalna pismenost sastoji se od sposobnosti pristupa digitalnim medijima i informacijskim tehnologijama da se razumiju i kritički evaluiraju različiti aspekti digitalnih medija i njihovih sadržaja te da se efikasno komunicira u različitim kontekstima (Ala-Mutka, Punie i Redecker, 2008., str. 31). Znanje u digitalnim kompetencijama uključuje poznavanje i razumijevanje prirode, uloge i mogućnosti IT u svakodnevnom životu. Upotreba IT-a u obrazovanju nudi mogućnost za inovacije metoda učenja i poučavanja. Uloga tutora i učitelja mijenja se jer su od učenika odvojeni prostorom i vremenom, učitelji i odgajatelji postaju voditelji,

mentori i posrednici (Tadić, 2015., str. 7). U podsticanju cjeloživotnog učenja za održivi razvoj potrebno je nastavni proces obogatiti novim sadržajima, aktivnijim metodama poučavanja i aktivnostima koje će osposobljavati učenike za djelovanje.

Ta kompetencija obuhvata sposobnost poznavanja osnovnih aplikacija za obradu teksta, kreiranje različitih baza podataka, pohranjivanje podataka, klasifikaciju pohranjenjenih podataka, korištenje interneta te poznavanje opasnosti internet komunikacije.

Indikatori uspješnosti digitalne kompetencije su: poštovanje privatnosti kod korištenja društvenih mreža, poštovanje etičkih načela, prepoznavanje pouzdanosti i valjanosti pridobivenih informacija, upotreba mreža za širenje horizonta (Sentočnik, 2011., str. 4).

Vještine u digitalnoj kompetenciji uključuju i sposobnost korištenja alata kako bi se producirale i prezentirale određene informacije, pretraživale i koristile određene baze podataka. Pozitivan stav kod digitalne kompetencije je samouvjerenost korištenje računara i računarske opreme.

Obučavanje radi sticanja digitalnih kompetencija mora uključivati: čuvanje privatnosti i sigurnosti: kompetentni učenici znaju i pažljivi su pri davanju privatnih podataka; etičko i pravno ispravno korištenje: kompetentni učenici mogu prepoznati oblike zlostavljanja preko interneta te znaju adekvatno reagirati na pokušaje zlostavljanja; kritički stav u pripremanju sadržaja: učenici već u školi trebaju razviti osjećaj koje informacije bi trebali prezentirati i u kojem obliku kako bi povećali svoju mogućnost zaposlenja u budućnosti; poznavanje glavnih računarskih aplikacija, baze podataka; poznavanje mogućnosti koje pruža internet i komuniciranje putem elektronskih medija, razlika između virtualnog i stvarnog života; sposobnost korištenja IT-a kao podrške kritičkom razmišljanju, kreativnosti i inovativnosti u raznim kontekstima (Rychen i Salganik, 2001., str. 18).

Kritički stav u korištenju sadržaja: učenici trebaju biti u stanju da procjene kvalitet sadržaja i kredibilitet osobe koja je postavila sadržaj, kako ne bi preuzimali neke aktivnosti bazirane na nepouzdanim i lošim informacijama (Ala-Mutka, Punie i Redecker, 2008., str. 32).

Gotovo sve evropske zemlje imaju posebnu nacionalnu strategiju vezanu za digitalnu kompetenciju. Te strategije obuhvataju područja poput infrastrukture i širokopojasne veze, ICT sigurnosti i razvoja e-vještina zajedno sa ICT u školama ili mogu biti usmjerene isključivo na ICT u obrazovanju.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj i karakter istraživanja

Na osnovu predmeta i problema rada jasno je određen cilj. Cilj istraživanja je ispitati da li postoji statistički značajna povezanost između recepcije inkluzivnosti škole i informatičke (digitalne) pismenosti učenika.

Glavna hipoteze istraživanja

S obzirom na prethodno utvrđeni cilj i zadatak istraživanja pošlo se od sljedeće opće hipoteze:

H - Pretpostavljamo da postoji statistički značajna povezanost između recepcije inkluzivnosti škole i informatičke (digitalne) pismenosti.

Ispitanici

Uzorkom istraživanja obuhvaćeni su učenici i nastavnici iz tri grada: Mostar, Jablanica i Konjic. U skladu s formuliranim ciljevima i zadacima te određenjima predmeta rada istraživanje je realizirano na uzorku od 430 ispitanika od čega je 320 ispitanika reprezentativnog uzorka učenici osnovnih škola, a preostali ispitanici nastavnici osnovnih škola.

Instrument

U okvirima prethodno navedenih metoda u toku istraživanja koristili smo i odgovarajuće tehnike istraživanja za prikupljanje pokazatelja procjena učenika o ispitivanim pedagoškim pojavama. U istraživanju su korištene sljedeće tehnike:

- skaliranje;
- testiranje;
- statističke tehnike obrade prikupljenih podataka.

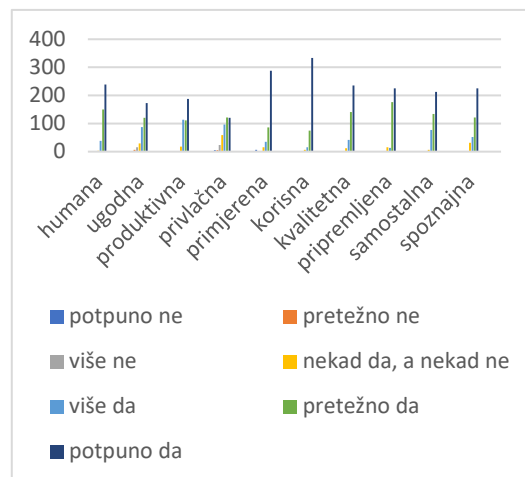
Rezultati istraživanja

Brojni su pedagozi koji su svoja empirijska istraživanja posvetili inkluzivnosti i kvaliteti nastavnog procesa, odnosno njegovom unapređenju. Prema Glasseru, preduslovi kvalitete u nastavi su: razredna sredina mora biti ugodna i poticajna, od učenika treba tražiti da rade isključivo korisno, od učenika se traži da rade najbolje što mogu, od učenika se traži da ocjenjuju i poboljšavaju svoj rad, kvalitetan rad uvijek godi, kvalitetan rad nikad nije destruktivan (Glaser, 1994).

Isti autor postavlja još jedno interesantno poimanje važnosti kvalitete - kvalitetom nazivamo sve što unesemo u naš svijet kvalitete. Sve ono što smatramo važnim, ugodnim, skupljamo i gradimo svijet kvalitete i to je ono što postaje najvažniji dio našeg života. Za većinu nas taj svijet sastoji se od slika (percepcija) koje predstavljaju ono u čemu smo u životu najviše uživali. Najvažnije slike u svijetu kvalitete jesu slike ljudi, poslušat ćemo i vjerovati ljudima koji su dio tog svijeta, jer smo naučili da su dio nečeg zbog čega se osjećamo ugodnim. Većina djece dolazi u školu sa svijetom kvalitete u kojem škola postoji. Kada učenik izbacuje školu iz svijeta kvalitete, može ostati u školi, ali sigurno neće učiti. Kvalitetan nastavnik može postati važna slika u svijetu kvalitete učenika, jer ga uči kako preživjeti, postaje njegov prijatelj, smije se s njim, pruža mu slobodu da uči kako smatra da je najbolje, odnosno zadovoljava učenikove osnovne potrebe. Učenici se neće truditi zbog nastavnika koji nije dio njihovog svijeta kvalitete. Kvalitetna nastava podrazumijeva razvijanje kognitivnih, socijalnih, afektivnih, psihomotoričkih, sposobnosti koji svoje polazište nalaze u poštivanju posebnosti ličnosti svakog učenika, zadovoljavanju njihovih osnovnih potreba. Inkluzivna škola cijelim svojim bićem afirmira kvalitetan nastavni proces. Afirmira interaktivno učenje, zasnovano na stvaralaštvu učenika i nastavnika. Počiva na sumnji i razvoju kritičkog mišljenja.

U istraživanju smo primjenom skale semantičkog diferencijala isitali stepen recepcije škole, tj. zapažanja i doživljaje nastavnika i učenika o kvaliteti svakog

elementa vaspitno-obrazovnog rada, a prije svega o stepenu prihvatanja redovne nastave.

Grafikon br. 1. Procjena učenika i nastavnika o karakteristikama redovne nastave

U semantičkom diferencijalu navedeno je 60 dihotomnih pojmova, od toga 10 pojmova se odnosilo na redovnu nastavu. Učenici su imali zadatak da zaokruže za svaki pojam broj koji odgovara stepenu njihovog opažanja i doživljavanja kvaliteta svakog elementa vaspitno-obrazovnog procesa koji taj pojam opisuje.

Kako bismo provjerili postavljenu hipotezu, nastavnici i učenici imali su zadatak da procijene koliko je redovna nastava humana, ugodna, produktivna, privlačna, primjerena, korisna, kvalitetna, pripremljena, samostalna i spoznajna.

Prema podacima predstavljenim u grafikonu br.1. evidentno je da najveći procenat učenika i nastavnika smatra redovnu nastavu pretežno i potpuno humanom, dok je 2,72% nastavnika opisalo nastavu kao nekad humanu, a nekad nehumanu djelatnost. Rezultati pokazuju da najveći procent učenika i nastavnika smatra redovnu nastavu pretežno i potpuno ugodnom, dok 15,62 % učenika smatra nastavu nekad ugodnu nekad neugodnu, te pretežno i više neugodnom.

Na osnovu predstavljenih rezultata vidljivo je da najveći procenat učenika i nastavnika smatra redovnu nastavu pretežno i potpuno produktivnom, dok 18 ili 5,62 % učenika smatra da je redovna nastava nekad produktivna, a nekad nije produktivna. Nijedan nastavnik obuhvaćen uzorkom nije pokazao kolebljivost u pogledu stepena recepcije o produktivnosti redovne nastave.

Prema dobivenim rezultatima evidentno je da najveći procenat učenika i nastavnika redovnu nastavu recipira više, pretežno i potpuno privlačnom, 18,44% učenika je kolebljivo, dok 33 ili 10,31 % učenika smatra da redovna nastava nije privlačna.

Redovna nastava u inkluzivnoj školi omogućuje učenicima da aktivno i stvaralački razvijaju sposobnosti, vještine, navike, da formiraju realan pogled na svijet, unapređuju kreativnost i sposobnosti samostalnog rješavanja zadatah problema, te učestvovanje svih učesnika vaspitno-obrazovnog rada u nastavnom procesu.

Slični rezultati dobiveni su i u okviru odgovora o nastavi kao primjerenoj djelatnosti. Tako predstavljeni

rezultati pokazuju da najveći procenat učenika i nastavnika redovnu nastavu recepiraju više, pretežno i potpuno primjerenom, manji procenat učenika 4,69 % je kolebljiv po pitanju primjerenosti redovne nastave, dok njih 1,87 % je smatra potpuno neprimjerenom.

Uvid u predstavljene rezultate pokazuje da najveći procenat učenika i svi nastavnici uočavaju i prihvataju redovnu nastavu više, pretežno i potpuno korisnom, dok je kolebljivih učenika samo 2,19%.

Sličan trend slijede i rezultati koji se odnose na nivo recepcije redovne nastave kao kvalitetne djelatnosti. Najveći procenat učenika i svi nastavnici zapažaju i doživljavaju redovnu nastavu potpuno više, pretežno i potpuno kvalitetnom, dok 3,75% učenika je kolebljivih u procjeni kvaliteta redovne nastave.

Rezultati istraživanja pokazuju da najveći procenat učenika i svi nastavnici redovnu nastavu ocjenjuju više, pretežno i potpuno pripremljenom, dok je 5% kolebljivih učenika.

Prezentirani rezultati pokazuju da najveći procenat učenika i svi nastavnici redovnu nastavu smatraju više, pretežno i potpuno samostalnom, a mali procenat učenika njih 1,88% je kolebljivih. Najveći procenat učenika i svi nastavnici redovnu nastavu smatraju više, pretežno i potpuno samospoznajnom, dok je 10 % učenika u kategoriji kolebljivih.

Na osnovu analize istraživanja evidentno je da postoje statistički značajne razlike u procjenama učenika i nastavnika o svim karakteristikama redovne nastave, pri čemu su za karakteristiku korisnosti razlike značajne na 0.05, a za sve ostale karakteristike na 0.01. statističkom nivou značajnosti. Pomenute razlike najevidentije su u okviru odgovora s negativnijim konotacijama, pri čemu nastavnici češće biraju pozitivniji dio karakteristika, odnosno biraju socijalno poželjne odgovore, tj. najvjerojatnije su pristrani u svojim odgovorima. Svi nastavnici veliki procenat učenika koji su bili obuhvaćeni ovim istraživanjem redovnu nastavu percipiraju kao više, pretežno i potpuno humanu, ugodnu, produktivnu, primjerenu, korisnu, kvalitetnu, pripremljenu, samostalnu i privlačnu.

Mali procenat učenika je kolebljiv u svojim procjenama da je redovna nastava humana, ugodna, produktivna, privlačna, primjerena, korisna, pripremljena, samostalna, spoznajna i kvalitetna.

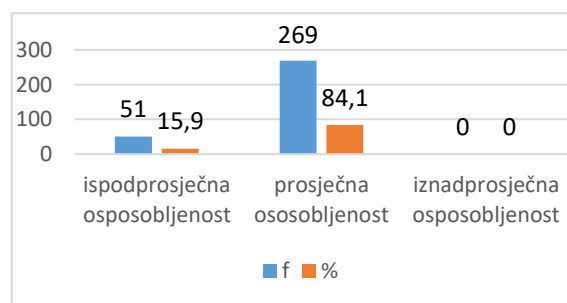
Vještine i umijeća razvijenosti informatičke pismenosti učenika

Digitalna kompetencija se gradi na osnovnim vještinama IT-a. Računar koristimo za pronalaženje određenih sadržaja koje učimo, njihovu pohranu, produkciju, prezentaciju, razmjenu informacija i komunikaciju i učestvovanje u socijalnim mrežama na internetu. Znanje u digitalnim kompetencijama uključuje poznavanje i razumijevanje prirode, uloge i mogućnosti IT-a u svakodnevnom životu. Upotreba IT-a u obrazovanju nudi mogućnost za inovacije metoda učenja i poučavanja. Vještine u digitalnoj kompetenciji uključuju i sposobnost korištenja alata kako bi se producirale i prezentirale određene informacije, pretraživale i koristile određene baze podataka. Pozitivan stav kod digitalne kompetencije je samouvjerenost korištenje računara i računarske opreme (Preporuka Evropskog parlamenta i savjeta o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje od 18. XII 2006.

godine /2006/96/EC.). Osposobljenost učenika za informatičku pismenost smo provjerili testom osposobljenosti učenika za informatičku pismenost – TIPU, koji je konstruisan iz tri dijela (nalazi se u prikazu sadržaja ovog instrumenta na 164. stranici).

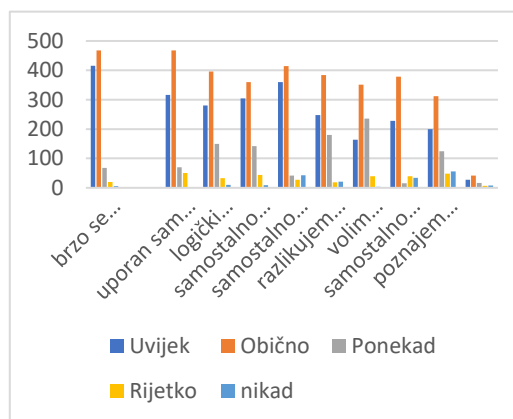
Tabela br. 1 Test znanja i umijeća osposobljenosti učenika za informatičku pismenost

Nivo	f	%
ispodprosječna osposobljenost	51	15,9
prosječna osposobljenost	269	84,1
Iznadprosječna osposobljenost	0	0
Ukupno	320	100,0

Grafikon br. 2. Nivo osposobljenosti učenika za informatičku pismenost

Testom znanja i umijeća učenika za informatičku pismenost, htjeli smo provjeriti koliko su učenici osposobljeni da koriste zvučne ili audio kartice u računaru, da li znaju razlikovati i koristiti različite vrste računarskih programa ili Officea, koliko znaju raditi u programima Microsoft, Word. Zatim znaju li razlike između CD i DVD, koliko znaju koristiti Wlan mrežu.

Grafikon br. 3. Ponderisane vrijednosti rezultata skale procjene vještina ili umijeća razvijenosti informatičke pismenosti učenika

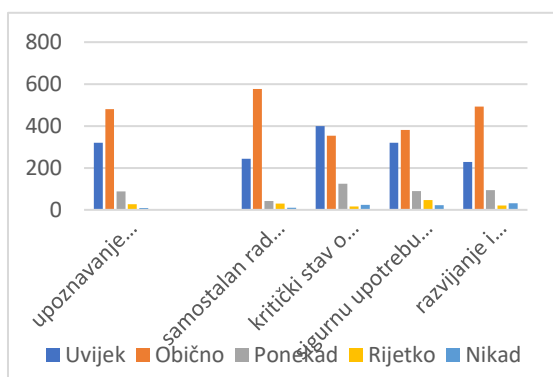
Informatička pismenost koja uključuje sigurno i kritičko korištenje informatičkih tehnologija na poslu, u slobodno vrijeme i u komunikaciji je ključna kompetencija koja je procijenjena kao veoma važna od učenika i nastavnika. Uvid u rezultate iz tabele br. 1. i grafikona br. 2. pokazuje da je najveći procenat učenika (84,1%) iskazao iznadprosječnu informatičku pismenost, dok ih je ostatak (15,9%) u kategoriji ispodprosječne osposobljenosti za informatičku pismenost. Uvid u rezultate istraživanja koji se odnose na stepen prihvaćenosti pojedinih aspekata vještina i

umijeća razvijenosti informatičke pismenosti učenika prikazana je u grafikonu br. 3.

Viši nivo samoprocjene osposobljenosti za informatičku pismenost učenici su iskazali tvrdnjama:

- *brzo se prisjećam usvojenih informacija* (90,38 % učenika uvijek i obično brzo se prisjeća usvojenih informacija; 6,95 % ponekad; a 2,65 % rijetko i nikad);
- *uporan sam u traženju informacija* (86,71 % učenika uvijek i obično su uporni u traženju informacija; 7,74 % ponekad; a 5,53 % rijetko i nikad ne iskazuje upornost u traženju informacija);
- *logički povezujem različite računarske operacije* (77,78 % učenika uvijek i obično logički povezuje različite računarske operacije; 17,26 % ponekad; a samo 4,94% rijetko i nikad logički ne povezuje različite računarske operacije);
- *samostalno pohranjujem podatke* (77,28 % učenika uvijek i obično samostalno pohranjuje podatke; 16,53 % ponekad; a 6,16 % rijetko i nikad ne pohranjuje samostalno podatke).

Niži nivo osposobljenosti učenika za informatičku pismenost iskazan je tvrdnjom „Poznajem većinu računarskih operacija“, pri čemu 69,18 % učenika uvijek i obično poznaje većinu računarskih operacija, 16,75 % ponekad, a 14,04 % rijetko i nikad ne poznaje većinu računarskih operacija. Ovako prezentovani rezultati ukazuju da su se učenici većinom opredijelili za odgovore koji upućuju na obično korištenje navedenih umijeća razvijenosti informatičke pismenosti učenika.

Grafikon br. 4. Ponderisane vrijednosti rezultata skale uvjerenja ili stavova razvijenosti prema informatičkoj pismenosti učenika

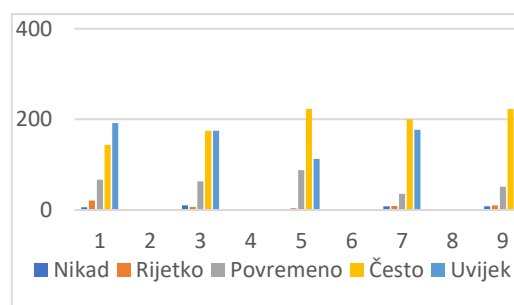
Na osnovu dobivenih rezultata istraživanja možemo konstatovati da učenici procjenjuju da su osposobljeni za informatičku pismenost, odnosno smatraju da imaju razvijene vještine i umijeća za: upoznavanje novih društvenih i kulturnih informacija putem IT, samostalan rad na IT tehnologiji, kritički stav o raspoloživim informacijama, sigurnu upotrebu interneta, razvijanje i proširenje novih vidika znanja, logičko povezivanje različitih računarskih operacija, samostalno pretraživanje, prikupljanje i procesuiranje informacija, samostalno korištenje interneta, razlikovanje stvarnog od imaginarnog.

Prema podacima iz grafikona br. 4. veći broj učenika (na osnovu njihovih samoprocjena) je uvijek sposoban za kritički stav o raspoloživim informacijama, dok se za ostale parametre informatičke pismenosti smatraju obično sposobnim. Analizom rezultata dobivenih testom

znanja i umijeća učenika za informatičku pismenost, analizom nalaza skale samoprocjene vještina ili umijeća učenika za informatičku pismenost, te pokazatelja dobivenih skalom uvjerenja ili stavova prema osposobljenosti učenika za informatičku pismenost, možemo zaključiti da se dobiveni podaci razlikuju, tj. učenici samoprocjenom iskazuju da su oni iznadprosječno osposobljeni za informatičku pismenost, dok rezultati koje smo dobili putem testa znanja i umijeća učenika za informatičku pismenost govore da je većina učenika prosječno osposobljena. Kao što se može vidjeti iz grafikona br. 4. većina učenika je iskazala prosječne rezultate na testu znanja i umijeća učenika za informatičku pismenost, čak njih 269 ili 84,1 % je postiglo prosječne rezultate na testu znanja i umijeća za informatičku pismenost, dok je iz grafikona 3 i 4. vidljivo da su učenici u svojim procjenama iskazali da su oni iznadprosječno osposobljeni za informatičku pismenost.

Samoprocjena ključnih kompetencija cjeloživotnog učenja

Osposobljenost učenika za kompetencije cjeloživotnog učenja ispitali smo skalerom samoprocjene učenika gdje smo ustanovili koliko su učenici procijenili osposobljenost za kompetencije cjeloživotnog učenja (SPU-OUCU); skaler ima 40 stavova. Također, osposobljenost učenika za kompetencije cjeloživotnog učenja ispitali smo skalerom samoprocjene nastavnika koliko su učenici osposobljeni za kompetencije cjeloživotnog učenja (SPN-OUCU); skaler ima 40 stavova. Pojam cjeloživotnog učenja se često zamjenjuje izrazom cjeloživotno obrazovanje, iako ta dva pojma nemaju isto značenje. Dok obrazovanje obuhvata samo organizirano učenje, učenje je širi pojam koji uključuje i nenamjerno, neorganizirano i spontano stjecanje znanja, te se može provoditi cijeli život. Kompetencije se definiraju kao kombinacija znanja, vještina, sposobnosti i stavova. Ključne kompetencije cjeloživotnog učenja su one koje svi pojedinci trebaju za lično ispunjenje i razvoj, aktivno građanstvo, socijalne inkluzije i zapošljavanja (Preporuka Evropskog parlamenta i savjeta o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje od 18. XII 2006. godine /2006/96/EC.).

Grafikon br.5. Procjena digitalne kompetencije

U ovom istraživačkom radu ispitali smo osposobljenost učenika za cjeloživotno učenje, i to: osposobljenost učenika za komunikaciju na maternjem jeziku,

Rezultati procjene osposobljenosti za digitalne kompetencije (grafikon br. 5.) ukazuju na sljedeće:

- 60% učenika i 18,1% nastavnika smatraju da su učenici uvijek i često osposobljeni za pažljivost pri davanju privatnih podataka, zatim 11,2% učenika

- i 4,4% nastavnika smatra navedeni aspekt kompetencije povremenim, a 3,3% učenika i 3% nastavnika smatra da su učenici rijetko i nikad osposobljeni za pažljivost pri davanju privatnih podataka;
- 58,6% učenika i 22,8% nastavnika smatra da su učenici uvijek i često osposobljeni za prepoznavanje oblika zlostavljanja preko interneta, adekvatno reagiranje prema njima, 13,5% učenika i 1,2% nastavnika navedeni aspekt smatraju povremenom pojavom kod učenika, a 2,3% učenika i 1,6% nastavnika smatra da su učenici nikad i rijetko osposobljeni za navedeno;
 - u okviru iskazanih mišljenja o aspektu koji se odnosi na osposobljenost za prepoznavanje glavnih računarskih aplikacija, baze podataka, 56,2% učenika i 21,8% nastavnika smatra navedeno učestalom osposobljenošću učenika, zatim 16,7% učenika i 3,7% nastavnika povremenom, a 1,4% učenika smatra da je taj aspekt kompetencije nikad ili rijetko prisutan kod učenika. Odgovora nastavnika u tim kategorijama nema;
 - 65,5% učenika smatra da su učenici uvijek i često osposobljeni za poznavanje razlike između virtualnog i stvarnog života, 6,5% ih navedeno smatra povremenom pojavom, a 2,4% smatra da su učenici rijetko i nikad osposobljeni za navedeno. Slijedeći tako formulirane rezultate, 22,1% nastavnika je mišljenja da su učenici uvijek i često osposobljeni za navedeni aspekt kompetencije, 1,9% ih smatra povremenom pojavom, a 1,6% ih je iskazalo mišljenje da su učenici rijetko i nikad osposobljeni za poznavanje razlike između virtualnog i stvarnog života;
 - korištenje IT kao podrške kritičkom razmišljanju većina učenika (65,2%) i nastavnika (18,8%) smatra učestalom osposobljenošću kod učenika, 5,1% učenika i 6,7% nastavnika je smatra povremenom, dok 4,2% učenika smatra da su učenici rijetko i nikad osposobljeni za korištenje IT kao podrške kritičkom razmišljanju, a nastavnici nisu iskazali mišljenje u okviru navedene kategorije.

Rezultati predstavljeni u grafikonu br. 5. pokazuju da postoje statistički značajne razlike (značajne na oba nivoa značajnosti) u odgovorima učenika i nastavnika o osposobljenosti učenika za sve aspekte digitalnih kompetencija, osim u okviru aspekta prepoznavanja glavnih računarskih aplikacija, baze podataka, gdje se razlike u odgovorima učenika i nastavnika nisu pokazale statistički značajnim ni na jednom nivou značajnosti. Na osnovu iskazanih mišljenja i dobivenih rezultata istraživanja učenici smatraju da su osposobljeni za prepoznavanje glavnih računarskih aplikacija, baze podataka, dok nastavnici smatraju da učenici nisu osposobljeni za navedeni segment digitalne pismenosti učenika za cjeloživotno učenje.

Povezanost recepcije inkluzivnosti škole i osposobljenosti učenika za informatičku (digitalnu) pismenost

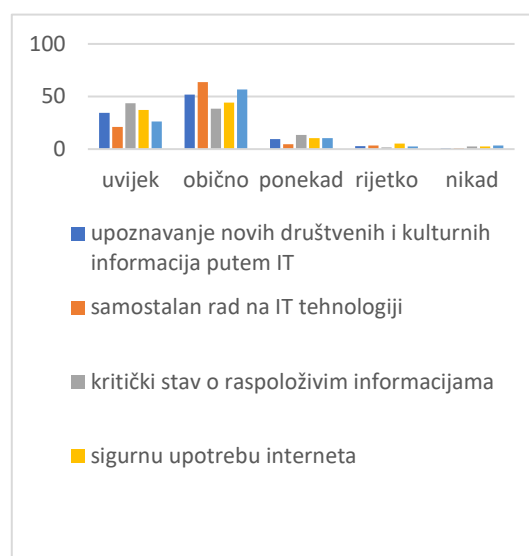
Pismenost čovjeka se u prošlo vrijeme ogledala u samo jednom području, a to je zna li čovjek čitati i pisati ili ne. Danas se pojam pismenosti proširio na više grana

pa tako osim takve pismenosti postoji još i medijska pismenost, računarska i informacijska pismenost. Računarska i informacijska pismenost je u današnje vrijeme vrlo bitna. Danas se teži da se takvo opismenijavanje učenika započinje u što ranijoj dobi školovanja. Rezultati iz tabele br. 2. i grafikona br. 6. nam pokazuju osposobljenost učenika za informatičku pismenost.

Tabela br.2. Osposobljenost učenika za digitalnu kompetenciju

Nivo	f	%
ispodprosječna osposobljenost	51	15,9
prosječna osposobljenost	269	84,1
Iznadprosječna osposobljenost	0	0
Ukupno	320	100,0

Uvid u rezultate iz tabele i grafikona pokazuju da je najveći procenat učenika (84,1%) iskazao iznadprosječnu informatičku pismenost, dok ih je ostatak (15,9%) u kategoriji ispodprosječne osposobljenosti za informatičku pismenost.

Grafikon br.6. Pokazatelj samoprocjene digitalne pismenosti

Analiza rezultata dobivenih skalom samoprocjene vještina ili umijeća učenika za informatičku pismenost, te pokazatelja dobivenih skalom uvjerenja ili stavova prema osposobljenosti učenika za informatičku pismenost, pokazuje da:

- učenici poznaju glavne računarske aplikacije,
- da su učenici osposobljeni za informatičku pismenost,
- poznaju mogućnosti koje im pruža internet,
- učenici imaju visok interes za korištenje IT-a.

Dobiveni rezultati pokazuju da je korelacija između informatičke pismenosti učenika i svih šest aspekata recepcije inkluzivnosti osnovne škole statistički značajna na 0.05 statističkom nivou.

U odnosu na četvrtu podhipotezu empirijskog istraživanja možemo potvrditi da postoji statistički

značajna povezanost između recepcije inkluzivnosti škole i osposobljenosti učenika za informatičku pismenost, odnosno da su učenici u prosjeku osposobljeni za informatičku pismenost.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Imperativ savremenog društva je razvoj otvorenog, inkluzivnog, fleksibilnog i efikasnog sistema obrazovanja i odgoja. Najpotpuniji pristup u ostvarenju osnovnog zadatka odgojno-obrazovnih institucija je odgoj i obrazovanje djece uz spoznaju da postoje različitosti, ali da svi imaju ista prava na dostojanstven život i ostvarenje svojih mogućnosti. Upravo zbog toga je inkluzivno obrazovanje ono koje omogućava djeci da dostignu svoj maksimum. Ako u okvir škola uz inkluziju dodamo i mogućnost i spremnost na cjeloživotno učenje, govorimo o obrazovnom sistemu otvorenom za svu djecu, fokusiranom na individualne potencijale koje djeca donose u školu, s posebnim naglaskom na njihovu mogućnost učestvovanja u svakodnevnom životu škole i lokalne zajednice, kao i uklanjanje fizičkih ili društvenih prepreka u okruženju u kojem žive. Shodno tome, pozitivna strana inkluzije uz cjeloživotno učenje može se posmatrati i iz ugla djece koja se dugoročno razvijaju u skladu sa svojom dobnom skupinom jer im se time omogućava upoznavanje različitosti, navikavanje na "nedostatke" drugačijih, te posmatranje ostale djece kao cjeline koja na svoj način doprinosi društvu.

Budući da je zasnovano na testovima znanja, kao i stavovima i ličnoj procjeni, ovo istraživanje ima karakter snimka stanja svijesti ispitanika različitih karakteristika u određenom vremenskom periodu i kao takvo se treba i posmatrati. To se posebno odnosi na pitanja teritorije na kojoj je realizirano, izabranog uzorka, širine i dubine zahvaćenosti samog fenomena. Također, iz razumljivih razloga u istraživanju se mogao analizirati veliki broj relevantnih aspekata modela nastave, ali ipak su sagledani samo relevantni pokazatelji koji mogu imati vrijednosti kao indikatori postojećeg stanja u određenom vremenskom razdoblju i poslužiti kao osnova za dalja istraživanja koja bi uključila veći broj varijabli različitog karaktera, a nalazi istih još potpunije uputili na ključne tačke i eventualne promjene.

U okviru istraživanja, ispitanicima (učenicima i nastavnicima) je ponuđeno da kroz jedan od upitnika biraju odgovore koji su najbolja refleksija njihovih opažanja i doživljavanja kvaliteta elemenata odgojno-obrazovnog procesa. Rezultati su pokazali da ispitanici u većoj mjeri (učenici i nastavnici) biraju pozitivnije karakteristike, odnosno da u većoj mjeri redovnu nastavu karakteriziraju kao: humanu, ugodnu, produktivnu, privlačnu, primjerenu, korisnu, kvalitetnu, pripremljenu, samostalnu i spoznajnu.

U okviru drugog dijela istraživanja koji se odnosi na nivoe kompetencija, učenici iskazuju prosječnu osposobljenost za kompetenciju informatičke pismenosti učenika.

U skladu s definisanim ciljem i zadacima ovim istraživanjem smo željeli utvrditi inkluzivnost škole, osposobljenost učenika za cjeloživotno učenje, kao i to da li postoji statistički značajna povezanost između inkluzivnosti škole i informatičke pismenosti učenika.

Istraživanje je realizirano na reprezentativnom, relevantnom i pouzdanom kao i namjernom, prigodnom

i jednostavnom slučajnom uzorku od 320 učenika i 110 nastavnika.

Na osnovu rezultata empirijskog istraživanja inkluzivnosti osnovne škole i osposobljenosti učenika za cjeloživotno učenje došli smo do sljedećih zaključaka:

- analiza rezultata upućuje na recepciju redovne nastave kao centralnog i najobimnijeg segmenta odgojno-obrazovnog procesa te pokazuje da postoje razlike u odgovorima učenika i nastavnika o redovnoj nastavi kao humanom, ugodnom, produktivnom, privlačnom, primjerenom, korisnom, kvalitetnom, pripremljenom, samostalnom i spoznajnom odgojno-obrazovnom procesu. Za razliku od učenika koji su iskazali širi dijapazon stavova i mišljenja o navedenom, nastavnici su većinom birali pozitivnije odgovore koji izražavaju stepen intenzivnijeg prihvatanja navedenih obilježja redovne nastave u našim školama.

Rezultati procjene ključnih kompetencija učenika pokazuju da se odgovori učenika i nastavnika statistički značajno razlikuju u većini segmenata ključnih kompetencija. Učenici su iskazali širi dijapazon stavova o ključnim kompetencijama, dok nastavnici u većoj mjeri pozitivnije gledaju na njihove mogućnosti u okviru svih segmenata.

Analiza dobivenih rezultata je pokazala:

- prosječna osposobljenost za informatičku pismenost ogleda se u nivou poznavanja glavnih računarskih aplikacija, poznavanja mogućnosti koje pruža internet, poznavanje potencijala ICT-a, te visok interes za korištenje ICT-a. U odnosu na četvrtu podhipotezu empirijskog istraživanja možemo potvrditi da postoji statistički značajna povezanost između recepcije inkluzivnosti škole i osposobljenosti učenika za informatičku pismenost, odnosno da su učenici osposobljeni za informatičku pismenost.

Na osnovu rezultata empirijskog istraživanja došlo se do zaključaka da postoji statistički značajna povezanost između inkluzivnosti osnovne škole i informatičke pismenosti učenika.

Shodno navedenom, na osnovu dobivenih rezultata potvrđujemo našu glavnu hipotezu da postoji statistički značajna povezanost između inkluzivnosti škole i osposobljenosti učenika za informatičku pismenost.

LITERATURA

- Ala - Mutka, K. Punie, V. i Redecker, C. (2008). *Digital competence for lifelong learning*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Glasser, V. (1993). *Nastavnik u kvalitetnoj školi*. Zagreb: Educa.
- Glasser, W. (1994). *Kvalitetna škola*. Zagreb: Educa.
- Rychen, D.S. i Salganik, L.H. (2001). *Defining and Selecting Key Competencies* Göttingen, Germany: Hogrefe & Huber.
- Sentočnik, S. (2011). *Vzgoja in izobraževanje sve*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Tadić, B. (2015). *Cjeloživotno učenje*. Mostar. Filozofski fakultet.
- Vilotijević, M. (2001). *Didaktika*. Sarajevo: BH Most.

INFORMACIJE O AUTORIMA

Mustafa Džafić

Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

e-mail: mustafa.dzafic@unmo.ba

Muamera Džafić

JU OŠ „Mustafa Ejubović – Šejh Jujo“ Mostar

e-mail: mmmustafa_3@yahoo.com

Teorijske postavke o intelektualnim teškoćama

Armin Osmanović, Jasmin Peco, Amela Džubur

SAŽETAK: U ovom radu predstavljene su teorijske postavke o djeci s intelektualnim teškoćama, kako bi se definisala i razjasnila četiri nivoa intelektualnih teškoća, te njihove specifičnosti i različitosti. Također je stavljen akcenat na etiologiju i prevalencu intelektualnih teškoća i karakteristike djece s intelektualnim teškoćama. Prema DSM-V intelektualna teškoća je hronično stanje koje je karakterisano deficitima općih intelektualnih sposobnosti poput planiranja, apstraktnog mišljenja, učenja na osnovu iskustva, rasuđivanja, i rješavanja problema, oštećenja u intelektualnom funkcionisanju i teškoće adaptivnog funkcionisanja koje je prisutno tokom razvojnog perioda. Na našim područjima djeca s lakšim intelektualnim teškoćama uglavnom nisu identificirana prije polaska u školu, pa ni kasnije. U Bosni i Hercegovini ne postoji jedinstven registar o broju osoba s intelektualnim teškoćama, tako da se ne može pouzdano znati niti broj osoba u odnosu na vrstu i nivo teškoće. Karakteristike djece s intelektualnim teškoćama se odnose na nivo njihovog intelektualnog oštećenja, i povezane su s njihovim količnikom inteligencije.

Ključne riječi: *intelektualna teškoća, etiologija, prevalenca, djeca s intelektualnim teškoćama*

Theoretical Assumptions about Intellectual Disabilities

ABSTRACT: In this paper, theoretical propositions about children with intellectual disabilities are presented, in order to define and clarify the four levels of intellectual disabilities, as well as their specificities and differences. Emphasis is also placed on the etiology and prevalence of intellectual disabilities, and the characteristics of children with intellectual disabilities. According to DSM-V, intellectual disability is a chronic condition characterized by deficits in general intellectual abilities such as planning, abstract thinking, learning based on experience, reasoning, and problem solving, impairments in intellectual functioning and difficulties in adaptive functioning that are present during the developmental period. In our areas, children with mild intellectual disabilities are generally not identified before starting school, and even later. In Bosnia and Herzegovina, there is no single register on the number of people with intellectual disabilities, so it is not possible to reliably know the number of people in relation to the type and level of disability. The characteristics of children with intellectual disabilities relate to the level of their intellectual impairment, and are related to their intelligence quotient.

Keywords: *intellectual disability, etiology, prevalence, children with intellectual disabilities*

UVOD

Osobe s intelektualnim teškoćama su kategorisane prema nivou teškoće koju imaju i uglavnom su ove podjele povezane s rezultatima mjerenja koeficijenta inteligencije, te je potrebno da se prepozna nivo podrške koju ove osobe trebaju u svom životu, važno kao i davanje oznake stepenu oštećenja. To znači da određivanje težine intelektualnih teškoća treba biti bazirano na određivanju usvojenosti adaptivnih vještina (APA, 2013), te se obično djeca prema tome dijele na 4 grupe. U odnosu na koeficijent inteligencije, djecu s intelektualnim teškoćama možemo svrstati u 4 nivoa intelektualnih teškoća, i to: laka, umjereni, teža, i teška. Djeca s umjerenom, težom i teškom intelektualnom teškoćom se znatno ranije identifikuju, u odnosu na djecu s lakom intelektualnom teškoćom koja se tek identifikuju pred polazak u školu. Umjerna, teža, i teška, intelektualna teškoća su dosta izraženije nego laka intelektualna teškoća te zbog toga njihovo prepoznavanje i identifikacija počinje znatno ranije.

DJECA S INTELEKTUALNIM TEŠKOĆAMA

Definiranje intelektualnih teškoća se odnosi na precizno objašnjavanje pojma i uspostavljanje njegovog značenja i granice, što može prouzrokovati značajne posljedice (Schalock i saradnici, 2010). Prilikom definisanja i dijagnosticiranja intelektualnih teškoća u praksi se uglavnom koriste sljedeći dijagnostički i klasifikacijski kriteriji: Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje (DSM-V), Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema (MKB-11) i klasifikacijski sistem podrške – 10. izdanje Američke asocijacije za intelektualne i razvojne teškoće - AAIDD.

Prema DSM-V intelektualna teškoća je hronično stanje koje je karakterizirano deficitima općih mentalnih vještina poput rasuđivanja, rješavanja problema, planiranja, apstraktnog mišljenja, akademskog učenja i učenja na osnovu iskustva, oštećenja u intelektualnom funkcioniranju i teškoće adaptivnog funkcioniranja koje je prisutno tokom razvojnog perioda (APA, 2013). Deficiti rezultiraju teškoćama u nemogućnost ispunjavanja normi lične samostalnosti i socijalne odgovornosti u jednom ili više aspekata svakodnevnog

života, uključujući komunikaciju, socijalnu participaciju, radno funkcioniranje i ličnu neovisnost u kući ili uslovima lokalne zajednice. Slična definicija data je od strane Američke asocijacije za intelektualne i razvojne teškoće i odnosi se na značajna ograničenja u intelektualnom funkcioniranju i adaptivnom ponašanju izražena u konceptualnim, socijalnim i praktičnim adaptivnim vještinama koja nastaju prije 18. godine (Schalock i saradnici, 2010). Intelektualne teškoće se definišu kao stanje zaostalog ili nepotpunog razvoja uma, posebno karakterizirano oštećenjem sposobnosti koje se očituje za vrijeme razvoja, sposobnosti koje pridonose cjelokupnom stepenu razvoja inteligencije, kao npr. mišljenje, govor, motorika i sposobnosti ostvarivanja društvenog kontakta (Kocijan-Hercigonja, 2000) i sistem podrške koji je uglavnom usmjeren na funkcioniranje, adaptivno ponašanje i potrebu za podrškom (AAMR, 2002).

Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema – 11. izdanje definira intelektualnu teškoće kao poremećaj intelektualnog razvoja, kao skupinu etiološki različitih stanja koja su nastala tokom razvojnog perioda, karakterizirana značajno ispodprosječnim intelektualnim funkcioniranjem i adaptivnim ponašanjem, koja su približno dvije ili više standardnih devijacija ispod prosjeka (približno manje od 2.3. percentila), te razlikuje blagi, umjereni, teški, duboki, privremeni i neodređeni poremećaj intelektualnog razvoja (WHO, 2018). Intelektualne teškoće se pojavljuju u ranom djetinjstvu, mada se u nekim slučajevima ne može dijagnostikovati dok dijete nije starije od 5 godina kada su standardizirane mjere razvojnih vještina pouzdanije i validnije (Moeschler i Shevell, 2014), najčešće procjenom tri domena: inteligencije (IQ), adaptivnog ponašanja i sistema podrške dostupne pojedincu (Moeschler i Shevell, 2014). Savremeni pristup definiranju intelektualnih teškoća koji se temelji na određivanju modela i intenziteta podrške, individualno prema karakteristikama svakog pojedinca (Luckasson i saradnici, 1992), nažalost nije u praktičnoj upotrebi u našoj zemlji, što predstavlja dodatne teškoće u dijagnostici i organiziranju podrške djeci s intelektualnim teškoćama u Bosni i Hercegovini.

ETIOLOGIJA INTELEKTUALNIH TEŠKOĆA

Rana identifikacija djece s intelektualnim teškoćama je u većini slučajeva vezana za rani razvojni period, zbog razvojnih kašnjenja i zbog toga što ista predstavljaju istaknuto obilježje većine razvojnih poremećaja (Vissers i saradnici, 2016). Na našim područjima djeca s lakšim intelektualnim teškoćama uglavnom nisu identificirana prije polaska u školu, pa ni kasnije. Ukoliko se radi o djeci s umjerenim ili težim intelektualnim teškoćama, onda se određene pojedinačne dijagnoze postavljaju tokom ranog djetinjstva, ali i tada procjena porodice u cjelini izostaje kao i planiranje i pružanje podrške u cjelini. Intelektualne teškoće nisu uzrokovane jednim uzrokom, nemaju precizan klinički tok i prognozu. Nisu statičan poremećaj, već dinamično stanje varijabilnog kursa koji ovisi o uzroku i dostupnosti podrške od strane društva (Nikolić i Vantić-Tanjić, 2015). Mogu biti uzrokovane traumom, bolešću ili neurološkim problemima. Neki od slučajeva najčešće vezanih za intelektualne teškoće, poput Down sindroma, fetalni alkoholni sindrom, urođena oštećenja i infekcije, dese se

prije rođenja. Drugi se dešavaju nakon ili neposredno nakon rođenja, dok neki slučajevi vezani za intelektualne teškoće koji nastaju u starijoj dobi kod djece uključuju infekcije, traume ili neurološke probleme. Za većinu djece s intelektualnim teškoćama uzrok je nepoznat, tako da etiologija intelektualnih teškoća nije jasna i često predstavlja kombinaciju raznih uzroka: npr. genetskih, hromosomskih, pre/peri i postnatalnih uticaja (Tarabić i Tomac, 2014).

Genetski faktori igraju važnu ulogu, ali genetičke studije su dugo vremena bile komplikovane zbog kliničke i genetske heterogenosti. Nove tehnologije poboljšavaju dijagnostički doprinos u razumijevanju intelektualnih teškoća i korisnost rezultata genetičkih testova za pacijente i uključene porodice (Vissers i saradnici, 2016). Međutim, na našim područjima ovakav način procjene i planiranja podrške porodicama i osobama s intelektualnim teškoćama još uvijek je nedostupan. Schalock i saradnici (2018) faktore intelektualnih teškoća dijele u odnosu na vrstu: (a) biohemijske faktore povezane s biološkim procesima, kao što su genetički poremećaji ili loša prehrana, (b) poremećaji nervnog razvoja ili razvoja mozga, (c) socijalni faktori povezani s društvenim i porodičnim interakcijama, d) faktori ponašanja povezani s potencijalno kauzalnim ponašanjima, kao što su opasne (štetne) aktivnosti ili zlostavljanje, i (e) odgojno-obrazovni faktori koji se odnose na dostupnost podrške za učenje, koje unapređuju intelektualni razvoj i razvoj adaptivnih vještina. Prema istim autorima, faktori rizika u odnosu na vrijeme uključuju: (a) prenatalne faktore, kao što su hromosomski poremećaji, siromaštvo, zloupotreba opojnih sredstava i nedovoljna priprema za roditeljstvo; (b) perinatalni faktori, kao što su povrede prilikom porođaja, nedovoljan pristup prenatalnoj zdravstvenoj zaštiti, odbijanje roditeljske brige ili nedostatak znanja o intervencijama i podršci ili (c) postnatalni faktori, kao što su traumatske povrede mozga, zlostavljanje i zanemarivanje djeteta ili odgođena dijagnoza.

PREVALENCIA INTELEKTUALNIH TEŠKOĆA

Dok različite epidemiološke studije pokazuju značajne razlike unutar prevalencije intelektualnih teškoća u odnosu na korištene modele identifikacije i dijagnostike, načine definisanja i upotrebu terminologije, prevalencija intelektualnih teškoća u odnosu na ukupnu populaciju iznosi 1%-3% (Maulik i saradnici, 2011). Intelektualne teškoće su stigmatizirajuće stanje koje uključuje korištenje velikog broja resursa zdravstvenog sistema, ali većina podataka o izazovima koje ono nosi temelji se na studijama provedenim u razvijenim zemljama (Maulik i saradnici, 2011). Procjene danas upućuju na to da je 250 miliona djece (43%) mlađih od 5 godina, u nedovoljno razvijenim zemljama, u riziku od ugrožavanja razvojnog potencijala. Stoga postoji potreba za unapređenjem multisektorskog kvalitetnog programiranja koji obuhvata zdravlje, prehranu, sigurnost, odgovarajuću njegu i rano učenje (Black i saradnici, 2017). U Bosni i Hercegovini ne postoji jedinstven registar o broju osoba s intelektualnim teškoćama, tako da se ne može pouzdano znati niti broj osoba u odnosu na vrstu i nivo teškoće. Ne postoje pouzdani podaci ni u susjednoj Hrvatskoj. Međutim, prema podacima Registra osoba s invaliditetom, ukupna prevalencija invaliditeta ukazuje na kontinuirani porast u periodu od 2008. do 2012. godine (od 11,0% do 12,1%)

(Benjak i saradnici, 2015). Istraživanja koja procjenjuju prevalencu poremećaja mentalnog zdravlja među osobama s intelektualnim teškoćama pokazuju da 10 % do 40 % osoba zadovoljava kriterij za dijagnozu intelektualna teškoća i poremećaj mentalnog zdravlja. Dulcan i Martini (1999) navode da čak 30 % do 70 % djece s intelektualnim teškoćama imaju psihički poremećaj, što je četiri do pet puta viši postotak od onog kod djece tipičnog razvoja. Mnogi istraživači utvrdili su kako osobe s intelektualnim teškoćama u 30-50 % slučajeva pokazuju probleme ponašanja i/ili imaju psihičke poremećaje. Većina ih smatra da je psihopatologija ista, ali da je simptomatologija kod osoba s intelektualnim teškoćama drugačija u odnosu na osobe bez teškoća, pri čemu upotrebljavaju iste dijagnostičke kriterije (Mamić i Fulgosi, 2014). Autizam i ostali razvojni poremećaji, kao što je poremećaj pažnje i hiperaktivnosti (ADHD), poremećaji u ponašanju i cerebralna paraliza, česti su kod djece s intelektualnim teškoćama (Shea, 2006). Učestalost hiperaktivnih oblika ponašanja kod djece s lakšim intelektualnim teškoćama u našoj sredini se kreće u rasponu od 30% do 40% (Mačesić-Petrović i Žigic, 2009). Analizom učestalosti problema u ponašanju kod djece s intelektualnim teškoćama je utvrđeno da njih 42% ispoljava neki vid problematičnog ponašanja. Dominiraju problemi eksternalizovanog tipa (38%), dok se kod oko 26% djece javljaju teškoće koje pripadaju grupi internalizovanih problema (Brojčin i Glumbić, 2012). Epidemiološka istraživanja pokazuju da poremećaji ponašanja i psihički poremećaji nastaju u čak 30%-60% djece i odraslih s intelektualnim teškoćama (Lavor i Radišić, 2011). Prevalenca poremećaja ličnosti kod osoba s intelektualnim teškoćama javlja se u intervalu od 0.7% do 35% (Torgersen, 2014). Da bi se dali precizniji odgovori, buduća istraživanja bi trebala da koriste poređenje prevalence poremećaja ličnosti kod osoba s intelektualnim teškoćama u odnosu na ukupni uzorak osoba s invaliditetom, kao i poređenja u ukupnoj populaciji.

KARAKTERISTIKE DJECE S INTELKTUALNIM TEŠKOĆAMA

Osobe sa intelektualnim teškoćama su kategorisane prema nivou teškoće koju imaju i uglavnom su ove podjele povezane sa rezultatima mjerenja koeficijenta inteligencije, te je potrebno da se prepozna nivo podrške koju ove osobe trebaju u svom životu, važno kao i davanje oznake stepenu oštećenja. To znači da određivanje težine intelektualnih teškoća treba biti bazirano na određivanju usvojenosti adaptivnih vještina (APA, 2013), te se obično djeca prema tome dijele na 4 grupe. Glumbić (2006) prema stepenu intelektualnih teškoća govori o djeci s lakim, umjerenim, težim i teškim stepenom intelektualnih teškoća. U odnosu na težinu simptoma djeca sa lakšim intelektualnim teškoćama se uglavnom identificiraju s vremenom polaska u školu.

Laka intelektualna teškoća je stanje koje karakteriše značajno ispodprosječno intelektualno funkcioniranje i adaptivno ponašanje, koji su približno dvije do tri standardne devijacije ispod prosjeka (približno 0,1 do 2,3 posto), gdje osobe često imaju teškoće u stjecanju i razumijevanju složenih jezičnih koncepata i akademskih vještina, većina može naučiti temeljne vještine brige o sebi, domaće i praktične aktivnosti, te mogu općenito postići relativno neovisno življenje i zapošljavanje kao

odrasle osobe, ali mogu zahtijevati odgovarajuću podršku (WHO, 2018).

Najveći broj djece s lakšim intelektualnim teškoćama ne pokazuje znakove patologije mozga i pripadaju porodicama s niskim formalnim obrazovanjem i nižim socioekonomskim statusom. Obično usvajaju akademske vještine do nivoa šestog razreda osnovne škole (Tarabić i Tomac, 2014; Zuckerman, 2016), odnosno odgovaraju mentalnoj dobi od 9 do 12 godina (Kocijan-Hercigonja i saradnici, 2000). Dijete smanjenih intelektualnih sposobnosti zamjenjuje slična slova kao što su d i b, te imaju teškoća pri formiranju redosljeda slova i riječi na karticama (Krampač-Gljučić i Marinić, 2007). Vizek Vidović i saradnici (2003) navode da djeca s lakim intelektualnim teškoćama mogu naučiti osnovne vještine čitanja, pisanja i računanja i čine 85-89% ukupnoga broja djece s intelektualnim teškoćama (Zuckerman, 2016).

Karakteristike djece s lakim intelektualnim teškoćama su smanjena sposobnost razumijevanja i upotrebe verbalnih simbola, siromašan rječnik i smetnje u komunikaciji, teže rješavanje matematičkih zadataka zadanih riječima i teško usvajanje računskih operacija, teže usvajanje čitanja i pisanja (mnogo grešaka), sporije napredovanje, slabije tjelesne i motoričke sposobnosti, kao i fina motorika, kratkotrajna pažnja, nerazlikovanje bitnog od nebitnog, brzo i lako zaboravljanje, smanjena kritičnost prema okolini i sebi, loša slika o sebi zbog čestih neuspjeha, slabije zamjećivanje i učenje (Zrilić, 2013). Zuckerman (2016) dalje ovoj listi dodaje sljedeća osnovna obilježja djece s lakom intelektualnom teškoćom: brže se zamaraju i imaju kraću koncentraciju, mnogo bolje razumiju konkretno prikazane sadržaje, imaju svoj individualni tempo rada, nemaju razvijenu apstrakciju i razumiju samo jednostavne sadržaje, prednost daju praktičnim aktivnostima i individualnom radu, motiviraju ih pohvala, blagi dodir, mala nagrada, a demotivira ih vikanje, kritika, kazna, loše raspoloženje učitelja, i pozitivno reaguju na blag i strpljiv pristup. Djeca s umjerenim i težim/teškim intelektualnim teškoćama se otkrivaju i dijagnosticiraju lakše i ranije u odnosu na djecu s lakšim intelektualnim teškoćama i pokazuju vidljiva ograničenja funkcionisanja već vrlo rano u djetinjstvu, zbog loše senzomotoričke koordinacije i značajno usporenog razvoja verbalnih i socijalnih vještina (Tarabić i Tomac, 2014).

Umjerene intelektualne teškoća predstavljaju stanje koje karakteriše značajno ispodprosječno intelektualno funkcioniranje i adaptivno ponašanje, koji su približno tri do četiri standardne devijacije ispod prosjeka (približno 0,003 - 0,1 percentila), gdje su jezik i sposobnost za stjecanje akademskih sposobnosti razlikuju kod ovih osoba, ali općenito su ograničeni na osnovne vještine, gdje neki mogu naučiti osnovne brige o sebi, domaće i praktične aktivnosti, te najčešće ove osobe zahtijevaju znatnu i dosljednu podršku kako bi se postigle neovisno življenje i zapošljavanje kao odrasli (WHO, 2018). Pokazuju značajno zaostajanje u psihomotorici i govoru, izražajnije tepanje i zamuckivanje u govoru (Grčin, 2004). Ona mogu savladati osnovne životne vještine (Vizek Vidović i saradnici, 2003) i osposobljavaju se za vrste poslova koje će moći obavljati u zaštićenim uslovima (Zrilić, 2013). Najčešće ne napreduju u svome uspjehu iznad zahtjeva drugog razreda osnovne škole (Davison i Neale, 2002), te odgovaraju mentalnoj dobi od 4 do 7 godina (Begić, 2011), odnosno 6 do 9 godina

(Kocijan-Hercigonja i saradnici, 2000). Sposobnost za donošenje odluka je ograničeno, te im je uvijek potrebna socijalna i komunikacijska podrška za uspjeh u okruženju u kojem se nalazi (APA, 2013). Prvi alarm za intelektualnu teškoću često zna biti usporen razvoj govora u odnosu na djecu urednog razvoja, te su kod djece s intelektualnim teškoćama, slabije razvijeni emocionalni, socijalni razvoj i područje mišljenja (Todorović i Levandovski, 1986). Ona se razvijaju sporije, sporije usvajaju jezik, sporije se uče brinuti za sebe i sporije ovladavaju akademskim vještinama i možemo ih prepoznati po znakovima kroz šest područja: govor, razumijevanje jezika, igra, motorika, ponašanje, te čitanje i pisanje (Krampač-Gljušić i Marinić, 2007).

Odstupanja u intelektualnom funkcionisanju najčešće se prepoznaju kao teškoće u izvođenju različitih misaonih operacija (naročito generaliziranja i apstrahiranja, analiziranja, povezivanja i zaključivanja, rješavanja problema), što značajno otežava usvajanje apstraktnih sadržaja učenja, te su vrlo često prisutne i teškoće na području percepcije, zapamćivanja i pamćenja, pažnje, govorne recepcije i ekspresije (Zrilić, 2013). Kod učenika s intelektualnim teškoćama, područje percepcije obuhvata niz teškoća koje mogu biti prisutne u prijemu, obradi i interpretaciji perceptivnih podataka, koje otežavaju praćenje nastavnoga procesa, u mogućnostima smetnjama koncentriranoga slušanja, razlikovanja i pamćenja glasova, riječi i govorenih cjelina, što dovodi do netačne govorne reprodukcije, izostavljanja slova pri pisanju, teškoće analize riječi i rečenica, teškoće u učenju teksta napamet, u odgovaranju na usmeno postavljena pitanja i teškoće u pisanju diktata (Bokulić, Cipek i Šimunović-Škunca, 2002). U području motorike postižu značajno slabiji rezultat na motoričkim testovima od vršnjaka (Paver, Teodorović, 1979; prema Teodorović i Levandovski, 1986), te se nazivaju poremećaji razvojne koordinacije (Iveković, 2013), a kada je riječ o težim stupnjevima intelektualnih oštećenja često su prisutne teškoće u funkciji osjetilnih organa. Istraživanja su pokazala da djeca s intelektualnim teškoćama dva puta više pokazuju emocionalne, bihevioralne i socijalne probleme, u odnosu na tipične vršnjake, koji značajno utječu na njihovu socijalnu adaptaciju i integraciju te na kraju utječu i na ostvarivanje razvojnih zadataka poput polaska u školu, zapošljavanja, autonomije i ostvarivanja odnosa i veza (Deb i Bright, 2001; prema Nestler i Goldbeck, 2011). Imaju relativno visok rizik za nastanak psihijatrijskih i bihevioralnih poremećaja koji se pojavljuju u 25-60% ove populacije, a visoka je prevalencija u korelaciji s različitim nepovoljnim biološkim, psihološkim i sociološkim faktorima (Not, 2008).

Kao što istraživanja tvrde, djeca s intelektualnim teškoćama pokazuju veoma visok rizik od nastanka psihijatrijskih i bihevioralnih poremećaja, te bi trebalo raditi na poboljšanju i kvalitetu njihovog društvenog života i obrazovanja, kako bi se spriječio ili bar znatno umanjio nivo nastanka psihijatrijskih i bihevioralnih poremećaja.

ZAKLJUČAK

Djeca s umjerenom, težom i teškom intelektualnom teškoćom se znatno ranije identifikuju, u odnosu na djecu s lakom intelektualnom teškoćom koja se tek identifikuju pred polazak u školu. Umjerna, teža, i teška,

intelektualna teškoća su dosta izraženije nego laka intelektualna teškoća zbog čega njihovo prepoznavanje i identifikacija počinje znatno ranije. Nastanak intelektualnih teškoća znatno je vezan za faktore rizika koji imaju veliki utjecaj u nastanku istih, a možemo ih svrstati u prenatalne (hromosomski poremećaji), perinatalne (povrede prilikom porođaja), i postnatalne (traumatske povrede mozga, zanemarivanje djeteta...). Da bi se dali precizniji odgovori, buduća istraživanja bi trebala da koriste poređenje prevalencije poremećaja ličnosti kod osoba s intelektualnim teškoćama u odnosu na ukupni uzorak osoba s invaliditetom, kao i poređenja u ukupnoj populaciji. Istraživanja su pokazala da djeca s intelektualnim teškoćama pokazuju veoma visok rizik od nastanka psihijatrijskih i bihevioralnih poremećaja, te bi trebalo raditi na poboljšanju i kvaliteti njihovog porodičnog i društvenog života, i obrazovanja kako bi se spriječio ili bar znatno umanjio nivo nastanka psihijatrijskih i bihevioralnih poremećaja.

LITERATURA

- American Psychiatric Association (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders, Washington, DC.
- American Association on Mental Retardation (2002). Mental retardation: definition, classification, and systems of supports, 10th ed. Washington: American Association on Mental Retardation.
- Begić, D. (2011): Psihopatologija, Zagreb, Hrvatska, Medicinska Naklada.
- Benjak T., Škes, M., Štefančić, V., Draušnik, Ž., Vajagić, M. (2015). Analiza šestogodišnjeg kretanja broja osoba s invaliditetom u Hrvatskoj i gradu Zagrebu, 2008-2013. Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja 2015; 2 (51): 96-109.
- Black, M., Walker, S.C., Fernald, L.C.H., Andersen, C.T., DiGirolamo, A.M., Lu, C., McCoy, D., Fink, G., Shawar, Y.R., Shiffman, Y., Devercelli, A.E., Wodon, Q.T., Vargas-Baron, E., Grantham-McGregor, S. (2017). Early childhood development coming of age: science through the life course. The Lancet 2017; 389:77-90.
- Bokulić, Z., Cipek, S., Šimunović-Škunca, M. (2002). Potrebe, motivacija i ponašanje. U Kiš-Glavaš, L., Fulgosi-Masnjak, R. (Ur.), Do prihvaćanja zajedno: integracija djece s posebnim potrebama (str. 31-38). Zagreb: Hrvatska udruga za stručnu pomoć djeci s posebnim potrebama – IDEM
- Brojčin B., Glumbić N (2012). Internalizovani oblici problematičnog ponašanja kod djece sa lakom intelektualnom ometenošću školskog uzrasta. Specijalna edukacija i rehabilitacija 2012: 11:3-20.
- Davison G.C, Neale, J. M. (2002) Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja, Jastrebarsko, Hrvatska, Naklada Slap.
- Dulcan MK, Martini RD. Concise Guide to Child and Adolescents Psychiatry. 2nd edition. London, Washington DC: American Psychiatry Press, 1999.
- Glumbić, N. (2006): Odrasle osobe sa autizmom. Kragujevac: Izdavačka agencija „Grad“, Demo-Press.
- Glumbić, N. (2009). Imitativne sposobnosti dece sa autizmom i težim oblicima intelektualne ometenosti. Beogradska defektološka škola, 3, 139-146.
- Grgin, T. (2004). Edukacijska psihologija, Slap, Jastrebarsko.
- Kocijan-Hercigonja, D. (2000). Mentalna retardacija: biološke osnove, klasifikacija i mentalno zdravstveni problemi. Jastrebarsko, Naklada Slap, 2000

- Iveković, I. (2013.): Utjecaj motoričkog planiranja, koordinacije i sukcesivnih sposobnosti na motorički razvoj i društveno ponašanje djece s teškoćama u razvoju. Hrvat. Športskomed. Vjesn. 28: 99-107.
- Krampač-Grljušić, A., Marinić, I. (2007). Posebno dijete - Priručnik za učitelje u radu s djecom s posebnim obrazovnim potrebama. Osijek: Grafika
- Lavor, D.P., Radišić, N.(2011). Otežana životna prilagodba osoba sa intelektualnim teškoćama i poremećajima u ponašanju. Policija i sigurnost, Vol. 20 No. 4.
- Luckasson, R., Coulter, D. L., Polloway, W. A., Reiss, S., Schalock, R. L., Snell, M. E., Spitalnik, D. M., Stark, J. A. (1992). *Mental retardation: Definition, classification, and systems of supports* (9th ed.). Washington, DC: American Association on Mental Retardation.
- Maulik, P.K., Mascarenhas, M.N., Mathers, C.D., Dua, T., Saxena, S. (2011). Prevalence of intellectual disability: a meta-analysis of population-based studies. *Res Dev Disabil.* 2011; 32(2): 419-36.
- Mačević- Petrović, D., Žigić V. (2009). Ponašanje i emocionalno funkcionisanje dece sa intelektualnom ometenošću. *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji* 2009; 505-521
- Mamić, D., Fulgosi – Masnjak, R. (2014). Psihički poremećaji i socijalna zrelost djece i mladih s poremećajima iz autističnog spektra i djece i mladih s većim intelektualnim poteškoćama, u: *Socijalna psihijatrija*, 42(2014.)1, str. 21 – 32
21. Moeschler, J.B., Shevell, M. (2014). Comprehensive evaluation of the child with intellectual disability or global developmental delays. *Pediatrics* 2014 doi: 10. 1542/peds. 2014-1839
22. Nestler, J., Goldbeck, L. (2011). A pilot study of social competence group training for adolescents with borderline intellectual functioning and emotional and behavioural problems (SCT-ABI). *Journal of Intellectual Disability Research*, 55(2), 231–241.
- Nikolić M., Vantić Tanjić M. (2015). Uvod u intelektualne teškoće, Tuzla, OFF-SET.
- Schalock, R.L., Luckasson, R., Tasse, M.J., Verdugo, M.A. (2018). A Holistic Theoretical Approach to Intellectual Disability: Going Beyond the Four Current Perspectives, *Intellectual and developmental disabilities* 2018; 56 (2): 78-89.
- Tarabić, B.N., Tomac, P. (2014) Intelektualne teškoće- dijagnostika i klasifikacija. *Gyrus* 2014; 3: 130-13
- Teodorović, B., Levanovski, D. (1986): Odnos roditelja prema djetetu s mentalnom retardacijom, Fakultet za defektologiju, Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Tomeny, T. S. (2017). Parenting stress as an indirect pathway to mental health concerns among mothers of children with autism spectrum disorder. *Autism* 21, 907–911.
- Torgesen, S. (2014). Prevalence, sociodemographics and functional impairment *The American Psychiatric Publishing Textbook of personality Disorders* 2014:109-30.
- Vissers, L. E., Gilissen, C., Veltman, J. A. (2016): Genetic studies in intellectual disability and related disorders. *Nat Rev Genet.* Jan;17(1): 9-18.
- Vizek Vidović, V., Rijavec, M., Vlahović – Štetić, V., Miljković, D. (2003). *Psihologija obrazovanja*. Zagreb: IE
- WHO, (2018). *ICD-11: International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems*. WHO, Geneva.
- Zrilić, S. (2013). Djeca s posebnim potrebama u vrtiću i nižim razredima osnovne škole - Priručnik za roditelje, odgojitelje i učitelje. Zadar: Sveučilište u Zadru
- Zukerman Z. (2016). *Summa pedagogica - Inkluzivno obrazovanje učenika s razvojnim teškoćama*. Velika Gorica: Naklada Benedikta

INFORMACIJE O AUTORIMA

Armin Osmanović

Centar za djecu i omladinu sa posebnim potrebama
„Los Rosales“
Južni logor bb, 88000 Mostar

Jasmin Peco

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Nastavnički
fakultet u Mostaru
e-mail: jasmin.peco@unmo.ba

Amela Džubur

Centar za djecu i omladinu sa posebnim potrebama
„Los Rosales“
Južni logor bb, 88000 Mostar

Sociodemografski podaci roditelja djece s intelektualnim i razvojnim teškoćama i roditelja djece tipičnog razvoja u Bosni i Hercegovini

Armin Osmanović

SAŽETAK: U ovom radu prikazani su sociodemografski podaci roditelja djece s intelektualnim i razvojnim teškoćama, u odnosu na geografsku distribuciju roditelja, spol roditelja, hronološka dob roditelja, tipovi obrazovanja roditelja, zanimanja, i mjesečna primanja roditelja. Rezultati su pokazali u odnosu na geografsku distribuciju da smo najveći broj ispitanika imali u Sarajevu, a najmanji u Tešnju. S obzirom na spol roditelja rezultati su pokazali da smo istraživanjem obuhvatili 60% majki i 40% očeva. Što se tiče hronološke dobi roditelja djece s intelektualnim i razvojnim teškoćama, obuhvaćeni su roditelji od 20 do 60 godina. U odnosu na tipove obrazovanja roditelja djece s intelektualnim i razvojnim teškoćama, najviše smo imali roditelja sa završenom stručnom spremom (198), a najmanje sa završenim trećim ciklusom studija (1). Rezultati u odnosu na zanimanje pokazuju da je najveći procenat roditelja zaposlen u zanatstvu, a najmanje u obrazovanju, i znatno velik broj nezaposlenih. U odnosu na mjesečna primanja, zaključeno je da najveći broj roditelja ima mjesečna primanja između 300 i 800 KM, dok najmanji broj roditelja ima primanja preko 1700 KM.

Ključne riječi: *intelektualne i razvojne teškoće, spol, hronološka dob, obrazovanje, zanimanje*

Sociodemographic Data of Parents of Children with Intellectual and Developmental Disabilities and Parents of Children with Typical Development in Bosnia and Herzegovina

ABSTRACT: This paper presents the socio-demographic data of parents of children with intellectual and developmental disabilities, in relation to the geographic distribution of parents, gender of parents, chronological age of parents, types of education of parents, occupations, and monthly income of parents. The results showed that in relation to the geographical distribution, we had the largest number of respondents in Sarajevo and the smallest in Tešnje. Considering the gender of the parents, the results showed that we covered 60% of mothers and 40% of fathers. As for the chronological age of the parents of children with intellectual and developmental disabilities, it covers parents from 20 to 60 years old. In relation to the types of education of the parents of children with intellectual and developmental disabilities, we had the most parents with a completed vocational education (198), and the least with a completed third cycle of studies (1). The results in relation to occupation show that the highest percentage of parents are employed in crafts, and the lowest in education, and a significantly large number of unemployed. In relation to monthly incomes, the largest number of parents have monthly incomes between 300-800 KM, while the smallest number of parents have incomes over 1700 KM.

Keywords: *intellectual and developmental disabilities, gender, chronological age, education, occupation*

UVOD

Samohrane majke, nizak nivo obrazovanja, nezaposlenost i loše psihičko zdravlje su sociodemografski i emocionalni faktori koji su povezani s poremećajem autističnog spektra, jer dovode do visokog nivoa stresa i nižeg nivoa kvalitete života u usporedbi s majkama koje imaju partnere (McAuliffe i saradnici, 2017). Također, do ekonomskih teškoća često dovodi i nezaposlenost majki djece s poremećajem autističnog spektra (Cidav i saradnici, 2012).

Većina studija kvalitete života porodica djece s intelektualnim i razvojnim teškoćama se zasnivaju na utvrđivanju važnih faktora koji utječu na kvalitetu života porodice i načinima njenog poboljšavanja. Schlebusch, Samuels i Dada (2016) su utvrdili povezanost između učestalosti redovnih porodičnih rutina i nivoa porodične

kvalitete života porodica djece s poremećajem autističnog spektra, na način da što je veća učestalost porodičnih rutina, to je i zadovoljstvo kvalitetom života porodice veće.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U istraživanju se primijenilo neprobabilističko uzorkovanje ispitanika, odnosno stratificirani uzorak. Istraživanje je obavljeno u odgojno-obrazovnim ustanovama s roditeljima djece s intelektualnim i razvojnim teškoćama i roditeljima djece tipičnog razvoja koji su predstavljali kontrolni uzorak na području cijele zemlje. Ukupan uzorak je obuhvatio:

- 90 roditelja djece s poremećajima autističnog spektra-PAS

- 90 roditelja djece s lakim intelektualnim teškoćama-LIT
- 90 roditelja djece s umjerenim intelektualnim teškoćama-UIT
- 90 roditelja djece tipičnog razvoja-TR, oba spola (očevi i majke).

Kriteriji za uključivanje u uzorak roditelja djece s intelektualnim i razvojnim teškoćama bili su:

- Dob djeteta od 7 do 16 godina
- Prisustvo simptoma intelektualnih teškoća lakog ili umjerenog nivoa, te poremećaja autističnog spektra
- Pohađanje redovnih odgojno-obrazovnih ili posebnih ustanova
- Zainteresiranost roditelja za učešćem u istraživanju.

Kriteriji za uključivanje u uzorak roditelja djece tipičnog razvoja:

- Dob djeteta od 7 do 16 godina
- Prisustvo karakterističnih obilježja tipičnog razvoja
- Pohađanje redovnih odgojno-obrazovnih ili posebnih ustanova
- Zainteresiranost roditelja za učešćem u istraživanju.

Uzorak ispitanika roditelja je obuhvatio 360 ispitanika, od toga 90 roditelja djece tipičnog razvoja, kao kontrolna grupa, oba spola, s područja Bosne i Hercegovine čija su djeca uključena u istraživanje i 270 roditelja djece s intelektualnim i razvojnim teškoćama, oba spola, s područja Bosne i Hercegovine čija su djeca uključena u istraživanje.

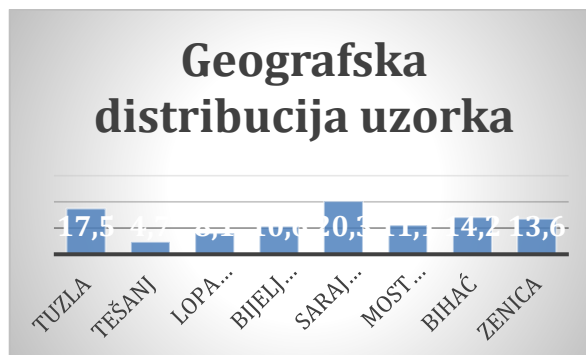
Tokom istraživanja primijenjena su dva mjerna instrumenta prilikom ispitivanja roditelja. Opći podaci o ispitanicima su prikupljeni pomoću Upitnika za roditelje izrađenog u svrhu ovog istraživanja. Za ispitivanje kvalitete života primijenjena Skala kvalitete života porodice (FQOL-The Family Quality of Life Scale; Beach Center on Disability, 2012). Skala kvalitete života porodice (FQOL-The Family Quality of Life Scale; Beach Center on Disability, 2012) sadrži ukupno 25 varijabli koje procjenjuju nivo zadovoljstva ispitanika skalom Likertovog tipa od 1-5. DASS Test (Lovibond i Lovibond, 1995) je skala kojom se procjenjuje nivo depresije, anksioznosti i stresa. DASS se sastoji od 42 tvrdnje koje su podijeljene na tri supskale (depresija, anksioznost, i stres), za svaku supskalu po 14 tvrdnji. Istraživanje je provedeno na području Bosne i Hercegovine, uključujući oba entiteta, u odgojno-obrazovnim ustanovama. U toku eksperimentalnog istraživanja primijenjeni su mjerni instrumenti s ciljem dobijanja rezultata o kvaliteti života roditelja djece s intelektualnim i razvojnim teškoćama i roditelja djece bez teškoća u razvoju. Na početku provođenja istraživanja, ispitanici kao i predstavnici odgojno-obrazovnih ustanova upoznati su sa svrhom, ciljevima i načinom realizacije planirane studije. Upitnik za roditelje, Skalu za ispitivanje kvalitete života, kao i Skalu za procjenu depresije, anksioznosti, i stresa roditelji su samostalno ispunjavali, uz prethodno objašnjenje o anonimnosti, te da će podaci biti korišteni samo u svrhu ovog istraživanja. Za utvrđivanje razlika između dvije i više grupa ispitanika primijenjena je univarijatna analiza varijance (ANOVA) i post hoc Tukey

tets, te t.test. Podaci istraživanja obrađeni su u statističkom paketu SPSS 20. for Windows.

REZULTATI I DISKUSIJA

U grafikonu 1. prikazan je uzorak ispitanika u odnosu na geografsku distribuciju uzorka.

Grafikon 1. Geografska distribucija uzorka

U odnosu na rezultate prikazane možemo uočiti da je najveći procent ispitanika 20,3% bio iz Sarajeva, a najmanji 4,7% iz Tešnja. Inicijalno je podijeljeno oko 500 upitnika, ali s ciljem izjednačavanja uzorka prema sličnim karakteristikama obrađeno je po 90 ispitanika za svaku ciljnu grupu, odnosno ukupno 360 upitnika.

U odnosu na spol roditelja rezultati u Tabeli 1. pokazuju da je istraživanjem obuhvaćen 60% majki i 40% očeva. Od 90 roditelja djece tipičnog razvoja 54,4% čine majke, a 45,6% očevi. U odnosu na roditelje djece s intelektualnim teškoćama i razvojnim teškoćama, veći je procenat majki u odnosu na očeve koji su odgovarali na postavljene varijable.

Tabela 1. Spol roditelja

Varijabla	Roditelji djece sa	Muški		Ženski		Ukupno	
		N	%	N	%	N	%
Spol	PAS	32	35,6	58	64,4	90	100
	LIT	39	43,3	51	56,7	90	100
	UIT	32	35,6	58	64,4	90	100
	TR	41	45,6	49	54,4	90	100
		144	40,0	216	60,0	360	100

Rezultati u Tabeli 2. pokazuju da je prosječna dob roditelja djece 41.27 ± 7.39 , dok minimalna dob iznosi 20, a maksimalna 65 godina.

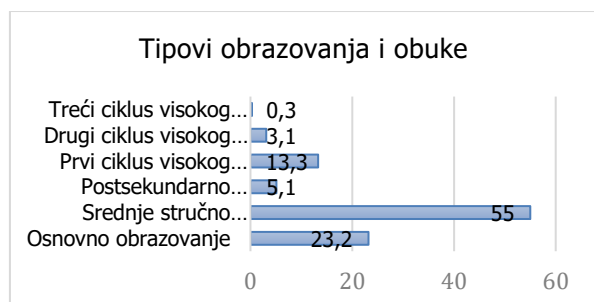
Tabela 2. Dob i kategorija roditelja

Varijabla	Roditelji djece s	AS	SD	MIN	MAK
Dob	PAS	40,15	6,47	26,00	59,00
	LIT	43,35	8,11	20,00	65,00
	UIT	43,07	7,53	30,00	63,00
	TR	38,52	6,26	27,00	57,00
	Ukupno	41,27	7,39	20,00	65,00

Kod roditelja djece s lakom intelektualnom teškoćom zabilježena je najveća prosječna dob roditelja 43.35 ± 8.11 godina s minimalnom koja iznosi 20 godina i maksimalnom od 60 godina.

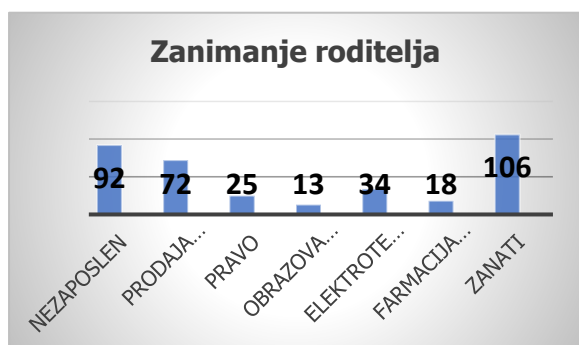
Rezultati u Grafikonu 2. pokazuju u odnosu na tipove obrazovanja i obuke prema osnovama kvalifikacijskog okvira u BiH roditelja djece osnovnoškolske dobi da 13,3% ili 48 ispitanika ima završen prvi ciklus visokog obrazovanja, 55% ili 198 srednje stručno obrazovanje i obuku, 5,1% ili 21 postsekundarno obrazovanje, uključujući majstorske i srodne ispite, dok je 3,1% ili 11 ispitanika sa završenim drugim ciklusom visokog obrazovanja, te 1 ili 0,3% s trećim ciklusom visokog obrazovanja.

Grafikon 2. Tipovi obrazovanja i obuke roditelja

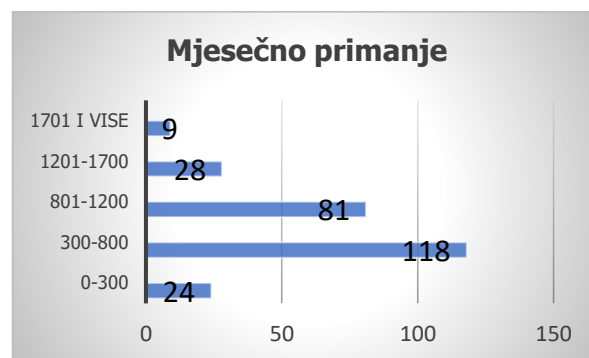
Rezultati u odnosu na zanimanje pokazuju da je najveći procenat roditelja zaposlen u zanatstvu (29.4%), 5% u farmaciji, 20% u sektoru marketinga i prodaje, dok je u obrazovanju zaposleno 3.6% roditelja. Nezaposleno je čak 35.6% roditelja.

Grafikon 3. Zanimanje roditelja

U odnosu na mjesečna primanja, iz Grafikona 4. se može uočiti da najveći procenat roditelja (32.8%) mjesečno ima između 300 i 800 KM, dok najmanji procenat roditelja (2,5%) ima primanja preko 1700 KM.

Grafikon 4. Mjesečna primanja roditelja

ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja je bio utvrditi sociodemografska obilježja roditelja s intelektualnim i razvojnim teškoćama i roditelja djece tipičnog razvoja kao kontrolni uzorak kako bi se utvrdio njihov nivo kvalitete života. Na osnovu dobijenih rezultata možemo zaključiti da najviše imamo roditelja s područja glavnog grada Bosne i Hercegovine. I ono što najviše privlači pažnju u ovom istraživanju velik broj roditelja sa skoro minimalnim primanjima, i znatan broj nezaposlenih (35.6%) roditelja što negativno utječe na kvalitetu života roditelja. U odnosu na ove podatke možemo zaključiti da bi trebalo raditi na poboljšanju kvalitete života roditelja, gledajući nezaposlenost i prosjek mjesečnih primanja roditelja.

LITERATURA

- Cidav, Z., Marcus, S. C., & Mandell, D. S. (2012). Implications of Childhood Autism for Parental Employment and Earnings. *Pediatrics*, 129(4), 617–623.
- McAuliffe, T., Cordier, R., Vaz, S., Thomas, Y., & Falkmer, T. (2017). Quality of Life, Coping Styles, Stress Levels, and Time Use in Mothers of Children with Autism Spectrum Disorders: Comparing Single Versus Coupled Households. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 47(10), 3189–3203.
- Schlebusch, L., Samuels, A.E., Dada, S. (2016). South African families raising children with autism spectrum disorders: Relationship between family routines, cognitive appraisal and family quality of life. *Journal of Intellectual Disability Research* 2016; 60 (5): 412-423.

INFORMACIJE O AUTORU

Armin Osmanović

Centar za djecu i omladinu sa posebnim potrebama
„Los Rosales“
Južni logor bb, 88000 Mostar

Ovisnička supkultura - sociološki kontekst

Šahim Kahrmanović

SAŽETAK: Ovaj rad se bavi sociološkim kontekstom ovisničke supkulture. Ovisnička supkultura ima svoje norme i obrasce ponašanja vezane za nabavku i upotrebu droge. Ona održava i unapređuje sistem svih poslova vezanih za drogu što uključuje regrutovanje novih pojedinaca kako bi se osigurao kontinuitet distribucije. Zato je ovisnička supkultura za ovisnika pouzdano i sigurno okruženje jer on veoma brzo može doći do željenih informacija o nabavci droge, vrstama droge, lokacijama gdje se može drogirati i sl. Životni stil ovisnika se zasniva na neprestanoj potrazi za drogom, a prosocijalne aktivnosti za njega su svedene na minimum. Socijalne interakcije ovisnika su svedene na davanje podrške za nabavku i upotrebu droge, nabavku novca za kupovinu droge često koristeći specifičan sleng i obrasce ponašanja.

Ključne riječi: *ovisnost o drogama, ovisnička supkultura, ovisnički sleng*

Subculture of Addicts - Sociological Context

ABSTRACT: This article deals with sociological context of a drug addict subculture. Subculture of drug addicts has its own norms and patterns of behavior in aspect of obtaining and using of drugs. It reflects and upgrade system of dealing with drugs which include constant recruiting, to ensure continuous distribution. That's why, for drug addict, this subculture is reliable and secure, it also helps in getting information about how and where to get drugs, tips of drugs etc. lifestyle of addict is based on constant pursue of drugs, and social skills are minimized. Social interaction between addicts is based on helping in finding and using drugs, finding ways in getting money etc. In communication they often use slang.

Keywords: *drug addiction, drug addict subculture, drug addict slang*

UVOD

Više decenija stručnjaci pokušavaju da odgonetnu razloge zbog kojih neko konzumira drogu, ali do danas nema zajedničkog koncepta koji ukazuje na razloge nastanka takve pojave. Ono u čemu se slažu teoretičari iz različitih disciplina jeste da je ovisnost o drogama pojava epidemiološkog karaktera. Društveno orijentisani teoretičari imaju stav da presudnu ulogu u razvoju ovisnosti o drogama ima sociokulturološki kontekst u kojem pojedinac živi. Upotreba droga danas je dosta veća i ozbiljnija pojava nego nekad. Njeno konzumiranje se naglo povećalo šezdesetih godina 20. vijeka. Danas postoji veći broj ilegalnih droga na tržištu nego što je to prije bio slučaj. Takvom trendu rasta konzumiranja droge doprinosi i njena popularizacija od strane mas-medija. Ovisnost o drogama predstavlja postepen proces u kojem pojedinci ulaze u začaran životni krug u kojem se pogoršava njihovo stanje, a što je rezultat kontinuiranog uzimanja droge. Takvim, kontinuiranim konzumiranjem droge stvara se ovisnost o njoj, pojavljuju se mentalni poremećaji i opća društvena degradacija. S obzirom na to da su upućeni jedni na druge, pogotovo zbog nabavke i konzumiranja droge, ovisnici su dijelovi razgranate mreže ovisničke supkulture s jasnim pravilima i normama, koja za njih predstavlja sigurno mjesto i utočište. Bitno obilježje ovisničke supkulture jeste ovisnički životni stil, specifičan način razmišljanja i doživljaja kako sebe tako i grupe kojoj ovisnik pripada.

OVISNOST O DROGAMA KAO FENOMEN

Ovisnost o drogama je pojava koja je predmet interesovanja mnogih naučnih disciplina. Farmakološke nauke se bave sastavom droge i njenim utjecajem na raspoloženja, razmišljanja, osjećanja. Medicina traži i poveznice s genetskim pretpostavkama za konzumiranje droge. Medicinska sociologija analizira upotrebu lijekova i droga u medicinske svrhe, za terapije. Kriminalološke studije se bave drogom kao ilegalnom supstancijom i njenim mjestom u narko-kriminalu. Antropolozi se bave upotrebom droga prevashodno u odnosu na kulturološke pretpostavke naroda, plemena i sl. Psihologija se zanima pojedincem, njegovim karakternim crtama i eventualnom vezom s upotrebom droge. Sociolozi koriste nešto drugačiji pristup u objašnjavanju fenomena upotrebe droga i ovisnosti nego što to čine teoretičari i istraživači iz drugih disciplina, poput medicine, biologije, psihologije i sl. Njihova pažnja nije usmjerena na genetske predispozicije ili farmakološke učinke droge, ili na karakterne crte ličnosti kao pretpostavku za ovisnost. Sociologe najviše zanima društveno značenje upotrebe droga, norme i obrasci ponašanja u pogledu njihove zloupotrebe u određenim situacijama kao i o posljedicama koje iz toga mogu proizaći. Prema sociolozima, bitno je istražiti svaki oblik nedopuštenog korištenja droga, jer ona u konačnici najčešće dovode i do same ovisnosti i drugih oblika devijantnosti. Za sociologiju je značajno razmatrati odnos upotrebe droge s različitim socijalnim aktivnostima, procesom

socijalizacije, društvenim interakcijama, kulturom, devijantnošću, društvenim razlikama, članstvom pojedinaca u ovisničkim grupama i supkulturama i sl. Također, sociologija proučava društvene posljedice nastale životom u ovisničkim grupama, društvenu kontrolu u vezi s upotrebom droga i sl. (Bryant and Peck, 2007)

Konzumiranje droga je jedna od najvećih zagonetki za čovjeka. Odgovori na pitanja: zašto su droge ljudima tako privlačne; kako droge utječu na čovjeka; koji oblici tretmana su dostupni i učinkoviti za ovisnika i danas su nepoznanica. Postoji mnogo razloga zbog kojih ljudi uzimaju droge. Neko je uzima da bi se "dobro osjećao", tj. u potrazi za zadovoljstvom. Ljudi drogu uzimaju kako bi se oslobodili stresa, privremeno pobjegli od stvarnosti ili nakratko zaboravili svakodnevne probleme. Droge se koriste za smanjenje napetosti na poslu i relaksaciju. Mlađa populacija drogu najčešće uzima pod pritiskom vršnjaka, kao inicijaciju u društvo. U nekim kulturama se droga i danas upotrebljava kao sredstvo u ritualnim i vjerskim ceremonijama, kako bi se iskusilo onostrano te doživjele mistične spoznaje. Neki pak drogu koriste da bi smanjili ili ublažili simptome nekih bolesti. Problem ovisnosti se ozbiljno manifestuje na zdravlje i sreću pojedinca, njegovu porodicu i društvo u cjelini. Društvene funkcije ovisnika su narušene njegovim zdravstvenim stanjem, gubitkom zaposlenja, društvenom izolacijom i sl. Njegov razvoj kao pojedinca, razvoj i funkcionisanje njegove porodice i najbližih je zaustavljen. Veoma često i šira populacija koja okružuje ovisnika osjeća negativne efekte ovisnosti.

Ono što ovisnost o drogama čini društvenom pojavom je to što se može promatrati kao posljedica društvenih utjecaja i procesa, ali i kao svojevrsan odnos ljudi prema drugim ljudima. Ovisničko ponašanje ima negativne posljedice na društvo i njegova dobra, uslijed čega ga društvo definiše kao nepoželjno. Poznato je da su osobe ovisne o drogama često spremne na brojne kriminalne radnje s ciljem nabavke droge te da je veliki postotak općeg kriminaliteta povezan s konzumiranjem ili stavljanjem u promet opojnih sredstava, što ovisnost također čini društvenom pojavom.

SOCIOLOŠKO RAZUMIJEVANJE POJMOVA KORIŠTENJE DROGA I OVISNOST

Oko svakog pojma kojim se pokušava barem približno definisati termin ovisnosti o drogama postoji dosta teorijskih sporova. Kako zbog same jednostranosti prilikom definisanja, kada se to radi na osnovu jedne naučne discipline, tako i zbog sveopće želje da se pojam ovisnosti što konkretnije definiše, sva nastojanja su usmjerena prema potrazi što valjanijih argumenata, kako bi se dobila što preciznija i jasnija definicija. Procjene su da se godišnje objavi nekoliko hiljada radova koji tematiziraju ovu pojavu u najširem smislu. Sociološki kontekst definisanja ovisnosti o drogama nezaobilazno koristi i tzv. nestručni jezik, odnosno jezik ulice. Pod tim se misli na terminologiju svih onih koji su svakodnevno uključeni u aktivnosti vezane za zloupotrebu droge. Potreba involviranja u ovakav vokabular, tj. sleng kojim govore ovisnici ili trgovci drogom, neophodna je komponenta kako bi se razumio sam svijet ovisničkog životnog stila i ponašanja.

Objašnjenja i tumačenja pojmova zloupotreba droga i rekreativno korištenje droge nam pokazuju nastojanja da se počne sa što praktičnijim razumijevanjem termi-

nologije. Tako se koriste pojmovi kao što su narkomanija, zloupotreba tvari, zloupotreba supstanci, ovisnost o drogama, korištenje droga i sl. Zloupotreba je određena kao mnogo teža faza u odnosu na rekreativno korištenje i prati je konstantna težnja za povećavanjem doza uzimanja što prouzrokuje velike i štetne posljedice na pojedinca i na društvo. U novijoj sociološkoj literaturi se sve više koristi pojam problemi vezani za korištenje droga kojima se definišu obrasci koji stvaraju socijalne, psihološke, fizičke ili pravne probleme osobama koje koriste drogu. (Ritzer, 2007)

Sociološka istraživanja ovisnosti o drogama bazirana su na dva nivoa, makrosociološkom i mikrosociološkim. Na makronivou, sociologija istražuje društva, države, institucije, grupe, kulture, norme, vrijednosti, klase, stratifikaciju, moć i sl. U kontekstu upotrebe droga. S druge strane, sociologija istražuje i pojedinca, tj. njegove međuljudske odnose, društvene mreže, društveno poimanje sebe i sl. Sociologija proučava interakcije i odnose između socijalnog konteksta, tj. makronivoa i individualnog ponašanja tj. mikronivoa.

Zbog terminoloških i jezičkih poteškoća uveden je i pojam ovisnosti o drogama koji predstavlja psihičko, a ponekad i fizičko stanje koje je rezultat interakcije između organizma i droge, a ogleda se u karakterističnom ponašanju i drugim manifestacijama koje za cilj imaju kontinuirano ili periodično uzimanje droge, kako bi se iznova doživjeli psihički efekti, odnosno da bi se izbjeglo stanje nelagode kada droga nije u organizmu. S obzirom na to da svaka droga ima svoje specifičnosti, to nam govori da sve droge nemaju iste psihičke i fizičke posljedice. Svaka droga ima svoj sopstveni, odvojeni tip ovisnosti, npr. ovisnost heroinskog tipa, ovisnost tipa kanabisa i sl.

Ono što sociološke perspektive korištenja i zloupotrebe droge razlikuje od drugih tumačenja jeste društveni kontekst. To je komplikovan proces koji zavisi od mnogih faktora, a najbitnije su društvene okolnosti. U nekim kulturama konzumiranje droga je bilo ili još uvijek jeste dio tradicije i pripisuje im se čak i svetost. S druge strane, npr. heroin i morfij farmakološki nisu mnogo različiti, osim što je čisti heroin nekoliko puta jači od morfija. Samo morfij koji se koristi u medicinske svrhe, jači je i do nekoliko puta od heroina koji se prodaje na ulici jer je razblažen od strane dilera u direktnoj prodaji. Prosječni ovisnik vjerovatno neće ni primijetiti razliku u kompariranim dozama obje droge, dok će laboratorijski stručnjak utvrditi učinke obje supstance. Iako će na prvi pogled obje supstance ostaviti manje-više sličan učinak na ljudsko tijelo, u heroinu nije utvrđena gotovo nikakva medicinska korist, a morfij se smatra veoma značajnim sredstvom u medicini. Sociološka tumačenja pojma droge i njene zloupotrebe idu dalje od zaključaka da postoje određene varijabilne distinkcije i razlike među drogama. Iskustvo konzumiranja droge i njeni efekti zavise od društvene situacije u kojoj se droga uzima. Osobe koje upotrebljavaju različite supstance, nisu puki konzumenti i recipijenti. Veoma je bitno iskustvo uzimanja droge. Sama društva, odnosno ovisničke kulture i supkulture određuju i ta iskustva. Takve društvene grupe određuju koji način korištenja droge je prikladan, ko može uzimati određene supstance, a ko ne, one određuju koje su to društvene situacije odobrene za korištenje droge, a koje ne. Bez obzira na navedeno, svaki od navedenih

parametara će imati utjecaj na osobe koje uzimaju drogu u datoj društvenoj situaciji.

Guerrero ističe da (zlo)upotreba predstavlja bilo koje korištenje supstance, tj. droge ili lijekova iz bilo kojeg drugog razloga osim onog za koje je korištenje supstance izvorno predviđeno ili korištenje na neprihvatljiv način ili korištenje nedozvoljenih količina supstance koja mogu dovesti do značajnih oštećenja i problema (Guerrero, 2005).

Ovisnost je riječ koja potiče od latinskog glagola "addicere", a odnosi se na proces vezivanja za stvari. Danas se pod ovim pojmom podrazumijeva hronična povezanost s drogama. Ovisnost o drogama se definiše kao želja za korištenjem određenih supstanci, bez obzira na štetu koju njihovo uzimanje može izazvati na pojedinca i društvo. (Colligan, 2011)

Kao produkt takvog korištenja droge, javljaju se psihička i fizička komponenta ovisnosti. Da bi uopće postojala ikakva veza između konzumiranja droge i ovisnosti o njoj, potrebno je da su ispunjena najmanje tri preduslova: 1. povećanje tolerancije na uzimanje droge; 2. znakovi fizičke i/ili psihičke ovisnosti; 3. postojanje znakova povlačenja simptoma ovisnosti nakon prestanka uzimanja droge. (Maguire, 2005)

OVISNIK O DROGAMA

Postati ovisnikom o drogama je kompleksan proces i više je nego puko konzumiranje droge i njena zloupotreba. Sociološka objašnjenja ove pojave daju naglasak na nekoliko pojmova koji komplementarno kreiraju jednu precizniju sliku, a to su početničko uzimanje droge, vremensko trajanje upotrebe droge i uloga ovisničkih supkultura.

Ovisničko ponašanje, u sociološkom kontekstu, se uči baš kao i svako drugo ponašanje, posebno zbog povezanosti i komunikacije s drugim ovisnicima. Tokom takvih interakcija individua stiče uvid u obrasce ponašanja koja su ovisnička i koja se prenose kao bilo koja druga ponašanja. U procesu postajanja ovisnikom, osoba prvo uči kako da koristi drogu i kako da prepozna njene učinke. Zatim osoba mora prepoznati motive zbog kojih želi koristiti drogu (znatiželja, ublažavanje bola, bjekstvo od stvarnosti, zadovoljstvo) kako bi bila prihvaćena u grupi. Zatim se uče tehnike uzimanja droge i mjesta gdje je može pronaći. Mnogi u svijet ovisnosti ulaze putem svojih vršnjaka, prijatelja, braćnog druga, porodice i sl. Dostupnost droga na ulici dodatno doprinosi da osoba postane ovisnik.

OVISNIČKA SUPKULTURA

Iako postoje mnoge sličnosti u uzorcima nastanka ovisnosti među ovisnicima, razvoj njenih početnih elemenata razlikuje se od pojedinca do pojedinca. Kada se pokušavaju analizirati razlozi uzimanja droge u pojedinim supkulturama, često se daje privid grupnih sličnosti. Prilikom definisanja supkulture, sociolozi je znaju nazivati i kao "svijet za sebe" ili "svijet u svijetu".

Supkulture i njihova različita obilježja su savremenih diferenciranih industrijskih društava. S obzirom na to da norme proističu iz grupa i grupnih djelovanja, tako se različite vrste normi odnose na različite grupe. Pojedinaac u kontaktu s grupama nalazi različite ishode i očekivanja za ponašanja u odnosu na grupu kojoj

pripada. Nešto što je neprihvatljivo, ili devijantno u jednoj grupi može itekako biti poželjno u drugoj grupi. Takve vrste odstupanja i divergencija, sociološki gledano, nazivamo supkulturnim razlikama. Članovi određenih grupa ponekad dijele skup vrijednosti, značenja, filozofije življenja koja ne dijeli društvo kojem pripadaju. Ovakva razdvajanja, zapravo, predstavljaju pojavu supkulture. Supkultura je kultura unutar kulture, skup vrijednosti, uvjerenja i normi sa sadržajem koji se razlikuje od onih unutar dominantne kulture. Ovakva denicija naglašava da supkulture u isto vrijeme djeluju unutar šire kulture, čiji su sastavni dio, a istodobno su neke norme i značenja svojstvena samo njenim pripadnicima. Supkultura ne djeluje u suprotnosti sa širom kulturom, a za što se koristi prikladniji termin, kontrakultura. (Clinard i Meier, 2008)

Supkulture mogu biti veoma heterogene, različite i velike da se primijeti značajna razlika između većine pripadnika. Ali iz vanjske perspektive, svi su okarakterisani kao posebna supkultura, jer dijele slične obrasce ponašanja. Supkulture kojima zajednička odrednica može biti spol, životna dob, muzičko opredjeljenje, sport pa i ovisnička supkultura, može biti tako velika da zbog raznolikosti unutar nje pripadnici iste i nisu svjesni jedni drugih kao djelatelja zajedničkih vrijednosti. Zbog toga možemo govoriti o vanjskoj i unutrašnjoj percepciji dotične supkulture.

Vanjska percepcija supkulture se odnosi na njen doživljaj izvana, izvan nje same, koja se posmatra sa strane i tako se prate dešavanja i relacije u njoj. Unutrašnja percepcija supkulture se odnosi na posmatranje grupe iz nje same, od strane samih članova i na to kako oni sami doživljavaju sebe i supkulturu kojoj pripadaju. Unutrašnja percepcija supkulture nam govori o svjesnijoj predstavi članova kao posebne grupe. Drogu, na primjer, koriste ovisnici iz različitih dobnih skupina, različitog mjesta stanovanja i sl. Tako i vanjska i unutrašnja percepcija supkulture govore o sličnim obrascima ponašanja samo što je posmatrana iz različitih perspektiva, unutarne i vanjske.

Supkulture svojim pripadnicima stvaraju vidljive i dosljedne obrasce življenja. Kada je u pitanju zloupotreba droge, postoje najmanje dva uporišta, interno i eksterno, koja nam objašnjavaju taj fenomen. U interna uporišta ubrajamo postojanje zajedničkih stavova i uvjerenja među ovisnicima, kompatibilnost s ostalim članovima grupe, utjecaj i pritisak vršnjaka, zajednička filozofija i vrijednosti kada je u pitanju droga, unatoč konvencionalnom stavu društva, zajedničko korištenje droge i sl.

U eksterna uporišta ubrajamo zabrinutost ovisnika zbog zakonskih mjera dok nabavlja drogu ili je pod utjecajem iste, želja za pronalaskom drugih korisnika ili dilera, kao i potvrđivanje sigurnosti dilera (ko je najbolji za snabdijevanje), zaokupljenost oko nabavke teško dostupne droge i nepropuštanje prilike da je uzme, zabrinutost oko mogućnosti da bude uhvaćen dok koristi drogu ili ispoljavanje ovisničkog ponašanja u javnosti, na poslu, školi ili nekom društvenom događaju gdje bi se konzumiranje droge smatralo devijantnim ponašanjem.

Supkulture pokazuju jasne veze s različitim oblicima devijantnosti, gdje spada i ovisnost o drogama. Osoba koja postane ovisnik ne isključuje se iz društvenog života i interakcija. Naprotiv, takve osobe postaju dije-

lom ovisničke supkulture, tvorevine koja često nadilazi mnoge druge oblike društvenog organizovanja. Primarni cilj formiranja ovakvih grupa jeste nabavka droge i njeno konzumiranje.

Ovisnici gotovo uvijek pripadaju ovisničkim grupama, supkulturama. Život ovisnika se zasniva na neprestanoj potrazi za drogom, a prosocijalne aktivnosti za njega su svedene na minimum. Socijalne interakcije ovisnika su svedene na davanje podrške za nabavku i upotrebu droge, nabavku novca za kupovinu droge i sl. Dileri na različite ilegalne načine nabavljaju drogu i već unaprijed organizovanim lancem je distribuiraju uličnim prodavačima koji istu prodaju običnim kupcima. Često su ovisnici sastavni dio te razgranate mreže preprodaje, kako bi osigurali dovoljne količine droge za sebe. Kako se uči kako postati ovisnik, tako se uči i kako postati diler i preprodavač droge. Zarada od prodaje droge nekima može omogućiti lagodniji život i sigurnost posjedovanja droge za ličnu upotrebu. Postati dijelom te supkulture znači proći inicijacije i treninge od strane iskusnijih dilera. Pojedinci moraju izgraditi određene vještine kako bi postali dijelom lanca distribucije. Nekada dileri nisu ovisnici nego im preprodaja droge predstavlja vid finansijske zarade.

Ovisnička supkultura ima svoje norme i obrasce ponašanja vezane za nabavku i upotrebu droge. Ona održava i unapređuje sistem svih poslova vezanih za drogu što uključuje regrutovanje novih pojedinaca kako bi se osigurao kontinuitet distribucije. Zato je ovisnička supkultura za ovisnika pouzdana i sigurna zajednica jer on veoma brzo može doći do željenih informacija o nabavci droge, vrstama droge, lokacijama gdje se može drogirati i sl.

SLENG KAO OBILJEŽJE OVISNIČKE SUPKULTURE

Za ovisničku supkulturu je bitno reći da posjeduje i svoj vlastiti sleng, rječnik samo njoj razumljiv. Njime se služe kada žele razgovarati o drogi, njenoj kupovini ili upotrebi. Stvarne poruke ovakvih razgovora za neovisnika, gotovo uvijek ostaju nepoznanica. Kako dileri, tako i sami ovisnici žive u svijetu u kojem su izgradili sopstvene vrijednosti i norme, stajališta, jezik komuniciranja - sleng. Sleng nam pokazuje pravi kulturni kontekst čitave ovisničke zajednice tj. supkulture. (Clinard i Meier, 2008) Mnoge droge koje se nalaze na ilegalnom tržištu imaju dosta uličnih naziva po kojima su poznate dilerima, konzumentima i stručnjacima. Kao i u drugim supkulturama, tako i u ovisničkoj, zajedničku i prepoznatljivu terminologiju vezanu za drogu i ovisnički stil življenja kreiraju sami pripadnici te supkulture. Razlog stvaranja i razvoja takvog zajedničkog jezika je jednostavan. To je upotreba slenga u tačno određenom kontekstu, kako bi slušalac razumio o čemu se govori. Postojanje jezika razumljivog samo određenoj grupi ljudi i u određenom trenutku, može doprinijeti kredibilitetu samog govornika, ali i pokazati da li u grupi postoji neko ko je nepodoban, špijun i sl. Onaj ko barata jezikom ovisničke supkulture, može izgraditi snažan autoritet među ostalima. S druge strane, razgovor slengom će isključiti druge, tj. neovisnike iz razgovora i razumijevanja prirode komunikacije. Tako će sve što je rečeno za njih ostati nepoznanica, a razgovor o drogi, preprodaji droge i sl. će se moći obavljati neometano i bez ikakve sumnje. Na narko-sceni i ovisničkim grupama danas se koriste stotine i hiljade

riječi u slengu. Neke riječi su općeprihvaćene, a neke se odnose samo na određenu zemlju. Nove riječi se dodaju kada se pojavi nova droga na tržištu ili kada neka stara droga ponovo dobije na popularnosti, odnosno kako bi joj se podigao rejting i imidž. Ovisnička terminologija je veoma raznovrsna, a s druge strane, skoro potpuno nejasna običnom čovjeku. Slengom se mogu prenijeti gotovo svi aspekti droge kao što je njena boja, zemlja porijekla, efekti, izgled, težina, oblik, hemijski sastav, cijena i sl.

ZAKLJUČAK

U radu smo analizirali pojam ovisničke supkulture u društvenom kontekstu. Korištenje droge i ovisnost o njoj pojave su koje su stare vijekovima. Pored velikih individualnih, socijalnih, zdravstvenih i drugih problema koje je njena upotreba izazvala, tolerisanje droga je postalo sastavni dio mnogih kultura i tradicija, te često predstavljalo dio rituala i svakodnevnice, habitusa. Takav životni stil dobio je svoju socijalnu konotaciju, a osobe koje koriste drogu, razvijale su snažan osjećaj pripadnosti s drugim članovima supkulture. Naravno, razlozi stvaranja takve društvene kohezije vezani su gotovo isključivo za drogu i sve uzročno-posljedične procese njene nabavke, distribucije, te čina konzumiranja. Zato je i razumijevanje ovisničke supkulture iz sociološke perspektive veoma bitno u odnosu od druga gledišta i pristupe. Korištenje droga, u sociološkom smislu, naglašava da je itekako važan situacijski kontekst njene upotrebe.

Ovisnici se oslanjaju na ovisničke supkulture koje su povezane s lancem preprodaje droge kako bi osigurali količinu droge za sebe, nabavili novac za njenu kupovinu ili se prikrili od vanjskih utjecaja, posebno problema sa zakonom. Na taj način, ovisnička supkultura obavlja značajne funkcije za ovisnike. Ona izolira ovisnika od prosocijalnih ponašanja, a on na taj način poznaje pretežno druge ovisnike čime učvršćuje uvjerenja da se nastavi s upotrebom droge. Ovisnička supkultura ovisniku nudi osjećaj pripadnosti grupi u kojoj jasno i lakše ostvaruje potrebe za konzumiranjem droga. Život ovisnika je isprepleten mnogim dramatičnim situacijama, često smrtonosnim, što nam govori o samoj ozbiljnosti problema u kojem se on nalazi. Posmatranje ovisničke supkulture sa sociološkog gledišta daje nam detaljan uvid u njen kontekst, vrijednosti i stavove, zatim, filozofiju i obrasce ponašanja koji je čine jedinstvenim životnim stilom i okruženjem.

LITERATURA

- Bruce, S. and Yearley, S. (2006). *The Sage Dictionary Of Sociology*. London, Sage Publications Ltd.
- Bryant, C. D., Peck, D. L. (2007). *21st Century Sociology, Reference Handbook*. SAGE Publications Inc.
- Borgatta, E. F. and Montgomery, R. J. V. (2000). *Encyclopedia of Sociology*. New York, Macmillan Reference
- Colligan, L. H. (2011). *Drug dependence*. New York, Marshall Cavendish Corporation
- Clinard, M. B. and Meier R. F. (2008). *Sociology of Deviant Behavior*. 13th ed., Belmont USA, Wadsworth
- De Li, S. (2000). *Drug Involvement, Lifestyles and Criminal Activities Among Probationers*. Journal of Drug Issues, 30
- Emmett D. and Nice G. (2006). *Understanding Street Drugs*. London, Jessica Kingsley Publishers

Guerrero, L.A. (2005). *Sociological Perspectives on Drug Abuse*. New York, Pine Forge Press

Maguire, M. (2005). *Understanding drugs, alcohol and crime*. Berkshire. Open University Press

Ritzer, G. (2007). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Malden, USA, Blackwell Publishing

INFORMACIJE O AUTORU

Šahim Kahrimanović

JU Terapijska zajednica Kampus KS

e-mail: shmkahrimanovic@yahoo.com

s.kahrimanovic@hercegovina.edu.ba

Karakteristike samopredstavljanja u virtuelnom svijetu

Dijana Ivanišević, Antonio Topić

SAŽETAK: Živimo u vremenu u kome je simbioza čovjeka i kompjuterske tehnologije uobičajena pojava, te korištenje interneta i društvenih platformi znatno oblikuje naš način razmišljanja i svakodnevni život. Ipak, virtuelni svijet kao mjesto artikulacije nesvjesnog predstavlja veliki izazov za mlade naraštaje, primarno po pitanju zrelosti, jer se njihova komunikacija najvećim dijelom odvija putem društvenih mreža. Također, to je poseban izazov i za starije generacije, budući da nisu imali priliku od samog početka odrastati uz pristup internetu i različite načine virtuelnog samopredstavljanja. U skladu s tim, interakcija u virtuelnom svijetu će u ovom radu najvećim dijelom biti objašnjena kroz dramaturški pristup Ervinga Goffmana, kako bi se dodatno rasvijetlio taj fenomen potrebe za što boljom samoprezentacijom i održavanjem gotovo idealne slike o sebi, što može imati negativan utjecaj na socio-emocionalni razvoj i mentalno zdravlje pojedinca.

Ključne riječi: *samopredstavljanje, virtuelni svijet, dramaturški pristup, artikulacija nesvjesnog*

Characteristics of Self-presentation in the Virtual World

ABSTRACT: We live in a time where the symbiosis of a man and computer technology is a common phenomenon, and the use of the Internet and social platforms significantly shapes our way of thinking and everyday life. Nevertheless, the virtual world as a place for the articulation of the unconscious represents a great challenge for the younger generations, primarily in terms of maturity, because their communication mostly takes place through social networks. Also, it is a special challenge for the older generations, since they did not have the opportunity to grow up with access to the Internet and different ways of virtual self-presentation from the very beginning. Accordingly, the interaction in the virtual world will be explained in this paper through Erving Goffman's dramaturgical approach, in order to further shed light on the phenomenon of the need for better self-presentation and maintaining an almost ideal self-image, which can have a negative impact on socio-emotional development and mental health of the individual.

Keywords: *self-presentation, virtual world, dramaturgical approach, articulation of the unconscious*

UVOD

Kroz evolucijsku historiju, naš kognitivni sistem bio je izmijenjen i adaptiran dolaskom tehnoloških izuma, posebno interneta koji se pojavio kao posljednje tehnološko otkriće koje ima moć da znatno izmijeni naš kognitivni sistem. Tako, Loh i Kanai (2016) u svom radu iznose brojne empirijske dokaze o tome kako je virtuelno okruženje izmijenilo kognitivne procese i ponašanje osoba, kao i strukture mozga uključene u procesuiranje informacija, posebno izvršni kontrolni centar u mozgu, te centar za procesuiranje nagrada.

Pored toga, Novak (2014) navodi da tradicionalni oblici komunikacije funkcionišu po principu u kome su poznata strukturirana pravila ophođenja, dok to nije slučaj u interaktivnim oblicima komunikacije putem novih medija. Naime, dok su tradicionalni oblici komunikacije uporedivi s funkcionisanjem dvora, gdje postoji hijerarhijska struktura mogućnosti komunikacije i izražavanja, te autoritet koji upravlja i odlučuje, komunikacija internetom ima više karakteristike trga, tj. javnog mjesta na kome ne postoje artikulirana pravila i kodovi komunikacije.

Za razliku od dvora, trg (u ovom kontekstu virtuelni ambijent) se prepoznaje kao otvoreni i slobodni prostor, u kome su mogući različiti susreti, od dogovorenih preko

slučajnih, do neželjenih. Na trgu je moguće javno raspravljati, iznositi privatna mišljenja i razmjenjivati ih, te ne postoje jasni prioriteti koji bi definisali vjerodostojnost pojedinih mišljenja. Pored toga, trg je mjesto horizontalnih odnosa koji se suprotstavljaju centraliziranom, jednosmjernom i asimetričnom načinu komunikacije (Novak, 2014), što također vrijedi i za virtuelni svijet.

WHATSAPP I OSTALE DRUŠTVENE PLATFORME KAO ZAMJENA ZA SOCIJALNU INTERAKCIJU

WhatsApp je mrežna aplikacija koja pruža mogućnost za intimnu komunikaciju, i mogućnost da se kreira mikro zajednica korisnika, te podrže društvene novine poput kolektivnog bilježenja životnih aktivnosti i prisjećanja, zbog čega se može posmatrati i kao društvena platforma, nasuprot popularnom viđenju WhatsApp-a kao pukog alata za trenutnu razmjenu poruka (Jisha i Jebakumar, 2014, prema Ansiem i sar., 2018).

Rezultati nekih od prethodnih istraživanja vezanih za ovu aplikaciju pokazuju da postoji značajna pozitivna korelacija između korištenja WhatsApp-a i socijalne anksioznosti, dok nije utvrđeno postojanje značajne

korelacije između korištenja WhatsApp-a i ekstraverzije-introverzije kao osobina ličnosti po petofaktorskom modelu. U skladu s tim, manjak mogućnosti da se osoba efikasno nosi s okolinom zbog socijalne anksioznosti smatra se bitnim faktorom koji usmjerava osobu da odabere WhatsApp ili neku drugu aplikaciju za potrebe komunikacije (Prمود, 2016, prema Ansiem i sar., 2018). Pri tome, što se više satisfakcije dobije tim putem, više se koriste i aplikacije, što u konačnici može voditi do ovisnosti, različitog intenziteta (Ansiem i sar., 2018).

Također, umjesto da komunikaciju učini lakšom i bržom, pokazalo se da je WhatsApp imao negativno dejstvo na performanse studenata (Yeboah i Ewur, 2014, prema Ansiem i sar., 2018), te da su svi studenti generalno snažno involvirani u društvene mreže na kojima često postavljaju statue i mijenjaju slike profila, jer uz WhatsApp najviše koriste Facebook i Instagram. Utvrđeno je i da žene koriste WhatsApp češće nego muškarci, ali najviše zbog održavanja komunikacije s porodicom. Muškarci su s druge strane članovi većih komunikacijskih skupina, te šalju kraće poruke (AviRosenfel, 2015, prema Ansiem i sar., 2018). Pokazalo se također i da ekstroverti imaju pozitivne stavove prema korištenju WhatsApp-a i ostalih aplikacija zbog sticanja novih prijatelja, dok introverti koriste aplikaciju za ekspresiju osjećaja i stavova, bez pretjerane inhibicije zbog društva.

Pored toga, starije osobe WhatsApp i ostale društvene platforme koriste nešto rjeđe, ali kada komuniciraju obično pišu duže poruke (Ansiem i sar., 2018). Stoga, gledajući iz razvojne perspektive može se reći da skupine osoba mlađe životne dobi prolaze kroz značajne fiziološke, psihološke i socijalne promjene, te imaju tendenciju eksperimentisanja s novim dostignućima, posebno onima koji su povezani sa tehnološkim napretkom i društvenim mrežama.

RAZLIKE IZMEĐU MLADJIH I STARIJIH GENERACIJA U KORIŠTENJU INTERNETA

Osobe koje su odrasle od početka života s pristupom internetu u ovoj savremenoj digitalnoj eri nazivaju se i „digital natives“, dok se osobe koje su naknadno dobile pristup internetu, zbog čega su se morale prilagoditi njegovoj upotrebi često kategorišu kao „digital immigrants“. Međutim, uočeno je da je njihov kognitivni profil značajno drugačiji, te osobe koje od početka života koriste internet gravitiraju prema plitkom načinu obrade informacija koje karakteriše brza promjena pažnje i smanjeno promišljanje (Carr, 2011, prema Loh i Kanai 2016). U odnosu na starije generacije oni kultiviraju ponašanja koja iziskuju izraženu višezadaćnost (*engl. multitasking behavior*) koja su povezana s izraženom distraktibilnošću i slabim sposobnostima izvršne kontrole (Carrier i sar., 2009, prema Loh i Kanai, 2016). Također, osobe koje imaju pristup internetu od početka života pokazuju i snažniju prevalenciju ovisničkog ponašanja povezanog sa samim korištenjem interneta, koje mijenja mehanizme za procesuiranje nagrada i mehanizme za samokontrolu (Brand i sar., 2014, prema Loh i Kanai 2016).

Pored toga, Loh i Kanai (2016) tvrde kako internet, s efikasnom distribucijom informacija, kultivira plitak način obrade informacija, koji karakteriše brza i nelinearna izmjena pažnje, smanjeno razmišljanje, te smanjena sposobnost zadržavanja informacija. U skladu

s tim, istraživanja koja ispituju čitanje na virtuelnim platformama, kao i ponašanja koja usmjeravaju potragu za informacijama, ukazuju na trendove ka povećanom pretraživanju, i nelinearnom, selektivnom čitanju, te smanjenoj dugotrajnoj pažnji (Liu 2005, prema Loh i Kanai, 2016). S obzirom na to da su informacije jednostavno dostupne, smanjena je potreba za detaljnom obradom kako bi se informacije prebacile u dugotrajno pamćenje, te se pojedinci jedino moraju pobrinuti oko toga da zapamte gdje i kako pristupiti informacijama, umjesto da ih usvoje.

Također, okruženje koje pruža internet omogućava korisnicima visoko stimulirajuće i nagrađujuće iskustvo. Pojave poput lajkova na Facebooku i Instagramu, zatim pregleda objavljenog sadržaja na YouTube platformi, kao i recenzija i komentari na blogu pružaju ugodan doživljaj autoru sadržaja. Poznato je da ova struktura nagrađivanja snažno pojačava ponašanja usmjerena na nagrađivanje i obično je uključena u kompulsivna ponašanja (Kuss i sar., 2014, prema Loh i Kanai 2016). U prilog tome idu i istraživanja koja su pokazala da mlađe osobe s ovisnostima povezanim s korištenjem interneta imaju strukturalne i funkcionalne razlike u regijama mozga koje su zadužene za inhibiciju odgovora, u odnosu na kontrolnu grupu, a razlikuju se i u načinu na koji procesuiraju nagrade tokom zadataka koji zahtijevaju donošenje odluka. Naime, te osobe su sklonije riskantnijim opcijama znatno češće nego osobe iz kontrolne grupe. Također, češće su donosile nepovoljne riskantne odluke u zadatku gdje je gubitak zagarantovan jer su vođene snažnim utjecajem neposrednih nagrada kod vlastitih odluka, pa čak i kod suočavanja s potencijalnim gubitkom i malih šansi da budu nagrađene. Stoga, Loh i Kanai (2016) tvrde da bi navedeni rezultati mogli doprinijeti razjašnjenju pitanja zašto te osobe nastavljaju ekscesivno koristiti internet uprkos svjesnosti o šteti koja se vezuje uz to.

DRAMATURŠKI PRISTUP ERVINGA GOFFMANA U ONLINE SAMOPREZENTACIJI

Erving Goffman uveo je novu konceptualizaciju konstrukcije identiteta u istraživanju ljudske interakcije, kroz korištenje metafora posuđenih iz dramaturgije. U svom radu Goffman analizira interpersonalnu interakciju, te kako individue „nastupaju“ s ciljem prikazivanja željene slike, koristeći teatar kako bi ilustrirao individue, te suprotstavljajući prednji plan ponašanja (*engl. front stage*) i stražnji plan (*engl. back stage*). Tokom interakcije, na učesnike se gleda kao na glumce. Stoga, dok je u prednjem planu, glumac je svjestan da ga publika posmatra, te će se zbog toga povesti određenim pravilima i socijalnim konvencijama (Goffman, 1990) jer bi neuspjeh da se to učini rezultirao lošim samopredstavljanjem i neuspjehom da projektuje sliku o sebi koju želi kreirati. Međutim, ponašanje glumca će se razlikovati u privatnom (stražnjem planu) s obzirom da samopredstavljanje tada nije potrebno. Pri tome, Goffman koristi metaforu maske kao sredstva za prevare u interakciji licem u lice, jer pojedinac može iznijeti određene aspekte svoje ličnosti u procesu interakcije dok simultano marginalizira druge. Tada pojedinac ne postaje neko drugi, već s maska i skrivena osoba iza nje aspekti iste individue (Goffman, 1990, prema Bullingham i Vasconcelos 2013).

Baker (2009) tu uvodi alternativnu perspektivu, putem koncepta „zduženog identiteta“ (*engl. blended*

identity), gdje offline sepstvo informiše kreaciju novog, online sepstva, koje potom reinformiše offline sepstvo u daljoj interakciji s onima koje je pojedinac prvi put susreo u online svijetu. Ova perspektiva se može razumjeti kroz termin „lica“ i nošenja maske od strane Goffmana, gdje se od pojedinca očekuje da zadrži „lice“ održavajući prvobitni utisak koji je stvoren u interakciji s „publikom“, te se toga do daljnjeg treba držati (Goffman, 1955).

Uzevši u fokus pojam „združenog identiteta“, unutar okosnice Goffmanovog rada, može se shvatiti kako je sepstvo zapravo samo maska koju pojedinac odluči nositi u određenoj situaciji – maska se stavlja na lice kada glumac ulazi u online interakciju, te se zadržava sa svrhom dalje fizičke interakcije, dok publika s druge strane zanemaruje činjenicu da drugačije sepstvo leži ispod maske, i da će biti korišteno u drugačijoj situaciji (Bullingham i Vasconcelos, 2013).

AVATARI I NJIHOVA ADAPTACIJA S OBZIROM NA FUNKCIJU I KONTEKST UPOTREBE

Avatari kao oblici maske u online okruženju se vrlo često koriste, a njihov izgled demonstrira ulogu ili interes korisnika (Donath, 2001, prema Bullingham i Vasconcelos 2013). Pri tome, korisnici obično preferiraju avatare koji izgledaju dobro, čak i bolje nego korisnici u svakodnevnom životu, što predstavlja neki oblik istraživanja identiteta (Yee, Bailenson, i Ducheneaut, 2009). Zahvaljujući pojavi avatara korisnici su u mogućnosti naglasiti i minimalizirati određene aspekte sebe, poput izgleda ili ponašanja jer su korisnici urednici i kreatori, te biraju šta će staviti u prvi plan, a šta sakriti u pozadini (Bullingham i Vasconcelos, 2013).

Birk i saradnici (2016) ističu da igrači virtuelnih igara provode mnogo vremena u igri, često i s istim avатарom jer avatari omogućavaju igračima da projektuju svoj identitet u virtuelno okruženje (Ducheneaut i sar., 2009, prema Birk i sar., 2016). Oni predstavljaju sredstvo kojim istražujemo naš identitet (Van Reijmersdal i sar., 2013), kao i sredstvo za formiranje društvenih odnosa u igrama (Livingston i sar., 2014).

Stoga, uloga avatara nije samo da nas prezentuju onakve kakvima jesmo, nego i da nas predstave onakvima kakvi želimo biti, tzv. „poželjna identifikacija“ (Hoffner i sar., 2005, prema Birk i sar., 2016). Usklađenost, odnosno konvergencija između karakteristika avatara i idealnih karakteristika igrača (idealno sepstvo) stvara višu uključenost, intrinzičnu motivaciju i pozitivni afekt nakon završetka igre (Przybylski i sar., 2011, prema Birk i sar., 2016). Ipak, u nekim istraživanjima je utvrđeno da igrači ponekad žrtvuju usklađenost između avatara i sebe zbog strateških razloga unutar kompetitivne igre, birajući attribute samog avatara koji nisu slični njima samima, ukoliko to može povećati njihove šanse da pobijede (Vasalou i sar., 2009, prema Birk i sar., 2016).

Tako, Vasalou i sar. (2009) tvrde kako je izgled avatara adaptiran s obzirom na sadržaj igre, kao u slučaju kreiranja atraktivnog avatara u igri upoznavanja (*engl. dating game*). Snažnija identifikacija s avатарom je prediktivna za porast u autonomiji, sjedinjavanju s avатарom, uloženom trudu u igri, užitku tokom igranja, i pozitivnom afektu. Također, pokazalo se da se većina korisnika odlučuje za avatara koji odgovara idealnoj ljepoti i starosti od oko dvadeset godina, te avataru koji je atraktivan i atletski građen (Jones, 2006, prema

Bullingham i Vasconcelos 2013). Uočeno je i da korisnici preferiraju zapadnjački koncept ljepote, te da stariji i gojazniji korisnici kreiraju „vitkije, mlađe i privlačnije verzije sebe“ (Yee, Bailenson, i Ducheneaut, 2009).

Uz to ide i klasično psihoanalitičko pitanje koje postavlja Žižek u studiji „The Plague of Fantasies“, a koje glasi: Šta ako je moj avatar u virtuelnom svijetu autentičniji od moga Ja koje igram u stvarnome životu? Jer ukoliko u obzir uzmemo činjenicu da je igrač u virtuelnom svijetu onaj kome je Idealno Ja oblikovano igrom, možemo se složiti sa činjenicom da igra može otkriti stvarnu prirodu igrača. Kao primjer za to može poslužiti slučaj Andersa Breivika, masovnog ubice koji je svoje zločine najprije odigrao u virtuelnim svijetovima. Ipak, postoji i drugačija identifikacija jer u kompjuterskim igrama, ključna iluzija najčešće nije gradnja virtuelnog Ja na nivou grafičke i narativne fikcije, nego u neprepoznavanju razlike između imaginarnog poretka i uloge simboličkog poretka u oblikovanju ličnosti pojedinca (Vuković, 2014).

VIRTUELNI PROSTOR KAO MJESTO ARTIKULACIJE NESVJESNOG

Internet, zbog svoje horizontalne komunikacije, dopušta otpuštanje inhibicija, što je preduslov za probijanje nesvjesnog sadržaja. Komunikacija na internetu pogodan je prostor za slobodne asocijacije, kao u psihoanalitičkoj seansi, te internet na jedan način reproducira odnos analitičara i analizanta, gdje je analizant u poziciji da slobodno govori, a analitičar sluša, ne intervenišući, ali podstičući klijenta da slobodno asocira. Distributivna komunikacija tako je daleko manje podložna i autocenzuri od centralizirane komunikacije u institucionalnim medijima kao što su novine, televizija ili radio. Zbog te karakteristike medija možemo govoriti i o probiju nesvjesnog sadržaja na internetu (Peović Vuković, 2016), jer kao što je opuštanje mišića preduslov za spavanje, tako je i komunikacija bez sekundarne revizije moguća jedino u trenucima „opuštene“ necenzurisane komunikacije.

Pored toga, internet na kome se danas odvijaju svi oblici socijalizacije, oblik je i psihičkog platoa gdje se pojavljuju i tipični oblici kolektivnih patologija. Tako se internet može posmatrati i kao inačica narativnih oblika kao što su asocijacije, omaške i snovi koji su za Freuda predstavljali kraljevski put u nesvjesno. Stoga internet ponekad predstavlja i mračnu stranu kolektivnog subjektiviteta, mjesto nesvjesnog gdje se zbog otpuštanja cenzurisanih kočnica (Superega) susrećemo s oblasti koju je Freud nazvao Ono, kao mračni i nedostupni dio psihe, koji Ja (Ego) puni energijom. Ono ne priznaje moral, kao ni dobro, ni zlo, te predstavlja polje čistih nagona (Freud, 1982, prema Larsen i Buss, 2005).

Tu je također i primjer melanholije koja je prisutna u tugovanju za javnim koju možemo posmatrati i kao simptom šireg društvenog problema koji je u vezi s političko-ekonomskim okvirom. Ipak, kultura narcisoidnosti, za koju je specifično povlačenje libida od vanjskih objekata prema Ja, nije samo proizvod medijske proizvodnje pristanka, nego i jedan od odgovora na savremeni osjećaj nezaštićenosti, te može dovesti do toga da društvo zapravo postaje društvo sve bezosjećajnijih subjekata koji ostaju imuni na niz drugih važnih i teških tema, koje se zbivaju istovremeno kada i smrti popularnih osoba (Peović Vuković, 2016).

ZAKLJUČAK

Virtuelno okruženje i korištenje društvenih platformi mijenja kognitivne procese i ponašanje u smjeru izražene distraktibilnosti, brze promjene pažnje, smanjenog promišljanja i zadržavanja informacija, te slabljenja sposobnosti izvršne kontrole.

Ipak, karakteristike poput ličnosti, očekivanja, socijalnih vještina, znanja, emocija i stavova igraju važnu ulogu u načinu na koji se koriste društvene platforme. Stoga, ukoliko je to samo nepohodna, vremenski ograničena komunikacija s porodicom i prijateljima, tada na neki način imamo opravdanu upotrebu jer time zadovoljavamo jednu od osnovnih psiholoških potreba, a to je potreba za bliskošću i povezanošću. Ipak, ukoliko je prva stvar koju uradimo pri buđenju provjeravanje poruka ili ažuriranje statusa na WhatsApp-u, Facebooku ili Instagramu, te zadnja stvar koju uradimo prije nego odemo na spavanje, pod rizikom smo da svaki dan imamo potrebu za povećanjem vremena provedenog na navedenim i njima sličnim aplikacijama. Time raste i potreba za provjeravanjem telefona svaki put kada stigne neka notifikacija, što znatno mijenja našu dnevnu rutinu, a samim time i našu efikasnost. Također, to nas dovodi u situaciju da biramo korištenje društvenih mreža, radije nego provođenje vremena u interakciji s prijateljima, ili čak u situaciji da sjedimo zajedno dok šutimo i gledamo u svoje telefone, što je često evidentno u posljednje vrijeme.

Pored toga, u virtuelnom svijetu uglavnom reproduciramo svoj offline identitet na online razini, ali ne repliciramo uvijek čitav offline identitet, nego radije naglašavamo pozitivne aspekte svoje ličnosti i težimo da se predstavimo u što boljem svjetlu. Time usvajamo novi, online identitet i težimo da budemo što prisutniji, prepoznatljiviji i vidljiviji, te održimo što pozitivniju sliku o sebi. Ipak, to može dovesti do ovisničkog ponašanja, izmjene mehanizama za procesuiranje nagrada i mehanizama za samokontrolu, te imati brojne negativne posljedice po socio-emocionalni razvoj i mentalno zdravlje. Zato se u konačnici opravdano nameće pitanje: Da li nas tehnologija i društvene platforme povezuju ili izoluju, te šta dobivamo, a šta zapravo gubimo boraveći u tom virtuelnom svijetu?! Paradoksalno ili ne, odgovor je ipak u našem unutrašnjem svijetu.

LITERATURA

Ansiem, G., Preetha, S., & Pramod, S. K. (2018). Whatsapp use behaviour in relation to social interaction. *International Journal of Engineering & Technology*, (1), 1071-1077. Preuzeto s

<https://www.sciencepubco.com/index.php/ijet/article/view/17910>.

Baker, A. J. (2009). Blended identity of online rock fans. *IDIS*, (2), 7-21. Preuzeto s <https://doi.org/10.1007/s12394-009-0015-5>.

Birk, M. V., Atkins, C., Bowey, J. T., & Mandryk, R. L. (2016). Fostering intrinsic motivation through avatar identification in digital games. *Association for Computing Machinery, Inc.* Preuzeto s <https://doi.org/10.1145/2858036.2858062>.

Bullingham, L., & Vasconcelos, A. C. (2013). The presentation of the self in the online world: Goffman and the study of online identities. *Journal of Information Science*, 39(1), 101-112. Preuzeto s <https://doi.org/10.1177/0165551512470051>.

Goffman, E. (1990). *The presentation of self in everyday life*. London: Penguin.

Goffman, E. (1995) On Face-Work: An Analysis of Ritual Elements in Social Interaction. *Psychiatry*, (18), 213-217.

Larsen, R. J., & Buss, D. M. (2005). *Psihologija ličnosti*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Livingston, I. J., Gutwin, C., Mandryk, R. L., & Birk, M. (2014). How players value their characters in world of warcraft. *Computer supported cooperative work & social computing*, (1), 1333-1343.

Loh, K. K., & Kanai, R. (2016). How has the internet reshaped human cognition? *The Neuroscientist*, 22(5), 506-520. Preuzeto s <https://doi.org/10.1177/1073858415595005>.

Novak, K. (2014). Virtualni svijet kao izazov na putu zrelosti. U: Bošnjaković, J. (Ur.), *Izgrađivati zrelu osobnost za dobre međuljudske odnose* (str. 125-143). Biblioteka Diacovensia. Preuzeto s <https://www.bib.irb.hr/843739>.

Peović Vuković, K. (2016). Modusi žalovanja za slavnima, melankolija i politička ekonomija. *Časopis za svjetsku književnost*, 48(179), 3-14.

Van Reijmersdal, E. A., Jansz, J., Peters, O., & Van Noort, G. (2013). Why girls go pink: Game character identification and game-players' motivations. *Computers in human behavior*, 29(6), 2640-2649.

Vuković, K. P. (2014). Virtualni prostor i problem virtualnosti: Simboličko, Imaginarno i Realno kao virtualno. Mjesto, granica, identitet. *Zagrebačka slavistička škola*, (1), 117-127. Preuzeto s <https://www.bib.irb.hr/71499>.

Yee, N., Bailenson, J. N., & Ducheneaut, N. (2009). The Proteus effect: Implications of transformed digital self-representation on online and offline behavior. *Communication Research*, 36(2), 285-312.

INFORMACIJE O AUTORIMA**Dijana Ivanišević**

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Nastavnički fakultet

Sjeverni logor bb, 88000 Mostar, BiH

E-mail: dijana.ivanisevic@unmo.ba

Antonio Topić

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Nastavnički fakultet

Sjeverni logor bb, 88000 Mostar, BiH

E-mail: topicantonio008@gmail.com

Inkluzivna kultura unutar osnovne škole

Lana Škaljić, Emina Ademović, Denisa Žujo Zekić

SAŽETAK: Inkluzija je proces koji obuhvata sve životne odrednice, a odnosi se na kreiranje uslova koji osiguravaju prikladnu okolinu za razvoj i zadovoljavanje temeljnih potreba svakog djeteta. Cilj ovog rada je kroz kvantitativno istraživanje procijeniti nivo inkluzivne kulture unutar osnovnih škola. U istraživanju su istražene opće karakteristike nastavnika, njihovo dosadašnje iskustvo rada sa djecom sa teškoćama, kompetencije u radu sa djecom sa teškoćama i znanje koje imaju, kvalitet njihovog osposobljavanja, spremnosti i dostupnosti edukacija te uslovi rada koji su im osigurani. Provedeno istraživanje obuhvatilo je 72 nastavnika razredne i predmetne nastave u četiri osnovne škole u Mostaru. Instrument istraživanja bio je anketni upitnik koji je sačinjen od 20 pitanja. Rezultati istraživanja daju smjernice za unapređenje formalnog obrazovanja, ukazuju na potrebna znanja i vještine, ističu saradnju stručnjaka i roditelja, kao i ulogu direktora te potrebu osiguranja opreme, materijala i uslova za rad, s ciljem osnaživanja samih nastavnika. Iz dobivenih rezultata može se donijeti zaključak da su stavovi nastavnika o inkluziji učenika sa teškoćama u razvoju unutar osnovnih škola uglavnom pozitivni, ali uz izdvojena mišljenja ispitanici smatraju da redovne škole još uvijek ne zadovoljavaju potrebe djece sa teškoćama.

Ključne riječi: *inkluzija, osnovna škola, nastavnik, obrazovanje*

Inclusive Culture in Primary School Education

ABSTRACT: Inclusion is a process that involves all life determinants and it refers to the creation of conditions that provide a suitable environment for development and satisfaction of the basic needs of each child. The aim of this thesis is to evaluate the level of inclusive culture within primary schools through quantitative research. The research examined: the general characteristics of teachers, their previous experience of working with children with disabilities, competencies in working with children with disabilities, knowledge they have, the quality of their training, readiness and availability of education as well as working conditions that are provided for them. In four primary schools in the city of Mostar, average research was conducted and it included 72 teachers and educators. The research instrument was a survey questionnaire consisting of 20 questions. The results of the research provide guidelines for improving formal education, they indicate which the necessary knowledge and skills are, emphasize the cooperation of experts and parents, as well as the role of the principal. They also indicate the need for providing equipment, materials and working conditions for the purpose of strengthening teachers. It can be concluded from the obtained results that the attitudes of teachers related to the inclusion of students with disabilities within primary schools are mostly positive, but there are some dissenting opinions. Some respondents believe that regular schools still do not meet the needs of children with disabilities.

Keywords: *inclusion, primary school, teacher, education*

UVOD

Svaka osoba ima pravo na dostojanstven život u okruženju koje omogućava svakom djetetu učestvovanje u životu zajednice bez obzira na karakteristike.

Djeca s posebnim potrebama predstavljaju skupinu čiji broj raste, bilo da se radi o porastu zbog povećanja incidencije poremećaja u razvoju ili se radi o povećanju koje je posljedica poboljšane dijagnostike pojedinih razvojnih poremećaja. Stoga postoji pravi izazov u razumijevanju i pronalasku načina koji bi nastavnicima, a prije svega roditeljima djece s teškoćama u razvoju i njihovim terapeutima omogućio da se svakom djetetu pomogne na jedinstveni način koji odgovara njegovim potrebama. Posebno treba naglasiti ulogu roditelja koji su zapravo najvažniji faktor u razvoju i odgoju djece budući da s njima provode najviše vremena u toku dana. Nimalo manje nije važan odnos nastavnika, tj.

kompletnog školskog osoblja, također bitnog faktora u odgoju i obrazovanju tokom školovanja.

Predmet istraživačkog rada je proučavanje, istraživanje i obrazloženje procjene ispitanika o nivou inkluzivne kulture unutar osnovne škole te sadržaji i modeli interaktivnog obučavanja nastavnika za unapređivanje inkluzivnosti nastave.

Danas se puno govori o utjecaju odgajanja i podizanja djece s posebnim potrebama, tj. teškoćama u razvoju, na porodicu u kojoj odrastaju te posebno na njihove roditelje. Pored toga, ispitivanje djelovanja interaktivnog stručnog usavršavanja u unapređivanju profesionalnih kompetencija nastavnika za izvođenje inkluzivne nastave, utvrđivanje odgojno-obrazovnih efekata inkluzivne nastave te formiranje nivoa inkluzivne kulture unutar škole pitanja su na koja se treba obratiti pažnja, kao i potreba za uvažavanjem perspektive nastavnika o pokazateljima inkluzije koji utječu na njen

kvalitet u formiranju nivoa kulture inkluzije te osnaživanje nastavnika što će doprinijeti njihovom psihofizičkom zdravlju i zadovoljstvu poslom i u konačnici rezultirati većom kvalitetom ukupnog procesa inkluzije.

Polazeći od navedenog, cilj istraživanja jeste odrediti i ustanoviti postojanje nivoa inkluzivne kulture unutar osnovne škole, ustanoviti uvažavanje inkluzivnih vrijednosti, otvorenost i prihvatanje drugih i drugačijih, istražiti koja su osnovna polazišta, preduslovi i unapređenje inkluzivne kulture unutar škole.

Nastavnici su ti koji su glavni nosioci odgoja i obrazovanje djece i u direktnom su kontaktu s njima pa je zato njihova perspektiva kvaliteta inkluzije od velike važnosti.

Očekuje se da će rezultati istraživanja utvrditi pokazatelje kvalitete inkluzije iz perspektive nastavnika na nivou osnovnih škola na području grada Mostara te predložiti plan uz smjernice nastavnicima u smislu nošenja sa svakodnevnim izazovima i stresom, poboljšanja međusobne saradnje i podrške te usavršavanja metoda i načina poučavanja.

MATERIJAL I METODE

U istraživanju je korištena deskriptivna metoda koja opisuje predmete i pojave. Deskriptivno istraživanje se može objasniti kao opis stanja stvari u trenutku dok ih istraživač posmatra bez mijenjanja bilo koje varijable. Pri tome, opisuju se različiti aspekti pojave ili predmeta, njihove karakteristike i/ili ponašanje. Deskriptivna metoda se koristila kod prikupljanja podataka, obrade i interpretacije.

Upotrebom kvalitativne analize koja se može definirati kao proces razumijevanja ljudskih i socijalnih problema koji se temelje na izgradnji kompleksne i ukupne slike iz perspektive subjekta istraživanja odgovoreno je na pitanja iz anketnog upitnika. Namjerno uzorkovanje je pristup odabiru učesnika u kojem se koristi strategija odabira učesnika po kriteriju koji osigurava ili veću homogenost ili bolju informiranost učesnika o temi.

Prije ispitivanja dobijena je saglasnost od direktora škola za provođenje istraživanja. Svi ispitanici informirani su o svrsi istraživanja.

REZULTATI I DISKUSIJA

U istraživanju se koristio namjerni odabir učesnika istraživanja. Uzorak istraživanja je podlijegao nasumičnom odabiru 72 ispitanika iz četiri osnovne škole u Mostaru i to: JU Osnovna škola "Mustafa Ejubović-Šejh Jujo" (II Osnovna škola), JU VI Osnovna škola Mostar, JU Osnovna škola "Mujaga Komadina" (VII Osnovna škola) i JU Osnovna škola Gnojnice. Ispitanici koji su učestvovali u istraživanju su nastavnici predmetne i razredne nastave.

Analiza podataka

Za istraživanje je korišten anketni upitnik kreiran za ovu potrebu, sastavljen od 20 pitanja (18 pitanja i dva pitanja koja se odnose na analizu prethodnih odgovora). Upitnik je sačinjen od niza pitanja kojima je cilj, u skladu sa problemom istraživanja, utvrditi pokazatelje kvaliteta inkluzije iz perspektive nastavnika na nivou osnovnih škola na području grada Mostara (JU Osnovna škola "Mustafa Ejubović-Šejh Jujo", JU "VI Osnovna škola"

Mostar, JU Osnovna škola "Mujaga Komadina" i JU Osnovna škola Gnojnice).

Na pitanja pod brojem 1, 6 i 11 koja glase:

- Cijenite li svu djecu podjednako?
- Da li znate šta je inkluzija? i
- Da li je bitna edukacija nastavnika o inkluzivnoj kulturi?,

svi ispitanici su odgovorili sa DA, dok na 8. pitanje koje glasi: Da li inkluzivno obrazovanje može dati rezultate?, od 72 ispitanika samo 1 odgovorio sa NE, tako da možemo kazati da su odgovori na ova 4 pitanja pozitivni, tj. oko 100% je odgovora DA (Tabela 1., Grafikon 1.).

Tabela 1. Odgovori na anketna pitanja

Br. pitanja	Pitanja	Odgovor	
		DA	NE
1	Cijenite li svu djecu podjednako?	72	0
2	Da li mišljenje učenika utječe na dešavanja u školi?	57	15
3	Da li učenici u školi pomažu jedni drugima u učenju?	63	9
4	Da li školsko osoblje međusobno dobro saraduje?	64	8
5	Da li su učenici sa posebnim potrebama jednako prihvaćeni u škol kao i učenici bez posebnih potreba?	59	13
6	Da li znate šta je inkluzija?	72	0
7	Da li su nespojive tradicionalna škola i inkluzija?	18	54
8	Da li inkluzivno obrazovanje može dati rezultate?	71	1
9	Ako je prethodni odgovor NE, zašto?		
10	Da li je inkluzija primjenjiva na sve nivoe obrazovanja?	53	19
11	Da li je bitna edukacija nastavnika o inkluzivnoj kulturi?	72	0
12	Da li odobravate inkluzivno obrazovanje?	69	3
13	Pojasnite prethodni odgovor		
14	Imate li iskustva u radu sa djecom sa posebnim potrebama?	62	10
15	Da li postoji saradnja sa roditeljima u procesu inkluzivnog obrazovanja?	66	6
16	Mislite li da je dovoljno razvijeno inkluzivno obrazovanje u školi u kojoj radite?	41	31
17	Da li je kompletan posao na nastavnicima/učiteljima?	52	20
18	Da li mogu da postoje isti principi ocjenjivanja djece sa posebnim potrebama i bez posebnih potreba?	65	7
19	Da li učestvujete u aktivnostima profesionalnog razvoja škole?	69	3
20	Da li su predstavnici različitih institucija, kao što je Policija, Dom zdravlja, Centar za socijalni rad i humanitarne organizacije adekvatno uključeni u aktivnosti u školi?	45	27

Od ukupno 72 ispitanika oko 20 je odgovorilo sa NE na pitanja 16, 17 i 20 koja glase:

- Mislite li da je dovoljno razvijeno inkluzivno obrazovanje u školi u kojoj radite?
- Da li je kompletan posao na nastavnici/učiteljima? i
- Da li su predstavnici različitih institucija kao što je Policija, Dom zdravlja, Centar za socijalni rad i humanitarne organizacije adekvatno uključeni u aktivnosti u školi?

Možemo kazati da su odgovori očekivani, pa čak i s većim brojem ispitanika. U tu grupu možemo uključiti i pitanje pod rednim brojem 10 koje glasi: Da li je inkluzija primjenjiva na sve nivoe obrazovanja?, gdje je od ukupnog broja ispitanika, 19 odgovorilo sa NE (Tabela 1., Grafikon 1.).

Sedmo pitanje: Da li su nespojive tradicionalna škola i inkluzija?, 18 ispitanika je odgovorilo sa DA, a 54 ispitanika sa NE, što je pozitivno, tj. prihvatljivo. Tradicionalna škola i inkluzija nisu nespojive iako određen broj ispitanika smatra da jesu. Potrebno je inovativnim programima i edukacijom nastavnika naći način da budu (Tabela 1., Grafikon 1.).

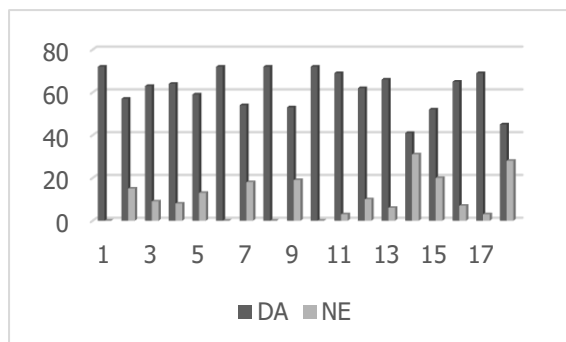
Ostala pitanja (2, 3, 4, 5, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18 i 19) su većinom odgovorena sa DA što nam govori o dobrom poznavanju inkluzivne nastave (Tabela 1., Grafikon 1.).

Na grafikonu 2. predstavljen je procentualni odnos svih odgovora na anketna pitanja, gdje je 85% ispitanika odgovorilo sa DA, tj. dali su pozitivne odgovore na anketna pitanja koja se odnose na nivo inkluzije u osnovnoj školi, a samo 15% odgovora je bilo NE.

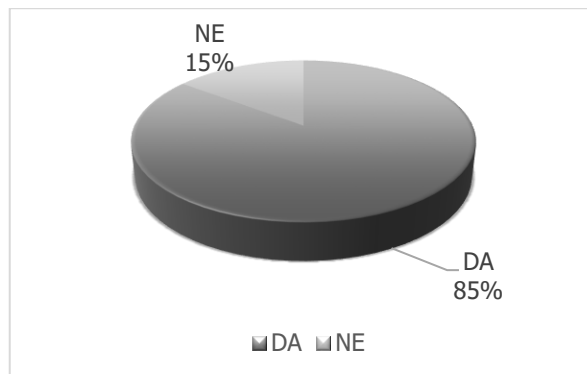
U ispitivanju domena stavova o inkluziji, većina ispitanika u potpunosti se slaže da je inkluzivno obrazovanje moralna dužnost društva u cjelini. Svakoj školi u interesu je osiguravanje i podizanje kvalitete rada s ciljem što boljeg napredovanja učenika. Možemo kazati da su strah i neznanje komponente koje utječu na stavove društva o inkluziji, te da je edukacija nastavnika neophodna, kao i djece od najranije dobi.

Praktične vrijednosti rada

Ovim istraživanjem formiran je uvid u realizaciju inkluzije u osnovnoj školi. Istraživanjem se došlo do zaključka koliko nastavnici pozitivno procjenjuju inkluzivni rad škole, kurikulum usmjeren na učenika, metode diferenciranog učenja i poučavanja koje koriste u radu, podršku koju dobivaju u praćenju i vrednovanju postignuća učenika, podršku asistenta u nastavi te dostupne resurse za inkluzivno djelovanje.

Grafikon 1. Ukupan prikaz odgovora na anketna pitanja

Grafikon 2. Procentualni prikaz odgovora na sva anketna pitanja

U svrhu unapređivanja kvalitete inkluzije potrebno je odrediti problemska područja unutar škole na kojima je potrebno raditi, pri čemu je neophodno uvažiti perspektivu svih učesnika procesa. Istraživanjem se daje vrijednosni doprinos radi uvida u problemska područja na kojim nivoima kulture funkcionira inkluzija unutar škole.

“Pri definisanju, određenju i značenju nastave, akcentat treba staviti da je nastava naučno zasnovan, jedinstven i sistemski organizovan institucionalni odgojno-obrazovni rad namijenjen učenicima, polaznicima, određenoj grupi, određenog ili približnog psihofizičkog uzrasta, predznanja, znanja, raznih iskustava, nivoa obrazovanja, koji po utvrđenoj koncepciji nastavnog plana i programa realizuju predviđene ciljeve, zadatke i sadržajne aktivnosti u određenom vremenskom period.” (Musić, H., 2009:6).

Teorijske vrijednosti rada

Težiti prema inkluzivnom odgoju i obrazovanju podrazumijeva prilagođavati kulturu, politiku i praksu odgojno-obrazovne ustanove kako bi se dali odgovori na potrebe svakog djeteta, kao i obavezu da se prepoznaju i uklone prepreke koje sputavaju dostizanje tog cilja. Inkluzivni odgoj i obrazovanje je bitno pitanje od kojeg zavisi realizacija kvalitetnog odgoja i obrazovanja za svako dijete, kao razvoj inkluzivnijeg društva.

Važnost ovoga istraživanja zasniva se na pretpostavci razvijenosti kulture inkluzije unutar škole. Također, vrlo je bitno da se ostavlja mogućnost upoređivanja sa prethodnim istraživanjima u okviru jedne škole i/ili će se moći uporediti sa rezultatima drugih škola. Moći će ga koristiti svi koji budu istraživali isti problem u budućnosti. Od velike važnosti bi bilo uporediti ove rezultate sa rezultatima koje bi mogli dobiti na kraju analize i/ili sa rezultatima koji bi bili ispitivani u vremenskom periodu koji je pred nama.

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja su vezani za škole u kojima se istraživanje provodilo te bi mogli poslužiti kao uvid u postojeće stanje i kao okvir za poboljšanje cjelokupnog odgojno-obrazovnog procesa. Na osnovu odgovora na anketni upitnik i uvida u rad ispitanika možemo zaključiti sljedeće:

- Inkluzivni odgoj i obrazovanje podrazumijeva otvorenost odgojno-obrazovne ustanove za svako dijete, bez obzira na različitosti, te prilagođavanje sistema potrebama svakog djeteta, prihvatanje

različitosti među djecom kao resursa kako bi postali dio zajednice koja uči;

- Potrebno je konstantno ulaganje u postojeće specijalne odgojno-obrazovne ustanove u pravcu proširivanja njihove uloge u odnosu na primarnu koja se u Bosni i Hercegovini i dalje sastoji u pružanju specijalnih uslova za zadovoljavanje potrebe odgoja i obrazovanja djece kroz proces inkluzije;
- Za kvalitetnu realizaciju inkluzije poželjno je provoditi dodatnu edukaciju nastavnika i školovanje novog kadra koji bi se uključili kao asistenti u realizaciji nastave zajedno sa nastavnicima;
- Osim praćenja utjecaja koji inkluzija ima na razvoj djeteta s teškoćama u razvoju unutar svakodnevnog rada važno je pristupati procesu inkluzije i na naučnoistraživačkom nivou.

LITERATURA

- Bašić, J., & Janković, J. (2001). Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. Zagreb: Kratis.
- Biondić, I. (1993). Integrativna pedagogija: Odgoj djece s posebnim potrebama. Zagreb: Školske novine.
- Brkić, I., & Rijavec, M. (2011). Izvori stresa, suočavanje sa stresom i životno zadovoljstvo učitelja razredne i predmetne nastave. Napredak: časopis za pedagojsku teoriju i praksu.
- Cindrić, M., Miljković, D., & Strugar, V. (2010). Didaktika i kurikulum. Zagreb: IEP-D2.
- Dulčić, A. (2001). Djeca oštećena sluha. Zagreb: Alineja.
- Erlich, V. (1964). Porodica u transformaciji. Zagreb: Naprijed.
- Hrvatić, N. (2008). Vseživljenjsko izobraževanje oseb s posebni potrebami. Trajnostni razvoj v šoli in vrtcu. Maribor: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Ilić, M. (2009). Inkluzivna nastava. Banja Luka: Grafid.
- Igrić, Lj. (2015). Osnove edukacijskog uključivanja. Zagreb: Školska knjiga d.d.
- Krampač – Grljušić, A. (2017). Učenicima s teškoćama u redovitom školskom sustavu. Zagreb: Školska knjiga.
- Kudek Mirošević J, & Granić, M. (2014). Uloga edukacijskog rehabilitatora-stručnog suradnika u inkluzivnoj školi. Zagreb: Alfa d.d.
- Milic, A., (1988). Rađanje moderne porodice. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Musić, H., & Muratović, A. (2010). Komunikacija u nastavi. Tuzla: OFF-SET.
- Musić, H. (2009). Mikroorganizacija nastave. Tuzla: OFF-SET.
- Mužić, V. (1999). Uvod u metodologiju istraživanja odgoja i obrazovanj. Zagreb: Educa.
- Musić, H., & Muratović, A. (2010). Komunikacija u nastavi. Tuzla: OFF-SET.
- Morgan, L. (1981). Drevno društvo. Beograd: Prosveta.
- Osmić, I. (2001). Komunikacije i interakcije u nastavnom procesu. Tuzla: GRIN.
- Poljak, V. (1990). Didaktika. Zagreb: Školska knjiga.
- Winkel, R. (1996). Djeca koju je teško odgajati. Zagreb: Educa.

INFORMACIJE O AUTORICAMA

Lana Škaljić

JU Osnovna škola "Mustafa Ejubović-Šejh Jujo", Ul. XX br.44, Mostar
e-mail: lana_skaljic@hotmail.com

Emina Ademović

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Nastavnički fakultet, Sjeverni logor bb, Mostar
e-mail: emina.ademovic@unmo.ba

Denisa Žujo Zekić

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Nastavnički fakultet, Sjeverni logor bb, Mostar
e-mail: denisa@unmo.ba

Turističko planiranje raftinga kao avanturističkog proizvoda

Lejla Žunić

SAŽETAK: Rafting na divljim ili tzv. bijelim vodama dobija sve veću popularnost u svijetu. Rijeke koje imaju kaskade, slapove i brzace, uz neke druge operative i geografske atribute, idealne su za planiranje raftinga. Zato je neizostavna identifikacija i evaluacija geografskih i geokoloških faktora, koji utječu na mogućnosti planiranja i održavanja raftinga. Isto tako, poznavanje svjetske tipologije rafting rijeka je preduslov za relevantnu valorizaciju riječnog profila za rafting. Pošto predstavlja turističku aktivnost, koja sa sobom nosi i određene rizike, turistička edukacija i turističko planiranje raftinga su ključni za njegovu uspješnu realizaciju. Uloga turoperatora i certificiranih organizacija je naročito važna u kreiranju raftinga kao kvalitetnog avanturističkog proizvoda, koji treba da osigura sigurnost, nezaboravno turističko iskustvo i profit.

Ključne riječi: *bijele vode, rafting, svjetska tipologija, geografski i geokološki faktori, turistička edukacija, turističko planiranje, avanturistički proizvod*

Tourism Planning of Rafting as an Adventure Tourism Product

ABSTRACT: Rafting on whitewater rivers is becoming increasingly popular around the world. Rivers with cascades, waterfalls, and rapids, as well as other operational and geographical characteristics, are ideal for rafting planning. That is why it is critical to identify and assess geographical and geoecological factors that influence rafting planning and maintenance. Similarly, knowledge of the international typology of rafting rivers is required for the appropriate valuing of the river profile for rafting. Because rafting is a tourist activity with inherent risks, tourist education and tourism planning are critical for its successful execution. The role of tour operators and certified organizations is especially important in developing rafting as a high-quality adventure product that ensures safety, an unforgettable tourist experience, and profit.

Keywords: *whitewater rivers, rafting, world (international) typology, geographical and environmental factors, tourist education, tourism planning, adventure product*

UVOD

Rafting predstavlja turističku atrakciju nastalu na direktnoj eksploataciji prirodnih geografskih resursa-turbulentnih (bijelih, pjenušavih, divljih) rijeka. Turističko planiranje raftinga predstavlja izuzetno kompleksan, odgovoran i naučno utemeljen proces, jer sa sobom nosi određeni rizik, pa zahtijeva poznavanje temeljnih pojmova, kao i timsku organizaciju raftinga. Turističko planiranje uključuje brojne subjekte raftinga, geografske faktore raftinga, organizacione postavke i dr. elemente planiranja raftinga u turizmu. Rafting predstavlja jednu od najvažnijih avanturističkih aktivnosti i ima prepoznat *cont.* trend rasta u svijetu. Pošto sve više dobija na značaju i popularnosti, pa tako i u našoj zemlji (koja čak ima certificiran turoperator u ovom sektoru prema IRF standardima), neophodno je istražiti pozitivne primjere iz svijeta, utvrditi karakteristike raftinga i forme njegovog planiranja i dizajniranja kao kvalitetnog turističkog produkta. Shodno tome, rad ima fundamentalno-aplikativni karakter, jer prezentuje savremene naučne činjenice i spoznaje na polju raftinga i avanturizma, koje imaju kako edukativnu ulogu, tako i prepoznatljivu primjenjivost u turističkom planiranju raftinga.

Metodologija rada

Cilj rada je upoznati se sa ključnim determinantama planiranja i dizajniranja raftinga kao avanturističkog proizvoda. Zadaci istraživanja su: a) definirati subjekte raftinga; b) istražiti internacionalnu klasifikaciju voda/rijeka za rafting, i izvršiti identifikaciju najpopularnijih rafting rijeka u svijetu; c) izvršiti determinaciju geografskih i geokoloških faktora raftinga; d) istražiti aplikativne obrasce turističkog planiranja i organizacije raftinga, na primjerima dobre prakse u svijetu; e) istražiti turističko-geografski aspekt raftinga analizom trenda rasta i turističkog značaja, uključujući turistički doživljaj i rafting kao turistički/ avanturistički produkt. Korištena je relevantna naučna literatura i podaci certificiranih tijela/ institucija koje se bave planiranjem raftinga u turizmu, od kojih je većina prevedena sa engleskog jezika, uz autorsku obradu i interpretaciju. Vodeće metode su analiza, identifikacija, klasifikacija, valorizacija, turističko planiranje. Istraživanje ima fundamentalno-aplikativni karakter, jer omogućava temeljne spoznaje o karakteristikama i geografskim uslovima raftinga, ali isto tako donosi strateške smjernice za kvalitetno turističko planiranje i kreiranje raftinga kao turističkog produkta (avanturizam).

Definicije i subjekti-učesnici raftinga

„Rafting aktivnosti obično uključuju kretanje učesnika niz rijeku na čamcima na napuhavanje različitih veličina, dizajniranim za više od dvije osobe. Mnogi splavovi imaju kapacitet i potisak za nošenje opreme na dužim putovanjima. Tipično, aktivnosti raftinga uključuju putovanje rijekama gdje je nagib dovoljan za stvaranje divlje vode, a može uključivati i putovanje kroz kanjone.“ (Department of Education, Victoria State Government)

Subjekti raftinga su:

- direktni učesnici, npr. instruktori i vođe tura, turisti, lokalci, studenti, organizovane grupe-ekipe, i dr.;
- vlasti i institucije, npr. za turizam i zaštitu životne sredine, spašavanje, i dr.;
- divlje rijeke sa slapovima i brzacima-tzv. bijele, pjenaste ili turbulentne vode;
- rafting oprema uključujući i geografsku opremu (tematske karte, vodiče, GPS, vremensku prognozu, i dr.).

Rafting oprema podrazumijeva: D-prstenovi za pričvršćivanje opreme; vodootporna torba za održavanje odjeće i opreme suhom; flip uže za upravljanje splavom, uže za hvatanje i uže za plutanje splava bez putnika; karabineri za spajanje užadi; tehničku opremu i spasilački čamac (kajak ili plovilo); sita za protok vode među kamenjem u sredini toka; cjedila od drveća u vodi ili iznad vode koja blokiraju kretanje čvrstih predmeta, ljudi ili plovila, ali dopuštaju protok vode; vreće za bacanje i spašavanje ljudi; namoti kad je splav zaglavljn između nepokretnog objekta i vode. Obavezni učesnici raftinga su: vođa putovanja odgovoran za ukupne tehničke aspekte riječnog putovanja; vodič odgovoran za pružanje tehničkih aspekata raftinga; samo-vodič u kontekstu nekvalifikovanog lica koje upravlja splavom (učenik ili odrasla osoba).

Klasifikacija voda za rafting

Rafting se može odvijati na unutrašnjim, zatvorenim i obalnim vodama:

- Unutrašnje - kopnene vode* (koje su ne ulijevaju direktno u more, već u jezera ili zatvorena mora): rijeke, potoci, kanali, jezera, akumulacije i sve slične vode koje su prirodno ili umjetno stvorene i koje su u javnom ili privatnom vlasništvu, ali ne uključuju plovne rijeke, potoke ili potoke unutar deklariranih lučkih voda;
- Zatvorene vode* su sve deklarirane lučke vode unutar ulaza prema moru; to su plovne vode zatvorene kopnom ili lukom, a uključuju: unutarnje vode i obalne rijeke i jezera;
- Obalne vode* su sve vode osim kopnenih voda ili zatvorenih voda, a karakteriše ih plitki kontinentalni šelf koji se blago spušta prema moru do kontinentalne padine, koja se relativno naglo spušta do dubokog okeana; formiraju ekoton između kopna i mora sa važnim staništima koja pružaju mnoge usluge ekosistema za ljude; obalne vode predstavljaju sučelje između kopna i okeana, a u kontekstu Okvirne direktive o vodama obalne vode

uključuju vodu koja nije označena kao prelazna voda, koja se proteže jednu nautičku milju od osnovne linije definirane kopnenim tačkama na kojima se mjere teritorijalne vode.

Razlikuju se posebne vrste plovnih puteva:

- Ravna voda - ne-tekuća voda na koju ne utječu plime ili struje i relativno je zaštićena od vjetra;
- Otvorena voda - široka vodena površina koja može biti pod velikim utjecajem vjetra;
- Brza voda - tekuća riječna voda koja se može kategorisati prema međunarodnom sistemu klasifikacije rijeka. Ovo pokriva vodu poznatu kao "brza voda" ili "bijela voda"; "voda koja se kreće" ili "divlja voda", ali se odnosi i na vodu koja teče koja posmatraču ne mora izgledati ni "brzo" ni "bijelo" (turbulentno ili pjenasto kao kod bujica, brzaca ili vodopada);
- Obalno podmorje - sve vode veće od dvije nautičke milje od obale.

TAB.1. Internacionalni riječni klasifikacioni sistem; Svjetska tipologija rafting rijeka od šest klasa (Autor)

Klasa I <i>Najlakša</i>	Klasa II <i>Lahka</i>	Klasa III <i>Umjerena</i>	Klasa IV <i>Napredna</i>	Klasa V <i>Izazovna</i>	Klasa VI <i>Ekstremna</i>
- Voda tekućica - Bez prepreka - Prolazi široki i vidljivi - Mali talasi - Mirno i opuštajuće	- Lahki i pravini brzaci - Male prepreke - Talasi do 3'A (tj. na svakih 4-5 km) - Široki i očiti kanali/prolazi - Lahka navigacija - Ponešto manevracije	- Pravilni brzaci - Srednji i nepravilni talasi - Uski prolazi - Jednostavne prepreke - Moćne struje - Snažni vrtlozi - Uzbudljivo - Umjereno splavarenje - Opasnost od povreda	- Nepravilni brzaci - Brza struja - Dugi, tehnički brzaci - Tijesni i komplikovani talasi - Okomiti padovi - Neizbježni talasi - Precizno i povezano manevrisanje - Preporučivo izviđanje - Opasnost od povreda - Moguća opasnost po život	- Brzaci nasilni i nepravilni - Kompleksno i izazovno - Veliki talasi - Zakršeni prolazi - Okomiti padovi - Neizbježne prepreke - Adrenalin pumpa - Propadanje, rupe i izbočine - Izviđanje preferirano - Jasna opasnost od ozbiljnih povreda - Moguća opasnost po život	- Brzaci izrazito nasilni i nepredvidivi - Okomiti padovi i velike komplikacije - Nesplavljivo - Nekomercijalno - Ekstremno teško - Nepredvidivo - Ograničeno izvodivo samo pri određenim vodostajima - Rizično po život

Sl.1. Realizacija rafting aktivnosti po standardnim klasama (Izvor: Western River Expeditions)

Geografske specifičnosti rijeka za rafting- tzv. bijele/ divlje vode

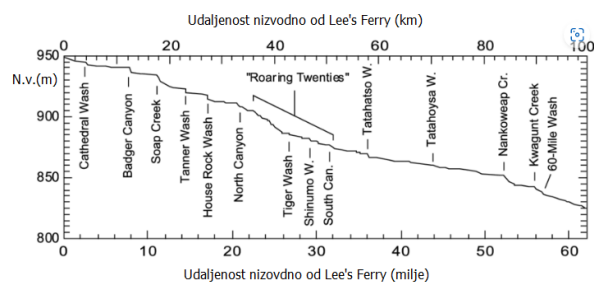
„Mnoge rijeke imaju brzake ili bijelu (divlju) vodu u terminologiji riječnih splavara, kanuista i kajakaša. Većina rijeka je u inicijalnoj fazi mala i strma sa brzacima u gornjem toku. Neke prolaze kroz kanjone koji su dovoljno strmi ili uski da tvore brzace čak i ako dionice uzvodno i nizvodno sporo teku. Neke tvore brzake preko šljunčanih greda čak i u širokim plićacima. Neki čak formiraju brzake na samoj obali oceana, jer plimni pokreti povećavaju vlastiti tok rijeke da bi se formirali brzaci, vrtlozi, talasi ili plimni talasi“ (Prideaux, Cooper, 2009).

„Brzaci su područja plitke vode koja brzo teče u vodotoku. Brzaci se obično stvaraju u mlađim tokovima, s protokom vode koji je ravniji i brži nego u starijim tokovima. Mekše stijene u koritu potoka erodiraju ili se troše brže od tvrdog kamenja. Ovaj proces je poznat kao diferencijalna erozija. Rezultat diferencijalne erozije je da kako se korito vodotoka istroši, jače stijene ostaju i na kraju počinju razbijati tok potoka. Mnogi mali vodopadi koje stvaraju čine nagib toka strmijim.“ (National Geographic)

Postoje tri primarne prirodne sile koje proizvode brzake: gradijent, suženje i prepreka.

- Gradijent/nagib* se odnosi na strminu rijeke i mjeri se gubitkom nadmorske visine na pređenoj udaljenosti. S manjim nagibima, rijeke postaju sporije i pitomije. Veći nagibi su povezani s velikim brzacima koji su obično više naslagani. Rijeka Rogue, na primjer, pada 14 stopa po milji i smatra se uglavnom rijekom klase II-III;
- Suženje*; do sužavanja dolazi kada se tok rijeke ugura u užu kanal ili između dvije nepopustljive stijene. Ovaj pritisak uzrokuje da voda brže teče i drugačije reaguje na prepreke;
- Prepreka* može biti bilo šta na putu rijeke kao što je kamena gromada, balvan ili izbočina koja blokira ili mijenja tok rijeke. Mjesto susreta rijeke i prepreka može proizvesti brojne karakteristike kao što je „jastuk“; kada voda teče unatrag uzvodno od prepreke, „prelije“; kada voda teče preko prepreke, što često rezultira "hidraulikom" ili "rupama" dok rijeka teče natrag na sebe slično vrtlogu na svojoj strani. Rupe karakterizira pjenasta, aerisana voda i mogu se osjećati kao prava rupa na površini rijeke. Najopasnija prepreka je drvo bilo kojeg oblika. Drvo u rijeci stvara „cijedila“ koja omogućavaju da voda teče kroz njih, ali zadržava čvrste predmete. Na nizvodnoj strani prepreke formira se "vrtlog".

Sigurnost dijela rijeke mjeri se klasom ili nivoom njenih brzaka. Klasa brzaka određuje koliko je teško navigirati kajakom, splavom ili drugim plovilom (I-VI). Brzaci mogu biti nepredvidivi. Mnoge rijeke imaju različite tokove s različitim klasama brzaka. Klasa brzaka također može zavisiti od vremenskih uslova. Monsun ili suša mogu povećati ili smanjiti klasu brzaka. Rijeka Wang Thong u Tajlandu, naprimjer, ima spore, glatke dijelove brzaca I klase, kao i divlje brzake koji su često V klase.

Sl.2. Uzdužni profil rijeke Colorado između *Lee's Ferry, Arizona*, i rijeke *Little Colorado*, s vertikalnom egzageracijom 325 prema Griffiths et al. (2004). Brzaci su jasno vidljivi kako profil opada na glavnim pritokama; „*Roaring Twenties*“ su čuveni rafting sajt u SAD (Autor)

Brzaci mogu biti važni za zdravlje sistema toka. Voda koja prska po stijenama hvata zrak u mjehuriće. Ovo prskanje, koje se zove bijela/divlja voda, dovodi do više rastvorenog kisika u vodi. Kisik je koristan za ribe, insekte i bakterije u vodi, a zauzvrat i za ekosistem oko vodotoka.

Planiranje i organizacija raftinga

Prilikom planiranja aktivnosti raftinga, osoblje mora uzeti u obzir posljedice nepredviđenih kašnjenja (zbog prevrtanja ili popravka plovila), vremena za odmor i kako će promjene nivoa rijeke utjecati na brze uspone. Osoblje mora biti upoznato s promjenjivom prirodom rijeke, opasnostima kao što su prepreke i srušena stabla, ocjenjivanjem svakog brzaka (uključujući potencijalne promjene u nagibima s različitim nivoima vode), nosačima i njihovim udaljenostima, te približnom vremenu koje će biti potrebno za aktivnost.

Prilikom planiranja rafting aktivnosti potrebno je uzeti u obzir širok spektar geografskih i geokoloških faktora, koji utječu na aktivnosti raftinga - splavarenje rijekama ili jezerima, a to su:

- veličina i karakter sliva,
- prisustvo prepreka: npr. vegetacija,
- gradijent toka vode,
- smeće i otpad od poplava,
- količina vode,
- varijacije vrsta stijena,
- suženja rijeka,
- temperature vode i vazduha,
- vjetar,
- padavine,
- vruće sunce,
- zamućenost vode,
- poplave, i
- niska voda.

Kada se pripremaju za rafting, osoblje treba da razmotri načine da minimizira utjecaj aktivnosti na životnu sredinu.

Zbog jedinstvene prirode svake lokacije, instruktor odgovoran za aktivnost treba posebno procijeniti prikladnost lokacije prije ekskurzije. Odabir lokacije trebao bi se temeljiti na aktuelnom i empirijskom znanju najmanje jednog člana osoblja za planiranje i nadzor. Tamo gdje je to nepraktično, osoblje za planiranje i nadzor bi trebalo da bude u potpunosti upoznato s općim karakteristikama i uslovima koji se nalaze na sličnim lokacijama, i trebalo bi da se konsultuje sa ljudima koji mogu pružiti nedavna saznanja iz prve ruke o lokacijama koje se razmatraju.

„Kada se procjenjuje prikladnost lokacije, uzimaju se u obzir:

- potencijal da podrži obrazovne ciljeve;
- nivo pristupa resursima, uslugama i objektima koji mogu biti potrebni, kao što su kampovi, voda, pješačke staze, toaleti, sklonište od ekstremnih vremenskih prilika ili interpretativne informacije;
- nivo pristupa komunikacijama i eksternoj pomoći u slučaju vanredne situacije ili ekstremnih vremenskih uslova - što je lokacija efikasnija, to

grupa mora biti samostalnija i samopouzdanija i na to se mora računati kad se planira aktivnost;

- d) potencijalnu izloženost geokološkim katastrofama i poteškoćama;
- e) sposobnosti i nivo kondicije studenata" (Victoria State Government, Department of Education).

Treba uspostaviti kontakt sa relevantnim vlastima kako bi se pristupilo tekućim informacijama o upravljanju i odredili svi zahtjevi za pristup i dozvole. Ove vlasti mogu uključivati: hitne i spasilačke službe; institucije za životnu sredinu, zemljište, vodu i planiranje; transportna sigurnost, i dr. Osoblje mora biti svjesno da se teški vremenski uslovi mogu razviti prije ili tokom predložene aktivnosti i trebalo bi biti spremno da otkáže, izmijeni ili premjesti aktivnost u bilo koje vrijeme. Mnoge aktivnosti na bijeloj vodi provode se u proljeće kada su rijeke na optimalnom nivou. Veći tokovi mijenjaju snagu struja i stoga će promijeniti učinak opasnosti kao što su drveće, stijene i drugi objekti. Osoblje treba da konsultuje lokalne, iskusne pojedince i organizacije kako bi pomoglo u određivanju gornjeg i donjeg graničnog nivoa protoka vode. Gdje je moguće, odabrati riječnu kartu ili objavljeni vodič koji prikazuje glavne brzake i njihove nagibe, moguće tačke za hitnu evakuaciju duž rijeke, pristupne i izlazne oblasti i pristupne tačke za vozila. S obzirom na stalno mijenjanje riječnog okoliša, riječne karte/vodiči bi se trebali koristiti samo kao indikativni resursi.

Mnogi bijeli vodeni dijelovi rijeka su klasifikovani kao udaljeni zbog nepristupačnosti. U ovim okolnostima potrebna je temeljita priprema i jake vještine vođenja. Osoblje treba da uzme u obzir trenutne i neposredne vremenske uslove i njihov potencijalni utjecaj na uslove rijeke. Uslovi će biti specifični za svaku rijeku jer će različiti slivovi različito utjecati na visinu rijeke.

TAB.2. Certificirani turoperatori u svijetu u sektoru avanturističkog turizma, uključujući rafting prema IRF (Autor)

Region	Turoperator
Evropa	<ul style="list-style-type: none"> • Adventure Net – Bulgaria • Tara-Raft – BiH • Lapin Koskikoulu – Finland • Viking Rafting – Iceland • International WhiteWaterSchool – Netherlands and France • Outdoor Events – Romania • Ace Adventure – Scotland • Alternatif Outdoor Specialists – Turkey • Llangollen – UK • Cardiff International White Water – UK
Južna Amerika	<ul style="list-style-type: none"> • Surtrek Tour Operators – South America • Potrerillos Explorer – Argentina • Rios Tropicales – Costa Rica • Exploradores Outdoors – Costa Rica • Barefoot Expeditions – Ecuador • Rios Ecuador – Ecuador • Huaxteca.com – Mexico • Torrent Duck – Ecuador
Azija	<ul style="list-style-type: none"> • 8Adventures – Thailand • Paddle Nepal – Nepal
Afrika	<ul style="list-style-type: none"> • Berber Rafting Adventures – Morocco (Tour Operators - International Rafting Federation)
Globalno	<ul style="list-style-type: none"> • White Water Training Centre – world wide

Međunarodna rafting federacija (IRF) je vodeće certificirano tijelo u oblasti raftinga u svijetu; ovo znači da se kompanija ili pojedinačni vodič pridržava određenog standarda ili propisa, i da imaju verifikovane tehničke vještine u oblasti raftinga. Certifikati se često smatraju načinom komunikacije kvalitete za potrošače, signalizirajući da je pružatelj usluge ugledan i profesionalan; „uspješna, odgovorna i sigurna operativna

avanturističkog turizma zahtijeva širi set vještina i procesa" (UNWTO, 2014).

Globalno rasprostranjen je i Centar za obuku raftinga (*Whitewater Training Center*), osnovan 2008. ispred IRF, s ciljem širenja visokih sigurnosnih standarda u svijetu divljih voda u saradnji s Odborom za obuku i edukaciju vodiča Međunarodne rafting federacije i Međunarodne spasilačke službe. Izvode programe obuke vodiča, kurseve i radionice za spašavanje na rijekama (SRT, WRT) širom svijeta slijedeći visoke standarde Međunarodne rafting federacije-IRF- i Rescue 3 International (od 2012).

Turistički doživljaj divljih rijeka - rafting kao turistička aktivnost, iskustvo i avanturistički proizvod

Divlja voda privlači nautičare, a to je osnova za rafting turizam i rekreaciju širom svijeta. Komercijalna rafting putovanja su jedna od arhetipskih komponenti industrije avanturističkog turizma, a prodaja rekreativnih kajaka za rafting nastavlja rasti iz godine u godinu. Svaki dan u kanjonu *Tiger Leaping* na rijeci Jangce u Kini, na primjer, hiljade kineskih turista silaze betonskim stepenicama da pogledaju diva i legendarni brzak na kojem je nekoliko raftera izgubilo život u nesretnoj trci „budi prvi koji će ploviti rijekom od kraja do kraja". Spektakl podržava cjelokupnu lokalnu ekonomiju turističkih usluga. Iz turističke perspektive, međutim, ovo je više slično turizmu vodopada na Nijagari, Iguazu ili Viktorijinim vodopadima. Prema Prideaux i Cooper (2009), glavna participativna aktivnost u sektoru turizma na divljim vodama je vođeni komercijalni rafting. Turoperatori također mogu ponuditi izlete kajacom i tzv. *river-boarding* (ležeće splavarenje na dasci) služeći se modifikovanim splavom, i sl. Iz operativne perspektive većina aspekata kajaka i ture daskom su slične onima za ture splavovima. Ključne karakteristike svake aktivnosti u turizmu na divljim vodama uključuju:

- a) tip čamca;
- b) težina i opasnost brzaka;
- c) vrijeme i karakteristike terena;
- d) dužina putovanja; i
- e) stepen učešća klijenata.

Ostali aspekti, kao što su pristup i transport, smještaj ako postoji, vodiči i oprema, sigurnosne prakse i upravljanje rizikom, dozvole i oslobađanja od odgovornosti, te marketinški i finansijski aspekti su također važni, kao i za bilo koji oblik avanturističkog turizma, ali su manje specifične za rafting ture.

„Podjela i vrste dostupnih rafting tura prema:

- a) velika, dominantno zastupljena, kratkotrajna, nisko kvalifikovana putovanja, obilasci niskih cijena u pristupačnim područjima;
- b) malobrojna, dugotrajna, visokostručna putovanja po visokim cijenama u udaljenim područjima; i
- c) mješoviti tip." (Prideaux i Cooper, 2009)

Visoko zastupljene rafting ture se uglavnom nude tamo gdje postoje glavne turističke kapije gradova blizu rijeka sa pouzdanim tokom, srednjom teškoćom i lakim pristupom. Primjeri uključuju rijeku Tully u blizini Cairnsa, Australija; rijeka Zambezi blizu Viktorijinih

vodopada, Zimbabwe; i rijeke Shotover i Kawarau u blizini Queenstown, Novi Zeland. Na svakom od ovih mjesta, postoji jedan ili više relativno velikih rafting turoperatora, koji svakodnevno upravljaju brojnim klijentima, u rutinskom hodu koji tek neznatno varira tokom godine, zavisno od protoka rijeke. Ukratko, klijenti se preuzimaju iz svog smještaja u gradu, prevoznickim firmama, rano svakog jutra i transportuju do rijeke gdje su raspoređeni po brodovima i vodičima, te dobivaju osnovne sigurnosne upute. Za rijeke s hladnom klimom, poput onih na Novom Zelandu, postoji početno zaustavljanje u prostoru za opremanje gdje su opremljeni ronilačkim odijelima i/ili veslačke jakne. U toplijim krajevima klijente vode ravno do rijeke gdje im se daju kacige i prsluci za spašavanje. Splavovi cijelo sezone ostaju napuhani, obično uskladišteni na prikolicama koje su parkirane preko noći unutar posjeda firme. Dok klijenti primaju sigurnosne upute ujutro, ostali vodiči i osoblje provjeravaju brodove. Na jednodnevnim izletima koriste se splavovi s veslima s jednom oštricom, gdje čamac pokreću klijenti kratkim veslima, prema uputama vodiča koji upravlja dugim veslom pozadi. To pruža veće mogućnosti za sudjelovanje i uzbuđenja, što odgovara uglavnom mlađoj klijenteli koja prevladava u kraćim i jeftinijim putovanjima. Nakon što klijenti uđu u splavove (4-10 osoba/ splav), zavisno od veličine rijeke, a time i splava, vodiči će dati klijentima brzu osnovnu obuku. Ovo pokriva: poteze vesla i komande; kako izbalansirati čamac ako prijeti da se prevrne; i kako se vratiti na splav ako izbací van, bez pomoći ili uz pomoć. Na rijekama gdje prvih nekoliko brzaka je lahko, takvi brifinzi obično budu površni; na onima gde prvih nekoliko brzaka nosi značajne sigurnosne rizike, brifinzi mogu biti detaljniji. U svakom slučaju, obično su vrlo brzi, a splavovi se ubrzo kreću niz rijeku. Na međunarodnom nivou, glavni jezik vodiča je engleski, ali mnogi vodiči mogu također davati upute na jeziku preovladavajućih učesnika. Na kraju jednodnevnih vožnji, vodiči mogu navesti klijente da pomognu ugrubo oprati i utovariti splavove, a zatim spremite klijente za polazak. Neke kompanije nude klijentima posjete prodavnicí ili ugostiteljskom objektu, kako bi im prodali videozapise, suvenire i druga putovanja, kao i hranu i piće.

Na drugom kraju tržišta su jednokratni ekspedicioni spustovi rijeka u udaljenim područjima, gdje se mjesta prodaju samo stručnim kajakašima, i gdje hranu i opremu za kampiranje nosi ili tim za podršku na zemlji, na potpornim splavovima ili kataraktovima, ili u samim kajacima. Kajaci (splavovi) za divlje vode mogu biti različitog oblika i veličine, od izuzetno malih čamaca za igru koji ne mogu nositi nikakvu opremu, do većih plovila koja mogu nositi hranu i minimalističku opremu za kampiranje za nekoliko dana. Ekspedicija na rijeci Fitzroy u regionu Kimberley u Australiji (2006), naprimjer, bio je nepodržani izlet kajacom sa 12 noćnih kampova na rijeci. Ovo, međutim, je bilo u tropskom okruženju i nije vođeno kao komercijalno putovanje. Komercijalne višednevne ture kajacom na bijeloj vodi na Himalajima ili velikim rijekama Kine, naprimjer, ili na Velikom kanjonu rijeke Kolorado u SAD, svi imaju podršku na zemlji ili na splavu.

Uopćeno govoreći, ljudi vode rijeke gdje god politika dozvoljava, sa velikim brojem klijenata zavisno uglavnom od ukupnog broja turista u određenom području. Neke rijeke doživljavaju visok nivo privatne

rekreativne upotrebe, npr. u istočnim državama SAD-a. Neki imaju visok nivo lokalno kupljenog rafting turizma, ali s relativno malim međunarodnim posjetama, npr. rijeke Ekvadora i južnog Sibira. Neki imaju visok nivo međunarodnog, ali mali lokalni turizam, npr. Zambezi, ili Bijeli Nil u Ugandi. Neki imaju rekreativce, domaće i međunarodne turiste sve odjednom, npr. mnoge rijeke na južnom ostrvu Novog Zelanda, istočna obala Australija i Sjeverna Amerika. A neke vode samo povremeno komercijalne grupe, ali bi mogle doživjeti daleko veću upotrebu u budućnosti, ako političke uslovi dozvole, npr. rijeke istočnih himalajskih naroda, zapadnih Kina i veći dio jugoistočne Azije.

Iskustvo/doživljaj u obilasku divljih rijeka, kao i kod mnogih drugih oblika avanturističkog turizma, zavisi od klijenata i ture. Neki ljudi su zainteresovani za pejzaž, drugi za društvene prilike; neki žele da učestvuju, o drugima treba brinuti; a brzak koji je dosadan za jednu osobu može biti zastrašujući za drugu, i obrnuto. Vodiči imaju važnu ulogu u proširenju iskustva za sve klijente, prepoznavanjem njihovog različitog porijekla, emocija i interesovanja, i prema njima postupati u skladu s tim.

Naprimjer, neki klijenti možda uopće ne primjećuju krajolik osim ako je naglašeno, ali će to cijeniti kada primijete. Mnogi nemaju pojma kako čitati rijeku, tj. iskoristiti tragove s površine rijeke za otkrivanje protoka vode, dubine i smjerova, i odabrati sigurnu rutu. Neki klijenti smatraju da je čitanje rijeke posao vodiča, a oni će jednostavno veslati kada im se kaže. Većina ljudi, međutim, zaista cijeni učenje o rijeci kao i o splavu, posebno na dužim višednevnim izletima. Klijenti na komercijalnim turama kajacom po bijeloj vodi su općenito mnogo više iskusniji od klijenata rafting tura: budući da je kajakaš obavezno učesnik umjesto putnika, veslači općenito neće kupiti komercijalnu turu, s troškovima učešća, osim ako već nisu dovoljno stručni da to u potpunosti iskoriste. Mnogi operateri kajaka također vode klinike za obuku, a manjeiskusni veslači češće će ih kupiti.

Za iskusnije veslače, komercijalna tura nudi dvije glavne prednosti u odnosu na privatno putovanje. Prvo, može pružiti neprocjenjivu pomoć s logistikom i jezikom u nepoznatoj zemlji; i drugo, pruža jednako neprocjenjivo lokalno poznavanje rijeke i brzaka, uključujući protok vode, pristupne tačke, zahtjeve za dozvolu ako ih ima, izviđačke tačke prije velikih brzaka, i što je najvažnije, najbolju rutu kroz svaki pojedinačni brzak. Uobičajeno je da nakon nekoliko dana na teškoj rijeci sa iskusnim vodičem i grupom kolega nautičara, kajakaš će veselo i kompetentno splavariti brzacima za koje ne bi razmišljali da sami pokrenu. U suštini, vodič je tu da upozna klijente sa rijekom.

S druge strane, klijenti raftinga su mnogo manjeiskusni, a relativno malo njih ide na višestruke rafting izlete. Dok je kajakaš u posjeti nove zemlje, tražit će što više rijeke za veslanje, dok će klijent ture na splavu općenito izabrati samo jedno mjesto za rafting, koristeći ostatak posjete za različite aktivnosti. Uopćeno govoreći, postoje značajne demografske razlike između klijenata jednodnevnih rafting tura u poznatim avanturističkim destinacijama, i višednevnih tura na čuvenim rijekama ikonama. Prvi imaju tendenciju da privuku mlađu klijentelu, uključujući i slabiju turističku potrošnju. Obično imaju za cilj pružiti uzbuđenje, zabavu i društvenu interakciju umjesto pejzažne kontemplacije, a

oni su u velikoj mjeri na tržištu sa drugim aktivnostima koje bi se mogle svidjeti istoj klijenteli. Primjeri uključuju: rijeke Shotover i Kowarau u blizini Queenstowna, Novi Zeland; rijeka Tully blizu Cairnsa, Australija; dio Zambeziya odmah ispod Viktorijinih vodopada, Zimbabve; i dio vodopada Itanda na Bijelom Nilu dostupno iz Kampale, Uganda.

Na međunarodnom nivou, višednevni rafting izleti na rijekama ikonama, koje su naravno znatno skuplje, imaju tendenciju da privlače stariju klijentelu za koju je putovanje dugo planirano ili čak doživotno iskustvo, a ne brzi adrenalin. Cjelokupno putovanje splavom po Velikom kanjonu, naprimjer, uključuje značajno ulaganje vremena i novca čak i za domaće klijente. Mnogi klijenti su Evropljani, a putovanje Velikom kanjonom može biti glavna komponenta njihovog odmora u SAD. Takve klijente zanimaju pejzaži i okruženje, kao i brzaci. Imaju vremena i prilike da uče od vodiča van i na rijeci, jer su brzaci prilično razmaknuti s dugim ravnim vodenim dionicama između njih. Postoji i dovoljno prilika za razgovor oko logorske vatre uvečer. Klijenti poput ovih očekuju da ih tretiraju kao goste, a ne kao učesnike, sa vodičima za veslanje na splavovima i osobljem za kuhanje i čišćenje.

Razlika koja je gore navedena, s bekpekerima koji idu na najkraće ture i bogatijim klijentima koji idu na duža višednevna putovanja, to je opći kontrast između klijenata bogatih gotovinom, vremenski siromašnih i vremenski bogatih, i siromašnih klijenata u cijelom sektoru avanturističkog turizma; i ustvari, izgleda da jesu vođeni samo cijenom. Razlog zašto bekpekeri ne kupuju Grand Canyon rafting ture je jednostavno da su preskupe. Relativno kratka višednevna putovanja na splavovima kao što je Karamea na Novom Zelandu, naprimjer, privlači poglavito starije klijente, jer prilaz helikopterom podiže cijenu. Duža desetodnevna putovanja na Sun Kosi u Nepal, nasuprot tome, relativno su jeftina i uglavnom privlače mlađu klijentelu. Ovaj efekat je još izraženiji kod višednevnih izleta na rijeci Karnali u zapadnom Nepal, gdje pristup mjestu ulaska uključuje trodnevno putovanje.

TAB.3. Vodeće rafting rijeke u svijetu prema IRF, i među najpopularnijim avanturističkim produktima (Autor)

Naziv rijeke	Lokacija	Karakteristike
Pacuare	Kostarika	spektakularni brzaci u dugom kanjonu okruženom impozantnom tropskom prašumom
Tully	Australija	tehnički i zahtjevni brzaci klase 3 i 4, koji se spuštaju kroz zapanjujuću prašumu svjetske baštine
Kolorado, V. kanjon	SAD	rafting putovanje s ogromnim brzacima, slikovitim umirujućim pejzažima i vrhunskim kampiranjem
Zambezi	Zimbabve	tzv. "Rijeka života" južne Afrike (4. najveća na kontinentu); teče kroz šest zemalja i podržava milione ljudi; dionica 110 m ispod Viktorijinih slapova pruža uzbudljiviji rafting na divljim brzacima klase 4 i 5
Futaleufú	Čile	dramatično teče pokraj visokih, glečerskih vrhova planina Anda u Patagoniji, a poznata je po svojoj snažnoj, eksplozivnoj bijeloj vodi; rijeka počinje u Argentini, ali svi međunarodno poznati brzaci nalaze se na čileanskoj strani
Salmon, Mid. Fork	SAD	srednje račvanje rijeke Salmon u federal. zaštićenom području divljine; spektakularno i dugo putovanje (167 km) sa snježnim vrhovima koji se nadvijaju nad granitnim kanjonima s gustim šumama duž obala
Tara	Crna Gora	tzv. "Veliki kanjon Evrope", jer usijeca najduži kanjon u Evropi i 2. najduži i najdublji kanjon na svijetu; pod zaštitom UNESCO-ve svjetske baštine i dio Nacionalnog parka Durmitor
Nolichucky	SAD	teče dužinom oko 186 km s impozantnom planinskom pozadinom Unaka, brzaci 3-4 klase, rafting kroz najstrmiji riječni kanjon istočno od Misisipija
Po Chu i Mo Chu	Butan	dvije najgenjenije rijeke Butana su rijeke Po Chu (otac) i Mo Chu (majka) u dolini Punakha; neprekidno napajane prirodnim ledenjačkim jezerima na Himalaji, rijeke teku kroz mirne, bujne zelene alpske doline, spajajući se kod dramatičnog samostana Punakha Dzong iz 17. st.

Postoje posebni splavovi za rafting ture u brojnim zemljama u razvoju, koji se mogu kupiti direktno, od strane domaćih turista i samostalnih putnika koji odvoje vrijeme da ih otkriju; indirektno, po znatno višoj cijeni,

od strane međunarodnih klijenata kupuju se preko rafting ili avanturističkog turoperatora u svojoj zemlji porijekla. Primjeri uključuju rijeku Luva na Fidžiju i rijeke Chuya i Katun Sibir. Ova putovanja se mogu kupiti direktno, preko Rivers Fiji ili Team Gorky respektivno; ili indirektno, preko velikih međunarodnih turističkih kompanija kao npr. Mountain Travel Sobek. Klijenti koji plaćaju veću cijenu, radi uštede vremena i osiguranja, obično su stariji i bogatiji od onih koji plaćaju nižu cijenu što uključuje više istraživanja i nesigurnosti.

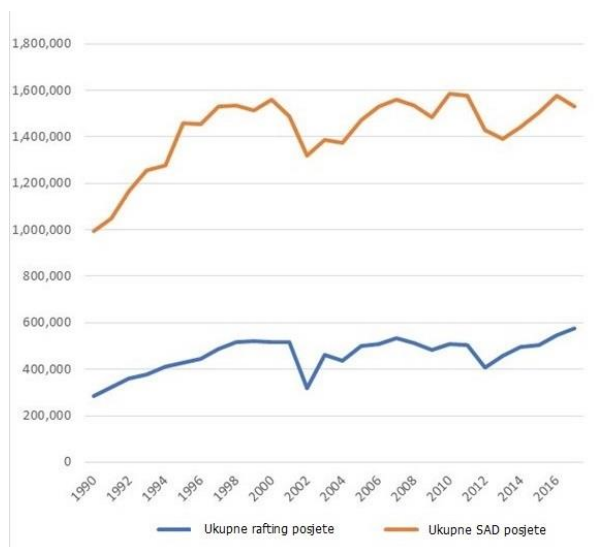
Turistički značaj rafting turizma

Rafting je veoma uspješan i rasprostranjen sektor avanturističke industrije. Uzbudljivo je, drugačije, i sigurno. Velika je vjerovatnoća da će se rafting klijenti smočiti, bacati i povremeno uplašiti, ali prilično mali rizik da će zaista pretrpjeti bilo kakvu značajnu povredu. Omogućava aktivno učešće za nestručne klijente. Potpuni neofit može igrati aktivnu ulogu u veslanju splava na divljoj vodi. Relativno je jeftin. Rafting ture su dostupne u mnogim zemljama ispod 100 USD po danu, uključujući hranu, transport i svu opremu. Višednevna putovanja su dostupna u nekim zemljama po otprilike upola nižim cijenama. Ove cijene su povoljne u poređenju s većinom drugih široko dostupnih avanturističkih aktivnosti i nadohvat za većine današnjih izletnika. U isto vrijeme, na raspolaganju je više luksuznih opcija, s vodičima koji veslaju splavove i brinu o kampovima i katering, za starije klijente koji su pripremljeni da plate viši nivo usluge.

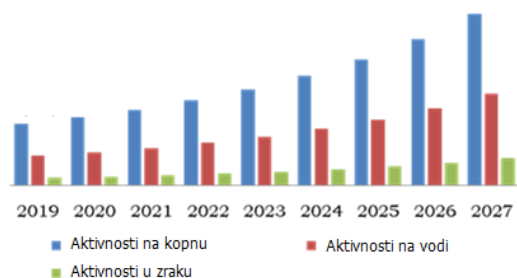
Za razliku od drugih relativno jeftinih avantura na otvorenom kao što su planinarenje i trekking, koji uključuju poznate aktivnosti u nepoznatom okruženju, rafting na divljim vodama općenito uključuje sasvim novi set doživljaja za prosječnog urbanog turistu. Oboje, okolina i aktivnosti su prilično nepoznate većini klijenata. Rafting je uobičajena komponenta kombinovanih proizvoda u avanturističkoj destinaciji. Na popularnim avanturističkim sajtovima kao što je Queenstown u Novom Zelandu, Cairns u Australiji, Viktorijini vodopadi u Zimbabveu, Moab ili Bozeman u SAD-u, Banff u Kanadi, Katmandu u Nepal ili Pacifička luka na Fidžiju, rafting je jedna od standardnih avanturističkih aktivnosti u ponudi, bilo kao samostalni proizvod ili kao dio paketa s više aktivnosti. Turisti u potrazi za mogućnostima avanture, bilo porodice ili bekpekeri, očekuju da su rafting ture jedna od dostupnih opcija. Neke od skupljih višednevnih tura se vode na poznatim rijekama ikona. Veliki kanjon Kolorada, rijeka Franklin u Tasmaniji, Jange u Kini ili Alsek i Tatshenshini u Kanadi i Aljasci, sve su predmet kontroverzi oko konzervacije, ali i predmet poznate umjetnosti, književnosti, pa čak i muzike. Za mnoge klijente splava na rijekama kao što su ove, putovanje osim adrenalina, ima i mnoge atrakcije: krajolik ima konotacije skulpture, a samo putovanje može biti gotovo slično hodočašću ili barem životno iskustvo.

Splavarene rijeke su rasprostranjene širom svijeta. Koristeći različite vrste, veličine i opreme za svoje splavove i klijente, turooperatori na divljim vodama mogu pokrenuti sve, od kanjonskih vodotoka do ogromnih rijeka u ravninama; mogu pružiti adekvatnu udobnost u hladnoj i toploj klimi. Tržište komercijalnih kajak tura je nešto drugačije. Većina klijenata su vješti i iskusni veslači, koji koriste turoperatora za pružanje lokalnog znanja i logističku podršku u nepoznatom području. Iako

je broj rekreativnih tzv. „solo“ kajakaša na bijeloj vodi velik i nastavlja da raste, posebno u Evropi i Severnoj Americi, i dalje je mnogo više specijalizovano tržište nego za rafting ture, koje su dostupne svakom razumno sposobnom klijentu. Trenutno je veća vjerovatnoća da će većina kajakaša organizirati vlastita putovanja nego se prijaviti za komercijalnu turu kajakom.

SI.3. Porast rafting posjeta na primjeru Kolorada (SAD) u periodu 1990-2016, dmnt. domaći turizam (Izvor: America Outdoors Association; preveo autor)

SI.4. Projekcija rasta avanturističkog turizma prema tipu aktivnosti; adrenalinske aktivnosti bazirane na vodi su odmah iza kopnenih, a rafting je među najpoznatijim (Izvor: Autor; Research Dive Analysis)

Rafting turizam je jedna od glavnih komponenti riječnog turizma u širem kontekstu, a glavna opcija dostupna u gornjim dijelovima većine rijeka, zbog čega kontinuirano napreduje. Dodatni razlog je što predstavlja uzbudljiv i sve više potraživan avanturistički proizvod, koji naročito dobija na vrijednosti ukoliko je certificiran po međunarodnim standardima. Rafting je prepoznatljivi brend brojnih destinacija u svijetu i vodeći motivator (avan)turističkih kretanja.

ZAKLJUČAK

Rafting je avanturistička aktivnost vezana za vodene resurse, prvenstveno turbulentne rijeke. Za njegovu realizaciju ključno je poznavati subjekte raftinga, geografsko okruženje i koncepte organizacije u turizmu. Rafting ture su proizvodi koji se timski pripremaju, uz obaveznu edukaciju učesnika raftinga. Kvalitetan rafting zahtijeva ne samo prirodni resurs, već i naučna saznanja vezano za utvrđivanje pogodnih profila za njegovu operativu; osim toga, geokološki faktori - zdrava životna sredina (bez otpada) - bitna je predispozicija, a

isto tako kvalitetna oprema, malobrojne grupe u skladu s kapacitetima nosivosti (čamac i sl.), i dr. Timska saradnja svih subjekata raftinga - kohezija i kooperativa - je od dragocjene važnosti, a ona uključuje puno više od samo vodiča i turista-učesnika (brojne stručne, spasilačke i monitoring službe, i dr.). Poznavanje propisa i internacionalne klasifikacije voda za rafting i sl., važni su za kvalitetnu valorizaciju i planiranje u turizmu, ali i za certificiranje rafting-turoperatora i raftinga kao prepoznatljivog brenda u nekoj destinaciji. Aktivnosti na vodi su među najpopularnijim u sferi *adventure turizma*/avanturističke forme, među kojima rafting zauzima vodeće mjesto. Pošto se bazira na prirodnim georesursima, značaj raftinga raste u svijetu u svim područjima u kojima postoje turbulentne rijeke i interes vlasti; ova aktivnost je prisutna i u Bosni i Hercegovini, mada je na svjetskoj IRF listi certificiranih turoperatora identifikovan samo jedan (Tara-Raft BiH). Rezultati rada bi trebali podstaći pohvalnu praksu u BiH, jer realno postoje geografski uslovi, rafting ture i značajniji broj turoperatora koji ih nude, a i interes vlasti, jer je turizam, pa tako i avanturizam, strateška grana privrednog razvoja u zemlji. Prema podacima USAID (2019), BiH je imala treću najvišu stopu turističkog razvoja u svijetu, što naglašava značaj samog istraživanja, kao i potrebu za kvalitetnijim planiranjem raftinga kao popularnog bh. brenda.

LITERATURA

- Adventure Tourism Market Report RA08340, Research Dive Analysis, USA/Canada: <https://www.researchdive.com/8340/adventure-tourism-market>
- Best Whitewater Rafting River Rating System (performancetours.com)
- Boating on enclosed waters | NSW Government coastal water (europa.eu)
- Brown, D. (2018): What's Hot and What's Not in the Whitewater Rafting World, Rafting Use Trends, VP of Government Affairs: Rafting Use Trends | America Outdoors
- FACT SHEET: Developing Sustainable Tourism in BiH, USAID: <https://www.usaid.gov/bosnia-and-herzegovina/fact-sheets/fact-sheet-developing-sustainable-tourism-turizam-bosnia-and-herzegovina#:~:text=In%202019%2C%20the%20country%20had,and%20hampered%20the%20sector's%20development>
- Griffiths, P. G., R. H. Webb, and T. S. Melis (2004): Frequency and initiation of debris flows in Grand Canyon, Arizona, Journal of Geophysical Research, vol.109, F04002
- Grupa autora (2023): Reading Water and Rapid Classification, Sundance kayak school: <https://sundancekayak.com/river-conservation/reading-water-rapid-classification>
- Prideaux, B., Cooper, M. (2009): River tourism, CAB International, UK
- Rafting (2019), Department of Education, Victoria State Government: education.vic.gov.au
- Stanley, M. (2023): Rapids, National Geographic, Resource Library, Encyclopedic Entry: <https://education.nationalgeographic.org/resource/rapids>

Top 10 best rafting rivers in the world - IRF:
<https://www.internationalrafting.com/2019/06/top10-rafaelgallo/>

UNWTO, Global Report on Adventure Tourism, vol.9, 2014:
9789284416622 (e-unwto.org)

US Nautical Miles to Meters conversion: metric-
conversions.org

White water Definition & Meaning - Merriam-Webster

Whitewater rafting levels of difficulty (2023), Western River
Expeditions: <https://www.westernriver.com/whitewater-rafting/levels>

WISER - Water bodies in Europe - Background - Coastal
waters

INFORMACIJE O AUTORICI

Lejla Žunić

Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35,
71000 Sarajevo

+387 33 723-747 (PMF UNSA, direktni lok.)

e-mail: pmflejlazunic@yahoo.com,
lejla.zunic@pmf.unsa.ba

Povezanost sociodemografskih karakteristika i rezilijentnosti zaposlenika

Aldina Leto

SAŽETAK: Uprkos intuitivnom razumijevanju da se radi o relativno jednostavnom konstrukt, u literaturi koegzistiraju različite definicije rezilijentnosti. U znanstvenoj je literaturi tako rezilijentnost definirana na nekoliko načina: kao oporavak ili „odbijanje“ od stresne situacije, kao efikasno nošenje sa stresnom situacijom ili svojevrsna adaptacija na nju, nadalje kao sposobnost izbjegavanja nepovoljnih okolnosti, otpornost na bolest ili odupiranje bolesti, natprosječno funkcioniranje u stresnim situacijama te čak kao osobni rast izazvan rješavanjem stresne situacije. Pa tako Windle (2011) na osnovu svih navedenih sinteza navodi da je rezilijentnost proces uspješnoga nošenja sa značajnim izvorima stresa ili traumom, odnosno upravljanja njima. Rezilijentnost ili otpornost je konstrukt koji se razvija i nadograđuje kroz cijeli život. Otpornost možemo razvijati na temelju ranijih iskustava, nakon što prođemo kroz određene situacije koje nas ojačaju i kada postanemo zreliji. Istraživanje na slučajnom uzorku od 237 ispitanika provedeno je online. Cilj istraživanja je ispitati da li postoje razlike između nekih sociodemografskih karakteristika i nivoa rezilijentnosti zaposlenika. Istraživanje je pokazalo da su muškarci rezilijentniji u odnosu na žene, te da su zaposlenici koji imaju ugovor na neodređeno rezilijentniji u odnosu na zaposlenike koji imaju ugovor o djelu ili ugovor na određeno. Ostale sociodemografske karakteristike poput dobi, vrste organizacije i dužine radnog staža nisu pokazale značajne razlike u nivou rezilijentnosti zaposlenika.

Ključne riječi: *rezilijentnost, stresogeni faktori, sociodemografske karakteristike, zaposlenici.*

The Relationship between Sociodemographic Characteristics and Employee Resilience

ABSTRACT: Despite the intuitive understanding that it is a relatively simple construct, different definitions of resilience coexist in the literature. In the scientific literature, resilience is defined in several ways: as recovery or "rejection" from a stressful situation, as efficient coping with a stressful situation or a kind of adaptation to it, further as the ability to avoid unfavorable circumstances, resistance to disease or resistance to disease, above-average functioning in stressful situations and even as personal growth caused by solving a stressful situation. Windle (2011) states on the basis of all the above-mentioned syntheses that "resilience is the process of successfully dealing with significant sources of stress or trauma, or managing them". Resilience is a construct that is developed and upgraded throughout life. We can develop resilience based on previous experiences, after we go through certain situations that strengthen us and when we become more mature. The research was conducted on a sample of 237 respondents, a random sample, which was conducted online. Our goal was to examine whether there are differences between some sociodemographic characteristics and the level of employee resilience. The research showed that men are more resilient than women, and that employees who have an indefinite contract are more resilient than employees who have a work contract or a fixed-term contract. Other sociodemographic characteristics such as age, type of organization and length of service did not show significant differences in the level of employee resilience.

Keywords: *resilience, stressogenic factors, sociodemographic characteristics, employees.*

UVOD

Neke se definicije rezilijentnosti odnose na konstrukt sposobnosti koja se nalazi unutar pojedinaca (Masten i Narayan, 2012), drugi kao sposobnost pojedinaca da održe stabilno funkcioniranje u suočavanju s vrlo stresnim ili traumatičnim događajem (Bonanno, 2004) i treći kao odraz rasta i pozitivnih promjena nakon štetnog događaja (Maguen, Vogt, King, King i Litz, 2006). Iz svake od ovih definicija možemo spoznati da je rezilijentnost zapravo otpornost pojedinca nakon nekih stresogenih faktora koje su utjecale na njega. U području psihologije otpornost je definirana na nekoliko načina: kao oporavak od stresne situacije, odbijanje

stresne situacije, kao nošenje sa stresnom situacijom, mogućnost izbjegavanja nepovoljnih okolnosti ili kao funkcioniranje bolje od uobičajenog u stresnim situacijama (Smith i sar., 2008). Windle (2010, prema Slišković i Burić, 2018) koristeći sistematsku analizu te sistematski pregled literature i kvalitativni pristup, definira otpornost kao proces kroz koji osoba pregovara, adaptira se ili upravlja novim izvorom stresa ili traumom. S obzirom na to da se ljudi razlikuju kao pojedinci, razumljivo je da postoje i razlike u načinima doživljavanja stresnih situacija, a samim time i u otpornosti na te stresne situacije. Osobe otporne na stres su tokom vremena razvile odgovarajuće tehnike suočavanja koje im omogućavaju da učinkovito i

relativno lako rješavaju vlastite stresne krize (Klohn, 1996). Drugim riječima, pojedinci koji su otporni na stres su zapravo osobe s optimističnim stajalištem koji svojom pozitivnom emocionalnošću uravnotežuju negativne emocije s pozitivnim. Otpornost na stres se obično smatra pozitivnom prilagodbom nakon stresne ili nepovoljne situacije (Hopf, 2010).

Naime, kada je osoba izložena svakodnevnom stresu, tada je ujedno poremećen njen unutarnji i vanjski osjećaj ravnoteže, što za svakog pojedinca predstavlja izazov. Otpornost na stres je dakle integrirana prilagodba fizičkih, mentalnih i duhovnih aspekata u skupu dobrih ili loših okolnosti, a sve u svrhu održavanja normativnih razvojnih zadataka koji se javljaju u različitim fazama života (Richardson, 2002). Ljudi doživljavaju stresne situacije u različitim okolnostima te također u različitim okolnostima pokazuju svoju rezilijentnost. Međutim, osim privatno, stresogeni faktori se jako često doživljavaju na poslu i u radnom okruženju, te u istom tom okruženju radnici pokušavaju da se nose sa situacijom koja ih je zadesila. Upravo iz tog razloga željeli smo ispitati da li su sociodemografske karakteristike značajni prediktori rezilijentnosti zaposlenika.

Rezilijentnost

Iz Stolzove teorije (1997) rezilijentnosti radne nedaće odnose se na gubitak povjerenja u radnu organizaciju, jer što više osoba radi, to manje dobiva od organizacije. Ljudi se razlikuju po tome da li imaju visok ili nizak koeficijent rezilijentnosti i u zavisnosti od toga reaguju na određen način na životne teškoće. Stoltz smatra da je uspjeh u životu i na poslu determinisan koeficijentom rezilijentnosti. Kategorije koje Stoltz predlaže imaju metaforične nazive i to su: - kviter (quitter), kamper (camper) i klajmber (climber).

Kviter je osoba koja je izabrala da ne preuzima nikakve rizike i životne izazove već da u životu ide samo na sigurno. Kviteri se obično opisuju kao „depresivni, gorki i emocionalno hladni (Stoltz, 1997). Ove osobe se vrlo često mogu kajati zbog svojih odluka i postajati agresivne i ljubomorne na ljude u okruženju koji su na boljim radnim i životnim pozicijama. Kada rade, ove osobe pokazuju minimum svojih ambicija i vrlo su nezainteresovane za rad.

Kamper je osoba koja preuzima rizike života sve dotle dok oni ne postanu isuviše teški ili dok ne postignu ono što su definisali kao uspjeh. Ono što je karakteristično za njih jeste da su oni zadovoljni onim što jeste, čime žrtvuju mogućnost da vide i dožive ono što bi moglo da bude. Kada rade, ove osobe pokazuju neku inicijativu, neku želju i snagu za rad (Stoltz, 1997).

Klajmber je osoba koja nastavlja da se penje, tj. ide naprijed, bez obzira šta sve donosi život. Ove osobe karakteriše visok nivo energije i stalno kretanje i aktivnosti, preuzimanje rizika i izazova koje donose teškoće i nedaće života.

Pod socioekonomskim uslovima se prvenstveno uvažavaju regionalne razlike po pitanju strukture poslovnih subjekata te ostvarenih razvojnih razina. Struktura poslovnih subjekata uvažava različitost i po pitanju zastupljenosti pojedinih veličina poduzeća, ali i privrednih djelatnosti. Veća prisutnost malih i srednjih poduzeća se prepoznaje kao značajan faktor rizika u kriznim vremenima, ali i kao potencijalna lokomotiva

brže prilagodbe i oporavka. Struktura prema privrednim djelatnostima svoju relevantnost opravdava kroz „cikličku stabilnost“ pojedinih privrednih djelatnosti. Naime, određene djelatnosti imaju izraženije reakcije na različite vrste šokova, a što se uveliko prelijeva i na tržište rada. Slijedom navedenog, prostorne cjeline koje imaju prisutne različite gospodarske djelatnosti s naglaskom na one s manjom osjetljivošću na egzogene šokove, karakterizira značajnija rezilijentnost i tržišta rada (Bigos i sar, 2013). To možemo onda posmatrati i iz perspektive radnog ugovora, da li je ugovor na neodređeno koji daje dozu sigurnosti zaposlenicima, ili je ugovor na određeno gdje uvijek postoji opasnost da se isti neće produžiti što može za zaposlenike biti veliki stres. Demografski aspekti također predstavljaju značajnu odrednicu rezilijentnosti tržišta rada. Naime, veći udio, ali i sam veći broj mlađeg stanovništva, reflektira i veću mogućnost prilagodbe u novonastalim uvjetima. Prednost u prilagodbi se ogleda i kroz samu mogućnost promjene uslova rada, ali i samog radnog mjesta, kao i savladavanja novih vještina i znanja potrebnih kao odgovor na eksterne šokove (OECD, 2012b).

Ranija istraživanja o rezilijentnosti

I pored toga što je broj istraživanja rezilijentnosti u posljednjih dvadeset godina u značajnom porastu, psihološka otpornost ljudi u odraslom dobu je nedovoljno istraživana. Svjetska ekonomska kretanja u 21. stoljeću su obilježena turbulentnim zbivanjima. Na globalnoj razini prvenstveno uzrokovani finansijskom krizom te recentnom zdravstvenom pandemijom. Pojedine ekonomije su dodatno uzdrmane specifičnim nacionalnim šokovima, s iznimno heterogenim posljedicama na lokalnoj i regionalnoj razini (Nyström i Ros, 2017; Nyström, 2017; Giannakis i Bruggeman, 2020). Na tom tragu je i promoviran koncept rezilijentnosti tržišta rada, kao metodološki okvir pogodan za tumačenje sposobnosti lokalnih i regionalnih tržišta rada da adekvatno reagiraju u vremenima velikih šokova i turbulencija (Chapple, Lester, 2010; Bigos i sar., 2013; Diodato i Weterings, 2015).

Prema Mikelić (2019), otpornost na stres je pozitivno povezana i s radnom angažiranosti te zadovoljstvom poslom. Dakle, osobe koje se uspješnije nose sa stresnom situacijom, zadovoljnije su poslom i radno su angažiranije, a osobe koje su manje radno angažirane, manje su zadovoljne poslom i manje otporne na stres. Istraživanja ukazuju da rezilijentnost smanjuje stopu smrtnosti za 6% kod osoba koje prihvataju sebe, koje su manje anksiozne i ne osećaju se usamljeno ili izolovano, kao i da se rezilijentne osobe u većoj mjeri odupiru negativnim efektima lošeg zdravlja (Gooding i sar, 2012). Također, prediktori rezilijentnosti su i emocionalno zdravlje i blagostanje, sopstvena procjena uspešnog starenja, socijalni kontakti sa porodicom i prijateljima, optimizam i bolje kognitivno funkcionisanje. Dosadašnja istraživanja (Nygren i sar., 2005; Mehta i sar., 2008) pokazuju da je rezilijentnost jedan od značajnih indikatora kvalitete života i da je kapacitet s kojim se suočavamo s nepovoljnim životnim događajima veoma važan za unapređenje kvalitete života. Istraživanje Anđelković i Zubić (2014) je pokazalo da su ispitanici poznog odraslog doba manje rezilijentni u odnosu na mlađe ispitanike. Vrlo vjerovatno da su mlađe osobe otpornije na stresogene faktore i sve nedaće koje

ih zadese. Najistaknutija značajka rezilijentnosti ili otpornosti jest upravo sposobnost pojedinca da pozitivno odgovori na fiziološke, psihološke i/ili socijalne prijetnje s kojima se suočava (Beutel i sar., 2017). Bitno je naglasiti kako otpornost nije nepromjenjiva osobina ličnosti (Shean, 2015) te kako ljudi ne pokazuju stabilan obrazac otpornosti kroz cijeli život i u svim situacijama (Luthar, Cicchetti i Becker, 2000), već je to dinamičan proces u kojem interakcija psiholoških, socijalnih, okolinskih i bioloških faktora omogućuje pojedincu da se razvije, održi ili obnovi mentalno zdravlje unatoč izloženosti nepovoljnim uvjetima (Wathen i sar., 2012). U skladu s tim, otpornost se može okarakterizirati kao poticajna snaga koja se stječe, gradi i mijenja u različitim životnim okolnostima, a koja pomaže u suočavanju sa stresorima te ubrzava proces oporavka od stresnog događaja (Las-Hayas i sar., 2016). Rezultati nekih istraživanja ukazuju na generalno veću psihološku otpornost muškaraca u odnosu na žene (Sambu i Mhongo, 2019; Song i sar., 2020). Osobe s visokim razinama psihološke otpornosti samopouzdanije su, strpljive i fleksibilne u promjenjivim životnim okolnostima, imaju naglašen smisao za humor i naglašenu potrebu za vjerom te nisu sklone proživljavanju visokih razina stresa (Connor i Davidson, 2003; Ong i sar., 2006, prema Muštra, 2021). Uprkos prepoznatoj važnosti navedenog fenomena u svjetskim okvirima, isti je bio gotovo u potpunosti zanemaren u Bosni i Hercegovini. Štaviše, uvažavajući iznimne razlike ključnih obilježja i ishoda tržišta rada na lokalnoj i regionalnoj razini, pitanje rezilijentnosti tržišta rada na regionalnom nivou zaslužuje posebnu pažnju.

Problem i cilj istraživanja

Problem ovog istraživanja ogleda se u utvrđivanju stepena povezanosti između različitih sociodemografskih karakteristika i rezilijentnosti zaposlenika.

Cilj istraživanja jeste utvrditi koje su sociodemografske karakteristike značajni prediktori rezilijentnosti zaposlenika.

Hipoteze istraživanja

1. Očekuje se statistički značajna razlika u nivou rezilijentnosti zaposlenika s obzirom na različita demografska obilježja ispitanika, na način da će muški ispitanici imati veću percepciju rezilijentnosti u odnosu na ispitanike ženskog spola.
2. Očekuje se statistički značajna razlika u nivou rezilijentnosti zaposlenika s obzirom na različita demografska obilježja ispitanika, na način da će mlađi ispitanici imati veću percepciju rezilijentnosti u odnosu na starije ispitanike.
3. Očekuje se statistički značajna razlika u nivou rezilijentnosti s obzirom na različita demografska obilježja zaposlenika, na način da će osobe koje imaju duži radni staž imati veći nivo rezilijentnosti u odnosu na ispitanike koji imaju kraći radni staž.
4. Očekuje se statistički značajna razlika u nivou rezilijentnosti zaposlenika s obzirom na vrstu ugovora u organizaciji, na način da će zaposlenici s ugovorom na neodređeno biti rezilijentniji u odnosu na osobe koji imaju ugovor o djelu ili ugovor na određeno.

5. Očekuje se statistički značajna razlika u nivou rezilijentnosti obzirom na različita demografska obilježja zaposlenika, na način da će osobe koje rade u državnom sektoru biti rezilijentnije u odnosu na osobe u privatnom sektoru.

METODE RADA

Uzorak ispitanika

Uzorak ovog istraživanja činilo je 237 ispitanika.

Istraživanje je obuhvatilo nenamjeran uzorak. U uzorak su uključeni ispitanici oba spola, uposleni na različitim radnim mjestima.

Podaci su prikupljeni tokom mjeseca februara 2023. godine dobrovoljnim i anonimnim ispunjavanjem upitnika. Ispitanici zamoljeni da odgovaraju iskreno. Rezultati će biti predstavljeni u okviru empirijske analize, a koristit će se samo u svrhu analize podataka i u svrhu istraživanja. Ispitanici su imali mogućnost da pošalju upit na mail zbog nejasnoća.

Instrumenti istraživanja

Instrument koji se koristio u ovom istraživanju sastojao se od sociodemografskog upitnika koji je konstruisan za potrebe ovog istraživanja, te kratka skala otpornosti.

Sociodemografski upitnik sastojao se od pitanja koji su ispitanici trebali zaokružiti, a odnose se na spol, dob, dužinu radnog staža, vrstu ugovora u organizaciji i vrstu sektora (privatni ili državni).

Kratka je skala otpornosti s engleskoga (Brief Resilience Scale – BRS; Smith i sar., 2008) na hrvatski jezik prevedena metodom dvostrukoga prijevoda. Sastoji se od šest čestica, od čega su tri pozitivnoga smjera (primjer tvrdnje: „Obično se brzo oporavim nakon teških vremena.“), a preostale tri negativnoga smjera (primjer tvrdnje: „Teško mi je prolaziti kroz stresne događaje.“). Ispitanici svoje procjene daju na ljestvici od 5 stupnjeva (1 – „uopće se ne slažem“, 2 – „ne slažem se“, 3 – „niti se slažem niti se ne slažem“, 4 – „slažem se“, 5 – „u potpunosti se slažem“). Rezultat na skali se, uz obrnuto bodovanje triju čestica negativnoga smjera, formira kao prosječan rezultat na svim česticama, pri čemu se viši rezultat odnosi na veću razinu otpornosti. Skala je imala zadovoljavajuću pouzdanost tipa unutarnje konzistencije ($\alpha = .82$). Također, većina korelacija pojedinih čestica s ukupnim rezultatom bila je viša od .50. Na temelju ovih vrijednosti može se zaključiti da je Kratka skala otpornosti pouzdan mjerni instrument.

Statistička obrada podataka

Za statističku obradu podataka koristio se SPSS For Windows Version 26.

Opis uzorka

U istraživanju je učestovalo 237 ispitanika. Od toga smo imali 141 ženskog ispitanika i 96 muških ispitanika.

Tabela 1. Prikaz strukture uzorka u istraživanju

NV varijabla	Kategorije	frekvencija	%
SPOL	muški	96	40,5
	ženski	141	59,5

Kada je u pitanju dob, imali smo najviše ispitanika između 29 i 39 godina starosti što je činilo ukupno 93 ispitanika odnosno 39,2 %. Najmanje smo imali ispitanika iznad 61 godinu starosti, ukupno 11 ispitanika što čini 4.6 % od ukupne populacije.

Tabela 2. Dob ispitanika

NV varijabla	Kategorije	frekvencija	%
Dob ispitanika	18-28	42	17,7
	29-39	93	39,2
	40-50	67	28,3
	51-61	24	10,1
	Iznad 61	11	4,6

Kada je u pitanju radni staž ispitanika, najviše je ispitanika između 1 i 5 godina radnog staža, što ukupno čini 27.4 % populacije, a najmanje smo imali ispitanika s preko 35 godina radnog staža, što čini 3,4 % ili 8 ispitanika.

Tabela 3. Radni staž zaposlenika

NV varijabla	Kategorije	frekvencija	%
Radni staž	1-5	65	27,4
	6-10	39	16,5
	11-15	49	20,7
	16-20	26	11
	21-25	22	9,3
	26-30	16	6,8
	31-35	12	5,1
	Preko 35	8	3,4

Što se pak tiče vrste ugovora, najviše ispitanika ima ugovor na određeno, odnosno 118 ispitanika ili 49,9 %, Ugovor o djelu imaju 64 ispitanika, odnosno 27 % i 55 ispitanika ima ugovor na neodređeno, što čini 23,2 % ispitanika.

Tabela 4. Vrsta ugovora

NV varijabla	Kategorije	frekvencija	%
Vrsta ugovora	Ugovor o djelu	64	27 %
	Ugovor o radu na određeno	118	49,8
	Ugovor o radu na neodređeno	55	23,2

I naposljetku, što se tiče vrste organizacije, u privatnom sektoru radi 138 ispitanika (58,2%), dok u državnom sektoru radi 99 (41,8 %) ispitanika.

Tabela 5. Vrsta organizacije

NV varijabla	Kategorije	frekvencija	%
Vrsta organizacije	Privatni sektor	138	58,2
	Državni sektor	99	41,8

REZULTATI

Prije provedbe statističkih postupaka provjereni su preduvjeti provedbe istih. Provjerili smo asimetričnost i zakrivljenost distribucije zavisne varijable (tabela 6) i ustanovili da su vrijednosti unutar granica od -2 do 2

čime je zadovoljen kriterij za provedbu parametrijskih statističkih postupaka (Tabbacinich i Fidel, 2013).

Tabela 6. Pokazatelj normaliteta-asimetričnosti (skewness) i zakrivljenosti (kurtosis) distribucija.

Rezilijentnost	Skewness	Kurtosis
	-.006	-.175

Kako bismo ispitili našu prvu hipotezu, proveli smo t-test za nezavisne uzorke. Na temelju rezultata iz tabele 7. uočavamo da postoji statistički značajna razlika u rezilijentnosti zaposlenika s obzirom na spol, te da muškarci pokazuju veći nivo rezilijentnosti $M = 18,09$, u odnosu na žene $M=17,23$. Na osnovu dobivenih rezultata potvrđujemo našu prvu hipotezu.

Tabela 7. Rezilijentnost zaposlenika i testiranje razlika s obzirom na spol

	M	SD	t	p
Muškarci	18,09	3,74	1,53	,021
Žene	17,23	4,54		

Nadalje, kako bismo ispitili da li se se rezilijentnost razlikuje obzirom na starost ispitanika koristili smo jednosmjernu analizu varijansi, a na osnovu rezultata iz tabele 8 možemo zaključiti da ne postoji statistički značajna razlika u rezilijentnosti ispitanika s obzirom na dob. Dakle, naša druga hipoteza nije potvrđena.

Tabela 8. Rezilijentnost ispitanika i testiranje razlika obzirom na dob

DOB	M	SD	F	Sig.
18-28	16,74	4,06	705	.589
29-39	17,98	4,26		
40-50	17,68	4,29		
51-61	17,50	4,20		
Iznad 60	16,90	4,93		

Kada je u pitanju nivo rezilijentnosti i dužina radnog staža, uočavamo da se ispitanici ne razlikuju po rezilijentnosti kada je u pitanju dužina radnog staža (tabela 9). Na osnovu toga odbacujemo našu hipotezu.

Tabela 9. Rezilijentnost ispitanika s obzirom na dužinu radnog staža

Radni staž	M	SD	F	Sig.
1-5	17,14	3,93	1,58	.140
6-10	18,30	4,56		
11-15	17,22	4,41		
16-20	17,61	4,09		
21-25	16,54	4,28		
26-30	20,18	4,05		
31-35	18,41	3,39		
Preko 35	16,12	5,01		

Kada je u pitanju vrsta ugovora i testiranje rezilijentnosti proveli smo jednosmjernu analizu varijanse. Na temelju rezultata (tabela 10) zaključujemo da osobe koje imaju ugovor na određeno pokazuju veći nivo rezilijentnosti, s obzirom da su ispitanici s ugovorom na određeno imali značajno viši skor ($M=18,42$) od ispitanika s ugovorom o djelu ($M=17,55$) te ispitanika ugovorom na određeno (17.21).

Tabela 10. Rezilijentnost ispitanika s obzirom na vrstu ugovora

Vrsta ugovora	M	SD	F	Sig.
Ugovor o djelu	17,55	4,03	1,99	.022
Ugovor na određeno	17,21	4,36		
Ugovor na neodređeno	18,42	5,22		

I na kraju, kada je u pitanju vrsta organizacije, proveli smo t test za nezavisne uzorke, te na osnovu rezultata (tabela 11) zaključujemo da nema razlike u rezilijentnosti između ispitanika s obzirom na to da li su zaposleni u državnoj ili privatnoj firmi.

Tabela 11. Rezilijentnost ispitanika s obzirom na vrstu organizacije

	M	SD	t	Sig.
Privatni sektor	17,41	3,40	.723	.471
Državni sektor	17,81	4,59		

DISKUSIJA

Rezilijentnost je pojam koji je uslijed niza recentnijih šokova promoviran u ekonomskoj nauci, dok tržište rada najprimjerenije održava svu puninu ekonomskih zbivanja. Premda postojeća literatura ne nudi jedinstven stav po pitanju obuhvata pojma, dominantni pogledi definiraju promatrani fenomen prvenstveno kao sposobnost adekvatne reakcije određenog sistema na različite vrste šokova. Slijedom navedenog, u radu se koristi definicija koja rezilijentnost zaposlenika u tržištu rada definira kao sposobnost da se odupru, izdrže ili se oporave od šoka prilagođavanjem ili preusmjeravanjem svojih resursa i struktura, a s ciljem poboljšavanja buduće razvojne perspektive (Bigos i sar., 2013). Cilj ovog istraživanja bio je ispitati postoji li razlika u ukupnom nivou rezilijentnosti kod zaposlenika obzirom na različite sociodemografske karakteristike. Istraživanje je obuhvatilo 237 ispitanika, različite dobi i spola, te zaposlenih u različitim organizacijama, što državnog, što privatnog sektora. Kada govorimo o rezilijentnosti, onda se ona sa psihološkog aspekta posmatra na nekoliko načina: kao oporavak od stresne situacije, odbijanje stresne situacije, kao nošenje sa stresnom situacijom, mogućnost izbjegavanja nepovoljnih okolnosti ili kao funkcioniranje bolje od uobičajenog u stresnim situacijama (Smith i sar., 2008). Posebno na radnom mjestu, ljudi su izloženi mnogim stresogenim faktorima, s obzirom na to da veći dio svog života i provedu na poslu. Međutim, jako je bitna rezilijentnost, odnosno način na koji će zaposleni odgovoriti na te stresogene faktore, te kako će ih preraditi a da na njih ne imaju dugoročne posljedice. Za rezilijentne osobe se smatra da su samopouzdanе, strpljive ali i mnogo fleksibilne. Najbitnijim od svega smatra se da nisu sklone preživljavanju visokih razina stresa. Ono što je karakteristično za rezilijentnost jeste da to nije stalna osobina ličnosti, nego da je podložna promjeni, te da se može razvijati, graditi i nadograđivati. Dakle, na osnovu toga mogli bismo reći da se rezilijentnost gradi na temelju iskustva, prevaziđenih stresnih situacija i slično. Ovo istraživanje je pokazalo da

muškarci imaju veći nivo rezilijentnosti u odnosu na žene, kao što je to zaključeno i ranije u različitim istraživanjima o rezilijentnosti. To nas i ne čudi, s obzirom na to da se smatra da su žene podložnije radnom stresu (Popov, 2021). Žene su osjetljivije, emotivnije, a samim time i više su podložnije stresu koji ispoljavaju kroz brigu, napetost, poremećaje spavanja i zdravstvene komplikacije, ispoljavajući instrumentalnu privrženost organizaciji, dok su muškarci vulnerabilniji na radne stresore (Klikovac i sar., 2020). Kada je u pitanju dob, istraživanje je pokazalo da nema statistički značajnih razlika u tom kontekstu, iako su ranija istraživanja pokazala da su mlađi ispitanici rezilijentniji u odnosu na starije. Međutim, ovim istraživanjem to ne možemo tvrditi jer naše istraživanje nije pokazalo statistički značajnu razliku obzirom na dob. Nadalje, ni dužina radnog staža nije značajan faktor u određivanju nivoa rezilijentnosti kod naših ispitanika. Bez obzira na to koliko dugo da su uposleni, naši ispitanici nisu pokazali statistički značajnu razliku u nivou rezilijentnosti obzirom na dužinu radnog staža. Međutim, kada se radi o vrsti ugovora, na temelju rezultata zaključili smo da osobe s ugovorom na neodređeno imaju veći nivo rezilijentnosti u odnosu na ispitanike koji su uposleni ugovorom o djelu i ugovorom na određeno. To nas dovodi do zaključka da osobe koje imaju sigurnost zasnovanu na stabilnosti posla, pokazuju veći nivo rezilijentnosti u odnosu na osobe koji nemaju tu stabilnost i koji su uvijek u neizvjesnosti do kada će trajati njihov rad i do kada će imati posao. Na kraju, kada je riječ o vrsti organizacije, nismo dobili statistički značajne razlike o nivou rezilijentnosti bez obzira na to da li se radi o privatnom ili državnom sektoru. Dakle, ovo istraživanje je pokazalo da je zaposlenicima bitnija stabilnost koju dobiju kroz vrstu ugovora i na taj način oni iskazuju i svoju rezilijentnost, bez obzira na to da li se radi o privatnom ili državnom sektoru. Na temelju ovih istraživanja zaključujemo da od sociodemografskih karakteristika značajnu ulogu imaju spol, ali i vrsta ugovora. Dakle, ispitanicima je jako bitna stabilnost na poslu i upravo ta stabilnost i sigurnost dovodi i do većeg nivoa otpornosti.

ZAKLJUČAK

Istraživanje je pokazalo da su muškarci rezilijentniji u odnosu na žene. Dakle, oni se bolje nose sa stresnim situacijama na poslu, učinkovitije rješavaju probleme i otporniji su. Također, uvidom u rezultate istraživanja zaključujemo da je zaposlenicima jako bitna sigurnost na poslu koju doživljavaju kroz stalni ugovor. Samim time takvi zaposlenici su i otporniji na stresne situacije jer u podsvijesti znaju da su zaštićeni, neće lako dobiti otkaz i na kraju imaju Zakonske regulative koje ih štite ukoliko dođe do nekih disciplinskih mjera koje bi dovele do otkaza. Nadasve, rezilijentnost je jako bitan konstrukt o kojem se jako malo priča, posebno na prostorima Bosne i Hercegovine i na našem tržištu rada. S obzirom na to da smo u zdanje vrijeme pretrpjeli mnoge krize, trebali bismo povesti više računa o nezamjenjivom kapitalu svake radne organizacije, a to su zaposlenici. Također, iako smo pošli od pretpostavke da su zaposlenici koji imaju duži radni staž, s obzirom na iskustvo rezilijentniji, istraživanje nije potvrdilo ovu hipotezu. Ovakvi rezultati svakako ostavljaju prostora za razmišljanje, šta organizacija može učiniti po pitanju rezilijentnosti vlastitog osoblja. Rezultati također ostavljaju prostora za buduće istraživače da ispituju koji

faktori, osim sociodemografskih, mogu biti prediktori rezilijentnosti zaposlenika.

LITERATURA

- Andelković V., Zubić I., (2014). Rezilijentnost i kvalitet života u odrasloj dobi, *Godišnjak za psihologiju*, Vol. 11, No 13, 2014 str. 153–166.
- Beutel, M. E., Tibubos, A. N., Klein, E. M., Schmutzer, G., Reiner, I., Kocalevent, R. D. i Brähler, E. (2017). Childhood adversities and distress-The role of resilience in a representative sample. *PloS One*, 12(3). doi: 10.1371/journal.pone.0173826
- Bigos, M., Qaran, W., Fenger, M., Koster, F., Mascini, P., & Van der Veen, R. (2013). Review essay on labour market resilience. I Inspires Project, European Research Area WP, 1.
- Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*, 59, 20–28.
- Connor, K. M. i Davidson, J. R. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor- Davidson resilience scale (CD- RISC). *Depression and Anxiety*, 18(2), 76-82.
- Giannakis, E. & Bruggeman, A. (2020). Regional disparities in economic resilience in the European Union across the urban–rural divide, *Regional Studies*, 54:9, 1200-1213.
- Gooding, P., Hurst, A., Johnson, J. & Tarrier, N. (2012). Psychological resilience in the young and the elderly. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, Vol 27 (3), 262–270.
- Hopf, S. M. (2010). Risk and Resilience in Children Coping with Parental Divorce. *Dartmouth Undergraduate Journal of Science*.
- Klikovac T., Šarić Đ., Korać V. (2020). Profesionalni stres kod medicinskog osoblja, *Primjenjena psihologija*, Vol.13 (3) str.349-369.
- Klohn, E. C. (1996). Conceptual analysis and measurement of the construct of egoresiliency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(5), 1067–79.
- Las-Hayas, C., Padierna, J. A., Muñoz, P., Aguirre, M., Gomez del Barrio, A., Beato-Fernández, L. i Calvete, E. (2016). Resilience in eating disorders: a qualitative study. *Women & Health*, 56(5), 576-594.
- OECD (2012b): Better Skills Better Jobs Better Lives. A Strategic Approach to Skills Policies, OECD, Paris.
- Richardson, G. E. (2002). The metatheory of resilience and resiliency. *Journal of Clinical Psychology*, 58(3).
- Luthar, S. S., Cicchetti, D. i Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71(3), 543-562.
- Maguen, S., Vogt, D. S., King, L. A., King, D. A., & Litz, B. T. (2006). Posttraumatic growth among Gulf War I veterans: The predictive role of deployment-related experiences and background characteristics. *Journal of Loss and Trauma: International Perspectives on Stress & Coping*, 11, 373–388.
- Masten, A. S., & Narayan, A. J. (2012). Child development in the context of disaster, war, and terrorism: Pathways of risk and resilience. *Annual Reviews of Psychology*, 63, 227–257.
- Mehta, M., Whyte, E. & Lenze, E. et al (2008). Depressive symptoms in late life: associations with apathy, resilience and disability vary between young old and oldold. *Int J Geriatr Psychiatry*, 23(3), 238–243.
- Mikelić G. (2019). Stres kod osoba na rukovoditeljskim pozicijama, *Diplomski rad*, Zadar.
- Muštra V. (2021). Rezilijentnost regionalne zaposlenosti, nezaposlenosti i participacije u Republici Hrvatskoj, *University of Split*.
- Nygren, B., Alex, L. & Jonsen, E. et al (2005). Resilience, sense of coherence, purpose in life and self transcendence in relation to perceived physical and mental health among the oldest old. *Aging Ment Health* 9(4), 354–362.
- Nyström, K. (2017). Regional resilience to displacements. *Regional Studies*, 1-19.
- Nyström, K., & Ros, I. V. (2017). Exploring regional differences in the regional capacity to absorb displacements. *Geographies of Growth: Innovations, Networks and Collaborations*, 19.
- Popov, B., Popov S. (2021). Struktura polnih razlika u doživljaju stresa na radu, *Primjenjena psihologija*, 4(2), 179-195.
- Sambu, L. J. i Mhongo, S. (2019). Age and Gender in Relation to Resilience After the Experience of Trauma among Internally Displaced Persons (IDPS) in Kiambaa Village, Eldoret East Sub-County, Kenya. *Journal of Psychology*, 7(1), 31-40.
- Shean, M. (2015). Current theories relating to resilience and young people. *Victorian Health Promotion Foundation: Melbourne, Australia*.
- Smith, B.W. i sar. (2008). The brief resilience scale: assessing the ability to bounce back. *International Journal of Behavioral Medicine*, 15(3), 194-200.
- Slišković, A. i Burić, I. (2018). Kratka skala otpornosti (KSO). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*, svezak 9. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Stoltz, P. (1997). *Adversity Quotient: Turning obstacles into opportunities*. New York: John Wiley & Sons.
- Wathen, C. N., MacGregor, J. C., Hammerton, J., Coben, J. H., Herrman, H., Stewart, D. E. i MacMillan, H. L. (2012). Priorities for research in child maltreatment, intimate partner violence and resilience to violence exposures: results of an international Delphi consensus development process. *BMC Public Health*, 12(1), 684.
- Windle, G. (2011). What is resilience? A review and concept analysis. *Reviews in Clinical Gerontology*, 21(2), 152–169.

INFORMACIJE O AUTORICI

Aldina Leto

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru

e-mail: aldina.let@unmo.ba

Efekte aerobik programa na motoričke sposobnosti nogometaša uzrasta od 12 do 15 godina

Džafer Alić, Ekrem Čolakhodžić, Adnan Ademović, Armin Duzić

SAŽETAK: Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi efekte aerobik programa (high-low) na razvoj motoričkih sposobnosti mladih nogometaša primjenom tromjesečnog eksperimentalnog tretmana. Istraživanje je provedeno na uzorku od 15 ispitanika (n=15) nogometaša FK „Bjelopoljac“ Bijelo Polje Mostar, prosječne visine AVIS=174.193 ±9.33 cm i prosječne mase AMAS= 66.233 ±8.41 kg. Hipoteza istraživanja je postavljena u afirmativnom obliku da postoje statistički značajne kvantitativne razlike između inicijalnog i finalnog testiranja nakon primjene aerobik programa. Za utvrđivanje razlika aritmetičkih sredina korišten je T-test za zavisne uzorke. Rezultati T-testa nam pokazuju da se nisu pojavile statistički značajne razlike u dva testa za procjenu frekvencije pokreta tijela pretklon–zasuk–dodir (MBFPZD, p=0.106) i frekvencije donjih ekstremiteta tapping nogom o zid (MBFTAZ, p=0.07) na nivou statističke značajnosti od p≤0.05. Kod ostalih varijabli došlo je do statistički značajnih promjena na nivou statističke značajnosti od p≤0.05. Rezultati nam potvrđuju da ovako programiran eksperimentalni program doprinosi statistički značajnom razvoju motoričkih sposobnosti kod nogometaša uzrasta 12-15 godina.

Ključne riječi: *nogomet, aerobik, motoričke sposobnosti*

The Effects of Aerobic Programs on the Motor Skills of Soccer Players Ages 12-15

ABSTRACT: The aim of this research was to determine the effects of an aerobics program (high-low) on the development of motor skills of young soccer players using a three-month experimental treatment. The research was conducted on a sample of 15 respondents (n=15) football players F.K. "Bjelopoljac" Bijelo Polje Mostar, average height AVIS=174.193 ±9.33 cm and average weight AMAS= 66.233 ±8.41 kg. The research hypothesis is affirmatively stated that there are statistically significant quantitative differences between the initial and final testing after the application of the aerobic program. T-test for dependent samples was used to determine differences in arithmetic means. The results of the T-test show that there were no statistically significant differences in the two tests for assessing the frequency of forward-bending-twist-touch body movements (MBFPZD, p=0.106) and the frequency of lower extremities tapping the foot against the wall (MBFTAZ, p=0.07) at the level of statistical significance of p≤0.05. In other variables, there were statistically significant changes at the level of statistical significance of p≤0.05. The results confirm that the experimental program programmed in this way contributes to the statistically significant development of motor skills in football players aged 12-15 years.

Keywords: *football, aerobics, motor skills*

UVOD

Savremeni nogomet ubrzano se razvija u svim komponentama nogometne igre, ali posebno u smislu kondicijske/fizičke kvalitete igrača (Bangsbo, 1992). Mnogi autori utvrdili su u svojim radovima da vrhunski nogometaši pretrče u prosjeku 8-12 km tokom utakmice, zavisno od njihove pozicije u ekipi (Bangsbo, Nørregaard and Thorsøe, 1991, Reilly, Thomas, 1976; Reilly, 1996), kao i od energetskog statusa i aerobnih kapaciteta igrača (Jacobs, Westlin, Karlsson, Rasmussen i Houghton, 1982; Smaros, 1980; Helgerud, Engen, Wisløff i Hoff, 2001). Evidentno je i da se količina trčanja većim brzinama tokom nogometnih utakmica neprestano povećava uz visok nivo performansi (Mohr, Krstrup i Bangsbo, 2003). Savremeni nogomet traži od igrača ispoljavanje optimalno razvijenih motoričkih i funkcionalnih sposobnosti. Na visokom nivou igranja, igrač mora posjedovati i specifičnu izdržljivost u različitim motoričkim sposobnostima kako bi u visokom

tempu izdržao cijelu utakmicu tokom čitave sezone (Čolakhodžić, Đedović, Skender, Novaković i Popo, 2017). Dominantne motoričke sposobnosti u nogometu su izdržljivost (aerobna i anaerobna), brzina (startna, promjene pravca, frekvencije pokreta, reakcija), snaga (eksplozivna i repetitivna), koordinacija i preciznost. (Mihačić, Ujević, 2003; Čolakhodžić, Rađo, Alić, 2016). Postoji više vrsta različitih kondicijskih priprema u nogometu kojima se vrši svestran razvoj sposobnosti primarnih za nogomet, a u novije vrijeme se vrši dosta istraživanja o utjecaju aerobika i njegovih određenih vrsta na razvoj sposobnosti u nogometu. Ti programi iz seniorskog nogometa polako se počinju primjenjivati i na mladim nogometašima različitih uzrasta.

PREDMET I PROBLEM ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja predstavljaju transformacioni procesi motoričkih sposobnosti nogometaša uzrasta od 12 do 15 godina. Problem istraživanja predstavljaju efekti aerobik programa u trajanju od tri mjeseca na

motoričke karakteristike nogometaša uzrasta od 12 do 15 godina.

CILJ I ZADACI ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja je utvrditi nivo parcijalnih kvantitativnih promjena u prostoru motoričkih sposobnosti nogometaša uzrasta od 12 do 15 godina. Na osnovu cilja istraživanja određeni su i zadaci na kojima je koncipirano ovo istraživanje:

- Izmjeriti motoričke sposobnosti kod svih ispitanika prije početka programa (inicijalno stanje ispitanika),
- Izmjeriti motoričke sposobnosti kod svih ispitanika nakon sprovedenog programa (finalno stanje ispitanika),
- Obraditi i analizirati dobijene podatke uz upotrebu adekvatnih statističkih procedura za analizu podataka,
- Intrepetirati podatke i donijeti adekvatne zaključke primjenjive u teoriji i praksi.

HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

H – Očekuju se statistički značajne kvantitativne promjene u prostoru motoričkih sposobnosti kod nogometaša uzrasta od 12 do 15 godina nakon primjene aerobik programa (high-low aerobik).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Uzorak ispitanika

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 15 mladih nogometaša hronološkog uzrasta 12 – 15 godina, FK „Bjelopoljac“, Bijelo Polje, Mostar, prosječne visine AVIS=174.193 ±9.33 cm i prosječne mase AMAS=66.233 ±8.41 kg. U konačnu obradu su uzeti rezultati onih ispitanika koji su učestvovali na početnom (inicijalnom) i završnom (finalnom) mjerenju, koji su redovno dolazili na trening i na kojima je proveden eksperimentalni aerobik program.

Uzorak varijabli za procjenu motoričkih sposobnosti

Varijable za procjenu brzine pokreta:

1. Pretklon – zasuk – dodir (MBFPZD)
2. Taping nogom (MBFTAN)
3. Taping nogom o zid (MBFTAZ)

Varijable za procjenu eksplozivne snage

1. Skok udalj iz mjesta (MESSDM)
2. Skok uvis iz mjesta (MESSVM)

Varijable za procjenu koordinacije

1. Koraci ustranu (MAGKUS)

Opis istraživanja

Osigurani su prostorni, vremenski i organizacioni uslovi u skladu sa standardima za ovakva istraživanja. Mjerenja su realizovana u prijedpodnevnim časovima, s odgovarajućim uslovima (svjetlost, temperatura i dr.), pri čemu je svaki mjerilac mjerio iste testove na istim ispitanicima. Mjerilac je prvo pročitao rezultat, zapisničar bi ga ponovio i upisao u lični karton ispitanika, u originalnim mjernim jedinicima za svaki mjerni

instrument. Ispitanici su pristupali u adekvatnoj odjeći i obući (majica, šorc i patike). Vodio se računa o redosljedu mjernih instrumenata, kako bi se izbjegao utjecaj primjene jednog testa na rezultate drugog. Mjerenje je vršeno po stanicama koje su bile postavljene u krug sljedećim redosljedom:

- Stanica 1. – testovi za procjenu brzine pokreta,
- Stanica 2. – testovi za procjenu koordinacije,
- Stanica 3. – testovi za procjenu eksplozivne snage.

Metode prikupljanja i obrade podataka

Obrada dobivenih podataka izvršena je u programskom paketu SPSS (version 26.0; SPSS, Inc., Chicago, IL, SAD). Za svaku varijablu izračunati su standardni statistički parametri (aritmetička sredina, standardna devijacija i varijanca), a T-test za zavisne uzorke utvrđena statistička značajnost razlika aritmetičkih sredina između inicijalnog i finalnog mjerenja (Čolakhodžić, 2021).

Etičko odobrenje

Istraživanje je uključivalo mlade muške osobe u skladu sa svim relevantnim nacionalnim propisima i institucionalnim politikama, a slijedilo je načela Deklaracije iz Helsinkija i etičke smjernice i pravila za istraživanje s ljudskim predmetima Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru.

Program

Program u trajanju od tri mjeseca realizovan je u toku pripremnog i takmičarskog perioda sezone 2019/20. Druge lige pionira NS HNK. Program hi-low aerobika je realizovan u periodu od tri mjeseca ili trinaest sedmica po dva treninga u sedmici u trajanju od 60 minuta. Trenažni program je strukturiran tako da su se treninzi hi-low aerobik programa odvijali neovisno od redovnih treninga dva puta u sedmici. U neogmetnom treningu prevashodno se primjenjivao situacioni metod igre. Vremenska struktura treninga u trajanju od 90 minuta, podijeljena je u pet faza: zagrijavanje (15 min), orijentacija (20 min), učenje (25 min), test faza (20 min) i hlađenja (10 min).

INETRPRETACIJA REZULTATA I ANALIZA

Da bi se utvrdili statistički značajne razlike između aritmetičkih sredina, korišten je T – test na zavisnim uzorcima. U tabeli 1. prikazani su centralni i disperzioni parametri mase i visine ispitanika u inicijalnom i finalnom mjerenju. Kao što vidimo u tabeli nakon provedenog tromjesečnog programa došlo je do smanjenja mase ispitanika, dok je visina ostala nepromijenjena i njihove vrijednosti su u granicama standardnih vrijednosti za ovaj uzrast dječaka. U tabeli 2. prikazani su centralni i disperzioni parametri varijabli motoričkih sposobnosti tretiranih u ovom istraživanju. Prikazane su vrijednosti centralnih i disperzionih parametara u inicijalnom i finalnom mjerenju. Kao što vidimo iz vrijednosti Skewnessa i kutrosisa, sve varijable imaju normalnu distribuciju rezultata s povećanim odstupanjem kod varijable koraci ustranu (MAGKUS). Ova odstupanja mogu se djelimično pripisati i relativno malom uzorku kao i razlici u ostvarenim vrijednostima koordinacije kod ispitanika.

Tabela 1. Centralni i disperzioni parametri mase i visine tijela

Varijabla		Mean	N	Std. Deviation	Std. Error Mean
Pair 1	AMAS I	66.233	15	8.4174	2.1734
	AMAS F	64.767	15	7.8782	2.0342
Pair 2	AVIS I	174.193	15	9.3375	2.4109
	AVIS II	174.473	15	9.1795	2.3701

Tabela 2. Deskriptivni parametri za inicijalno i finalno testiranjeVarijabla

	N	Min.	Max.	Mean	Std. Dev.	Variance	Skewness	Kurtosis	Std. E	
		Statistic	Statistic	Statistic	Statistic	Statistic	Statistic	Statistic		
MBFPZD I	15	16	24	18.93	1.981	3.924	1.060	.580	1.856	1.121
MBFPZD F	15	16	21	18.27	1.792	3.210	.226	.580	-1.359	1.121
MBFTAN I	15	17	25	20.67	2.024	4.095	.168	.580	.445	1.121
MBFTAN F	15	17	21	19.00	1.363	1.857	.195	.580	-1.029	1.121
MBFTAZ I	15	9	16	12.00	1.852	3.429	.467	.580	.045	1.121
MBFTAZ F	15	10	14	11.40	1.242	1.543	.650	.580	-.321	1.121
MESSDM I	15	148.0	216.0	184.50	18.6375	347.357	-.126	.580	-.126	1.121
MESSDM F	15	159.0	228.0	192.90	18.9390	358.686	.354	.580	-.235	1.121
MESSVM I	15	25.0	50.0	38.333	6.4328	41.381	-.230	.580	.191	1.121
MESSVM F	15	32.0	55.0	42.800	6.8473	46.886	.046	.580	-.748	1.121
MAGKUS I	15	17.87	25.42	19.9047	1.84665	3.410	1.969	.580	5.408	1.121
MAGKUS F	15	17.12	23.01	19.2987	1.39470	1.945	1.222	.580	2.873	1.121

Tabela 3. Centralni i disperzioni parametri

Varijabla		Mean	N	SD	Std. Error Mean
Pair 1	MBFPZD I	18.93	15	1.981	.511
	MBFPZD F	18.27	15	1.792	.463
Pair 2	MBFTAN I	20.67	15	2.024	.523
	MBFTAN F	19.00	15	1.363	.352
Pair 3	MBFTAZ I	12.00	15	1.852	.478
	MBFTAZ F	11.40	15	1.242	.321
Pair 4	MESSDM I	184.500	15	18.6375	4.8122
	MESSDM F	192.900	15	18.9390	4.8900
Pair 5	MESSVM I	38.333	15	6.4328	1.6609
	MESSVM F	42.800	15	6.8473	1.7680
Pair 6	MAGKUS I	19.9047	15	1.84665	.47680
	MAGKUS F	19.2987	15	1.39470	.36011

Tabela 4. Koeficijenti korelacija varijabli

Varijabla		N	Correl.	Sig.
Pair 1	MBFPZD I, MBFPZD F	15	.690	.004
Pair 2	MBFTAN I, MBFTAN F	15	.570	.027
Pair 3	MBFTAZ I, MBFTAZ F	15	.776	.001
Pair 4	MESSDM I, MESSDM F	15	.950	.000
Pair 5	MESSVM I, MESSVM F	15	.954	.000
Pair 6	MAGKUS I, MAGKUS F	15	.938	.000

Tabela 5. T – test za zavisne uzorke

Varijabla	Paired Differences						df	Sig. (2-tailed)	
	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference					
				Lower	Upper				
Pair 1	MBFPZD I MBFPZD F	.667	1.496	.386	-.162	1.495	1.726	14	.106
Pair 2	MBFTAN I MBFTAN F	1.667	1.676	.433	.738	2.595	3.851	14	.002
Pair 3	MBFTAZ I MBFTAZ F	.600	1.183	.306	-.055	1.255	1.964	14	.070
Pair 4	MESSDM I MESSDM F	-8.4000	5.9348	1.5323	-11.6866	-5.1134	-5.482	14	.000
Pair 5	MESSVM I MESSVM F	-4.4667	2.0656	.5333	-5.6106	-3.3228	-8.375	14	.000
Pair 6	MAGKUS I MAGKUS F	.60600	.72521	.18725	.20439	1.00761	3.236	14	.006

Kao što vidimo u tabeli 5, Vrijednosti T-testa za zavisne uzorke nam pokazuju da kod dvije varijable nije došlo do statistički značajnih promjena, odnosno, da se nisu pojavile statistički značajne razlike u dva testa za procjenu frekvencije pokreta tijela pretklon–zasuk–dodir (MBFPZD), ($t=1.726$; $df=15$; $p=0.106$) i frekvencije donjih ekstremiteta taping nogom o zid (MBFTAZ), ($t=0.070$; $df=14$; $p=0.07$) na nivou statističke značajnosti od $p \leq 0.05$. Kod ostalih varijabli došlo je do statistički značajnih promjena na nivou statističke značajnosti od $p \leq 0.05$. Na osnovu toga, vidimo da eksperimentalni aerobik program nije u potpunosti ili skoro nikako ostvario promjene u segmentu motoričke sposobnosti frekvencije pokreta, a kod ostalih motoričkih sposobnosti došlo je do statistički značajnih promjena u prostoru eksplozivne snage i koordinacije.

ZAKLJUČAK

Istraživanjem su utvrđeni efekti aerobik programa (high-low) na razvoj motoričkih sposobnosti mladih nogometaša primjenom tromjesečnog eksperimentalnog tretmana. Istraživanje je organizovano na uzorku od 15 ispitanika, mladih nogometaša. Prije početka trenažnog procesa izvršeno je inicijalno testiranje, a finalno nakon završetka trenažnog procesa, pomoću šest testova za procjenu motoričkih sposobnosti. Hipoteza istraživanja o statistički značajnim promjenama u posmatranom prostoru, odnosno o statistički značajnim razlikama između inicijalnog i finalnog testiranja potvrđena je t – testom na zavisnim uzorcima. Nisu se pojavile razlike u dva testa za procjenu frekvencije pokreta. Ovo bi se moglo objasniti time da ispitanici nisu u potpunosti ispunjavali zahtjeve pojedinih vježbi (misli se na tempo i tehniku izvođenja pojedinih vježbi), što je vjerovatno, uz već pomenute razloge, utjecalo na postizanje boljih rezultata.

Posmatra li se praktični značaj ovog istraživanja s aspekta efikasnosti, vidi se da je za razvoj motoričkih sposobnosti pogodan program 'high – low' aerobika u relativno kratkom vremenskom periodu. Stoga rezultati ovog istraživanja ukazuju na potrebu daljeg istraživanja ove problematike, u drugim uzrasnim kategorijama

nogometaša, kao i istraživanje na većem uzorku i dužem trenažnom procesu.

LITERATURA

- Mihačić, V., Ujević, B. (2003). Kondicijska priprema u nogometu. Zagreb: Kineziološki fakultet.
- Bangsbo, J., Nørregaard, L., Thorsøe, F. (1991). Activity profile of competition soccer. *Can J Sport Sci*, pg.:110–16.
- Bangsbo J. (1992). Time and motion characteristics of competition soccer. *Science and Football*; pg.34–40.
- Čolakhodžić, E., Rađo, I., Alić, H., (2016). Tehnologija treniranja mladih nogometaša – nauka i praksa. Mostar: Nastavnički fakultet.
- Čolakhodžić, E., Đedović, D., Skender, N., Novaković, R. i Popo, A. (2017). Differences in Distance and Intensity Of The Movement Of World Soccer Championship Participants 2010 and 2014. 15 th International Sport Sciences Congress. Antalija: Turkiye.
- Čolakhodžić, E. (2021). Metodologija i tehnologija naučnoistraživačkog rada. Mostar: Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
- Helgerud, J., Engen, LC., Wisløff, U., Hoff, J. (2001). Aerobic endurance training improves soccer performance. *Med Sci Sports Exerc.*, 33(11): pg.1925-31.
- Jacobs I, Westlin N, Karlsson J, Rasmusson, M. and Houghton, B. (1982). Muscle glycogen and diet in elite soccer players. *Eur J Appl Physiol.*, pg.297–302.
- Mohr M, Krstrup P, Bangsbo J. (2003). Match performance of high-standard soccer players with special reference to development of fatigue. *J Sports Sci*, 21(7): pg.519–528;
- Reilly T, Thomas V. (1976). A motion analysis of work-rate in different positional roles in professional football match-play. *Journal of Human Movement Studies*: pg.87–97.
- Reilly T. (1996). Motion analysis and physiological demands. In: *Science and soccer*. London: RTE & FN Spon: pg.65–79.
- Smaros G. (1980). Energy usage during football match. In: *Proceedings of the First International Congress on Sports Medicine Applied to Football*. Rome: L Vecchiet, pg.795–801.

INFORMACIJE O AUTORIMA

Džafer Alić

Student III ciklusa doktorskog studija iz oblasti kineziologije
e-mail: dzafer_a@hotmail.com

Ekrem Čolakhodžić

Nastavnički fakultet, Sjeverni logor bb, Mostar
e-mail: ekrem.colakhodzic@unmo.ba

Adnan Ademović

Nastavnički fakultet, Sjeverni logor bb, Mostar
e-mail: adnan.ademovic@unmo.ba

Armin Duzić

Škola atletike „Mostar“
e-mail: arminduzic19@hotmail.com

Jezik i identitet: percepcija uloge jezika u kreiranju subjektivne identifikacije

Stefan Elezović, Merima Jašarević

SAŽETAK: U ovom radu nastoji se predstaviti odnos jezika i identiteta. Veza jezika i identiteta je mnogostruka i višeznačna. Jezik na mnogo načina određuje samu pretpostavku pojedinačne ili grupne identifikacije, pošto se samo artikulisanje, određivanje, definisanje identiteta realizuje unutar lingvističke konstrukcije. U vezi s tim, u radu je naglašena uloga jezika za konstituisanje okvira unutar kojeg se pojedinac određuje kao dio nečega šireg što mu je, na određeni način eksterno, ili, pak, gdje se određuje posredstvom razlike spram drugog. Apostrofirana uloga jezika za razvoj zajednice istovremeno je izdvojena kao fundamentalni momenat u razvoju svijesti pojedinca. Iako su jezik i identitet, u izvjesnom smislu, interferirajući pojmovi, jezik je pretpostavljen kao okvir unutar koga se identifikacija odvija i realizuje. U samom povoju razvoja jezika socijalna dimenzija je ključna, no, evolucijom jezika, koja omogućava daljnju intelektualnu evoluciju humanuma, uslovljen je daljnji razvoj ljudskog društva. Posvećujući se relaciji svijesti i jezika nastoji se osvjetliti polje identifikacije čovjeka, čime se posredno implicira prisutnost socijalne dimenzije u okviru svakog određivanja subjektiviteta. Odnos jezika i subjektiviteta predstavljen je na dijalektičan način kako bi se što bolje ilustrovala kompleksnost i sadržina relacije jezika i identiteta.

Ključne riječi: *jezik, svijest, identitet, govor, poredak.*

Language and Identity: Perception of the Role of Language in Creating Subjective Identification

ABSTRACT: In this paper, the aim is to present the relationship between language and identity. The connection between language and identity is multifaceted and ambiguous. Language in many ways determines the very assumption of individual or group identification, as the articulation, determination, and definition of identity are realized within linguistic construction. In this regard, the paper emphasizes the role of language in constituting the framework within which an individual is determined as part of something broader, which is externally defined in a certain way, or where the determination is mediated through difference from others. The highlighted role of language in community development is simultaneously recognized as a fundamental element in the development of individual consciousness. Although language and identity, in a certain sense, are interrelated concepts, language is assumed as the framework within which identification takes place and is realized. In the early stages of language development, the social dimension is crucial, but with the evolution of language, which enables further intellectual evolution of humanity, the continued development of human society is conditioned. By focusing on the relationship between consciousness and language, the aim is to shed light on the field of human identification, indirectly implying the presence of a social dimension within every act of subjective determination. The relationship between language and subjectivity is presented in a dialectical manner to better illustrate the complexity and content of the language and identity relationship.

Keywords: *language, consciousness, identity, speech, order.*

UVOD

Jezik je jedan od ključnih faktora koji su utjecali na razvoj društva, te isti omogućili. Također, jezik je pretpostavka nastanka kompleksnijih formi ljudskih zajednica, kao i dubljih, sadržajnijih, složenijih oblika odnosa među pojedincima. Izražavanje misli i emocija otvorilo je perspektivu šireg i dubljeg povezivanja ljudi. Dijeljenje znanja, informacija i sam retorički angažman unutar kooperacijskog intelektualnog procesa, odnosno saradnje na praktičnom intelektualnom planu, predstavlja preduslov postojanja i opstojanja kulture. U kontekstu teorije komunikativnog djelovanja važnost jezika se primarno može istaći kroz subjektivno uspostavljanje odnosa prema realitetu. „To podrazumijeva odnos: a) prema vanjskom svijetu kao

cjelokupnosti svih entiteta o kojima su mogući istiniti iskazi, b) prema socijalnom svijetu kao cjelokupnosti svih legitimnih interpersonalnih odnosa i c) prema subjektivnom svijetu kao cjelini samo subjektivno dostupnih doživljaja i intencija govornika“ (Lavić, S., 2004: 162). U pragmatičnom smislu, za čovjeka, kao društveno biće, uloga jezika je vitalna.

Jezik je, mogli bismo reći, okvir sporazumijevanja. Jezik u najširem smislu i najznatnijoj mjeri jeste sam preduslov razumijevanja. Kao konstitutivan okvir rezonovanja i razumijevanja jezik obezbjeđuje sistem značenja s kojim je subjekt, na dijalektičan način, u relaciji. Arnold Gelen, u djelu „Čovjek“ ističe kako se imena, nazivi preuzimaju „asocijativnim putem, kad se, naime, ime odraslog preuzima u sklopu pokazivanja; [...] sve kretnje ophođenja djeteta su komunikativni

senzomotorički procesi, i kad se elementarni korijeni jezika posmatraju u njihovom sklopu, oni se pojavljuju kao specijalni akti u kojima je čovjek, takođe samo po sebi, morao da beskrajno mučno i »slučajno«, po pojedinačnom slučaju, da otkrije riječ.“ (Gelen, 1990: 215) Kapacitet verbalizacije ostvaruje se posredstvom socijalnih relacija, kroz interakciju, uslijed čega dolazi do preduslova zasebnog određivanja subjekta u odnosu na svijet, drugo, objekat. Kao pretpostavka svake složenije, usmjerene socijalne interakcije, jezik afirmiše subjekta kao člana društvene zajednice, ali i kao biće (čovjeka). No, važno je naglasiti, artikulacija subjektivnosti, sama mogućnost nečega takvog, podrazumijeva određeni socijalni okvir, konkretno, u ovom slučaju, jezik. Već je De Sosis istakao da „jezik konstituiše stvarnost i da razlike između značenja strukturišu naše opažanje, odnosno, da mi ne bismo prepoznali stvari, kao ono što one jesu, bez poznavanje njihovih značenja.“ (Đurić, J., 2012: 54)

JEZIK I IDENTITET

U odnosu na sva ostala živa bića na Zemlji čovjek je, po rođenju, bitno inferiorniji u pogledu spremnosti za samostalno vođenje života. Stoga, socijalna nadgradnja nužno predstavlja osnovni preduslov funkcionalnosti i održanja ljudske jedinice. Gelen izdvaja iz Herderovog spisa o porijeklu jezika sljedeće: „Sigurno je da čovjek daleko zaostaje za životinjama po snazi i sigurnosti instinkta, da on, dakle, uopšte nema ono što smo kod toliko mnogo životinjskih vrsta nazvali urođenom sposobnošću za umješnošću i instinktima »umješnosti«.“ (Gelen, 1990: 84) Ono što čovjeka osposobljava za samostalno vođenje života vezano je za usku povezanost ljudske zajednice, za brigu koja iz toga proishodi. Jezik je direktna posljedica ljudske združenosti, no, kasnije, jezik je preduslov održavanja šire i kompleksije povezanosti ljudi. Momenat kada možemo utvrditi postojanje sintaksičkog jezika nalazimo u paleolitu. „Tranzicija paleolita dovodi se u vezu sa pojavom sintaksičkog jezika i simboličnog rezonovanja, kognitivne fluidnosti, sposobnost fokusiranja ili defokusiranja pažnje zavisno od konteksta ili situacije, sposobnost pomjeranja između eksplicitnih i implicitnih modusa mišljenja“ (Nermin, Đ., 2017: 36). Promjena ponašanja i razvoj intelektualnih sposobnosti čovjeka može se, s pravom, smatrati rezultatom razvoja jezika. Preovladava uvjerenje da je prije pojave sintaksičnog naš davn predak bio sposoban za određenu formu proto-jezika, koji se primarno oslanjao na gestikulaciju. Pošto gest zadobija vrijednost znaka, poprima zajedničko značenje, u gestu se da identifikovati razvojni momenat koji je u konačnici vodio verbalizaciji značenja.

„Deacon (1997) naglašava da pojava kompleksnog jezika reflektuje pojavu kapaciteta interne reprezentacije kompleksnih, apstraktnih, interno koherentnih sistema značenja uz pomoć simbola, kao što su riječi. Pojava jezika čini mogućom mitski ili pripovjedački stadij ljudske kulture (Donald, 1991). Ovo je povećalo ne samo sposobnost komunikacije, širenje ideja i saradnju, nego i sposobnost razmišljanja o stvarima kroz vlastiti ugao gledanja i manipulaciju idejama na kontrolisan i promišljen način“ (Đapo, N., 2017: 36).

Ono što je svojstveno samo za vrstu Homo jeste kapacitet za otkrivanje simbola. Kod nekih vrsta primata ustanovljeno je da su u stanju koristiti se znakovima, no

upotreba znakova kod njih nikada nije spontana. Također, mogućnost apstrahovanja je svojstvena samo čovjeku. Ljudi posjeduju svoj prirodni jezik i, za razliku od životinja, posjeduju semantičko pamćenje koje je u vezi sa apstraktnim sistemima reprezentacija (Đapo, N., 2017: 46).

Uključivanje pojedinca u zajednicu neophodan je uslov za samostalno funkcionisanje ljudi, njihov kognitivni razvoj, odnosno sticanje znanja i vještina potrebnih za život. U inicijalnoj fazi socijalizacije subjekt se poučava kretanju, govoru i svim vještinama koje su najuže vezane za fiziološke potrebe bića. Čovjek osnovne vještine, pokrete, operacije, za razliku od ostalih živih bića, uči. Vremenom, kako jedinka stasava, sve je izraženija uloga jezika u procesu ovladavanja znanjem i vještinama za koje čovjek posjeduje potencijal. Subjekt dolazi do predstave o svijetu, predstave svijeta posredstvom jezika, u okviru značenja koja postoje u jeziku.

„Konstituiranje svijeta u jeziku vrši se posredstvom izražajnih značenja i odnosa koji su ujedno i međaši izražajnosti svijeta posredstvom jezika. Oni su toliko odlučniji što je jezik upućeniji na unutrašnje datosti preko kojih izražava značenja individualnog, parcijalnog i univerzalnog date zajednice. To su ujedno i koordinate na kojima pojedinac gradi i razumije svijet. No, ukoliko svojom aktivnošću razvije za sebe nove pozicije, otvara mu se mogućnost prodora u druge sklopove svijeta, što dovoljno ilustrira govor o stvarima koji znači njihovo oblikovanje u formu jezika, tako da se može objaviti njihova bit i učiniti dostupnom onima kojima je do nje stalo, čime se stvaraju nove mogućnosti za razumijevanje svijeta“ (R. Muminović, 1998: 67).

Čovjek postaje čovjekom tek pošto se potvrđuje kao društveno biće. Subjekt internalizuje značenja, smisao, moduse djelovanja, kao dio šireg, objektivnog značenja svega njemu eksternog, dominantno posredstvom semiotike.

Znaku s kojim, posredstvom kojeg, individua korespondira pridruženo je značenje. „Sausurre je dobro uvidio kad je rekao da je jezik (langue) 'posredovanje između misli i glava (son) pod takvim prilikama da se njihovo stapanje nužno završava u uzajamnom razgraničavanju od jedinstva'.“ (Gelen, 1990: 264) Pristup simboličkog interakcionizma, upravo potcrtava simboličku osnovu ljudske prakse, djelovanja i ograničeni okvir rezonovanja, koji je direktna posljedica te osnove. Značenje koje znak ima, koje se znaku pridaje, definisano je konsenzusom. Ovim se apostrofira socijalni momenat u korijenu perspektive pojmovnog određivanja sebstva i drugosti, subjektivnosti i objektivnog, vrijednosnog i vrijednosno-neutralnog, ili, rečeno na drugi način, realizacije i refleksije o transcendentnom, transcendentnom i evidentnom u kontekstu već postojećeg kategoričkog okvira. Ipak, treba istaći da sam jezik nije proizvod konsenzusa koliko je ono što omogućava konsenzus. „Jezička norma dakle ne izvire u neakvoj 'imanenciji društvene produkcije' koja se odvija unutar područja koje bi se moglo jednostavno geolingvistički, dijalektološki identifikirati. Takva područja su upravo naknadno konstituirana zahvaljujući osvojenoj prevlasti 'zajedničkog jezika'“ (Vlaisavljević, U., 2006: 89). Zajednički, opći sistem značenja esencijalan je za formiranje socijalnih grupa. Sistem značenja unutar kojeg se subjekt definiše,

pozicionira i realizuje, istovremeno, daje nam priliku da se identifikujemo s drugima čije djelovanje, vrijednosti, stavovi, viđenje, htijenje i interesi, barem donekle, mogu biti poistovječeni s našim. U procesu socijalizacije jezik ima krucijalnu ulogu. Djeca preuzimaju jezik kroz interakciju s drugima, uviđajući interakciju među drugima. Zahvaljujući internalizaciji vrijednosti znanja i uvjerenja zajednice razvija se osjećaj pripadnosti zajednici.

Pošto se jezik podrazumijeva za krucijalni instrument socijalizacije njegova uloga se, isto tako, može smatrati i presudnom za subjektivnu identifikaciju. Naša etička i moralna uvjerenja oblikovana su uz pomoć jezika. Upotrebom jezika izražavamo naša uvjerenja, svoje misli i osjećanja, i saosjećamo s drugima, zahvaljujući čemu možemo doći do dubljeg razumijevanja sebe i vlastite pozicije u svijetu. „Zahvaljujući jeziku ljudi su u stanju da se kreću u svijetu ljudskog [...] Mišljenje imanentno jeziku kojim govore njihovo je mišljenje kao i život što je njihov svijetom komuniciranja, a to dalje znači da bez jezika ne bi bilo ljudske zajednice ni duhovnog individuuma.“ (Muminović, 1998: 64-65) Naše razumijevanje svijeta jezički je oblikovano. Jezik igra ključnu ulogu u socijalizaciji, odnosu moći u društvu i globalizaciji. Posredno, razumijevajući vezu jezika i društva u prilici smo doći do dubljeg uvida u načine na koje jezik oblikuje život čovjeka i svijet u kojem on živi.

Posredstvom članstva u nekoj jezičkoj zajednici, pojedinci razvijaju osjećaj pripadnosti i identitet koji je zajednički i ostalim članovima date jezičke zajednice. Oblik i okvir konkretnog jezika određuju prostor individualne identifikacije. „Misli izražene povezanošću pojmova objedinjuje jezik u kome se ostvaruju mišljenje i govor, što čini jezički prostor toposom definiranja širine kretanja i blizine njegova sabiranja.“ (Muminović, 1998: 64) Osim presudne uloge u formiranju identiteta, posredstvom jezika moguće je ustanoviti našu društvenu pozadinu, etnicitet, religiju, nacionalnost, obrazovanje i tome slično. Identifikacija se saopćava jezikom koji subjekat govori, tako se subjekti određuju kao dio nečega, u pravilu, šireg, značajnijeg, esencijalnijeg od njih samih. Područje jezika reflektuje karakter kulturnih normi i vrijednosti. Perspektive i koncepti koji odražavaju kulturalnu posebnost neke zajednice i iskustva pripadnika iste zajednice, istovremeno obuhvataju i potencijal reoblikovanja, redefinisana, promjene paradigme. Jezik određuje kontekst koliko i kontekst određuje jezik.

Kolika je uloga jezika u prezerviranju i prenošenju znanja i modusa djelovanja, toliko je uloga jezika prisutna i u dokidanju tradicije, u delegitimiranju epistemološkog okvira. Dominantni kulturalni narativi nailaze na izazove upravo u samom jeziku, iz čega je opravdano zaključiti, koliko i kroz prethodno navedene relacije, da je jezik opći, univerzalni prostor objektivizacije stvarnosti za ljudsku jedinku. Uz sve navedeno, jezik ima značajnu ulogu u oblikovanju naše percepcije svijeta i našeg samorazumijevanja. „To urastavnje svijeta u nas sada je prvenstveno djelo jezika.“ (Gelen, 1990: 274) Širina koju predstavlja jezik, pošto u riječima nailazimo na izraženo iskustvo drugih i na ono što nije u našoj realnosti prisutno, pruža nam priliku da obogatimo sadržaj i kvalitet vlastitog razmišljanja, te da razvijemo svijest o vremenu i apstraktno mišljenje. Odsustvom jezika naše bi iskustvo,

najvjerovatnije, bilo redukovano na ono što je trenutno, opipljivo i evidentno.

Čarls Moris naglašava da je ljudski duh u presudnoj mjeri vezan za upotrebu znakova. Cjelokupna ljudska civilizacija zasniva se na sistemima znakova, te predlaže semiotiku kao univerzalnu nauku koja sjedinjuje sve nauke unutar jedne. U svom najutjecajnijem djelu „Osnove teorije o znacima“, Moris tvrdi kako se na objekte ukazuje znacima, da su, u izvjesnom smislu, biću slobodan donijeti takav sud, znakovi, simboli pretpostavka same objektivnosti. Nešto što funkcionira kao znak za nas poprima značenje tek ukoliko ustanovimo da je znak u nekoj relaciji, a osvještavanje značenja znaka nužno se realizuje posredno, uglavnom u kontekstu već postojećeg sistema značenja, u koji se upućujemo posredstvom drugih. Funkcionisanje znaka je, uopće, način na koji izvjesne egzistencije uzimaju u obzir druge egzistencije posredstvom jedne međuklase egzistencija.

„Nosioci znakova kao prirodne egzistencije isprepleteni su sa vanorganskim i intraorganskim procesima. Izgovorene i otpevane reči predstavljaju bukvalno delove organskih odgovora, dok su pisanje, slikanje, muzika i signali neposredni proizvodi ponašanja. Kada je se radi o znacima čija građa nije ponašanje niti proizvodi ponašanja – kao što su znakovni elementi u opažaju – znaci se uzajamno povezuju zato što su nosioci znaka uzajamno povezani. Grmljavina postaje znak munje, a munja znak opasnosti.“ (Moris, 1975: 27)

Moris definiše jezik kao „intersubjektivni skup nosilaca znakova čija je upotreba određena sintaktičkim, semantičkim i pragmatičkim pravilima.“ (Moris, 1975: 49) Jezik je sistem znakova koji obrazuje interakciju subjekata s okolinom, drugim ljudima, te konstituira sam okvir razumijevanja subjekta. Subjekt kao član društvene zajednice, jedinka čije je rezonovanje produkt već oformljenog sistema značenja, formira sopstvenu ličnost upravo kroz interakciju sa sistemom značenja koji je produkt zbivenih i aktualnih socijalnih relacija. Morisov fokus usmjeren je na djelovanje, praktičnu dimenziju jezika za humanuma, gdje identifikujemo čovjeka kao jezičkog djelatnika koji je situaciono i intersubjektivno upleten u društvo i istorijsko zbivanje u jednom vremenu.

Pošto je implicirana uloga jezika u procesu konstitisanja svijesti, te, nakon što je sugerisano značenje socijalnog konteksta za formulisanje same subjektivnosti, predstoji da se uputimo u problematiku vezanu za sam pojam identiteta. Pojam identiteta jedan je od najproblematičnijih pojmova u sociologiji, te jedan od pojmova čija je upotreba nerijetko plauzibilna, pošto se najčešće primjenjuje redukcionistički. „Pojam 'identiteta' vodi poreklo iz matematike, logike, i analitičke filozofije, a u sociološki diskurs je ušao preko psihologije i psihijatrije.“ (Malešević, S. 2009: 282) Različiti i suprotstavljeni načini definisanja identiteta svjedoče poteškoću s naučnom upotrebom pojma identitet.

U izvjesnom smislu, pojam identiteta postaje jedno od ključnih pitanja u 21. vijeku, sve više potiskujući pitanja usmjerena ka definisanju i razumijevanju svijesti, uma, razuma, mišljenja. Razlozi ovakve tendencije, prakse, situacije brojni su, raznorodni i kompleksni. S ciljem demonstracije višeznačja pojma identiteta navešćemo neke od definicija identiteta. Za Filipovića, identitet je

„biće, pojava ili svojstvo koje je jednako samome sebi.“ (Filipović, 1984) Tarner identitet određuje kao „stabilnu predstavu o sebi.“ (Tarner, 2009) Tejlor naglašava kako je identitet „definisan obavezama i identifikacijama koje pružaju okvir ili horizont unutar kojeg mogu pokušati od slučaja do slučaja utvrditi šta je dobro, vrijedno ili šta bi trebalo učiniti, podržati ili osporiti.“ (Taylor, C., 1989; 27) Maluf određuje identitet posredstvom razlike kao „ono što čini da sam ja ja, a ne neko drugi.“ (Maluf, 2003) Pojam identiteta u pravilu se veže za određenu pojedinačnost, za ono što je svojstveno za neku zasebnost. Dakle, uvijek je riječ o nekom partikularitetu, koji je, ipak, u nekoj vrsti odnosa s eksternim, svim onim što se u odnosu na njega razlikuje.

„Pojmovi 'ličnosti' i 'sopstva' mogu se smatrati za komplementarne komponente identiteta. Ličnost bi u tom slučaju bila društveno određena a sopstvo neposredno doživljeno.“ (Đurić, J., 2012: 63) Ipak, ukoliko u obzir uzmemo i sam jezik kao konstituirajući okvir artikulacije, i sam način na koji doživljavamo stvari, na izvjestan način, jeste socijalno determinisan. Stoga, da bi realno postojeća pojmovna diferencijacija pomenutih pojmova i dalje ostala važeća, kada je riječ o pojmu ličnosti, socijalna komponenta je naglašenija u odnosu na pojam sopstva. „Pojam identiteta je paradoksalan jer nas čini delom nečeg što je izvan nas samih [...] a istovremeno nečim odvojivim od toga (jedinstvenom individuumom označenom vlastitim imenom i ličnošću koja nosi smisao sopstvene subjektivnosti).“ (Đurić, J., 2012: 63) U oba slučaja, kada se poistovjećujemo s nečim što nam je eksterno, kada smo dio nečega, ili kada se, pak, određujemo razlikom spram nečega, subjekat dolazi do realizacije, odnosno artikulacije te razlike unutar konkretnog značenjskog okvira. Ljudsko razumijevanje i djelovanje trasirano je semantičkim okvirom koji određuje varijetet perspektiva pogleda na svijet i viđenja sebe u odnosu na svijet.

Ulogu jezika (posredno mogućnosti (spo)razumijevanja) na djelovanje, praksu, postupanje ljudi moguće je egzemplarno eksplicirati upućujući se na pokušaje formiranja jednog zajedničkog jezika, ili momente kada je, barem u određenom domenu, dimenziji ljudskog djelovanja, bio dominantan određeni sintaksički jezik. Kao prvi egzemplar veze jezika i djelovanja izdvojiti ćemo predanje o Babilonskoj kuli. Kao osnovu zajedničkog djelovanja pretpostaviti ćemo jezičku zajednicu, participaciju ljudi unutar zajedničke semiotičke konstrukcije. Babilonska kula, odnosno sva aktivnost ljudi vezana za njenu izgradnju, pretpostavljala je postojanje zajedničkog jezika. Razumijevanje je neophodan uslov da bi se djelovanje ljudi u konkretnoj praksi, konkretnom djelovanju, poduhvatu sinhronizovalo. Da bi jedan poduhvat kakav je bio građenje Babilonske kule bio moguć neophodno je da ljudima bude omogućeno participiranje u zajedničkom okviru sporazumijevanja, takav okvir upravo omogućava jezik. Pošto je Babilonska kula srušena, ljudi su kažnjeni tako što su osuđeni na nerazumijevanje, time što će govoriti različitim jezicima. Iako je predanje o Babilonskoj kuli primarno vezano za teologiju, omogućeno nam je da preko kazivanja o pomenutom zdanju uočimo ulogu jezika za samo ljudsko djelovanje. Jezik na pomenutom primjeru možemo identifikovati kao pretpostavku definirajućih okvira koji omogućavaju progresivnost u pogledu mogućnosti dosezanja cilja koji je univerzalan, ljudima zajednički.

Bog čovjeka kažnjava tako što mu oduzima uporišnu tačku, mogućnost sporazumijevanja, čime je spriječen identičan ili sličan poduhvat ljudi, njihovo sudjelovanje u zajedničkom cilju, misiji. Dalje se da pretpostavi da se, posredstvom diferencijacije jezika, dalje rezonovanje cjeline realizuje iz partikulariteta, odnosno iz različitih jezičkih sistema.

Jedan od primjera koji svjedoči postojanju tendencije da se ostvari opće (spo)razumijevanje čovječanstva nalazimo u XIX vijeku. Lazar Ludvig Zamenhof je u namjeri da stvori jedan svima zajednički jezik, te da dopuni već postojeće jezike, konstruisao jezik koji je nazvao *esperanto*. Ipak, jezik nije zaživio, njime govori tek mali broj ljudi. Jedan od razloga zbog kojih jezik nije zaživio možda možemo prepoznati primarno u tome što *esperanto* nikome nije maternji jezik, nije jezik putem kojeg se razvija misao, unutar kojeg stasava svijest pojedinca. Sem pomenutog ključnog razloga, sekundarni razlozi počivaju u činjenici da nisu postojali političko-ekonomski razlozi koji bi podržali potrebu oživljavanja *esperanta*. Primjer još jednog vještačkog jezika je klingonski, međutim, što je svojstveno za pomenute i sve ostale vještačke jezike (uglavnom stvorene zbog određene namjene) jeste da ne posjeduju ono što je svojstveno za sve prirodne jezike, koji su rezultat generacijskog razvoja i oblikovanja, činjenicu da osvjetljavaju kontekst, odnosno vezu znaka i onog na šta znak upućuje. Na primjeru klingonskog jezika možemo doći do uvida u kolikoj je vezi identitarna odredba sa samim jezikom. U konkretnom pomenutom slučaju jezik se afirmisao posredstvom identitarnog poistovjećivanja s oličenjima koja su dio filmske storije. Primjer klingonskog jezika ilustruje prihvatanje i usvajanje jezika kroz prihvatanje šire kulture ili pojavnosti koja proizilazi iz neke određene kulture. No, povratno da bi uopće došli do pojma kulture, i osvijestili njen doseg, ulogu i smisao neophodno je da smo posredstvom jezika upućeni u sadržinu pretpostavljenih značenja. Do mišljenja o jeziku dolazi se jezikom. Svaki jezik se smatra živim dok postoje ljudi koji njim govore.

Značenje jezika za evidentiranje univerzalnog, onog što je zajedničko svim ljudima, svakom čovjeku je krucijalno. Potencijal smislenog zajedničkog djelovanja, ali i samog definisanja nečega kao smislenog zavisi od jezika. „Pošto je svaki govor govor o svijetu, jezik je refleks svijeta koliko i čovjeka u isto vrijeme. [...] Zato je funkcija jezika uspostavljanje sklopa u kojem se pojedinačno smještanjem uopćava, pa tako nastaje zamišljeni svijet govornika uključujući i konkretne zajednice u kojima nastaje, razvija se i postaje čovjek čovjekom.“ (Muminović, 1998: 66) Edmund Huserl upravo predstavlja istoričnost i temporalnost čovjeka kao „samu supstancijalnost njegove supstancije.“ (Derida, 2001: 20) Kada govorimo o jeziku nekog naroda, njegovo suštinsko razumijevanje podrazumijeva da razumijemo duh toga jezika. Duh jezika je odraz suštine jezika koja se nazire u načinu na koji se jezik manifestuje, načinom na koji sam jezik funkcioniše. Razumjeti duh nekog jezika, u izvjesnom smislu, isto je što i prepoznati logiku mišljenja ljudi koji se tim jezikom služe. „Samo u lingvistički definiranom prostoru ljudima je moguće međusobno razmjenjivati ono što osjećaju zajedničkim, čega su svjesni, što im ne može niko pokloniti niti oduzeti.“ (Muminović, 1998: 66) Migel de Unamuno nam tako skreće pažnju na definirajući okvir mišljenja koji je rezultat jezika, nužno posredovan

jezikom, odnosno na činjenicu da se "jezik oslanja na predrasude". (de Unamuno, 2017: 299) "Svijet je shvatljiv samo ukoliko je oblikovan ljudskim interpretacijskim shemama." (Lavić, S., 2004: 180) Značenje se nužno otkriva u jeziku, no i samo značenje je posredovano jezikom, stoga, kada cjelovito sagledavamo odnos mišljenja i jezika, evidentno je kako su misao i jezik interferirajući pojmovi čiji međusobni doticaj predstavlja nerazmrsiv kompleks.

Razvoj intelektualnih potencijala čovjeka, evolucija čovjeka i ljudske zajednice komplementarni su razvoju jezika. Zapravo, evolucija jezika i evolucija samog čovjeka u suštinskoj su međuzavisnosti. S jedne strane razvoj jezika olakšao je i, u velikoj mjeri, omogućio kognitivni razvoj humanuma, a posredno ljudske zajednice. S druge strane evolucija jezika slijedi razvoj zajednice. "Evolucija jezika slijedi opšti princip kognitivne adaptacije; jezik se razvio kao odgovor na nove selekcijske pritiske i ugradio se u postojeću kulturu i kognitivnu arhitekturu." (Đapo, N., 2017: 48) Većina autora smatra da se evolucija jezika odvijala postepeno. Preko oponašanja zvukova iz prirode, potom se jezik manifestovao kao komunikacijski sistema kojeg su činile poruke, mnogo vremena je prošlo dok je jezik konačno imao gramatiku.

"Jezik je možda najčistiji primer razvojnog društvenog procesa – to je sistemski poredak koji nije rezultat unapred smišljeno postavljenog plana. Pravila jezika su napisana, ali post factum, pošto ta pravila predstavljaju kodifikaciju postojećih praksi i većina ljudi počinje da se povinuje tim pravilima još u ranom djetinjstvu, pre nego što su ih naučili. Ipak, jezici su krajnje složeni i suptilni mehanizmi, koji su, naravno, od vitalnog značaja za funkcionisanje društva. Za malu decu jezik nije toliko stvar mehaničkog podražavanja onoga što je eksplicitno artikulirano, koliko prisvajanja kompleksa pravila koja nikad nisu u potpunosti objašnjena. [...] Njegova racionalnost je sistemska, a ne individualna – ona je rezultat razvijajućeg modela, a ne nekog plana." (Sovel, T., 2007: 64)

Artikulacija ličnih osjećanja i sopstvenog viđenja, pa i sam sadržaj istog, fundamentalno je određen dimenzijom jezika. "U ljudskoj duši, ko što i sami vidimo u snovima ili kod ludaka, nije moguće nikakvo stanje bez mišljenja u riječima" (Gelen, 1990: 275). Riječi, koje mi usvajamo, učimo, te njihov smisao internalizujemo, determinanta su svijesti čovjeka. "Mjesto jezika u društvu određuje njegova funkcija saopćavanja, po čemu i jest bit jezika u saopćavanju. Prvi impulsi saopćavanja nametnuti su potrebama života, impulsima razvijenim jedino kod čovjeka." (Muminović, 1998: 72) Funkcionisanje ljudske jedinice u društvu i ostvarivanje njenih potencijala neostvarivo je ukoliko se prevashodno ne participira u samom jeziku. "Apel je [...] shvatio jezik kao uslov mogućnosti otkrivanja smisla i 'bitka stvari', koje su uvijek posredovane značenjem riječi." (Lavić, S., 2004: 156) Jezik omogućava aktualizaciju, oživljavanje sadržaja koji nisu realno prisutni u datom momentu, dakle, u ključnoj mjeri određuje kvalitativnu i kvantitativnu sadržinu mišljenja, opredmećuje čovjekovo bivanje pridodajući realno – fizičko egzistentnom sadržaj koji nije moguće direktno, neposredno čulno evidentirati.

"Prema Fauconnieru i Turneru (2002), pojava izuzetnih sposobnosti bila je moguća zbog pojave kognitivne fluidnosti. Kognitivna fluidnost uključuje kapacitet zaključivanja na osnovu analogija, kombinacije koncepata i prilagođavanje ideja novom kontekstu te mapiranje između različitih sistema znanja uz simultano korištenje različitih inteligencija." (Đapo, N., 2017: 37)

Sudjelovanje, bliska međuzavisnost ljudi unutar društvene zajednice podsticajno djeluje na razvoj kognitivne fluidnosti kod ljudi, te rezultira multipliciranjem idejnog asortimana koji je ljudima na raspolaganju.

"Pod uticajem strukturalizma, svest o ulozi jezika kao strukturalnog činioca dolazi u fokus humanističkih disciplina izazivajući sedamdesetih godina lingvistički obrt." (Đurić, J., 2012: 55) Jezik u dvadesetom vijeku postaje jedna od centralnih tema filozofije, a nešto kasnije, u istom vijeku, i humanističkih, odnosno društvenih nauka. "Teorijama izvedenim na osnovu proučavanja jezika pokušavao se objasniti čitav spektar različitih pojava poput; srodstva, mitologije, mode (Barthes), Nesvesnog (Lakan)." (Đurić, J., 2012: 54) Migel de Unamuno, jedan od najznačajnijih španskih filozofa, i među najznačajnijim imenima egzistencijalizma, ističe kako je "svaka filozofija u osnovi filologija. [...] Predstavljanje je, dakle, kao i govor, kao i sam razum u stvari unutarnji govor društveni i rasni proizvod, a rasa, poreklo naravi, jeste jezik." (de Unamuno, 2017: 300) Narav mišljenja, narav stava, djelovanja određena je značenjem na koje smo upućeni jezikom.

"Filozofija idealizma je pojmla identitet kao poistovećivanje sveukupnosti sveta i svesti o toj sveukupnosti." (Đurić, J., 2012: 82) Relacija bića i svijeta osvjetljava se u kontekstu jezika, i sama filozofija odnosi se na pojam i poimanje, što nas ponovo usmjerava na jezik. Pa i u slučaju da se identitet na neki način konkretizuje kao mirenje subjektivnosti i objektivnosti, sam način i potencijal određivanja realizuje se unutar jezika. Jeziku je posvećena velika pažnja kada je riječ o pitanjima koja se tiču bivanja i djelovanja čovjeka, njegovog razumijevanja, znanja, njegovih osjećanja. Lakan tvrdi da se svako "nalazi u jeziku, tom struktuirajućem kretanju označitelja, a to je nalaženje konstitutivna deoba pojedinca kao subjekta. Drugim riječima, pojedinac je subjekt unutar jezika i kroz jezik koji nije onaj utemeljujući izraz moje svesti, već jedan poredak u koji pojedinac ulazi kao biće koje govori i koje ga postavlja kao 'Ja.'" (Aničić 'et al.', 2018: 150)

Pošto se jezik uočava kao krucijalni momenat u formiranju svijesti ljudi, i sama pojedinačna, subjektivna identifikacija realizuje se na polju jezika. Jezik jeste prostor identifikacije. Istovremeno jezik tvori i odražava strukturu društva. Položaj koji grupa ili pojedinac zauzimaju u društvu blisko je određen diktatom jezika. Primjera radi, kada dolazi do temeljnih, radikalnih promjena u nekom društvu, sistemu odnošenja, djelovanja, vrijednosti, u nekom društvenom poretku, uočljivo je kako u polje jezika prodiru neki novi izrazi, značenja, simboli. Prodor novih semantičkih konstrukcija u prostor već etabliranog jezika demonstrira promjenu koja se dešava na realnom planu u konkretnoj zajednici, potencijal, namjeru, ili tranziciju, koja dalje implicira promjenu društvene strukture. Posredno, dakle, jezik etablira društveni poredak, i prostor pojedinačne identifikacije je temeljno određen

upravo datim poretkom. Položaj koji subjekt može zauzeti ili već zauzima u datom političko-socijalnom sistemu nužno je u okviru društvenog poretka čija legitimacija počiva u jeziku, jeste lingvistička. Klastar uočava kako se u primitivnim zajednicama uočava temeljna određenost poretka jezikom, tako je u primitivnim zajednicama Latinske Amerike uočio srodnost ljudi sa njihovim jezikom. "Jezik je za civilizovanog čovjeka postao potpuno eksteran, jer za njega on i nije ništa više od prostog sredstva komunikacije i informisanja. [...] Naprotiv, primitivine kulture radije posvećene slavljenju jezika no njegovoj upotrebi znale su da sa njim odražavaju unutrašnju vezu koja već sama po sebi predstavlja savez sa svetošću." (Klastar, 2010: 139)

Subjekt internalizuje eksterno posredstvom jezika. Eksplicirana veza svijesti i jezika ukazuje na potencijal jezika za određivanje prakse, položaja i uloge pojedinca u društvu. "Samo jezik može ostvariti dvostruku misiju okupljanja ljudi i raskidanja veza koje ih sjedinjuju. Jezik kao njihova jedina mogućnost da prevaziđu svoju uslovljenost, postaje njihova onostranost, a izgovorene reči su, onima za koje vrede, rodna zemlja bogova." (Klastar, 2010: 139) Klastar ističe bliskost riječi i vlasti. "Plemenom vlada njegov poglavica koji vlada i nad rečima plemena. Zapravo, upravo kod primitivnih američkih društava, kod Indijanaca, poglavica – čovek na vlasti – poseduje monopol nad rečju." (Klastar, 2010: 166) Prostor jezika, polje riječi održava poredak, određuje i obezbjeđuje podjelu u društvu. Vlast potvrđuje svoju prevlast riječima kroz naredbe, ukaze, propise, ukaze. No, diktat jezika karakterističan je za sva ljudska društva, nevezano za stepen razvoja, njihov poredak i veličinu. "Upravo se većina 'nacionalnih' lingvista koji su danas 'pritekli u pomoć' lokalnim ideolozima poziva na svjedočanstvo samog jezika, njihovog vlastitog jezika kojeg, uz priličan arheološki napor, nalaze kod svojih dalekih predaka." (Vlaisavljević, U., 2006: 88) Svjedočanstvo jezika jeste svjedočanstvo poretka; moći dominantnih faktora, elemenata, sila u društvu. Diktat jezika navodi na diktat djelovanja. Dijapazon poželjno, potrebnog, ispravnog djelovanja lingvistički je strukturiran, te svaka intervencija na polje jezika može istovremeno biti refleksija promjene pozicija moći u samom društvu.

"Svaka reforma jezika uopće, ukazivanje jezika kao lingvističke institucije u najširem smislu (gramatičkom, ortografskom, leksikografskom) u nekom društvenom i političkom prostoru, nije ništa drugo nego intervencija politike, moderne političke institucije, specifične evropske ideološke i etatičke konfiguracije, u jezičko polje (koje se prije te intervencije, ne može ni identificirati ni delimitirati)." (Vlaisavljević, U., 2006: 91)

"Pronalazak pisma je odmah stupao u službu moći zakona, uklesanog u stenu, naslikanog na kori drveta, iscrtanog na papirusu." (Klastar, 2010: 189) Rolan Bart analizirajući jezik i upotrebu jezika, nalazi da se u umjetnosti krije potencijal nesvrhovite upotrebe jezika, odnosno njegovog proširenja, čime se otvara prostor realizacije subjektivnosti mimo strogog društvenog diktata, poretka kojim se legitimacijom značenja legitimira samo poredak moći. Nešto postoji, kako zaključuje Bart, "jedino kroz govor". (Aničić 'et al.', 2018: 67)

ZAKLJUČAK

Osvjetljavajući ulogu koju jezik ima za formiranje svijesti ljudi, zaključno možemo istaći kako se svako određivanje odvija u okviru već postojećeg okvira značenja, u okviru samog jezika. Svaki pojedinac u okviru zajednice dolazi do pojma o vlastitoj posebnosti. Kao što je De Sosir istakao, "jezik konstituira stvarnost", dakle i predstava stvarnosti koju pojedinac ima jeste produkt jezika. Identifikacija subjekta realizuje se u kontekstu značenja, odrednica koje nalazimo u jeziku. Pošto jezik ima presudnu ulogu za konstituciju svijesti kod ljudi, tako svako određivanje, svaki identitet jeste direktna posljedica značenja kojih nalazimo u jeziku. Jezik je istovremeno i odraz kulture, poretka, društvenog sistema, te se može govoriti i o "diktatu" jezika. Da se legitimira određena praksa, neophodno je da se utiče na sam jezik. U određenom smislu struktura jezika jeste odraz socijalne strukture. Čovjek dolazi do razumijevanja posredstvom interakcije, učeći se jeziku. Identitet subjekta uvijek je posredovan kompleksom značenja koji je sadržan u jeziku, koji posreduje između njega samog i svijeta. Prostor jezika jeste prostor u kojem artikulišemo vlastitu zasebnost, sopstvo. Do predstave svijeta dolazimo posredstvom jezika, a posredstvom predstave svijeta (objektivnosti, realiteta) dolazimo do predstave o sebi. Sistem značenja koji vodi subjekta ka (spo)razumijevanju s drugim ljudima, istovremeno ostavlja prostora za poistovjećivanje subjekta s onim što mu je eksterno. Posredstvom članstva u nekoj jezičkoj zajednici, pojedinci razvijaju osjećaj pripadnosti i identitet koji je zajednički i ostalim članovima date zajednice. Oblik i okvir konkretnog jezika određuju prostor individualne identifikacije.

LITERATURA

- Aničić, D. 'et al' (2018). Ljubav i pisanje po Rolanu Bartu, Loznica, Karpos.
- Derida, Ž. (2001). Nasilje i metafizika, Beograd, Plato.
- De Unamuno, M. (2017). O tragičnom osećanju života, Beograd, Algoritam.
- Đapo, N. (2017). Evolucija inteligencije čovjeka, Sarajevo, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Đurić, J. (2012). Globalni procesi i preobražaj identiteta, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju/Albatros plus.
- Filipović, M. (1984). Filozofski rječnik, Zagreb, NZMH.
- Gelen, A. (1990). Čovjek, Sarajevo, Veselin Masleša/Svjetlost.
- Klastar, P. (2010). Društvo protiv države, Sremski Karlovci/Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Lavić, S. (2004). Pluralistička racionalnost, Sarajevo, DES.
- Malešević, S. (2009). Sociologija etniciteta, Beograd, Fabrika knjiga.
- Maluf, A. (2003). Ubilački identiteti, Beograd, Paideia.
- Moris, Č. (1975). *Osnove teorije o znacima*, Beograd, BIGZ.
- Muminović, R. (1998). Uvod u filozofiju, Sarajevo, Sarajevo – Publishing.
- Sovel, T. (2007). Konflikt vizija, Beograd, Filip Višnjić.
- Tarner, Dž., H. (2009). Sociologija, Novi Sad/Beograd, Mediterranean publishing.
- Taylor, C. (1989). Sources of the self: The Making of the Modern Identity, Harvard University Press.

Vlaisavljević, U. (2006), Etnopolitika i građanstvo, Mostar, Dijalog.

INFORMACIJE O AUTORIMA

Stefan Elezović

Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
Bulevar vojvode Petra Bojovića 1a,
78000 Banjaluka
e-mail: los.ares62@gmail.com

Merima Jašarević

Nastavnički fakultet, Univerzitet „Džemal Bijedić“ u
Mostaru
e-mail: merima.jasarevic@unmo.ba

Analiza uspješnosti provedene online nastave matematike u srednjim i osnovnim školama na području Hercegovačko-neretvanskog kantona iz ugla predavača (nastavnika i profesora)

Azra Hadžiomerović

SAŽETAK: Pored mišljenja učenika o provedbi online nastave, jako je važno mišljenje nastavnika i profesora, kao iskusnih sudionika u nastavi. Potrebne su povratne informacije o tome koliko je uspješno odrađeno gradivo, te koliko su ispunjeni ishodi i ciljevi online nastave matematike. Jedan od načina pokazivanja uspješnosti provedene online nastave je putem ankete. Stoga smo sa nastavnicima i profesorima u Hercegovačko-neretvanskom kantonu sproveli anketu o uspješnosti online nastave matematike u osnovnim i srednjim školama, s ciljem pronalaženja uspješnih metoda iz prakse, najkorisnijih programa za njeno realizovanje, gdje će biti probuđena zainteresovanost učenika i povećana motivacija za rad i učenje.

Ključne riječi: *online, nastava, matematika, predavač, učenik*

Analysis of the Success of Conducted Online Mathematics Classes in Secondary and Primary Schools in the Herzegovina-Neretva Canton from the Point of View of Lecturers (Teachers and Professors)

ABSTRACT: In addition to the opinion of students about the implementation of online classes, the opinion of teachers and professors, as experienced participants in classes, is very important. Feedback is needed on how successfully the material has been completed, and how well the outcomes and goals of the online mathematics course have been met. One of the ways of showing the success of online classes is through a survey. Therefore, we conducted a survey in the Herzegovina-Neretva Canton with teachers and professors about the success of online mathematics teaching in primary and secondary schools, with the aim of finding successful methods from practice, the most useful programs for its implementation, where the interest of students and increased motivation for work and study.

Keywords: *online, teaching, math, lecturer, student*

UVOD

Pogođeni pandemijom Corona virusa, bili smo primorani nastavu iz učionice prilagoditi online nastavi od kuće. To je bio veliki izazov, kako za učenike, tako i za nastavnike i profesore, ali i druge sudionike u odgojno-obrazovnom procesu rada. (Korade, 2020) Teško je bilo, uz sav stres, izazvati znatiželju i zainteresovanost kod učenika za online nastavu matematike. Predavači su koristili različite metode kako bi je realizovali što uspješnije, što nije uvijek rezultiralo željenim uspjehom. Nastavnici i profesori su imali različite vrste obuka o korištenju zajedničke online platforme za nastavu, te o korištenju drugih pomoćnih programa kao dodataka platformi. Edukacije su bile kratke i sadržajne, te je bilo nemoguće za kratak vremenski period savladati toliko programa i uspješno digitalizirati nastavu matematike. Vrlo malo njih je bilo korisno isključivo za nastavu matematike.

Za uspješno vođenje online časa matematike, ključno je posvetiti vrijeme kako bi se nastavne jedinice prezentirale na zanimljiv način koji će učiniti učenike aktivnim sudionicima časa. (Latterell & Kahler, 2003.)

Od maja do juna 2020. godine sprovedena je online anketa među 257 predavača matematike iz 29 zemalja kako bi se istražila njihova iskustva. Velika većina ispitanika izjavila je da ovo iskustvo nije bilo zadovoljavajuće i da će se vratiti tradicionalnim metodama podučavanja. Zaključak je ukazao na potrebu za dodatnim istraživanjima na lokalnom nivou kako bi se utvrdili uzroci ovakvog iskustva. (Fitzmaurice & Fhloinn, 2021)

Istraživanju u Indoneziji, gdje je učestvovalo 65 predavača matematike, pokazalo je da su predavači i učenici za online nastavu matematike koristili WhatsApp. (Sukma & Prianta, 2021)

S ciljem istraživanja mišljenja nastavnika i profesora o online nastavi matematike, kao i procjene zadovoljstva učesnika u nastavi, proveli smo ovo istraživanje. Naša svrha je identificirati pozitivne aspekte, minimizirati propuste i nedostatke. Analizom rezultata ankete dobit ćemo jasniju sliku o online nastavi matematike.

Cilj i svrha istraživanja

Cilj ovog istraživanja (metodom ankete-upitnika) je prikupiti podatke od profesora i nastavnika o uspješnosti

realizacije online nastave matematike. Želimo saznati njihov stav o online nastavi, identifikovati metode koje smatraju efikasnim, te istražiti mogućnosti primjene online nastave matematike u budućnosti.

Također, cilj i svrha istraživanja je predložiti nove metode podučavanja koje bi mogle unaprijediti online nastavu matematike, olakšati je predavačima i učenicima te učiniti je zanimljivijom, iskoristivši prednosti moderne tehnologije. Na temelju dobijenih rezultata, mišljenja i stavova ispitanika, želimo unaprijediti online nastavu matematike, povećati motivaciju učenika i stvoriti prijatno okruženje kako za učenike tako i za predavače.

Kroz analizu rezultata, želimo pružiti informacije o programima koji su se pokazali najefikasnijim i najpraktičnijim za online nastavu matematike. Na temelju dobijenih rezultata, želimo dati konkretnu preporuku za poboljšanje postojeće platforme kako bi se iskoristile sve prednosti koje ovaj tip nastave pruža.

Metodologija, instrument i uzorak istraživanja

Anketa je bila usmjerena na jednu ciljanu populaciju - anketna pitanja za nastavnike i profesore osnovnih i srednjih škola na području Hercegovačko-neretvanskog kantona. Anketa se sastoji od 18 pitanja za čije je popunjavanje bilo potrebno u prosjeku 5-10 minuta. Anketa je koncipirana na način da predavači daju odgovore, mišljenja i prijedloge o online nastavi matematike, korištenim metodama pri izlaganju matematičkih sadržaja, platformama i programima, utrošenom vremenu pripreme za nastavu, izlaganje i učenje gradiva, kao i provjeru znanja, tj. ispitivanje učenika. Što je najvažnije, kroz pitanja, svi ispitanici su izložili stav o tome da li se online nastava matematike može koristiti u budućnosti u našem obrazovnom sistemu, uslijed nekih specijalnih okolnosti.

Anketu su ispunila 34 profesora i nastavnika matematike. Ankete su se provodile online i popunjavale anonimno na kraju školske 2020/2021. godine kako bi se dobila jasnija slika o online nastavi matematike. Cilj je izvesti zaključke iz njihovih stavova, koji su ključni za unapređenje online nastave matematike, kako bismo osigurali uspješniju implementaciju online nastave u kombinaciji sa postojećom nastavom, ali i njenu aktivnu primjenu u posebnim okolnostima. Anketa je sadržavala pitanja otvorenog, zatvorenog i kombinovanog tipa. Izložena je kvantitativna analiza podataka.

Rezultati istraživanja

Početak ankete je imao za cilj da dobijemo povratne informacije od nastavnika i profesora matematike, kako iz osnovne tako i iz srednje škole, što smo i uspjeli. Približno je isti broj nastavnika 17 (50%), kao i profesora 19 (55,9%) matematike koji su učestvovali u istraživanju. (Grafikon 1)

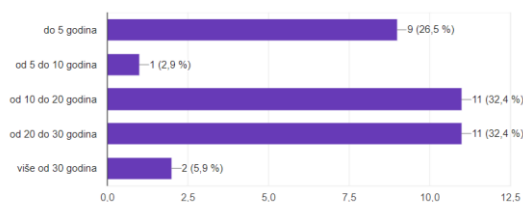

Grafikon 1. Raspodjela anketiranih predavača prema vrsti škole (osnovna ili srednja) u kojoj predaju

Najviše korisnika koji su ispunili anketu su sa 10-20 i 20-30 godina radnog staža njih po 32,4%, zatim početnika do 5 godina radnog staža 26,5%, s više od 30 godina radnog staža ih je 5,9 %, te od 5-10 godina ih je samo 2,9%. Iz pitanja o godinama staža vidimo da većinskoj populaciji pripadaju nastavnici i profesori koji imaju solidno iskustvo u radu u nastavi, što će dati relevantniju sliku o online nastavi matematike. (Grafikon 2)

2. Broj godina radnog staža u nastavi?

34 odgovora

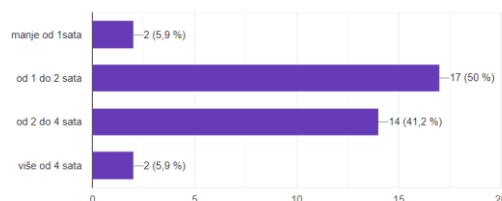

Grafikon 2: Struktura anketiranih nastavnika i profesora prema godinama radnog staža u nastavi

S obzirom da je online pristup novost u nastavi matematike, posebno na našim područjima, profesori i nastavnici su se susreli sa mnoštvom kompjuterskih programa kojima su morali ovladati, te su morali pristupiti izradi novih metoda izvođenjenja nastave matematike. Shodno tome, željeli smo saznati koliko vremena moraju da se spremaju kako bi nastava bila uspješna. Najviše ispitanika je odgovorilo da je potrebno izdvojiti 1-2h i 2-4h za pripremu online nastave u određenom danu. Odgovori na ovo pitanje nam omogućavaju optimizaciju utrošenog vremena s većim uspjehom.

3. Koliko vremena dnevno provedete na pripremanju materijala za online nastavu matematike?

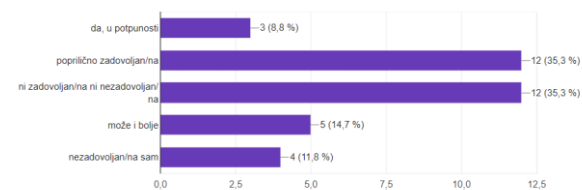
34 odgovora

Grafikon 3: Vrijeme provedeno na pripremanju materijala za online nastavu matematike

Uprkos provedenom vremenu u pripremanju za online nastavu, predavači nisu pokazali zadovoljstvo načinom

na koji su je proveli i načinom na koji su znanje prenijeli na učenike. Iz njihovih odgovora možemo zaključiti da nisu uspješno prenijeli planirano gradivo iako su značajnu količinu vremena izdvojili za pripremu online nastave. U potpunosti zadovoljnih je bilo 8,8%, poprilčno zadovoljnih je 35,3%, ni zadovoljnih ni nezadovoljnih je 35,3%, s odgovorom da može i bolje ih je odgovorilo 14,7%, dok je nezadovoljnih bilo 11,8%.

Grafikon 4: Stepen zadovoljstva predavača izvedenom online nastavom

Tokom pandemije Covid-19, upotreba platforme eSkola.ba postala je obavezna za online nastavu u Hercegovačko-neretvanskom kantonu. "eSkola.ba" je platforma na kojoj su profesori objavljivali materijale i zadatke za učenike, dok su učenici imali mogućnost preuzimanja materijala i slanja odgovora na zadatke. Međutim, platforma nije omogućavala video pozive niti direktnu komunikaciju između predavača i učenika. Također, na njoj je bilo moguće kreirati testove, ali nije bilo moguće kontrolisati prepisivanja tokom testova, te su učenici slali svoje urađene testove predavačima. Lekcije su se samo prikazivale putem slika i učitanih materijala, bez dodatnih objašnjenja i demonstracija tokom izrade zadataka.

Međutim, mi smo željeli saznati koje druge alate i platforme su predavači koristili kako bi olakšali učenicima, budući da sama platforma eSkola.ba nije bila dovoljna. Peto pitanje je bilo da navedu programe i platforme koji su koristili za izvođenje online nastave matematike.

Najčešći odgovori su bili da su, pored eSkole, koristili alate poput Zoom-a, Teams-a, Word-a, YouTube-a, Google Classroom-a i Viber-a. Primijetili smo i manji broj odgovora koji su uključivali korištenje alata poput Microsoft Whiteboard-a, Screen Recorder-a i GeoGebra. Neki predavači su koristili više različitih programa i alata. Pogledajmo odgovore u tabeli u nastavku.

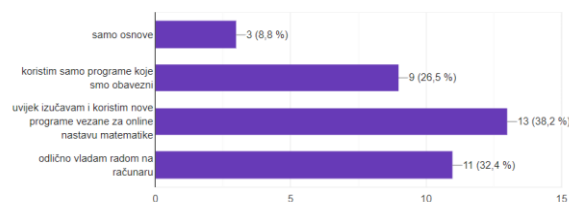
Programi i alati u online nastavi matematike	Frekvencija pojavljivanja odgovora f	Relativna frekvencija odgovora Rf
eSkola	21	0,375
Zoom	8	0,143
MS Whiteboard	3	0,054
Microsoft Teams	3	0,054
Microsoft Word	1	0,018
Youtube	2	0,035
Google Classroom	8	0,143
Google Meet	4	0,071
Viber	4	0,071
Geogebra	1	0,018
Screen Recorder	1	0,018

Tabela 1: Spisak korištenih platformi i programa u online nastavi matematike i broj pojavljivanja

Važnu ulogu u izvedbi online nastave matematike predstavlja i poznavanje rada na računaru.

Organizovane su različite edukacije za korištenje platforme, ali i drugih programa. Na pitanje koji nivo poznavanja rada na računaru svako za sebe smatra da posjeduje, odgovori su bili sljedeći: samo osnove je odgovorilo 8,8%, koristim samo programe koje smo obavezni 26,5%, uvijek izučavam i koristim nove programe vezane za online nastavu matematike 38,2%, dok ih 32,4% smatra da odlično vlada radom na računaru. Više od 50% ispitanika ima želju za izučavanjem novih programa i napredovanjem kako bi nastava bila uspješnija. Očigledno, digitalizacija nastave u budućnosti je neophodna i potrebno joj je posvetiti više pažnje.

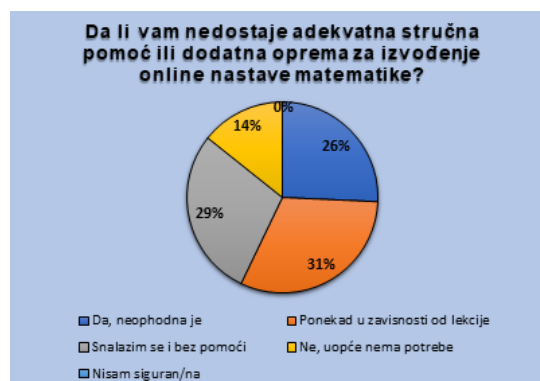
6. Označiti nivo poznavanja rada na računaru koji smatrate da posjedujete?
34 odgovora

Grafikon 5: Stepen poznavanja rada na računaru koji posjeduje predavač

Pozitivno je to što više od 50% nastavnika i profesora poprilčno dobro vlada radom na računaru i napreduju usavršavajući se novim programima za online nastavu matematike, dok je negativno da 26,5% ljudi ne želi da napreduje, ograničeni su samo na ono što ih je Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta obavezalo. Unapređenje rada na računaru stvara veću mogućnost da će se pronaći optimalni model podučavanja učenika tokom online nastave matematike, ali i klasične nastave u učionici.

U želji da se utroši manje vremena u pripremi nastave, imali smo potrebu saznati da li je nedostatak stručne pomoći ili opreme razlog gubljenja mnogo vremena na samu pripremu časa, koja je jako važna kako bi čas bio uspješno realizovan. Loša priprema časa u najčešćem slučaju znači i loše realiziran čas. Učenici, pogodjeni pandemijom virusa Covid, svakako su naišli na neprijatne novine na koje su bili primorani da se naviknu, stoga je neophodno naći modus za produktivnije učešće u nastavi s većim stepenom zainteresovanosti, kako učenika, tako i njihovih nastavnika i profesora.

Grafikon 6: Adekvatna stručna pomoć ili dodatna oprema je neophodna za izvođenje online nastave matematike

U svrhu napretka izvođenja online nastave matematike, na pitanje o potrebni za stručnom pomoći ili adekvatnom opremom, nastavnici i profesori odgovorili su sa 31% da je potrebna ponekad u zavisnosti od lekcije koja se obrađuje, 29% ih je odgovorilo da se snalaze i bez pomoći, njih 26% smatra da je neophodna pomoć, 14% je dalo odgovor da nema potrebe za istom, dok niko od anketiranih nije nesiguran u vezi s tim pitanjem. Možemo zaključiti da je profesorima i nastavnicima, iako su na prethodno pitanje odgovorili da dobro vladaju radom na računaru, potrebna dodatna edukacija i dodatna oprema kako bi uspješnije prenijeli znanje na učenike. Sudeći po datim odgovorima, oni ipak ne osjećaju sigurnost da se mogu sami snalaziti u realizaciji online nastave.

S obzirom na to da su profesori i nastavnici imali platformu koju su morali sami koristiti, za koju im je potreban bio računar i internet, neki su pronalazili dodatne načine kako prenijeti znanje učenicima, smatrajući da je navedeno bilo nedovoljno. Prenoseći znanje nailazili su na mnoštvo raznih poteškoća, a koje je potrebno prevazići u budućnosti. U osmom pitanju se tražilo od predavača da navedu koji vid pomoći smatraju neophodnim za uspješnu realizaciju online nastave matematike. U nastavku navodimo necenzurisane odgovore nastavnika i profesora:

- grafički tablet
- razmjena materijala
- pokrivenost internetom svih učionica, grafički tablet, projektor u svakoj učionici
- više obuke na ovu temu
- trebali bi koristiti Microsoft Teams, kamera bolje rezolucije
- pomoć u vidu opreme i edukacije
- edukacija roditelja i učenika za korištenje platformi
- ne treba
- savremenije ploče za izvođenje online nastave
- saradnja
- snimljene lekcije
- novi laptop, dodatno znanje iz informatike
- korištenje određenih softvera u nastavi
- pametna tabla
- smart tablet/olovka
- dodatna digitalna oprema
- reforma obrazovanja
- video tutorijali na bosanskom jeziku
- opremljenost učenika kao i nastavnika savremenom nastavnom opremom
- bolja online platforma
- poznavanje svih programa
- da svi učenici a i nastavnici imaju za to uvjete, a nažalost dosta je njih koji to ne mogu, treba osigurati za to sredstva
- matematičke alate za bolju nastavu matematike, internet koji je dostupan i u školi 24/7, računala (kod djece, u školi)...
- učenici nemaju računala ili tablete, dosta učenika mora preko mobitela pratiti nastavu, oprema
- internetska podrška za učenike

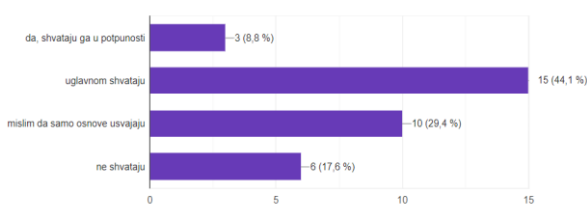
Na pitanje o vidu pomoći koju smatraju predavači da je neophodna, najveći broj je odgovorio da je to grafički tablet, pametna tabla, edukacije, dok je dio njih odgovorio da je potrebna pokrivenost internetom, bolja

online platforma, nedostatak laptopa i računara kod učenika, snimljene lekcije, također i edukacija roditelja i učenika, projektor, razmjena materijala itd.

Ovim pitanjem željeli smo saznati mišljenje nastavnika i profesora o preprekama koje se javljaju prilikom adekvatnog prenošenja matematičkih sadržaja kroz online nastavu. Cilj nam je pronaći preklapanja u mišljenjima kako bismo pronašli rješenja za prevladavanje učenih problema.

Imajući u vidu da su predavači koji su učestvovali u anketi raspoređeni širom Hercegovačko-neretvanskog kantona, možemo zaključiti da postoje individualni nedostaci u nekim školama, koji se mogu relativno lahko nadomjestiti.

Ono što je izuzetno važno za nas jeste da saznamo koje su to sadržaje učenici uspjeli usvojiti tokom online nastave matematike, jer bez ostvarenja ciljeva i postizanja očekivanih ishoda ne možemo govoriti o uspješnom času.

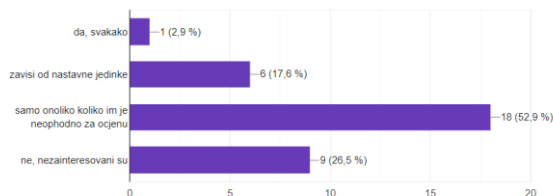
Grafikon 7: Stav profesora i nastavnika o shvatanju nastavnog gradiva u online nastavi

Na pitanje da li profesori i nastavnici smatraju da učenici shvataju gradivo iz matematike izloženo preko online nastave, odgovorili su sa 8,8% da shvataju u potpunosti, 44,1% je odgovorilo da uglavnom shvataju, 29,5% smatra da samo osnove usvajaju, dok ih je 17,6% odgovorilo da ne shvataju matematičke sadržaje. Izuzetno je važno dobiti povratne informacije od predavača o razumijevanju gradiva iz matematike koje su iznijeli tokom online nastave, kao i o povratnim informacijama koje dobijaju od učenika putem zadaća, pismenih i usmenih provjera. Smatramo da su ove povratne informacije najbolji pokazatelj uspješnosti ostvarenja ciljeva kroz online nastavu.

Prikupljanje povratnih informacija od predavača omogućava nam dublji uvid u to koliko su učenici uspjeli razumjeti i savladati matematičke sadržaje kroz online nastavu. Također, ove informacije nam pružaju vrijednu povratnu informaciju o tome koliko su postavljeni ishodi ostvareni i omogućavaju nam da kontinuirano poboljšavamo i prilagođavamo online nastavu kako bismo postigli najbolje rezultate.

Važno je uporediti online nastavu i nastavu u učionici kako bismo istaknuli prednosti i nedostatke oba pristupa. Cilj nam je savladati nedostatke i pronaći načine kako bi online nastava jednog dana mogla postati budućnost obrazovnog sistema.

Jedan od ključnih elemenata u ovom poređenju je aktivnost učenika i njihova zainteresovanost tokom nastave. Razumijevanje kako se ovi faktori razlikuju između online nastave i nastave u učionici pomaže nam identifikovati najbolje prakse i strategije kako bismo osigurali da online nastava bude privlačna, uključujuća i poticajna za učenike.

Grafikon 8: Aktivnost i zainteresovanost učenika u online nastavi

Na pitanje da li su veću zainteresovanost i aktivnost pokazali učenici u online nastavi matematike u odnosu na nastavu u učionici, odgovorili su na sljedeći način 2,9 % ih je odgovorilo sa da, svakako, 17,6 % smatra da njihova zainteresovanost zavisi od jedinice koja se izlaže, dok ih je 52,9 % odgovorilo da su aktivni samo onoliko koliko im je neophodno za ocjenu, 26,5 % ih je odgovorilo da su nezainteresovani.

Interakcija između predavača i učenika je ključna za uspješnu online nastavu matematike. Profesori i nastavnici trebaju imati kontinuiranu povratnu informaciju od učenika kako bi se časovi optimalno izvodili. Bez aktivnog učešća učenika, teško je postići pozitivne rezultate u online nastavi matematike.

Budući da se učenicima iznosi veliki broj matematičkih sadržaja na različite načine, često se događa da uče samo onoliko koliko im je potrebno, bez dodatne želje za sticanjem dubljeg znanja. Stoga je važno koristiti multimedijalni pristup u predstavljanju nastave matematike, kombinirajući razne metode kako bi se izbjegla monotonija.

Praktična primjena nastavnih cjelina iz matematike, kako u drugim predmetima tako i u svakodnevnom životu, pomaže učenicima da zadrže nastavne sadržaje u dugotrajnoj memoriji. Osim toga, shvatit će važnost onoga što im se izlaže i kako to može biti primijenjeno u stvarnom svijetu.

Grafikon 9: Ulaganje napora predavača u online nastavi matematike

Važan aspekt online nastave matematike je stav profesora i nastavnika prema svom trudu kako bi ona bila produktivna. Kroz ovo istraživanje željeli smo razumjeti stepen opterećenosti predavača tokom pripreme časa u dosadašnjem izvođenju online nastave matematike.

Na pitanje da li smatraju da ulažu svoj maksimalan trud prilikom realizacije online nastave matematike, 71% ispitanika odgovorilo je potvrdno, 29% smatra da mogu uložiti još više truda, dok nijedan ispitanik nije

odgovorio da ulaže samo onoliko koliko je neophodno ili da ne ulaže maksimalan trud.

Grafikon 9 jasno pokazuje da su predavači izuzetno opterećeni novonastalom situacijom i ulaganjem truda u online nastavu matematike. Kako bi se olakšala online nastava neophodno je usavršavanje svakog nastavnika i profesora, kroz obuke novih programa i razne edukacije, na kojima će predavači iznijeti nove metode u podučavanju gradiva tokom online nastave matematike, što će biti od velike koristi, kako njima, tako i učenicima.

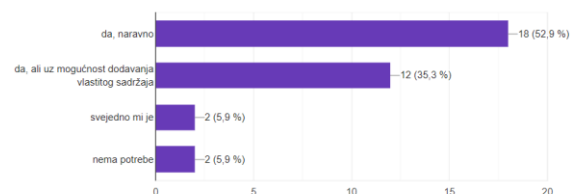

Grafikon 10: Zainteresovanost predavača za usavršavanjem u online nastavi

Kada smo pitali predavače da li žele usavršavati svoje sposobnosti u izvođenju online nastave matematike, dobili smo očigledno pozitivne odgovore. Čak 52,9% ispitanika odgovorilo je sa "da, naravno", 43,2% želi postepeno napredovati, dok 3,9% želi napredovati samo onoliko koliko je neophodno. Nijedan ispitanik nije odgovorio negativno, smatrajući da nema potrebe za usavršavanjem.

Ovo izrazito interesovanje za usavršavanjem predstavlja napredak u online nastavi matematike. Važan je pozitivan stav predavača jer on utječe na motivaciju učenika. Također je važno napomenuti da nijedan predavač nije izjavio da se ne želi usavršavati, što ukazuje na to da niko od ispitanika nije potpuno zadovoljan dosadašnjim načinom izvođenja online nastave matematike i smatraju da postoji prostor za produktivnije prenošenje znanja.

Svaka korisna edukacija pomoći će predavačima također da smanje utrošak vremena u pripremi nastave i unaprijede svoje metode. U pronalaženju načina kako olakšati predavačima online časove matematike, pitali smo ih da li bi voljeli dobijati pripremljene slajdove i video isječke za online nastavu matematike uz koje bi gradivo bilo jasnije.

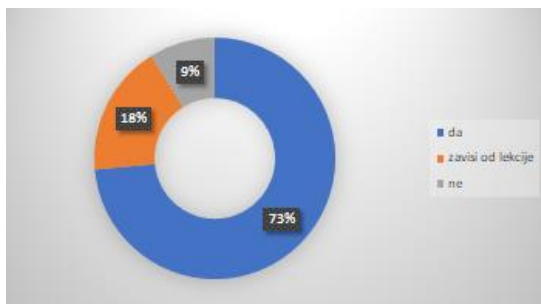

Grafikon 11: Stav predavača o tome da li bi korištenje pripremljenih videosnimaka poboljšalo razumijevanje gradiva kod učenika

Iz dobijenih odgovora jasno se vidi da 52,9% ispitanika smatra da bi korištenje gotovih video isječaka poboljšalo razumijevanje matematičkih sadržaja od

strane učenika, 35,3% ih je odgovorilo sa da uz mogućnost dodavanja vlastitih sadržaja, te 2% koji su izrazili ravnodušnost i 2% koji nisu vidjeli potrebu, takav pristup bi svakako olakšao rad nastavnicima i profesorima. Kroz zanimljivo kreirane video isječke, moguće je izazvati veću zainteresovanost učenika.

Kako bismo umanjili razlike u postignućima u online nastavi i nastavi u učionici i identifikovali nedostatke, potrebno je da ih uporedimo. (Trenholm & Peschke, 2020), zbog čega smo pitali nastavnike i profesore da li smatraju da postoji razlika u postignućima učenika između ove dvije vrste nastave.

Grafikon 12: Prisutnost razlike u postignućima učenika u online nastavi i nastavi matematike u učionici

73% ispitanika je odgovorilo potvrdno, što je očekivano s obzirom na različit pristup nastavi u online okruženju. U online nastavi matematike postoje ograničenja u prenošenju gradiva i provjeri znanja, što zahtijeva upotrebu različitih metoda. Kako bi se smanjile te razlike, potrebno je istražiti nove pristupe u online nastavi. 18% ih smatra da razlike zavise od obrađivane lekcije, dok 9% ispitanika smatra da nema razlike u postignućima učenika između online nastave i nastave matematike.

Sljedeće pitanje imalo je za cilj da profesori i nastavnici obrazlože svoje prethodne odgovore, ističući specifične razlike koje su primijetili. Budući da su nastavnici iz različitih škola, očekujemo različita iskustva, ali vjerujemo da će se naći zajednička mišljenja i sugestije kako bismo pronašli adekvatne pristupe.

U nastavku navodimo necenzurisane odgovore nastavnika i profesora o online nastavi:

- Kod određenog broja učenika koji su uspješniji i motiviraniji uopće nema razlike u postignućima, dok su kod većine učenika postignuća dosta umanjena, a osnovni razlog je manjak radnih navika, samodiscipline i loša organiziranost.
- Oni učenici koji su online moraju tražiti pomoć sa strane, dok učenici u učionici dobiju sve potrebne informacije od nastavnika
- Mnogo lošija postignuća na online nastavi
- U školi su primorani slušati ono što im se objašnjava, dok na online nastavi nađu način za raditi neke druge stvari a što manje slušati nastavnika. Online nastavu shvate većinom kao raspust.
- Grupa učenika koja je online slabo koristi platformu i nezainteresovana je za učenje.
- Viša zainteresovanost učenika i aktivnost u savladavanju nastavnog gradiva.
- Teško je neko gradivo obrađivati online

- Živa riječ je važnija, jer vidim na učeniku kada mu nešto nije jasno
- Učenici slabije usvajaju znanja nego kad se nalaze u učionici
- Opušteniji su, imamo tih 40 minuta i žele da nastavimo i poslije toga.
- Razlika je velika u odnosu na lekciju koja se obrađuje.
- Učionica je nezamjenjiva.
- Jednostavno, čas u učionici je efektivniji sa svih aspekata.
- postoji jer učenici u školi imaju živu riječ
- Nisu zainteresovani samo ono što moraju i oni koji su naučili da rade
- Učenici ne citaju postavljene materijale pa shodno tome ne mogu ni ostvariti dobar rezultat. Nekim učenicima živa riječ je sasvim dovoljna da savladaju gradivo.
- Zavisi od nastavne jedinice, tj. da li je lakša ili teža
- Učenici više nauče u učionici
- Zainteresovani uvijek uspiju
- Učenici nisu dovoljno motivirani
- Zavisi od nastavne jedinice
- Koliko god pojašnjavali gradivo preko online, učenik mislim da će kroz živu riječ sve lakše raazumjet i online nastavu bi samo koristila u slučaju vanrednih situacija.
- Onlajn nastavu prati mali broj učenika i preuzimanje nastavnog materijala je veoma slabo
- U učionici postoji interakcija između učenika i nastavnika i učenici neuporedivo bolje usvoje gradivo u učionici.
- Učenici prisustvuju nastavi i sve im se objasni, ali ne nauče gradivo, jer smatraju da imaju pravo koristiti svu tehnologiju prilikom odgovaranja.
- Djeca puno bolje razumiju gradivo rađeno u učionici.
- Nemaju svi učenici internet i računala i nemaju pristup online nastavi.
- Geometriju je teško raditi online
- Ovisi o zanimanju učenika. Kod gimnazijalaca je ta razlika manje izražena pogotovo kad znaju da će provjere biti u školi, kod strukovnih trogodišnjih je velika razlika.
- Učenici pokazuju jednako znanje tijekom online nastave i nastave u učionici.

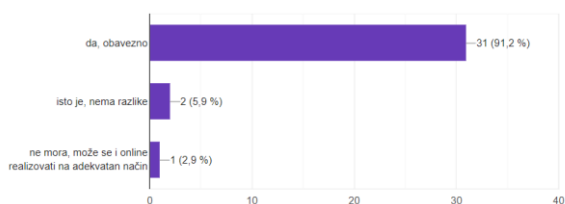
Stavovi profesora i nastavnika se slažu da je direktni kontakt u učionici nezamjenjiv, pružajući mogućnost direktne komunikacije i aktivnog učešća učenika u nastavi. Međutim, kod online nastave je primijećen nedostatak angažmana određenog broja učenika koji ne pristupaju nastavi, ne preuzimaju materijale i ne učestvuju aktivno u času. Online okruženje otežava provjeru njihove prisutnosti i angažmana. Također, nedostatak motivacije i zainteresovanosti kod učenika je izazov u online nastavi. Neki učenici se suočavaju s ograničenjima kao što su nedostatak pristupa laptopima i internetu. Ministarstvo obrazovanja, kulture, nauke i sporta Hercegovačko-neretvanskog kantona je

preduzelo korake u rješavanju tog problema putem donacija za učenike.

Prilikom prenošenja gradiva u online nastavi, profesori i nastavnici su se suočili s najvećim izazovom u oblastima povezanim s geometrijom. Geometrija je bila izazovna čak i u učionici u poređenju s drugim oblastima, a taj problem se dodatno pogoršao u online okruženju.

Učenici često ne posvećuju dovoljno vremena učenju jer vjeruju da će prilikom usmenih i pismenih provjera moći koristiti internet kako bi došli do odgovora. Oni traže lakši put, ne razmišljajući o važnosti tog gradiva za budućnost, na što nastavnici i profesori ponekad nemaju utjecaj. Potrebno je pronaći način koji će omogućiti nastavnicima da imaju uvid u usmenim i pismenim provjerama znanja, gdje će učenici moći iznijeti samo svoje vlastito znanje, bez ikakve dodatne pomoći. Takav pristup će ih motivirati da se više posvete učenju.

Imajući u vidu da su prethodno objašnjene razne vrste pomoći koje učenici koriste, pitali smo nastavnike i profesore da li smatraju da je neophodno provoditi usmene i pismene provjere znanja u učionici kako bi se eliminirali pokušaji narušavanja integriteta procesa (poput prepisivanja ili korištenja nedozvoljenih materijala). (Richardson, 2022.) Njihovi odgovori su sljedeći:

Grafikon 13: Usmene i pismene provjere znanja je neophodno vršiti u učionici

Vidimo jasan odgovor "da, obavezno" s udjelom od 91,2%, što ukazuje na potrebu pronalazjenja rješenja za provjeru znanja u online nastavi. Veća kontrola predavača nad učenicima mogla bi smanjiti taj postotak, što bi olakšalo profesorima i nastavnicima, dok bi učenici bili motivirani da usvoje potrebno znanje za željenu ocjenu. 5,9% ispitanika je odgovorilo da je isto, da nema razlike, dok je 2,9% ispitanika stava da se može realizovati online na adekvatan način.

S obzirom na razne probleme i poteškoće s kojima su se predavači susretali u tim situacijama, pitali smo ih za mišljenje o tome kako se mogu unaprijediti i prevladati ti izazovi. Navodimo njihove necenzurisane odgovore:

- Razmjena materijala između profesora
- Prvenstveno bolja tehnička opremljenost, zatim što prije raditi na novim savremenijim udžbenicima za stručne škole sa što više primijenjene matematike i to u elektronskoj formi, formirati tim koji će napraviti kvalitetne interaktivne sadržaje u vidu prezentacija, kvizova...koje bi svi profesori u BiH mogli koristiti
- Nemam prijedlog
- Platforma sa direktnom komunikacijom sa djecom.
- Vratiti djecu u školu.
- Udžbenici su dobro urađeni, upute koje daju nastavnici, obilje video materijala sa snimljenim

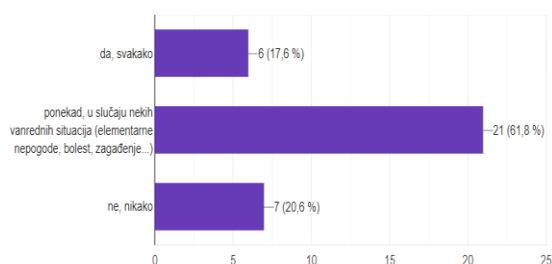
lekcijama ali učenici su nezainteresovani za učenje. Ipak i dalje ima učenika koji postižu dobre rezultate. Mislim da online nastava nije efikasna ako se izvodi duži vremenski period kao što je to u vrijeme pandemije.

- Omogućiti učenicima korištenje savremene tehnologije kako bi mogli pristupiti korištenju više platformi .
 - Ništa posebno u odnosu na ovo.
 - Veće plate profesorima
 - Opskrbiti škole i nastavnike neophodnim sredstvima za rad : laptopi, grafički tableti, itd.
 - Nemam prijedloga
 - Snimljene lekcije
 - Obezbjediti bolju opremljenost kako nastavnika tako i učenika.
 - Korištenje adekvatne opreme, posebno kad je u pitanju nastava iz predmeta matematika.
 - korištenje više aplikacija gdje postoji veza učenik - nastavnik
 - Materijalna i tehnička opremljenost
 - Dosta materijala u elektronskoj formi raznih oblika. Od prezentacija, wordovih dokumenata, dokumenata u wordu, excelu, slika... kratkih a jasnih.
 - Obezbjediti opremu potrebnu nastavnicima matematike
 - Opremanje škola potrebnom opremom i obuka nastavnika za online nastavu
 - Reforma obrazovanja
 - Video tutorijali na bosanskom jeziku
 - Izvoditi video časove obavezno u real time-u
 - Škole trebaju da nabave profesorima grafičke tablete.
 - Savremenija oprema
 - Programi , platforme i alati koji bi omogućili stalnu interakciju tokom nastave, bolja informatička pismenost kako nastavnika tako i učenika
 - Odgovarajuća tehnička opremljenost nastavnika i svakog učenika.
 - Uspjeti natjerati učenike da urade sve zadatke iz zbirke.
 - Temeljiti obuka nastavnika.
 - Mislim da živimo u takvim uvjetima gdje nema svaki učenik inter. Mob i sl. I da takav vid nastave nije po meni dobar
 - Učenicima i profesorima osigurati raluana i pristup internetu doma i u školi
 - Ništa posebno.
 - Nastava u učionici i kombinacija s virtualnim učionicama, ali ne daj Bože više čisto online nastave.
 - Učenicima koji nisu u mogućnosti, omogućiti pristup internetu, računalu
- Prijedlozi profesora i nastavnika za unapređenje online nastave matematike su veoma slični. Posebno se ističe potreba za snimljenim lekcijama, prezentacijama i većim brojem elektronskih materijala koji bi bili dostupni predavačima. Također se predlaže izrada zajedničkih

kvizova i testova u svrhu provjere znanja, s naglaskom na elektronske materijale koje bi grupa predavača snimila i podijelila s ostalim profesorima. Prethodno naglašeno, opremanje profesora i učenika neophodnom opremom smatra se ključnim za nesmetano izvođenje nastave.

Predavači također smatraju da bi reforma obrazovanja dobro došla, zajedno s dodatnim obukama za predavače. Poboljšanje komunikacije između profesora, nastavnika i učenika smatra se nužnim kako bi predavači dobili povratne informacije o stepenu usvajanja matematičkih sadržaja kod učenika. Dodatno, unapređenje platforme za online nastavu bio bi koristan alat za poboljšanje direktne komunikacije između svih sudionika u nastavi.

Završno pitanje na koje smo željeli obratiti pažnju odnosi se na mišljenje nastavnika i profesora o tome da li online nastava može postati sastavni dio obrazovnog sistema budućnosti.

Grafikon 14: Online nastava matematike bi mogla postati dio standardnog obučavanja u obrazovnom sistemu

Različita mišljenja su iznesena na ovu temu. Prema odgovorima, 17,6% smatra da bi online nastava svakako mogla postati dio standardnog obrazovanja, dok 20,6% ne dijeli isto mišljenje. Zanimljivo je da većina, odnosno 61,8%, smatra da bi online nastava mogla biti opcija samo u slučaju vanrednih situacija poput elementarnih nepogoda, bolesti ili zagađenja. Iz ovih odgovora možemo zaključiti da nastavnici i profesori smatraju da isključivo online nastava nije idealna, ali da bi u određenim vanrednim situacijama mogla biti prihvatljiva kao privremen način podučavanja ili kao kombinacija s nastavom u učionici.

Uprkos nedostacima i nespremnosti predavača na online nastavu, općenito se može uočiti pozitivan stav da bi online nastava mogla imati ulogu i u budućnosti. Pretpostavka je da bi online nastava mogla biti opcija i izvan vanrednih situacija, nakon što se nastavnici adekvatno obučavaju, kreiraju dobro osmišljeni multimedijalni materijali za lekcije te se unaprijedi platforma i drugi korisni programski alati za online nastavu matematike.

ZAKLJUČAK

S ciljem istraživanja i dobijanja povratnih informacija od strane nastavnika i profesora o uspješnosti provedene online nastave matematike u osnovnim i srednjim školama u Hercegovačko-neretvanskom kantonu, koristili smo vrednovanje i samovrednovanje kao alat. Kroz postavljanje pitanja, tražili smo da iznesu svoje stavove vezane za različite aspekte online nastave, kroz pripremu, prenošenje gradiva, uključenost učenika

u nastavi, te njihov aktivan angažman. Također smo ih poticali da podijele uspješna iskustva, metode i programe, te su profesori i nastavnici odgovorima vezanim za online nastavu matematike pokazali svoju zainteresovanost i želju za unapređenjem dosadašnje online nastave.

U tom kontekstu, proveli smo istraživanje među predavačima matematike kako bismo saznali njihovo zadovoljstvo, stavove, želje i potrebe vezane za online nastavu. Naši ciljevi su pronalazak najboljih metoda u online nastavi matematike kako bismo je olakšali učenicima i predavačima, optimizirali utrošeno vrijeme za pripremu nastave, te efikasnije iskoristili to vrijeme. Nadalje, želimo izazvati zainteresovanost i aktivnost učenika tokom nastave. Rezultati ankete temelje se na odgovorima predavača koji su bili direktni učesnici online nastave matematike uslijed pandemije virusa, a i poslije u specifičnim situacijama.

Ukupno su ispunjena 34 anketna listića koji su bili koncipirani na način da ispitanici, uz opće podatke, izraze svoja iskustva i lične stavove o uspješnosti sprovedene online nastave matematike. Ova anketa je odobrena od strane Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta Hercegovačko-neretvanskog kantona.

Nakon analize svih anketnih listića, grafikona i izračuna postotaka, možemo zaključiti sljedeće: da većina ispitanika ima radni staž između 10 i 30 godina, što ukazuje na njihovo solidno iskustvo u nastavi. Na pitanje koliko vremena dnevno izdvajaju za pripremu online nastave, većina je odgovorila između 1 i 2 sata, dok neki izdvajaju i 2 do 4 sata. Uprkos utrošenom vremenu za pripremu nastave, ispitanici nisu iskazali posebno zadovoljstvo provođenjem iste. Svi profesori i nastavnici bili su obavezni koristiti zajedničku platformu, a osim toga su koristili i razne programe i alate poput Zoom-a, Google Classroom-a, Google meet-a, Geogebra-e, YouTube-a, s velikim interesom za usavršavanjem i učenjem novih tehnologija kako bi nastava bila uspješnija.

Jedan od velikih problema online nastave, koji su ispitanici istakli, jeste nezainteresovanost i neaktivno učešće učenika u časovima. Predavači smatraju da bi, za uspješno podučavanje matematičkih sadržaja, bilo neophodno dobiti povratne informacije od učenika. Također, smatraju da učenici ulažu minimalan trud koji je potreban za postizanje željene ocjene, bez pokazivanja volje za napretkom.

Pored video razgovora s učenicima putem direktne komunikacije, ispitanici su iznijeli mišljenje o gotovim elektronskim materijalima iz matematike. Smatraju da bi takvi materijali olakšali predavačima te su podržali prijedlog da dobiju gotove video isječke vezane za lekcije, uz mogućnost uređivanja istih. Također, kvalitetni multimedijalni matematički sadržaji bi privukli pažnju učenika, te isticanje primjene određene nastavne jedinice u svakodnevnom životu i u drugim oblastima bi pomoglo da se gradivo zadrži u učeničkoj memoriji. STEM nastava se primjenjuje u svijetu i ima velike učinke u učeničkoj memoriji, gdje nastavne jedinice povezivane s drugim oblastima i stvarnim životom ostaju u trajnoj memoriji.

Uprkos uloženom vremenu i trudu s ciljem prilagođavanja online nastavi matematike, primjećuje se očita razlika u postignućima učenika u poređenju s nastavom u učionici. Razlozi za to su loša disciplina

učenika, nedostatak radnih navika i motivacije, loše organizovanje vremena, te u nekim slučajevima, tehnički problemi s internetom i računalima. Ovi izazovi su rezultirali situacijom u kojoj učenici koriste razna pomagala tokom usmenih i pismenih provjera kako bi postigli željene ocjene. Stoga, nastavnici smatraju da je potrebno provoditi provjere znanja u učionici kako bi se smanjila "prevara" i dobila jasnija i realnija slika o usvojenom znanju učenika. Imajući u vidu da predavači nisu imali dovoljno stručnog usavršavanja za uspješnu digitalizaciju nastave matematike, očekivano je bilo da će biti propusta.

Budući da su predavači bili primorani snalaziti se u izvođenju online nastave matematike, koristili su razne metode. Pokušavajući pronaći efikasne metode, pitali smo ih za njihovo mišljenje o tome kako poboljšati izvođenje online nastave matematike. Odgovorili su da je potrebna bolja tehnička opremljenost, poboljšana komunikacija i razmjena materijala među predavačima, unaprijeđena platforma koja omogućuje direktnu komunikaciju između predavača i učenika, osiguravanje adekvatne opreme poput grafičkih tableta te veća dostupnost materijala u elektronskom obliku poput slajdova, videa, prezentacija itd. Naglasak treba biti u pronalazanju načina za smanjenje prevara tokom usmenih i pismenih provjera znanja učenika. Ono što je posebno važno jest stav predavača o tome može li online nastava biti budućnost, uprkos izazovima s kojima su se susreli u njenoj provedbi. Njihov stav je pozitivan te smatraju da online nastava može biti dio standardnog obrazovanja u slučaju vanrednih situacija poput elementarnih nepogoda, poplava, virusa itd, a i dio standardne nastave u kombinaciji s nastavom u učionici.

Rezultati ove ankete argumentovano su potvrdili potrebu za unapređenjem online nastave matematike da bi se olakšalo predavačima i učenicima. Razumljivo je da određeni broj ispitanika ima negativan stav s obzirom na to da su nastavnici i profesori bili primorani na ovakav oblik nastave, na početku bez posebnog znanja i usavršavanja, uslijed pandemije virusa.

Ova anketa je precizirala stavove predavača, njihove prijedloge za poboljšanje, izražavanje nezadovoljstva određenim aspektima online nastave matematike, kao i njihovu želju za napretkom i usavršavanjem. Njihova mišljenja i želje će biti implementirani u novi, kvalitetniji

oblik nastave koji će koristiti već uspješne metode, ali i nove metode, s ciljem poboljšanja. Tokom ovog procesa, nastojat će se smanjiti nedostaci koji su bili prisutni u online nastavi matematike. Također, planira se unapređenje platforme i implementacija drugih programa koji će olakšati nastavu. Napredak tehnike i tehnologije u svijetu nas vodi prema budućnosti u kojoj će online nastava biti prisutna, stoga se trebamo pripremiti za tu promjenu.

Prilog 1: Link ankete za nastavnike i profesore o uspješnosti provedene online nastave matematike u Hercegovačko-neretvanskom kantonu

https://docs.google.com/forms/d/1o2qpLxMmJ0LDMv413Eqwn0YgS-0hG33Lp-_Hc__3jTs/viewform?edit_requested=true#responses

LITERATURA

- Gleason, J. (2006). Teaching Mathematics Online: A Virtual Classroom – Reflections. *Convergence*.
- Korade, D. (2020). Nastava na daljinu u vrijeme pandemije bolesti COVID-19. *Sveučilište u Zagrebu*.48-49.
- Latterell, C.,& Heather, K. (2003) Moving mathematics online. *eLearn*, no. 12
- Ni Fhloinn, E.& Fitzmaurice, O. (2021). Challenges and Opportunities: Experiences of Mathematics Lecturers Engaged in Emergency Remote Teaching during the COVID-19 Pandemic. *Mathematics*, vol 9(18), str.1-5
- Richardson, S.(2022). Mathematics assessment integrity during lockdown: experiences in running online uninvigilated exams. *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology*, vol 53 (3) .str. 662-672
- Sukma, Y., & Prianta, N. (2021).Mathematics teachers response to online learning during the COVID-19 pandemic: Challenges and oportunities. *Kalamatika: Jurnal Pendidikan Matematika*, vol 6(no 1),str.1-14
- Trenholm, S. & Peschke J.,(2020).Teaching undergraduate mathematics fully online: a review from the perspective of communities of practice. *International Journal of Educatioonal Technology in Higher Education* vol.17 (37). Doi: <https://doi.org/10.1186/s41239-020-00215-0>

INFORMACIJE O AUTORICI

Azra Hadžiomerović

Gimnazija Mostar

e-mail: azrahagi@gmail.com

Samopoimanje ženske ličnosti u patrijarhalnoj kulturi – feministička kritička analiza dvije fokus grupe

Merima Jašarević, Anđela Lukenda

SAŽETAK: Rad je baziran na dva važna društvena fenomena: naime, najprije uključuje feminističku perspektivu razumijevanja povijesti patrijarhata, kapitalizma, patrijarhalne kulture i zdravlja žena. U drugom, u radu se pozicionira feministička analiza iskustva žena u njihovom svakodnevnom životu. Naime, sprovedene su dvije fokus grupe u Stocu i Jablanici u junu 2023. godine u sklopu projekta Unapređenje položaja žene u Hercegovini. Dakle, kroz povijesni pregled muško-ženskih odnosa i pozicioniranja istih u društvu, te kroz poimanje psihoanalitičkih praksi, kao i kroz govor o zdravlju žena kao posljedici kapitalističkog društva i kulture, dolazi se do veoma jasnih, empirijskih podataka o iskustvu bosanskohercegovačke žene.

Ključne riječi: *patrijarhat, kapitalizam, psihoanaliza, zdravlje žena, fokus grupe*

Self-Perception of Female Personality in Patriarchal Culture - Feminist Critical Analysis of Two Focus Groups

ABSTRACT: The work is based on two important social phenomena: namely, it first includes a feminist perspective of understanding the history of patriarchy, capitalism, patriarchal culture and women's health. In the second, the paper positions the feminist analysis of the experience of women in their everyday life. Namely, two focus groups were conducted in Stolac and Jablanica in June 2023 as part of the initiative Improving the position of women in Herzegovina. Thus, through a historical review of male-female relations and their positioning in society, and through the understanding of psychoanalytical practices, as well as through the discussion of women's health as a consequence of capitalist society and culture, very clear, empirical data about the experience of Bosnian women can be obtained.

Keywords: *patriarchy, capitalism, psychoanalysis, women's health, focus groups*

UMJESTO UVODA

Institucionalizirana dominacija muškaraca izražena kroz društvenu praksu i odgovarajuće društvene ideologije, ponekad i kroz jasne društvene narative vezane za određena ponašanja i mišljenja zovemo patrijarhatom. Patrijarhalni sistem funkcionira kroz kontrolu muškaraca nad većinom društvenih institucija, ali on podrazumijeva i kompleksnost u kojoj za dominaciju nije važan rod sam po sebi, nego važna postaje i klasa, vjeroispovijest, društveni status i sl.

On je sveprožimajući dio društvenog konteksta u kojem postoji, jer, kako kaže Pateman (2000) u Spolnom ugovoru: „Patrijarhat se ne ograničava samo na obiteljsko, niti je smješten samo u privatnome. Prvobitnim ugovorom stvara se moderno patrijarhalno građansko društvo u cjelini. Muškarci prelaze iz privatne u javnu sferu i natrag, a tapija na spolno pravo muškarca vrijedi u objema. Građansko je društvo podijeljeno na dva zasebna dijela, ali se jedinstvo društvenog poretka u velikoj mjeri odražava kroz strukturu patrijarhalnih odnosa... Kada se patrijarhat svede na jezik i simbole

očinske (ili možda roditeljske) vlasti nad dojenčadi i djecom, gubi se iz vida neprestana dominacija odraslih muškaraca nad odraslim ženama.”

Da bi se o položaju žene i njezinom vlastitom *self-konceptu*¹ uopće moglo raspravljati, potrebno je prvo rasvijetliti pitanje - *što je to žena?*² Kao što Beauvoir (2016) u svom kulturnom djelu *Drugi spol* govori da bi osoba ženskog spola bila smatrana ženom, nije dovoljan spol sam po sebi, „potrebno je u tu svrhu biti dijelom tajanstvene i ugrožene stvarnosti-ženskosti”. U dubokoj i istinitoj Beauvirovoj rečenici „Ženom se ne rađa, ženom se postaje” data je jasna je sociološka distinkcija biološkog i društveno konstruiranog dijela žene, odnosno razlika spola i roda. Beauvoir tvrdi da se žena nikada kroz povijest nije promatrala kao drugi pol muškarcu, nego se definirala ne po sebi samoj, nego u odnosu na njega. Slično tvrdi i Julien Benda u Rapport d'Uriel: „Muško tijelo ima smisao samo po sebi, bez obzira na tijelo žene, dok se potonje čini lišeno smisla ako se ne pozovemo na muško... Muškarac se poima bez žene. Ona se ne poima bez muškarca.” (prema de

¹ Samopoimanje je općeniti termin koji opisuje ono što mislimo o sebi ili kako vrednujemo sebe, a sastoji se od toga što mislimo o vlastitim tjelesnim, moralnim i osobnim značajkama, u odnosu prema obitelji i društvenom ja (Fitts, 1964, prema Pennington, 1997).

² Od srednjeg vijeka do danas odgovore na ova pitanja u velikoj većini kao standard promišljanja navode muškarci i to najčešće kroz kulturološki kontekst koji u korijenu ima muška tumačenja svetih knjiga. Prilog tome navodimo Kristinu de Pizan, autoricu knjige *Grad žena* koji je preteča feminizma i gdje se daje odgovor na filozofsko pitanje: da li su žene ljudi?

Beauvoir, 2016). S obzirom na prirodu, strukturu i funkcionalnost patrijarhata kao historijske činjenice patrijarhalna kultura podrazumijeva prevlast maskuliniteta, unutar čega nepobitno mora postojati ideja ženskosti, kako bi se polaritet mogao opravdati. Pogledamo li relativno nedavnu povijest Balkana (npr. 20. stoljeće), jasno je da je tišina žene u dvadesetom stoljeću rezultat neprekidnih napora u balkanskim društvima da se ženin glas ukroti. Žene su u prvotnom patrijarhatu pretežno domaćice, tihe i poslušne, marljive i požrtvovne, spremne trpiti u svrhu „većeg dobra“ za obitelj, djecu, muža, oca, itd. (Stevanović 2011). Shodno tome, osim što prenaplaćava rodne stereotipe, patrijarhalna kultura iznimno glorificira potiskivanje emocija ne samo u iskustvima žene, nego i u unutaršnjem svijetu muškarca. Kao što žena treba biti nježna, plaha, tiha i požrtvovana, tako muškarac treba biti snažan, hrabar, grub i ne pokazivati emocije koje se nužno povezuju sa slabosti. On iznimno naglašava postojanje rodni uloga i podržava ih, prema tome, u suštini je patrijarhat štetan za muškarce, koliko je i za žene. Ako ne pokazujete pripadnost rodno zasnovanim stereotipima, možete li se, kako kaže Beauvoir (2016), zaista smatrati muškarcem ili ženom? Sa sociološke strane, pri uspostavi muško-ženskih odnosa može se govoriti o uspostavi određenog društvenog ugovora koji podrazumijeva rod i spol, odnosno, kako ga Pateman (2000) zove, spolnog ugovora. Potonji, ustanovljava Pateman, kako slobodu tako i dominaciju: „Društveni je ugovor priča o slobodi, a spolni ugovor priča o potčinjenosti. Prvobitni ugovor ustanovljava i slobodu i dominaciju. Prvobitni ugovor rađa slobodu muškarca i potčinjenost žena, a građansku slobodu ne može se shvatiti bez one prešućene polovice priče, koja otkriva kako se prvobitnim ugovorom uspostavilo patrijarhalno pravo muškarca nad ženama. Građanska sloboda nije univerzalna. Ona je muški atribut i ovisi o patrijarhalnom pravu...Bilo mi je potrebno nekoliko godina rada na klasičnoj teoriji ugovora i s njom povezanim teorijskim i praktičnim problemima pristanica da uvidim kako društveni ugovor pretpostavlja spolni ugovor, a građanska sloboda patrijarhalno pravo“ (Pateman 2000:34). Naposljetku postavlja se važno pitanje **da li je građanska sloboda ostala samo u teorijskim postavkama i živimo li iluziju slobode**, kao što živimo iluziju ravnopravnosti. Jer čini se da spolni ugovor nije ni u kakvoj opreci s patrijarhatom, dapače on je sredstvo putem kojeg se moderni patrijarhat uspostavlja. Uz sve rečeno, imale smo sljedeća pitanja: **koliko je patrijarhat u bosanskohercegovačkom društvu dominantan u svakodnevnom životu žena, te da li je prosječna žena svjesna svoje vlastitosti, vrijednosti te da li ima razumijevanje za kontekst svog bitisanja i u kojoj mjeri on utječe na formiranje i realizaciju njene ličnosti ali i zdravlja?** Odgovori na ova pitanja dati su kroz sprovedene dvije fokus grupe u Stocu i Jablanici s ukupno 30 žena.

POVIJESNA REFLEKSIJA PATRIJARHATA

A Postoje znanstvena promišljanja da je povijesno promatrajući prije neolitske revolucije u društvenom životu vladala jednakost među spolovima, budući da su uloge i doprinosi žena i muškaraca zajednici bili jednako vrijedni. Naime, matrijarhalno društveno uređenje doista je mit, ali patrijarhat nije nastao postankom

čovječanstva, prvobitno društveno uređenje bilo je matriističko. Budući da su se muškarci bavili lovom dalje od nastambi, a žene lovom manjih životinja i skupljanjem plodova, oboje je davalo vrijedan doprinos životu zajednice. Žene su čak bile cjenjenije jer je o njima ovisilo preživljavanje, tj. 70% prehrane budući da lov muškaraca na veće životinje nije uvijek bio uspješan. Dakle, uređenje društva nije bilo matrijarhalno, budući da žene nisu bile nadmoćne nad muškarcima; bilo je matriističko, žene su bile jednakopravni članovi društva, s veoma cijenjenom ulogom. Budući da uloga muškarca u procesu začeća nije bila poznata, tako ni uloga oca nije bila poznata ni nužna - dijete je živjelo u majčinoj obitelji, a „očinsku ulogu“ imala su njezina braća i rođaci (Feldman, 2012).

Dolaskom neolitske revolucije, otkrićem metala, pojavom ratarstva i stočarstva, polako se zbiva smjena matrizma u tvrdokorni patrijarhat. S obzirom na to da je zbog evolucije i razvoja mozga opseg čovjekove lubanje postao veći, novorođenčad se morala rađati ranije da bi glava mogla proći kroz porođajni kanal što za posljedicu donosi da su se djeca rađala u ranijem stepenu razvoja, značajno bespomoćnija nego prije kada su relativno brzo nakon rođenja mogla samostalno preživjeti. Zbog takve bespomoćnosti, žene su nužno prisiljene nakon poroda duže vrijeme provoditi u nastambama, brinući se o djeci, pa se i njihova uloga i položaj u društvu značajno mijenjaju. Do neolitske revolucije pojam nasljeđivanja i skladištenja zaliha bio je nepoznat, jer nije bilo viškova koji bi se mogli skladištiti. Pojava ratarstva i stočarstva omogućuju masovniju proizvodnju hrane, što dovodi u pitanje pojam nasljedstva, a budući da je stočarstvo ljudima omogućilo da shvate ulogu oca u rađanju, odnosno začecu djeteta, uloga muškarca dobiva, a uloga žene gubi na važnosti jer se prestaje vjerovati u mističnu prirodu začeća. Jasno je da je za začeće nužan snošaj, odnosno postojanje i muškarca u spolnom činu. Ova saznanja lagano dovode do kontrole ženske spolnosti; s obzirom na to da je poznata uloga muškarca/oca u začecu, a pojam nasljeđivanja postaje važan, muškarci počinju željeti da ih nasljeđuje vlastito dijete. Da bi to bilo moguće, ženska spolnost i dotadašnja seksualna sloboda morala se ograničiti kako bi nakon začeća muškarac bio siguran da je začeto dijete njegovo.

Kroz cijelu ljudsku povijest vidljiv je podsvjesni strah muškarca od ženske seksualnosti jer je ona nadmoćna nad muškom, izraženija je, slobodnija i neograničena. Takav strah dolazi do izražaja u antici, kada je tvrdokorni patrijarhat već ukorijenjen, a žene su svedene praktički na kućne robove. Sloboda im je značajno narušena, sudjelovanje u javnom životu nepostojeće, a društvena uloga žene svodi se samo na kućanstvo. U ovoj etapi ljudske povijesti nasilje nad ženama koje je prisutno i danas u nekim krajevima počinje dobivati na važnosti zbog već spomenute kontrole ženske seksualnosti, a u njega spadaju genitalna sakaćenja, ubijanje ženske djece, izoliranje žena za vrijeme menstruacije i slično. Da bi opisani društveni sistem patrijarhata mogao biti sproveden u djelo, prvo je bilo potrebno da i žene same povjeruju u svoju nižu vrijednost u odnosu na muškarca, što se provodilo konstantnim uvjerenjima, religioznim indoktrinacijama, grubom fizičkom silom, a u novije vrijeme raznim sociološkim, psihološkim i biološkim teorijama (Feldman, 2012).

Indoktrinacija o nižoj vrijednosti žena izražena je i u modernom društvu, a u svakodnevnicu u interakciji među

pojedincima i grupama, ali i u medijima primjetno je sveprožimanje stereotipizacije „nisam kao druge djevojke“, budući da se ženskost, kako je de Beauvoir (2016) već navela, smatra sramotnom i slabom u odnosu na muškost. Vrednovane su stereotipne osobine muškarca, kako u porodičnom i društvenom, tako i u poslovnom životu, pa je žena vrijedna onoliko koliko odstupa od svoje „slabe“ ženske prirode i usvaja ponašanja muškarca. Kako kaže Northrup (2021), zavisnički sistem se boji emocionalnih reakcija, koje se najčešće pripisuju ženama i visoko cijeni kontrolu emocija jer je toliko izvan dodira s njima. U njemu se ženska tijela, koja se već dugo povezuju s ciklusima i podložna su plimi i oseki prirodnih ritmova, shvataju kao posebno emocionalna i zato im je prijeko potrebna kontrola. Cijelo društvo funkcionira na načine koji nas održavaju izvan dodira s onim što znamo i osjećamo.

Ako patrijarhat promatramo kao prevlast muškaraca nad ženama u društvenoj, političkoj i privatnoj, porodičnoj sferi, evidentno je koliko društvenih problema, uključujući nasilje u porodici, silovanja, samoubistva i sličnih prouzrokuje ukorijenjena mizoginija koja počiva na kulturi maskuliniteta, odnosno patrijarhata. Istraživanja koja se bave ovom temom ukazuju na šokantne podatke. Istraživanje Lori Hess pri Svjetskom institutu za posmatranje, pokazuje da širom svijeta četiri puta više djevojčica nego dječaka umire od nedostatka ishrane zato što se hrana najprije daje dječacima. Istraživanje dr. Lea Dikensteina prikazalo je da je nasilje u braku povod za svaki drugi pokušaj samoubistva među crnim ženskim stanovništvom i svaki četvrti pokušaj samoubistva među bijelim (prema Northrup, 2021).

PATRIJARHAT U KAPITALIZMU

Govoreći o kapitalističkom zavisničkom sistemu kako ga zove Northrup (2021) i kontroli ženske slobode, nemoguće je ne spomenuti i pojam otuđenja kojeg u sociologiju uvodi Marx (prema Lalman, 2004). Za Marxa je privatno vlasništvo materijalni i čulni izraz otuđenog ljudskog života, ono sprečava sintezu slobode i nužnosti. Otuđenje se ne ostvaruje, samo u religijskoj sferi, ono ima prije svega ekonomski sadržaj koji će biti iscrpljen tek s radikalnim preobražajem društva. Kada ekonomska dominacija prestane, tada će i religijsko otuđenje, koje je samo odraz materijalnih proturječnosti, također iščeznuti. (Lalman, 2004).

Otuđenje čovjeka nastupa onda kada njegov rad, mišljenje i osjećanja postaju njemu strani, tj. onda kada se na njih stavi cjenovnik. Marxova alijenacija se u najvišem odnosu na njegovo suštinsko definiranje čovjeka kao bića rada (hommo praxis) koje u kapitalizmu biva samo jednim kotačićem ekonomske mreže odnosa koje unajmljivanjem čovječijih znanja, sposobnosti i vještina doprinose čovjekovoj alijenaciji primarno od svog bića, otuđenje od drugih i u konačnici otuđenju od svijeta u kojem se nalazi.

Fenomen otuđenja značajan je za više znanstvenih disciplina, pa se tako koristi i u psihologiji, psihijatriji i drugim srodnim disciplinama koje se bave unutarnjim stanjem čovjeka, pa shodno tome on ima i više naziva: otuđenje, alijenacija, depersonalizacija i sl. Općenito govoreći, u psihologiji se smatra da se pojedinac otuđuje sam od sebe u situacijama kada je preplavljen, kada se s trenutnim poteškoćama ne može nositi na adekvatan način ili pri stanjima veoma izražene anksioznosti. Iako

u modernom dobu takozvane demokratije, kapitalizma i ravnopravnosti nije popularno slaganje s Marxovim idejama, nemoguće se ne zapitati nije li ipak do neke mjere bio u pravu? Nije li kapitalizam kakav trenutno poznajemo doista neprijatelj čovjekove, a posebno ženske cikličke prirode i nisu li ljudi na mnogo načina robovi takvog sistema? Gledajući prirodnu potrebu čovjeka da se poveže s prirodom, da ostvari različite oblike privrženosti s pojedincima koji ga okružuju, da se poveže sam sa svojom psihom, i upoređujući to sa sistemom u kojem pojedinac robuje kapitalističkoj privredi s ciljem preživljavanja može se zaključiti da nedostatak vremena za povezivanje s prirodom, društvom i samim sobom neminovno dovodi do otuđenja i čovjek postaje alat kapitalističkog sustava, a budući da je u 21. stoljeću sloboda izbora kada je u pitanju rad tek privid, djeluje kao da čovjek postaje rob sistema kojeg je sam htio stvoriti.

Premda je patrijarhat prastar i pojavljuje se s počecima civilizacije, kapitalizam ga je lako preuzeo i prilagodio svojim potrebama, što se ogleda u ekonomiji, politici, ali i porodičnom životu. Žene i muškarci unutar takvog sistema ispaštaju, unatoč tomu što muškarci primaju dobrobiti sistema unutar kojeg su privilegirani (Mate, 2023).

Ekofeminističko stajalište promatra kapitalizam da je sa svojom vjerom u napredak, te kroz znanost i industriju prirodu uzeo pod svoje kao mehaničku stvar za iskorištavanje u procesu proizvodnje, a ženu kao sredstvo za ispunjavanje reproduktivne funkcije muškaraca (Galić, 1999). No naglašeno je da je eksploatacijska funkcija kapitalizma, a sve s ciljem razvoja društva ipak doprinio ekonomskoj neovisnosti žena, što je u konačnici dovelo do toga da borba za političko pravo glasa bude uspješna.

Međutim, međuovisni uspon znanosti i kapitalizma dovodi do toga da je ženska ekonomska uloga promijenjena. Žene izlaze iz domaćinstva u tvornice, što dovodi do toga da ih se tretira kao resurse. Istovremeno dolazi do opredmećenja prirode koja se promatra kao materijalni objekt koji se može koristiti prema ljudskim svrhama. Žene i priroda smatraju se legitimnim objektima dominacije muškaraca. Naime, dogodila se značajna alijenacija žena od divljine i od vlastite prirode, nasilnim odvajanjem sebe od životnog sistema o kojemu smo ovisni samo održavamo fantomsku iluziju vlastite autonomije, umjesto usklađivanja sebe u međudodnosu, tvrdi Galić (1999).

Rodna uloga jeste termin koji je u novijoj povijesti posebno aktuelan. Prema nekim teoretičarima (npr. Tong, prema Spahić-Šiljak, 2019), rad oblikuje svjesnost, a ženski rad oblikuje njezin status i sliku o sebi. Prema Tong, kapitalistički sistem i privatno vlasništvo smatraju se glavnom preprekom ravnopravnosti žena, pa se emancipacija može postići samo potpunim restrukturiranjem kapitalističke ekonomije i promjenom odnosa u porodici. Iako su teoretičari koji spadaju u teorije socijalističkog feminizma na umu imali restrukturiranje prodice u smislu da žena nužno mora doprinostiti kućnom budžetu i raditi, u 21. stoljeću je situacija takva da je sloboda izbora iluzija, a zahtjevi koji se stavljaju pred žene postaju nemogući za ispuniti, što se nužno odražava na mentalno blagostanje žene.

Rodne uloge zapravo predstavljaju naučene obrasce ponašanja koje smatramo muškima ili ženskim,

odnosno kako Galić (1999) kaže, one su posljedica utjecaja socijalizacije i učenja uloga koje su u patrijarhatu tradicionalne. Rodne uloge su još uvijek dosta istaknute i podijeljene, stoga je u tradicionalnim društvima uobičajeno da je muškarac zadužen za isključivo materijalno osiguravanje porodice, dok je žena također dužna pridonositi materijalnom blagostanju, ali osim toga mora zadovoljiti sve porodične zahtjeve, brinuti se o kućanstvu i djeci. Samim time, jasno je koliko podjela rodni uloga nije pravedna prema ženama, odnosno, kako ih de Beauvoir (2016) naziva, Drugima.

PATRIJARHALNA KULTURA I ZDRAVLJE ŽENA

Uzevši u obzir općeniti odnos patrijarhalne kulture 20. i pogotovo 21. stoljeća prema ženama koje pokušavaju opstati u sistemu muške produktivnosti, ne iznenađuje činjenica da se takav način života neminovno odražava, osim na mentalno, i na fizičko zdravlje žena.

Kulturološki kontekst u kojem živimo predstavlja direktnu prijetnju zdravlju, kojima inače smatramo isključivo fizičke faktore poput upotrebe cigareta, alkohola, različitih opijata i slično. Istraživanja pokazuju da je prevalencija hroničnih fizičkih bolesti, kao i dijagnoza duševnih veća za žene nego za muškarce (Mate, 2023). Dakle, rodni jaz u zdravlju je stvaran, samo što mu se pridaje premala pažnja unutar zdravstvenog sistema, ali i društva općenito. Govoreći o konkretnim primjerima bolesti, žene su izložene mnogo većem riziku od trpljenja hronične boli, migrena, fibromijalgija i različitih autoimunih stanja, od kojih je možda najpoznatiji reumatski artritis. Između ostalog, reumatski artritis žene pogađa tri puta češće nego muškarce, lupus žene pogađa devet puta češće, žene sve češće u odnosu na muškarce obolijevaju od multiple skleroze, ali i od zloćudnih bolesti (kao što je rak pluća) nezvano uz pušenje. Govoreći o dijagnozama duševnih bolesti, kod žena je incidencija anksioznosti, depresije i posttraumatskog stresnog poremećaja dvostruko veća nego u muškaraca (Mate, 2023). Mate kaže da želi proniknuti u prividan medicinski misterij gore naveden, a tvrdi da je prividan jer, čim se u obzir uzme sve što je u znanosti već poznato o jedinstvu uma i tijela i ljudske biopsihosocijalne prirode, odgovor se nameće sam po sebi.

Dr. Julie Holland nudi mogućí odgovor na Mateova pitanja. Zdrav odgovor svake svjesne osobe na napad jeste ljutnja, odnosno bijes, koji za svrhu ima odbranu naših granica, bilo fizičkih ili emocionalnih. Patrijarhalna kultura, s druge strane, kao što je već rečeno, jako aktivno radi na tomu da sve emocionalne reakcije, a pogotovo one koje se smatraju negativnima (poput tuge ili ljutnje, koja zauzima visoko mjesto na ljestvici) svode na minimum. Budući da osjećaj bijesa u slučaju napada na granice osobe neće nestati, može se reći da patrijarhat njeguje potiskivanje osjećaja u unutrašnjost, što neminovno radi fizičku štetu zdravlju.

Kultura 21. stoljeća štetu radi i za muškarce, unatoč tome što je ona za žene veća. Kako kaže Holland, odricanje od prirodnog, spontanog „ne“ ženama u savremenoj kulturi nedvojbeno za posljedicu ima ovakav trend koji kaže da procenat oboljelih podrazumijeva više žena nego muškaraca. Ovakav način represije emocija vodi ih duboko u područje nesvjesnog, a ako osoba i ne zna da je gnjevna ili bijesna ili tužna, ona se umiruje na različite druge destruktivne načine, poput kompulzivnog jedenja (Mate, 2023).

Dugotrajno umirivanje živčanog sistema na neadekvatne načine rezultira samoušutkivanjem žena, što za cilj uglavnom ima održavanje sigurnih odnosa, posebno intimnih. U jednom istraživanju u sklopu kojeg je deset godina praćeno dvije hiljade žena, one koje su izvjestile da u sukobu sa supruzima drže osjećaje za sebe, bile su izložene četiri puta većem riziku od smrti tokom naknadnog razdoblja praćenja, u odnosu na žene koje su pokazivale osjećaje, a slična situacija pokazala se i s odnosima na poslu. Gušenje gnjeva kod žena koje nisu imale podržavajuće šefove, rezultiralo je povećanim rizikom obolijevanja od srćanih bolesti (Mate, 2023).

Osim neminovnog potiskivanja samog sebe unutar patrijarhalne kulture, seksualizacija i objektivizacija žena spadaju u druge faktore štetne po zdravlje žena. Vrednovanje osobe samo zbog seksualnog iskorištavanja jeste direktan napad na jastvo. Jedan od značajnih problema savremene kulture uz seksualizaciju žena, jeste sve dostupnija internet pornografija, koju konzumiraju mladići u sve ranijoj dobi, s evidentnim problemom da upravo pornografija predstavlja prvi krug seksualne edukacije.

U pornografiji 21. st. najpopularniji, odnosno najunosniji žanr internet pornografije poznat pod imenom gonzo predstavlja prikaz seksualnih odnosa koji obuhvataju tjelesno kažnjavanje, te ponižavanje i sramoćenje žena (Dines, prema Mate, 2023). Seksualnost za djevojke se ne potiče kao prirodno samoizražavanje, nego ono služi za privlaćenje i/ili zadržavanje partnera ili način osnaživanja u opresivnoj kulturi moći, dok za dječake predstavlja povezivanje zadovoljstva s dominacijom i isključenjem „nježnih“ osjećaja (Mate, 2023).

Radikalna feministkinja na sve ovo podvlači: „Gubitak jastva fizička je stvarnost, a kao fizička stvarnost jezovita je i ekstremna doslovna erozija integriteta tijela te njegove sposobnosti da funkcioniira i preživi“ (Dworkin prema Mate, 2023:58). Dakle gubitak jastva u velikoj većini pogađa žene, jer unutar kulture upravo žene imaju obavezu pružanja emocionalne podrške, na vlastiti trošak. Emocionalna podrška predstavlja ženski posao, koji, još više od kućanskih poslova, nikada nije obavljen. Žene često služe kao emocionalno ljepilo ili vezivno tkivo koje drži porodice i zajednice na okupu, stoga ne iznenađuje podatak da žene češće od muškaraca obolijevaju od fizičkih bolesti stvarnog fizičkog vezivnog tkiva među kojima su lupus, reumatski artritis i srodne autoimune bolesti. „Naše društvo utvrđuje muški osjećaj da imaju pravo na žensku skrb na način koji gotovo nije moguće izraziti riječima“ (Mate, 2023:58). Kroz ovu prethodno navedenu analizu, jasno se zaključuje da patrijarhalna kultura nanosi štetu ženama u velikoj mjeri ali i muškarcima, jer na nesvjesnom nivou muškarci preuzimanju ulogu nemoćnog, ovisnog djeteta čija dobrobit ovisi o tuđoj volji da ispuni ono što smatra svojim potrebama.

Rizici patrijarhalne kulture po zdravlje žena ne ograničavaju se samo na potiskivanje emocija i objektivizaciju, jedan od rizika svakako je slabija ili potpuno nepostojeća dostupnost zdravstvene zaštite, što prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji predstavlja direktnu prijetnju ženskom zdravlju. Neki od problema s kojima se žene i djevojke susreću unutar sistema zdravstvene zaštite su svakako nedostatak pokretljivosti, manji pristup moći donošenja odluka,

veće stope nepismenosti, diskriminirajući stavovi osoba koje pružaju zdravstvene usluge prema ženama i sami nedostatak obuke kada se radi o pitanjima zdravlja djevojaka i žena. Posljedično, žene i djevojke podliježu velikom riziku od neželjenih trudnoća, HIV-a, cervikalnog karcinoma i različitih oblika rodno utemeljenog zlostavljanja. Prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, jedna od tri žene širom svijeta su iskusile fizičko i/ili seksualno zlostavljanje barem jednom u životu.

Zbog sustavnog zlostavljanja, žene se razbolijevaju, koje pak liječi patrijarhalni sistem koji prezire ženska tijela. Mnoge žene ne dobivaju jednaku zdravstvenu zaštitu kao i muškarci, što rezultira kroničnim razbolijevanjima za koje medicinska znanost nema ni odgovore ni lijekove. Prema Northup, ovo je začarani krug medicine dvadeset i prvog stoljeća. Patrijarhat, odnosno zavisnički sistem, uči nas da smatramo da je tijelo podložno mozgu i njegovom racionaliziranju, stoga trebamo zanemarivati poruke koje nam tijelo šalje poput gladi, umora ili želju za podrškom. Budući da je biti muškarcem mjerilo zavisničkog sistema, većina žena podsvjesno prihvaća ideju da u samoj biti nešto s njihovim tijelom nije u redu, time što ono nije tijelo muškarca (Northup (2021)).

Žene po prirodi imaju više masnog tkiva nego muškarci i budući da se hrane bolje u odnosu na prethodna desetljeća, krupnije su u usporedbi sa svojim majkama ili bakama. Unatoč tomu, prosječna manekenka, koja je ideal američke kulture ima 17% manje kilograma od prosječne Amerikanke. Stoga nije neobično da je postotak dijagnostike anoreksije i bulimije deset puta češći kod žena nego kod muškaraca i da je u stalnom porastu (Northup, 2021). Mnogi postupci koji se rutinski primjenjuju na ženama uopće se ne temelje na znanstvenim podacima, nego su ukorijenjeni u predrasudi protiv unutarnje mudrosti i iscjeljujuće moći tijela. Kao odličan primjer je epiziotomija pri porođaju koja se provodi kao rutinski postupak koji navodno „štiti“ zdjelično dno od povrede, dok je zapravo sama epiziotomija vještačka povreda sama po sebi. Takvi medicinski postupci ne temelje se na znanosti, nego na emocionalnom shvaćanju žena koje su nam ostavili prethodni naraštaji (Northup, 2021).

USVAJANJE PATRIJARHALNIH NORMI I PSIHOPATOLOGIJA PATRIJARHATA

Još jednom se vodeći de Beauvoirinim riječima da se ženom ne rađa nego postaje (2016), može se reći da unutar patrijarhalnog društvenog uređenja nastaje vrsta žena koje bi se mogle nazvati "patrijarhalne žene" (Feldman, 2012). One prihvaćaju svjetonazor patrijarhata i odgajaju svoju djecu u istom duhu i tako nastavljaju stvarati podložne i pokorne žene, iako to njima samima izravno škodi. One gotovo preziru svoju žensku prirodu, samim time i sve ostale žene samim time što jesu žene i vide ih kao protivnice i konkurentice u borbi za naklonost muškaraca (Feldman, 2012). Prema Feldmanu, dobar pokazatelj toga da patrijarhalni odnosi još uvijek nisu iskorijenjeni, unatoč tomu što su žene u odnosu na prošlost postigle jako velika prava je činjenica da velik broj žena još uvijek pomoć za probleme u odnosima s muškarcima traži u psihijatrijskim ordinacijama. Budući da se djeca evolutivno u odnosu na prošlost rađaju u ranijem stupnju razvoja, stoga su

značajno bespomoćnija, ona u potpunosti ovise o zaštitničkoj društvenoj sredini u kojoj odrastaju- ta društvena sredina već tisućljećima je prožeta patrijarhalnim normama i predrasudama o ženama koje djeca kroz odgoj i igru usvajaju. Feldman (2012) tvrdi da je društveni život odrasle osobe određen dvama čimbenicima: svjetonazorom prenesenim od roditelja i svjetonazorom koji vlada u društvu, a on se može, a ne mora razlikovati od roditeljskog. Prema Feldmanu, uz ova dva postoji i treći, nešto prikriveniji faktor koji nam oblikuje društvene živote, a to je psihički čimbenik zbog kojeg dijete da bi zadržalo naklonost roditelja o kojoj je ovisno, nekritično prihvaća njihov svjetonazor. Za zdrav intelektualni i emocionalni razvoj djeteta nužna je prvenstveno podržavajuća i sigurna okolina te prihvaćanje od strane roditelja. Da bi se dijete osjećalo sigurno, ono mora vjerovati u bezuvjetnu roditeljsku ljubav, a u slučaju da ljubav dobiva samo uvjetno kad se ponaša kako roditelj želi, dijete vrlo brzo uči na koji način će zaraditi roditeljsku ljubav ili barem pažnju. Zbog toga neka djeca pribjegavaju taktici poslušnosti, dok druga biraju suprotnu taktiku i odabire neposlušnost i čak agresivnost u odnosu prema drugima (Feldman, 2012). U svakom slučaju, dijete u oba slučaja treba biti ono što u stvarnosti nije i zbog toga je duboko nesretno.

Eric Berne, psihijatar i osnivač transakcijske analize tvrdi (prema Feldman, 2012) da se čovjek rađa slobodan, ali prvo što uči i usvaja je da radi ono što mu se kaže da mora i cijeli svoj život ne čini ništa drugo, tako on na neki način postaje rob svojih roditelja. Odrasli ljudi se, prema Feldmanu mogu riješiti ovisnosti o stavovima roditelja koji su nastali zbog nesigurnosti u njihovu ljubav u djetinjstvu, a isto tako se mogu osloboditi i patrijarhalnih svjetonazora koji su usvojeni na isti način. Ipak, vrlo malo je pojedinaca koji to uspiju ostvariti jer je ljudska potreba za osloncem prejaka. Žene se tako, prema Feldmanu (2012) nalaze između dvije vatre- jedna je sasvim legitimna želja za poštovanjem i samoostvarenjem, a druga je spoznaja da društvo još uvijek na to ne gleda blagonaklono, stoga kod žena često prevlada strah od osude okoline, ne samo od strane muškaraca nego i drugih žena.

Feldman korijene nekih neurotskih promjena vidi upravo u patrijarhalnom načinu odgoja, a navodi dvije vrtse istih: površne psihoneuroze, kod kojih neko neadekvatno ponašanje u određenoj situaciji privremeno smiruje unutarnju nesigurnost i dubinske karakterne neuroze (prethodno zvane psihopatijom), koje određuju svaki način funkcioniranja cijeli život. Stvarni uzrok obaju psihoneuroza je isti- potreba za smanjenjem osjećaja nesigurnosti i davanje sigurnosti i oslonca odraslom čovjeku. Ne pomaže činjenica da je dijete u međuvremenu postalo odrastao čovjek- nesigurnost je već preduboko usađena u njegovu osobnost. Ljudi su, prema Feldmanu (2012) ovisni o svojim neurozama, kao i usvojenim uvjerenjima. On tvrdi da mu je iskustvo u rješavanju problema neuroza pokazalo da ljudi čak lakše isprave neurotsko ponašanje nego patrijarhalni svjetonazor, jer neurotsko ponašanje društvu djeluje ugrožavajuće i na njega se lakše reagira, dok je psihologija patrijarhata preduboko ukorijenjena kao normalna i nije prepoznata kao problematična.

LIČNOST U PSIHOANALIZI I FEMINISTIČKA KRITIKA³

„Veza psihoanalize i feminizma jedna je od onih interakcija u domenu kulturoloških paradigmi čiji se uticaj preslikava ne samo na ostale humanističke i političke teorije, već i na čitav splet odnosa koji predstavljaju kulturu u njenom najširem smislu. Naše razumevanje kulture i pojedinca u njoj, čak i u ravni populistički banalizovanih i uprošćenih predstava, oslanja se značajnim delom na referentni okvir pomenutih teorija, pri čemu se često gubi iz vida da je u ovom dvosmernom odnosu došlo do značajnih pomeranja kritičkih vizura sa kojima su krenule obe teorije. Generalno, odnos psihoanalize i feminizma, koji je presudno odredio i razvojni tok savremene feminističke teorije, prati nekoliko faza onoga što bi se uslovno moglo nazvati susretima i sporenjima: od ishitrenog prihvatanja psihoanalize kao moćnog saveznika u borbi protiv lažno moralističke i represivne kulture, pa sve do njenog žestokog osporavanja koje ide dotle da se psihoanaliza proglašava još jednim u nizu represivnih modela ili čak paradigmi patrijarhalne

³ „feministička kritika, smjer književne i kulturalne teorije oblikovan u slijedu revolucionarnih studentskih zbivanja 1968. radi afirmacije specifičnosti ženskog iskustva u okolnostima muške prevlasti nad kulturom. Da bi stekla akademski i društveni utjecaj, feministička kritika ipak se bila prisiljena institucionalizirati, pa je već 1980. u SAD-u, osim snažne udruge, postojalo oko 350 studijskih smjerova poduprtih centrima, programima i legitimirajućim otkrićem prethodnica (V. Woolf, S. de Beauvoir). Početni političko-emancipacijski naboj, razvidan u pionirskom djelu K. Millett Spolna politika (1969), već se tijekom 1970-ih združilo sa standardima »muške« teorije, animozitet zamijenio uvidom u prepletenost spolnih kultura, što je u potrazi za istančanim teorijskim instrumentima otvorilo dijalog s psihoanalizom (E. Showalter, J. Mitchell, J. Rose, N. Chodorow). U Francuskoj, gdje se u ozračju 1968. teorija gotovo poistovjećivala s revolucionarnošću, feministička kritika nije imala potrebu za aktivističkim distanciranjem od »ispraznih teoretičara«, pa je dijalog što ga s njima vode glavne predstavnice (L. Irigaray, H. Cixous, J. Kristeva, M. Wittig) bio plodniji. U homogeni predodžbu ženskoga spola, potaknutu između ostaloga koncepcijom tzv. ženskoga pisma (écriture féminine), intervenirale su američke teoretičarke sredinom 1980-ih uvodeći u nju rasnu, klasnu, etničku, seksualnu i kulturalnu razliku. Drži se da tek sve one skupa složenom društveno-simboličkom interakcijom oblikuju varijabilnu kategoriju roda (gender). Na provizornosti i preoznačivosti te kategorije, kritikom vladajuće heteroseksualne matrice zapadne kulture, Judith Butler je 1990-ih razvila utjecajnu koncepciju tzv. izvedbene tvorbe identiteta“. feministička kritika. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 21. 9. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19201>>.

⁴ Žene kao „disidenti“ psihoanalize, Petra Mitić: https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/zbornici/2015/download/1398_082fc3467f71ac994cfc5a54afe265a1 posjećeno juli, 2023.

⁵ Id je urođeni dio ličnosti i on sadrži sve ono prisutno pri rođenju, tj. instinkte i nagone. Id je najutjecajniji dio ličnosti, on se smatra rezervoarom psihičke energije i izvor je iste za ego i superego. On je neograničen, ne poznaje zabrane, središte je svega što je animalno u čovjeku. Id funkcioniše po principu ugrade i tendencija mu je zadovoljenje nagona, ne poznaje strah i tjeskobu, stoga on može biti opasan po čovjeka. Da bi normalno funkcionirao, pojedinac mora imati strukturu ličnosti koja će biti u mogućnosti odgoditi zadovoljenje potrebe na snagu stupa ego. Ego je cilj zadovoljenje ida, ali on funkcionira po principu realnosti- čije načelo se suprotstavlja

kulture dvostrukih standarda i destruktivnog morala“(Mitić, P.)⁴. U oba slučaja, međutim, Frojdova teorija ostaje vitalno povezana sa trajnim usmerenjima feminističkog pogleda na svet budući da se feminističko razumevanje identiteta neminovno poziva na bazične pojmove seksualnosti i roda koji su i ključni elementi Frojdove teorije. Ličnost je centralni pojam proučavanja psihoanalize pri čemu se od 1920. godine, od samoga Sigmunda Frojda ličnost razumijeva trodijelno. Naime strukturu ličnosti dijeli se na id, ego i superego (Liciburg, 2017)⁵. Premda se Freud smatra začetnikom psihoanalize i ocem psihoanalitičke terapije i premda je njegov doprinos psihologiji neupitan, iz njegovog učenja o razvoju ličnosti vidljiv je devetnaestostoljetni seksizam. Gledajući njegov stav⁶ o razlikama djevojčica i dječaka u falusnoj fazi vidljiv je stav da je glavni pokretač ženske ličnosti želja za posjedovanjem penisa i zavist zbog nedostatka istog. Ponovno se žena gleda u odnosu na muškarca i zbog muškarca, umjesto kao cjelovito biće samo po sebi. Freudov stav izazvao je kritike unutar feminizma upravo iz ovog razloga, a jedna od teoretičarki koja ga je opovrgavala je psihoanalitičarka Karen Horney koju se smatra prvom

instinktivnom djelovanju. Ego je za razliku od ida u stanju podnijeti stanje napetosti- ego mora udovoljiti i idu i realnosti, zbog čijeg nesrazmjera se nekada može početi raspadati. Treći dio ličnosti je superego koji je odgovoran za socijalizaciju osobe i razvija se pod utjecajem okoline i društva. On se razvija kroz cijeli život pojedinca, a počinje vrijednostima koje djetetu prenose roditelji, te se s vremenom proširuje i mijenja. S njim se ne rađa, on se usvaja s godinama, a stječe se principom nagrađivanja i kažnjavanja (Fulgosi, 1997, prema Liciburg, 2017). I u Freudovoj teoriji psihoanalize prevladava već navedeno mišljenje kako osjećaj za moral u čovjeku oblikuje okolina.

⁶ Razvoj ličnosti temelji se na iskustvima iz ranog života i djetinjstva, a odvija se pod utjecajem libida. Prema tomu svaki čovjek prolazi kroz četiri univerzalna psihoseksualna stadija razvoja ličnosti: prvi stadij je oralni i obuhvaća prvu godinu života, drugi stadij je analni koji obuhvaća drugu i treću godinu života, treći stadij je falusni i on obuhvaća četvrtu i petu godinu života. Nakon ova četiri stadija slijedi period latencije koji traje do puberteta, a u njemu se ne događaju značajne seksualne promjene. Period latencije slijedi razdoblje puberteta i posljednja faza razvoja ličnosti koja prema Freudu traje ostatak života- to je genitalna faza. U oralnoj fazi dijete je potpuno ovisno o drugima i svoje potrebe i biološke nagone zadovoljava kroz usta. Analna faza obilježena je jačanjem ega i superega, a predstavlja utjecaj koji stav okoline ima prema zadržavanju tjelesnih izlučevina na razvoj ličnosti. Falusna faza koja je za ovaj rad i najvažnija predstavlja početak koncentriranja libidne energije oko seksualnih organa. Djeca u ovoj fazi pokazuju interes za genitalije i rađanje djece, a pojavljuju se i Edipov, odnosno Elektrin kompleks koji se pokušava riješiti. Freud Edipov kompleks definira kao želju za seksualnim posjedovanjem majke od strane dječaka, a osjećaj neprijateljstva prema ocu. Zbog osjećaja neprijateljstva prema ocu javlja se kastracijska tjeskoba, odnosno strah da će mu penis biti odsječen zbog toga dječak odustaje od svojih seksualnih želja, što se događa oko sedme godine. Dječak tada potiskuje osjećaje prema majci i počinje se identificirati s ocem, što mu pomaže da se osjeća „muškarcem“. Suprotan fenomen kod djevojčica je Elektrin kompleks u kojemu djevojčica postaje svjesna da nema penis, te se javlja zavist za penisom i neprijateljstvo prema majci koju ona za to okrivljuje. Rješenje ovog kompleksa kod djevojčica se prema Freudu sastoji u tome što djevojčica prihvaća svoju žensku prirodu i kompenzira želju za posjedovanjem penisa rađanjem sina. Zadnji stadij razvoja ličnosti je genitalni stadij koji nastupa u pubertetu, a karakterizira ga ponovno javljanje seksualnog nagona prema suprotnom spolu.

feminističkom psihoanalitičarkom. Horney smatra da se žena i njezina ličnost ne trebaju proučavati kao inferiorne u odnosu na muškarce nego kao zasebna cjelina. Ona smatra da je neprihvatljivo objašnjenje ličnosti u kojem pola svjetske populacije osjeća nedostatak na osnovu biološke odrednice. Horney, za razliku od Freuda, naglasak stavlja na kulturološke i socijalne faktore više od bioloških, unatoč tomu što kao psihoanalitičarka daje na važnosti utjecaju biologije u ranom djetinjstvu. Razvoj psihoanalitičke misli kod Horney prolazi kroz tri faze, a zapisi iz svake od njih ostavili su neizbrisiv trag u povijesti psihoanalize. Prva faza, iz dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća, obilježena je nastojanjima da ispravi Freudove ideje o ženskoj psihologiji, istovremeno ostavši u domeni njegove teorije. Već u sljedećem razdoblju, Horney je pokušala redefinirati temeljne koncepte psihoanalize, stavivši naglasak na socijalne čimbenike i kulturu u psihičkom razvoju, čime je zamijenila Freudov biološki pristup. Tijekom posljednje, treće faze rada, nastaje njezina zrela teorija, kojom objašnjava nastanak narcizma, mehanizama obrane i neurotskih simptoma.⁷ Prema portalu Voxfeminae.net Karen Horney rođena je 1885. u okolici Hamburga, u obitelji norveškog morskog kapetana i njegove supruge. Protivno željama autoritarnog oca, završila je studij medicine, što je u to vrijeme bila rijetkost među ženama. Udala se za uglednog berlinskog odvjetnika, s kojim je imala tri kćeri, završila edukaciju iz psihoanalize uz Karla Abrahama i potom, uz pomoć manjeg broja kolega, osnovala Berlinski psihoanalitički institut, gdje je predavala sve do selidbe u SAD 1932. godine. Tamo nastavlja s radom na Psihoanalitičkom institutu u Chicagu, a potom i u New Yorku. Međutim, zbog neslaganja s Freudovim načelima, u čemu s godinama postaje sve ustrajnija, primorana je napustiti posao na institutu, što joj, međutim, nije pomrsilo planove. Naprotiv, utemeljila je Američki Institut za psihoanalizu, na kojem je radila kao dekanica sve do smrti 1952. godine. Značajno je i da je, za razliku od svojih prethodnika, više pažnje poklanjala sadašnjosti nego prošlosti. Premda nikada nije sumnjala u važnost djetinjstva, uviđajući ulogu podržavajuće okoline u zdravom razvoju djeteta, smatrala je da je zadatak psihoterapije *evolucioni* u sadašnjosti. Svoju teoriju nazvala je *evolucioniističkom* naspram Freudove *mehanističko-evolucionističke*. Dok za Freuda od djetinjstva nema značajnih promjena u strukturi ličnosti, Horney je vjerovala da se naša prethodna iskustva neprestano preoblikuju i time nastaju nove strukture. Freudu su prijašnja iskustva izvor fiksacija i neprekidnog ponavljanja, dok za Horney ona predstavljaju obrasce odgovora na svijet koji su ipak podložni modifikaciji i nadogradnji. U podmaklom stadiju karijere, Horney se pomalo odmiče od feminističke psihologije te predstavlja teoriju kojom nastoji objasniti razvoj narcizma, neurotskih simptoma i ustroj mehanizama obrana. Za nju postoje dvije vrste psihičkih obrana: interpersonalne i intrapsihičke. Interpersonalne obrane opisala je kao

pokret prema ljudima, pokret protiv ljudi te pokret od ljudi, od kojih je svaki manje ili više prisutan kod većine ljudi, ali kod neurotskih osobnosti jedan od njih prevladava. Svaki od njih oblik je "nagodbe sa sudbinom"; pojedinac vjeruje da ako će se držati određenih pravila ili preuzeti poželjne osobine, mora za to biti nagrađen. Dok samozatajni tipovi ličnosti, koji se okreću prema drugima, vjeruju da će biti nagrađeni zbog svoje požrtvovnosti i nesebičnosti, osobe agresivnog karaktera, okrenute protiv drugih, nagodbu ostvaruju kroz narcisoidnost, perfekcionizam ili osvetu. Izbjegavajući tipovi okreću se od ljudi te se povlače u vlastiti svijet kako bi izbjegli razočaranje. Istodobno, navedene obrane dovode do brojnih intrapsihičkih konflikata. Oblikovanje idealizirane slike sebe neminovno vodi prema potrazi za slavom, odnosno prema perfekcionizmu i neurotskim ambicijama kako bi se zadovoljili zahtjevi idealiziranog dijela sebstva. S obzirom na to da je spomenute zahtjeve gotovo nemoguće ostvariti, krajnji produkt intrapsihičkih obrana jest mržnja prema samom ili samoj sebi. Važno je naglasiti da je za Horney izvor neuroze u nerazumijevanju okoline, a ne u biološkim procesima. Izostanak topline i empatije od strane roditelja, što je posljedica njihovih neurotskih problema, onemogućuju djetetu da dosegne svoj puni potencijal, zbog čega je ono primorano izgraditi psihičke obrane. Međutim, psihički razvoj i odrastanje nisu statični procesi, stoga je smisao psihoterapije pružiti podržavajuću i empatičnu okolinu u kojoj razvoj može biti nastavljen tamo gdje je bio prekinut. Na taj način psihoterapija uspijeva povratiti osjećaj inicijative, ambicije, spontanosti i svega ostaloga što nas čini ljudskim bićem.

ZNANSTVENE ZABILJEŠKE DVIJE FOKUS GRUPE-KRITIČKA ANALIZA

Fokus grupa je sprovedena u sklopu dvije radionice 2023. godine u mjesecu junu, za osnaživanje žena u sklopu projekta Unapređenje položaja žene u Hercegovini pri udruženju Dignitet u Mostaru. Učesnice u većem broju su bile žene srednje dobi (50+), te ih je ukupno bilo 30. U pitanju su žene iz Jablanice i Stoca u Hercegovini. Opći demografski status se može definisati u sljedećem: većina žena imala je obrazovanje sa završenim srednjim školama, sve su u bračnim zajednicama (nije bilo nijedne razvedene) u kojima se većina ostvarila kroz ulogu majki i domaćica uz svakodnevnim posao (polovina je uz porodice bila i aktivna na tržištu rada, dok druga polovina njih je bila u penziji ili bez posla). Često patrijarhat vežemo za jedan od glavnih uzroka degradiranja žene u društvu, a onda i rodno zasnovanog nasilja, kao i za fenomen toksične muškosti. Ponajviše pri radu i razgovoru s učesnicama iz Stoca, primijećen je visok stepen utjecaja tradicije i običaja, potpomognuti mišljenjem i uticajima primarne (porodične) ali i sekundarne okoline (komšiluk, šira porodica), koji prema mom sudu predstavljaju glavni razlog zašto se žene nisu mogle oduprijeti takvom sistemu vrijednosti u daljoj prošlosti⁸. Većina njih je iz

⁷ Teorijska čitanka: Karen Horney i feministička psihologija: <https://voxfeminae.net/pravednost/teorijska-citanka-karen-horney-i-feministička-psihologija/> posjećeno juli 2023.

⁸ Za patrijarhalnu porodicu je specifičan „patrijarhalan odgoj djece, odnosno postojanje stroge hijerarhije i subordinacije između njenih članova, konzervativnost, jasna izraženost rodnih

uloga, nejednak tretman djece u odnosu na spol, toksična muškost, nepoštivanje prava na privatnost, šturo shvatanje religije, slijepa privrženost tradiciji i običajima, strahopoštovanje umjesto uzajamnog poštovanja, te nemogućnost otvorenog izražavanja stava, mišljenja i emocija“. <https://karike.ba/patrijarhat-na-mojoj-kozi/> posjećeno juli 2023.

svojih primarnih staništa nakon udaje nastavila gajiti naslijeđene obrasce mišljenja i kulturu kojoj pripadaju a koja je satkana od vrlo jasnih i izraženih principa o tome ko su zapravo žene i šta je njihova uloga u porodici, bez obrira na to što je većina njih u vrijeme udaje bila u kontekstu Bosne i Hercegovine koja je u drugoj polovini 20. stoljeća prošla procese modernizacije. Većina žena je primarno svoju ulogu u braku doživjela kao njegovateljsku, skrbničku gdje su unutar bračne zajednice bile one koje brinu za dobrobit supruga, a kasnije i djece. Briga o domu, briga oko muževa i djece koju i sredina od njih uglavnom očekuje, ali i od njih samih pravi pasivnu figuru koja uvijek na zadnje mjesto ostavlja svoje lične potrebe. Kreiranje vlastitih nuklearnih porodica najčešće je bilo sinhronizirano s koordinacijom porodice sa suprugove strane koji su također imali aktivniju ulogu u njihovim kreiranjima novog načina života. Neke od njih su čitav vijek živjele sa svekrvom i svekrom i mužem u proširenim porodicama, dakle u porodičnim zajednicama pri čemu se dolazak snahe definirao kao nova radna snaga i pomoć u domu. No, važno je naglasiti da je skoro 100% većina žena barem kada je Stolac u pitanju u svojim porodicama prije udaje, također bila odgajana u duhu religije i tradicije, dakle izrazito patrijarhalno. Na pitanje ko im je dao ime i da li znaju značenje imena, u skoro svih žena u Stocu, a nešto manje u Jablanici otac ili djed kao glava kuće birao je ime za nadolazeće potomke. Majke koje su nosile svoju djecu u vrlo rijetkim slučajevima su bile pitane za izbor imena svojih beba.

Obje fokus grupe ostavile su dojam da se radi o ženama koje su same iznijele teret svojih kuća. Muževi su većinom bili neka vrsta zaštitničke figure u smislu materijalne i finansijske egzistencije. Također, obje grupe iz Stoca i Jablanice odale su dojam da tek sada (pričamo o drugoj polovini života), barem većina, nakon što su djeca porasla i otišla za svojim korama hljeba i kreiranjem svog doma, i „nakon što su im muževi ostarili i smirili se“ ima prostor za svoje lične interese i realizaciju nekih ciljeva. Osim navedenog, (u kontekstu balkanske kulture) fokus grupe pokazale su da je dominirajući faktor kod skoro svih bračnih zajednica ovih žena roditeljstvo, dok psihoterapeutska praksa, ali i naučna istraživanja pokazuju da to nije slučaj u drugim zemljama Evrope gdje se bračna zajednica prvenstveno ogleda kroz partnersku vezu da bi roditeljstvo tog odnosa bilo nešto kao nadopunjujući fenomen.⁹

Primijećeno je da transformiranje ovih malih sredina bosanskohercegovačkog društva kroz nastanak i razvoj nevladinog sektora otvaraju vrata osnaživanju spomenutih žena kada je u pitanju izlazak iz zone intime doma i ulazak u zonu ličnih interesa, socijaliziranja s

drugim ženama i dijeljenja razgovora o određenim *tabu* temama koje se tiču ženskih iskustava života.

Također, primijećena je vrijednosna razlika između starijih i mlađih žena. Ove starije su čitav životni vijek provele većinom u odgajanju djece, dok su ove druge uz djecu imale i odgovornosti na radnoj poziciji koju obnašaju (imale smo u Stocu kasirku ali i profesoricu psihologije koja radi *online* od kuće za neku firmu) te imaju ono što prethodne žene nemaju, a to je neka vrsta slobodnog vremena koje uključuje za njih vrijeme za neke lične interese što ne predstavlja rad u bašti ili kreativni rad za ukrašavanje kuće. Kod mlađih žena primijećena je aktivnija uloga supružnika u odgajanju djece i pomoći u kući, što je otvorilo prostor za samonjegujući odnos prema sebi.

Ipak, ono što jeste zajedničko svim ženama su lični interesi u pitanju i slobodno vrijeme. Objе grupe vezane su za korelaciju slobodnog vremena i rada (što podsjeća na još uvijek jak utjecaj socijalizma jer je ovaj fenomen izraženiji u Jablanici nego u Stocu) koji su tradicionalno ženski, a to je uzgoj, proizvodnja i tradicionalno stvaralaštvo kao i međusobna „ženska pomoć i podrška“.

Osim navedenog, *self concept* (*samopojmanje sebe*) je prisutniji kod mlađe populacije žena. Starije žene, podjednako i u Jablanici i Stocu posvećenost odgoju djece na neki način produžavaju i na drugu generaciju djece, tj. na svoje unuke. Jedan primjer iz Jablanice je posebno interesantan. Naime, jedna žena na pitanje šta ona sebi predstavlja bez „sepeta“¹⁰ – dakle, bez uloge majke i supruge. Njen je odgovor bio, da ona ne postoji ako nema njene djece ni unuka. Apsolutno je vidljivo da većina njih o sebi, svojim potrebama skoro da niti razmišlja. Većina žena svoj smisao vidi samo i jedino kroz ove dvije spomenute uloge. Skoro da je vizuelno vidljiva otuđenost ovih žena od njih samih. Jednoj učesnici na pitanje kada je zadnji put sebi napravila kupku i uela sebi vremena za sebe za opuštanje, rekla je nikad i da ona nema vremena za dokolicu.

Usamljenost, potiskivanje vlastitog mišljenja, stalna borba sa životnim izazovima bez šire društvene podrške jesu jedan od zaključaka vezanih za razumijevanje ženskog iskustva u ove dvije male društvene sredine u Hercegovini. Osim toga ipak velika snaga koja proizlazi iz njihov, volja za životom, za borbom sa životnim izazovima nikog ne ostavljaju ravnodušnim.

Fokus grupe su pokazale da je u prošlosti postojao ali je i danas prisutan visok stepen potčinjenosti, pasivnost, manjak samopouzdanja žena, kao i dobro prepoznat fenomen *people pleasing* i šutnja¹¹, odnosno trpljenje nepravde samo da bi se održao miru kući. Do danas ovi i slični fenomeni nisu iskorijenjeni, bilo da su u pitanju mlađe ili starije sagovornice ove dvije fokus grupe, jasno

⁹ Intervju s dr. Sanjom Nikolić iz Instituta za mentalno zdravlje, specijalistom za porodičnu psihoterapiju. Dostupno na: <https://youtu.be/SArmWDg4xuA?si=Pj2ULGs4KfVUCUqk>, posjećeno septembar 2023.

¹⁰ Sve su žene pitane da se samodefiniraju, šta one jesu bez sepeta koje nose. Sepet je tradicionalni izraz za korpu koja se nekada nosila na ramenima i leđima u vrijeme kada nije bilo automobilske prevoza. Dakle, traženo je da se samo definiraju bez muževa, bez djece i bez uloge supruge, majke i domaćice.

¹¹ *People pleasing* – jaka potreba da se ugađa drugima, pa čak i na svoju štetu; jedna autorica vezano za ovaj fenomen u našim balkanskim iskustvima patrijarhata kaže: „Dugo vremena

sam se trebala nositi s osjećanjem manje vrijednosti, samo zato što sam žensko dijete. Morala sam se prilagođavati željama, zahtjevima i potrebama muškaraca u porodici, a vlastite sam želje i potrebe gurala pod tepih. Često sam se osjećala nevidljivom i nebitnom, običnom sjenkom u prisustvu oca, brata ili drugih muškaraca u porodici. Trebalo je proći dosta godina da shvatim kako muškarci nisu bolji od žena i da iz svoje glave izbrišem sliku svijeta prema kojoj je u redu to što je muškarac privilegovan, a žena potlačena.“ <https://karrike.ba/patrijarhat-na-mojoj-kozi/> posjećeno juni 2023.

je izraženo da već navedeni fenomeni uobičajeni za žensko ponašanje ne prestaju postojati. „Takvo ponašanje se onda samo reflektuje u drugom ljudskom odnosu – prijateljskom, ljubavnom ili radnom, što češće donosi štetu nego korist, na način da se pojedina prijateljstva izgube, u ljubavnom odnosu takvo tretiranje nesvjesno postane sasvim u redu i onda se, pored pokoravanja muškarcima u porodici iz koje potičeš, sada pokoravaš muškarcu kojeg si sama izabrala, dok u radnom odnosu postane otirač nadređenom“¹²

Važno je istaći kako patrijarhalni odgoj i *toksična muškost* djeluju štetno ne samo na emocionalni, mentalni i fizički razvoj djevojčica, već i dječaka, jer postavljaju nerealne standarde koje „pravi muškarac“ treba da zadovolji. Od izuzetnog je značaja, da se u sklopu civilnog društva, bilo institucionalno ili neformalno radi sa svim slojevima žena da bi se potonje osnažile, te da bi se dovelo do transformacije i poboljšanja najprije mentalnog zdravlja žena te da bi se suzubile negativne posljedice po odgoj djece i spriječilo širenje raznih anomija u društvu. Jača i bolja veza religijskih zajednica, raznih udruženja upravo projektima osnaživanja žena uz psihološku i obrazovnu podršku apsolutno u ovako malim zajednicama ali i u širem kontekstu doprinosi općem društvenom blagostanju.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Patrijarhat uopće, posebno u društvu Bosne i Hercegovine, kako je uostalom kritička analiza i pokazala, duboko je ukorijenjen u tradiciju. Kroz tumačenja određenih muških autoriteta i postuliranja pojedinih religijskih normi i vrijednosti doprinijelo se tome da se žene još uvijek samopoimaju u najvećem broju striktno *samo kao supruge i majke*. Njihove ličnosti kroz povijest do danas su priznate i prepoznate jedino onda kada su one koje su jake jer trpe i samostalno obavljaju najizazovnije radnje (poput odgoja djece i vođenja domaćinstva). Ove fokus grupe pokazale su da su u većini slučajeva, naše žene *one koje nemaju vlastitost* – tj. čija se jedina karakterna vrijednost vidi samo kroz mukotrpan rad, šutnju i pokornost muškim autoritetima kao i društvenim vrijednostima poput tradicije i religijskih normi ponašanja. Naše žene su utopljene u one društvene strukture i u ona mjesta koja su ocijenjena kao važna za širu društvenu zajednicu poput braka i porodice što je ironično s jedne strane jer biti samo žena koja ima veliku karijeru, i potpunu slobodu nije primarno ona koja je društveno najcjenjenija.

One koje su uspjele i izaći iz strogih okvira tradicije u široj društvenoj zajednici nisu prihvaćene ili su prihvaćene s rezervom. Mlađe koje su u prilici da rade one u vrlo teškoj životnoj okolnosti obavljaju apsolutno sve poslove koje su obavljale i njihove majke i nene.

Može se kazati da su u bosanskohercegovačkoj kulturi, posebno u iskustvu društveno malih zajednica poput Stoca i Jablanice - iskustva žena još uvijek nevidljiva. Čak podsjeća na situaciju *svi te tapšu, niko ti ne pomaže*, kolokvijalno rečeno. Ženska lica čije se svojstvo prepoznaje kao rađaonica nacije, čuvaljica porodičnih vrijednosti imaju priliku svoje mjesto u društvu donekle remodulirati i formatirati kroz - i jedino - resurse civilnog

društva. Treba naglasiti da su žene učesnice fokus grupa, u većem broju one koje su zbog svojih ličnih motiva ipak izašle na trenutak iz zone očekivanih uloga ponašanja, te su kroz određena druženja i projektne aktivnosti uspjele sebi i drugima otvoriti mogućnost drugačijeg iskustva.

Rodne razlike i rodni stereotipi u kontekstu patrijarhalne kulture ukorijenjene su ne samo, očekivano, u društvene relacije već i u znanost i znanstvena istraživanja i tumačenja. Jasno je da je u velikoj mjeri i moderna psihologija opterećena patrijarhalnim tumačenjima, npr. evolucijska *teorija*.

Ovaj pregled pruža važnost kulturoloških uvjetovanja u spolnim razlikama ličnosti.

Povijesno, žene u patrijarhalnoj kulturi se potpuno udaljavaju tisućljećima od svoje suštine, ličnosti/habitus, stoga će i povratak samima sebi potrajati, ali pozitivan i prvi korak u putu naprijed je prepoznavanje problema. Tek je svjesnost o zajedničkoj opresiji preduvjet za socijalnu promjenu.

Zamke patrijarhata ne leže samo u društvenoj dominaciji muškaraca nad ženama. U više navrata dokazano je kako način života koji se živi u kapitalističkom 21. stoljeću negativno djeluje na zdravlje žene, kako mentalno tako i fizičko, te kako način odgoja djece unutar patrijarhalnog sustava negativno djeluje na buduće generacije. Ženama je oduzeta moć nad vlastitim tijelima, tako ona postaju oruđa sustava i marketinška sredstva. 21. stoljeće, unatoč tomu što se smatra dobom demokratije i ravnopravnosti, za ženska prava nosi nove zamke koje tek polako postaju prepoznate.

LITERATURA

- De Beauvoir, S. (2016). *Drugi spol*. Zagreb: Naklada Ljevak
- Feldman, S. (2012). *Sudbina Evinih kćeri. Ženska povijest patrijarhata*. Zagreb: Naklada Artresor
- Lalman, M. (2004). *Istorija socioloških ideja: Tom I od početaka do Vebera*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Mate, G. (2023). *Mit o normalnom: trauma, bolest i iscjeljenje u toksičnoj kulturi*. Zagreb: Mozaik knjiga
- Northrup, C. (2021). *Žensko tijelo, ženska mudrost*. Zagreb: Planetopija
- Pateman, C. (2000). *Spolni ugovor*. Zagreb: Ženska infoteka
- Spahić-Šiljak, Z. (2019). *Sociologija roda: feministička kritika*. Sarajevo: TPO fondacija
- Znanstveni članci:
- Stevanović, L. (2011). *Žene kroz istoriju balkanskog patrijarhata*. Profemina specijalni broj zima/proleće (2011), str. 123-129
- Galić, B. (1999). *Ekofeminizam: novi identitet žene*. Socijalna ekologija, 8, 1-2 (1999), str. 41-55.

Web izvori:

- Žene kao „disidenti“ psihoanalize, Petra Mitić: https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/zbornici/2015/download/1398_082fc3467f71ac994cfc5a54afe265a1 posjećeno juli, 2023

¹² <https://karike.ba/patrijarhat-na-mojjoj-kozi/> posjećeno juni 2023.

Teorijska čitanka: Karen Horney i feministička psihologija:
<https://voxfeminae.net/pravednost/teorijska-citanka-karen-horney-i-feministicka-psihologija/> posjećeno juli 2023

Patrijarhat na mojoj koži, Merima Mustafić <https://karika.ba/patrijarhat-na-mojjoj-kozi/> posjećeno juli 2023.

INFORMACIJE O AUTORICAMA

Merima Jašarević

Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru

Nastavnički fakultet

e-mail: merima.jasarevic@unmo.ba

Anđela Lukenda

e-mail: lukendaandela@gmail.com

Komparativna analiza engleskih i bosanskih frazema sa zoonimskom sastavnicom

Sanja Merzić

SAŽETAK: Predmet istraživanja ovog rada je komparativna analiza engleskih i bosanskih frazema sa zoonimskom sastavnicom. Svrha istraživanja je utvrditi sličnosti i razlike između frazema ove vrste prisutnih u oba jezika koji imaju isto značenje, a oblikom su potpuno identični, djelomično slični ili potpuno različiti. Pošto je nastanak frazema u bliskoj vezi s kulturom jednog naroda, istraživali smo povezanost kulture i nastanka frazema, kao i njihovo porijeklo.

Istraživanje je pokazalo da su samo tri frazema oblikom i značenjem potpuno identična, dok je znatno veći broj djelomično sličnih ili potpuno različitih frazema sa zoonimskom sastavnicom u bosanskom i engleskom jeziku. Identičnost frazema u obliku i značenju u oba jezika pripisujemo istom porijeklu, a različitost drugačijem načinu opažanja društvenih pojava. Daljnje istraživanje je pokazalo da se ovim frazemima označavaju ljudska ponašanja, i takvih frazema je najveći broj, ljudska stanja i emocije te prirodne pojave, što nam kazuje da je lingvistika, odnosno frazeologija neodvojiva od društva i da se ono što se dešava u društvu odražava u jeziku.

Kada je u pitanju porijeklo frazema, istraživanje je pokazalo da frazemi sa zoonimskom sastavnicom u bosanskom i engleskom jeziku nastaju kao rezultat narodnih vjerovanja i društvenih odnosa, da imaju biblijsko porijeklo, izvor pronalaze u književnosti ili osnovu za nastanak imaju u ponašanju životinja. S druge strane, velikom broju frazema porijeklo nije poznato i vjerovatno će se isto saznati u budućnosti ili ostati ipak neotkriveno.

Ključne riječi: *frazemi, zoonimska sastavnica, bosanski i engleski jezik, komparativna analiza*

Comparative Analysis of English and Bosnian Animal Idioms

ABSTRACT: Subject of our research is comparative analysis of English and Bosnian animal idioms. The purpose of the research is to detect similarities and differences between idioms of this type that have the same meaning, but are either identical in shape, partially similar or completely different in both languages. Since origin of idioms is closely related to culture of one nation, we also researched connection between culture and idioms, as well as their origin.

According to the study, only three animal idioms are completely identical in meaning and structure, while many more are partially similar and completely different in Bosnian and English language. Congruence of idioms in shape and form can be attributed to the same origin of idioms, while diversity is the result of different perception of social phenomena. Further research has shown that animal idioms are used to indicate human behaviour (this type of idiom is the most common), human conditions and emotions, and natural phenomena, which shows that linguistic, better said phraseology, is inseparable part of society and what happens in society is reflected in language.

As for the origin of idioms, research shows that animal idioms in Bosnian and English language originate as a result of popular folklore and social relations, that they have biblical origin, their origin comes from literature or the basis for their origin is in animal behaviour. On the other hand, origin of many idioms stays hidden and it will be probably discovered in the future or even remain undiscovered.

Keywords: *idioms, animal idioms, Bosnian and English language, comparative analysis*

UVOD

U radu se komparativnom analizom istražuju sličnosti i razlike između frazema sa zoonimskom sastavnicom u bosanskom i engleskom jeziku. Kriterij za analizu bilo je postojanje jedne sastavnice koja označava ime životinje. Svrha istraživanja bila je komparativnom analizom utvrditi sličnosti i razlike između frazema ove vrste prisutnih u oba jezika koji imaju isto značenje, a oblikom su potpuno identični, djelomično slični ili potpuno različiti. U vezi s tim, istraživali smo i porijeklo frazema, s obzirom na to da se radi o frazeologiji jezika koji pripadaju

različitim jezičkim grupama, a naročito različitim kulturama na kojima se frazeološki fond jednog jezika i zasniva.

Primjere frazama preuzeli smo iz Matešićevog "Frazološkog rječnika hrvatskoga ili srpskog jezika" (1982) i "Englesko-hrvatskog frazeološkog rječnika" (2006) Ivane Bendow te izvršili uporednu analizu frazema prisutnih u ova dva rječnika. Istraživanje je pokazalo tek nekoliko oblikom i značenjem identičnih frazema, a mnoštvo potpuno različitih frazema. Također, istraživanje je pokazalo i znatan broj primjera u kojim se u engleskom jeziku zoonimska sastavnica koristi da bi se opisalo određeno stanje, ponašanje ili

emocija, dok se u bosanskom jeziku umjesto zoonima koristi neki drugi pojam (npr. *biti kao nabita (napeta, zapeta) puška / be like a bear with a sore head*). Smatramo da su razlozi tome razlike u kulturi, načinu promišljanja i djelovanja, načinu posmatranja svijeta i prirode bosanskohercegovačkog i engleskog društveno-civilizacijskog i jezičkog kruga.

U radu ćemo se najprije osvrnuti na predmet izučavanja frazeologije i značenje pojma frazem, potom ćemo govoriti o zoonimskim frazemima i njihovoj povezanosti s kulturom, izvršit ćemo komparativnu analizu frazema u bosanskom i engleskom jeziku te govoriti o porijeklu frazema u oba jezika.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja je ispitati porijeklo frazema sa zoonimskom sastavnicom u bosanskom i engleskom jeziku, analizirati frazeme s ovom sastavnicom u oba jezika iz značenjskog i strukturnog ugla te na taj način utvrditi sličnosti i razlike između bosanskih i engleskih frazema koji imaju isto značenje, a oblikom su potpuno identični, djelomično slični ili potpuno različiti. Na ovaj način moguće je saznati zašto čovjek koristi zoonimske frazeme za predstavljanje raznih ljudskih stanja, ponašanja, emocija i prirodnih pojava, u kakvoj vezi je ponašanje životinja s čovjekovim djelovanjem te u kojoj mjeri je jedna takva usporedba zaista moguća, a u kojoj mjeri je stereotipizirana u obje kulture. Frazemi su s obzirom na značenje razvrstani u grupe: ljudsko ponašanje, emocije, ljudske osobine i prirodne pojave.

FRAZEOLOGIJA I FRAZEM

Menac navodi da frazeologiju jednog jezika čine izrazi koji zrcale i ilustriraju tip mišljenja, odnos prema stvarnosti, povijesne reminiscencije, povezanost s okolnim svijetom i još mnogo toga što je za jednu jezičnu zajednicu karakteristično. (2006: 15/16) Sam izraz dolazi od grč. riječi *phrasis* (izraz) i *logos* (riječ, govor), a frazeologija ima dva značenja – jednim se označava da je u pitanju nauka o ustaljenim izrazima čvrste strukture, a drugim da je u pitanju ukupnost frazema raspoređenih prema različitim kriterijima – komponentama semantičkog polja, porijeklu i proširenosti upotrebe, prema vremenskoj i mjesnoj raslojenosti. (Fink-Arsovski, Ž. 2002: 5) Kao zasebna disciplina, frazeologija se počela razvijati u četrdesetim godinama 20. vijeka zahvaljujući ruskom lingvisti Vladimiru Vinogradovu. Međutim, to nije prvi spomen frazeologije, jer se zanimanje za predmet njenog izučavanja javlja u zbirci Erazma Roterdamskog koja je sadržavala poslovice i veze riječi prenesenog značenja.

Frazem, frazeologizam, frazeološka jedinica, fiksirani izraz, okamenjeni izraz samo su neki od naziva za jedinicu jezičkog sistema koja se sastoji od najmanje dvije sastavnice. Da bi veza riječi bila frazem, ona se ne smije stvarati u govornom procesu već se reproducira u gotovom obliku, sastav i raspored njenih dijelova je stalan, značenje se ne izvodi iz jedne sastavnice jer one ili neke od njih doživljavaju promjenu značenja te se frazem uklapa u rečenicu kao njen sastavni dio. (Mihaljević, M. i Kovačević B. 2006: 2 prema Menac, A.)

Iako se navodi da je sastav frazema stalan, ipak sastavnice mogu biti zamijenjene sinonimom. Npr. *bojati se* odnosno *plašiti se vlastite sjene*. Također, raspored frazema se može mijenjati, npr. *imati koga na*

zubu i imati zub na koga. Druge promjene uključuju promjene gramatičkih oblika: *časna riječ* i *dajem časnu riječ*, *zdrav* i *zdrava kao riba* te različit odnos subjekta i objekta radnje: *ostaviti na cjedilu koga* i *ostati na cjedilu*.

ZOONIMSKI FRAZEMI I KULTURA

Riječ kultura dolazi od latinske riječi *cultura*, a označava obrađivanje, njegu, oplemenjivanje i poštovanje. Brojne su definicije kulture, a istraživači se dosad nisu usaglasili o jednoj zajedničkoj. U knjizi "In Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions" Kroeber, A. L. i Kluckhohn, C. navode čak 164 definicije kulture. Razlozi tome su različiti načini posmatranja pojma kulture, činjenica da se kultura mijenja sa smjenom generacija, ali i činjenica da svaki narod ima svoju vlastitu, jedinstvenu kulturu, odnosno vlastiti način razmišljanja, vjerovanja, vrijednosti i običaje. Pojam kultura se prema E. B. Tayloru odnosi na "znanje, vjeru, umjetnost, moral, zakone i običaje" (kultura | Hrvatska enciklopedija). Prema rječniku Merriam Webster kultura čine "ustaljena vjerovanja, društvene forme i materijalne crte rasnih, religijskih i društvenih grupa." (Preuzeto s: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/culture>)

Jedna od tema naših promišljanja u ovom radu je povezanost frazema, tačnije zoonimskih frazema s kulturom. Frazemi su uglavnom nastajali u narodu i zbog toga su povezani sa svakodnevnim djelovanjem, vjerovanjima, običajima jednog naroda. Upravo zbog njihove povezanosti s elementarnim segmentima našeg života, zoonimski frazemi, poslije somatskih, predstavljaju najbrojniju grupu frazema u leksičkom fondu našeg jezika. Shanskiy navodi da se "u jeziku, u njegovom leksičkom i frazeološkom fondu mogu pronaći nacionalni karakter, kvalitet razmišljanja, historija i kultura" jednog naroda (Malkova, E. S. i Kuzina, Y. V. prema Shanskiy, 139)

Zoonimski frazemi u svom sastavu imaju jedan član koji označava životinju. Nastaju na temelju antropomorfizma, odnosno pripisivanja ljudskih osobina životinjama, predmetima i događajima, ili na temelju zoomorfizma, odnosno pripisivanja životinjskih osobina ljudima.

Sličnosti među frazemima u bosanskom i engleskom jeziku javljaju se zbog zajedničkog porijekla frazema, a različitosti nastaju usljed različitog načina života, vjerovanja, običaja, tradicija prisutnih među narodima koji žive na području Bosne i Hercegovine i engleskom govornom području.

KOMPARATIVNA ANALIZA FRAZEMA SA ZOONIMSKOM SASTAVNICOM U BOSANSKOM I ENGLSKOM JEZIKU

Na temelju građe prikupljene iz rječnika izvršena je komparativna analiza bosanskih i engleskih frazema koji sadrže zoonim. Kriterij za analizu bilo je postojanje jedne sastavnice koja označava ime životinje. Svrha istraživanja bila je komparativnom analizom utvrditi sličnosti i razlike između frazema ove vrste prisutnih u oba jezika koji imaju isto značenje, a oblikom su potpuno identični, djelomično slični ili potpuno različiti. U vezi s tim istraživali smo i porijeklo frazema s obzirom na to da se radi o frazeologiji jezika koji pripadaju različitim jezičkim grupama, a naročito različitim

kulturama na kojima se frazeološki fond jednog jezika i zasniva.

Potpuno identičnim smatramo frazeme koji imaju iste sastavnice u oba jezika (u obzir nismo uzimali prisustvo određenog i neodređenog člana u engleskom jeziku). Djelomično su slični frazemi čija je jedna ili više sastavnica drugačija u oba jezika, a potpuno su različiti frazemi čije su sve sastavnice različite.

Korpus istraživanja činilo je 30 frazema, s tim da se pojedini frazemi u engleskom jeziku javljaju u dva oblika, tj. sinonimi su. Primjeri frazema su preuzeti iz Matošićeva "Frazeološkog rječnika hrvatskoga ili srpskog jezika" (1982) i "Englesko-hrvatskog frazeološkog rječnika" (2006) Ivane Bendow.

Među potpuno identičnim frazemima pronašli smo samo 3 oblika frazema sa istim sastavnicama u oba jezika: *rijetka ptica/a rare bird* (nešto što je rijetko, nesvakidašnja pojava); *ići kao janje na klanje/go like a lamb to the slaughter* (prihvatiti šta bez otpora/bez protesta) i *crna ovca/the black sheep* (osoba koja odudara od sredine svojim svojstvima/postupcima; izuzetak).

Među djelomično sličnim frazemima pronašli smo devet oblika: *a busy bee/marljiv/radin kao pčela/mrav/krtica* (vrlo marljiv); *imati bubu/bube u glavi/have bats in your belfry* (imati čudne/nastrane misli, biti lud/šišav); *ptica selica/a bird of passage* (osobe koje se često sele iz mjesta u mjesto, nemiran duh); *krava muzara/a cash cow* (izvor trajnog prihoda, bogat izvor prihoda); *ići (otići, odletjeti) do vraga (k vragu, po vragu)/go to the dogs* (propasti); *ni mrava ne zgaziti (pogaziti, oćepiti)/someone wouldn't hurt a fly/someone wouldn't harm a fly* (biti posve nedužan/nevin/bezazlen/bezopasan); *ići/tjerati do kraja/go (the) whole hog* (ići do kraja, ne odstupiti od čega, ići do krajnjih posljedica, biti uporan); *živjeti na visokoj nozi/live high on the hog* (živjeti otmjeno/raskošno/gospodski); *kupiti (uzimati) mačka u vreći/buy a pig in a poke* (kupiti naslijepo, kupiti što bez provjere i prevariti se).¹

Među potpuno različitim pronašli smo oblike osamnaest frazema: *be like a bear with a sore head/biti kao nabita (napeta, zapeta) puška* (biti razdražljiv, čangrizav, nervozan, ljut); *be loaded for bear/gotov kao zapeta puška* (biti spreman na akciju, spreman na što svakoga trenutka); *be like a cat on hot bricks/be like a cat on hot tin roof/biti (sjediti, vrtjeti se i sl.) kao ne žeravici* (nervozno iščekivati ishod čega; biti vrlo uznemiren); *let the cat out of the bag/iznosti/iznijeti (dati i sl.) što na veliko zvono* (razglasiti što, govoriti o čemu na sva usta, izbrbljati se); *it's raining cats and dogs/lije (pada, pljušti i sl.) kao iz kabla* (jako lijeva; pada u velikim mlazovima); *until the cows come home/od jutra do mraka* (cijeli dan, neprestano, u nedogled); *there are no flies on someone/čovjek na svome mjestu* (osoba bez zamjerki); *get someone's goat/izbaciti/izvesti koga iz takta (iznervirati koga); wouldn't say a boo to the goose/bojati se (kloniti se, plašiti se) vlastite sjene* (biti plašljiv, biti jako bojažljiv); *run with hare and hunt with the hounds i ride two horses at the same time/sjediti*

na/između dvije stolice (nastojati udovoljiti dvjema oprečnim stranama, nemati određen stav); *beat a dead horse/od tog (iz tog) brašna neće biti pogače* (uzalud se truditi, to nije ostvarljivo); *get on your high horse/govoriti s visoka* (prezrivo se odnositi prema okolini, govoriti naduto/oholo); *that's a horse of different colour/to je druga priča* (to je nešto drugo, to je druga stvar); *be up with the lark/u cik zore* (rano ustati); *be attracted to something like a moth to a flame/ići kao pčela na med* (otimati se o što, biti snažno privučen čime); *pigs might fly/when pigs fly/kad na vrbi rodi grožđe* (nemoguće je da se šta dogodi, nikada); *be a piggy in the middle/biti (nalaziti se, naći se) između dvije vatre* (biti žrtvom tuđih prepucavanja, naći se između dva zla); *separate the sheep from the goats/sort out the sheep from the goats/odvojiti (odijeliti) kukolj od pšenice* (od žita, od dobrog zrna) (odvojiti dobro od lošeg). Ono što primijetimo u ovoj grupi je da frazemi bosanskog jezika nemaju zoonimsku sastavnicu u odnosu na engleske frazeme istog značenja.

PODJELA I ANALIZA ZONIMSKIH FRAZEMA S OBZIROM NA ZNAČENJE

Kao što je prethodno navedeno, frazemi su podijeljeni u grupe: ljudsko ponašanje, ljudske osobine, emocije i prirodne pojave. Najveći broj frazema nalazi se u grupi ljudsko ponašanje, a razlog velikog broja frazema sa zoonimskom sastavnicom unutar ove grupe nalazi se u zoomorfizmu, odnosno tendenciji da se osobine i ponašanja životinja pripisuju ljudima te antropomorfizmu, odnosno pripisivanju ljudskih osobina, životinjama, predmetima i pojavama. Primjer zoomorfizma nalazimo u obliku *be up with the lark* (u doslovnom prevodu ustati kada i ptica ševa, odnosno ustati rano) pri čemu se osobina ove ptice pripisuje čovjeku, dok primjer antropomorfizma nalazimo u frazemu *the black sheep* odnosno *crna ovca*.

Ovom vrstom frazema oslikavaju se način ponašanja (za osobu koja se često seli iz mjesta u mjesto u oba jezika se koristi frazem *ptica selica*) i ljudske osobine (marljivost se opisuje frazedom *marljiv kao pčela, mrav...*, a za bezopasnu osobu se navodi da *ni mrava ne bi zgazila*, odnosno *ne bi povrijedila muhu* (u engleskom jeziku), izražavaju se emocije, npr. za emociju strah u engleskom jeziku se koristi frazem *wouldn't's say a boo to the goose*, dok je bosanski ekvivalent bez zoonima i glasi *bojati se (kloniti se, plašiti se) vlastite sjene* te se prikazuju prirodne pojave, npr. obilna kiša u engleskom jeziku je opisana frazedom *it's raining cats and dogs*, a u bosanskom frazedom *lije (pada, pljušti i sl.) kao iz kabla*.

PORIJEKLO FRAZEMA

Antica Menac navodi da se frazemi s obzirom na jezik u kojem su nastali dijele na nacionalne (nastali u jeziku u kojem se upotrebljavaju) i posuđene (nastali u drugom jeziku, ali su malo ili sasvim prilagođeni jeziku koji ih je posudio). (2006: 16)

Ista autorica navodi da se porijeklo frazema odnosi se i na područja iz kojih su preuzeti. Tako se razlikuju:

¹ Među frazemima ove grupe, uočavamo tri oblika koja u bosanskom jeziku kao sastavnicu nemaju zoonim.

- frazemi nastali na bazi citata iz književnih i drugih djela napisanih na jeziku koji ih upotrebljava ili prevedeni s drugih jezika,

- frazemi uzeti iz narodne književnosti,

- frazemi nastali na bazi termina iz različitih nauka i područja ljudskog djelovanja,

- frazemi koji potječu iz žargona. (2006:16/17)

Govoreći o frazemima koji imaju međunarodni karakter i koji su djelomično ili potpuno prevedeni na jezik u koji su preuzeti, Turk, M. navodi da se prema porijeklu mogu razvrstati na:

- frazeme biblijskog porijekla,
- frazeme motivirane mitološkom ličnošću, historijskom ličnošću ili događajem,
- frazeme koji su proizašli iz oblasti politike i ekonomije. (1994: 40–42)

Među analiziranom građom pronašli smo sljedeće frazeme biblijskog porijekla: *ići kao janje na klanje/go like a lamb to the slaughter*²; *separate the sheep from the goats/sort out the sheep from the goats/odvojiti (odijeliti) kukolj od pšenice (od žita, od dobroga zrna)*³ i *marljiv/radin mrav (pčela, krtica)*⁴.

Pronađen je samo jedan oblik frazema književnog porijekla, a to je *rara avis/rijetka ptica/rare bird*. Izraz upotrebljava rimski pjesnik Juvenal u svojim satirama u obliku "Rara avis in terris nigroque simillima cycno"/"Rijetka ptica na ovoj zemlji, poput ništa poput crnog labuda", njim opisujući ženu koja posjeduje sve kvalitete koje traži jedan muškarac. Izraz se u obliku fraze pojavljuje u engleskom jeziku 1.600-ih godina.

Jedna grupa frazema nastaje iz narodnih vjerovanja i događaja iz prošlosti. Frazem *the black sheep/crna ovca* nastaje iz ideje da su crne ovce manje vrijedne od bijelih, jer je teže bilo obojiti njihovu vunu drugim bojama. Također, 1.500-ih crna boja se smatrala đavoljom bojom. Već do 1.700-ih izraz je imao široku upotrebu. Frazem *go to the dogs/ići (otići, odetjeti) do vraga (k vragu, po vragu)* u engleskom jeziku vodi porijeklo iz vjerovanja da su psi inferiorna bića. Frazem *buy a pig in a poke* i frazem *let the cat out of the bag* u engleskom jeziku imaju isto porijeklo koje se ogleda u tome da su ljudi trgovcima u vreći umjesto svinje prodavali mačku. Iako su ova dva frazema sinonimi u engleskom jeziku, njihovi ekvivalenti i značenja se razlikuju u bosanskom jeziku. Prvi frazem se u bosanskom jeziku pojavljuje u obliku *kupiti (uzimati) mačka u vreći* u značenju kupiti naslijepo, kupiti što bez provjere i prevariti se, a drugi frazem u obliku *iznosti/iznijeti (dati i sl.) što na veliko zvono* u značenju razglasiti što, govoriti o čemu na sva usta, izbrbljati se.

Druga grupa frazema porijeklo ima u različitim vrstama ponašanja životinja. Frazem *be up with the lark*, čije je sinonim u bosanskom jeziku *u cik zore*, porijeklo ima u ponašanju ptice ševe (lark) koja je ranoranilac. Frazem *be attracted to something like a moth to a flame*

zasnovan je na prirodnoj potrebi moljca da da leti prema svjetlosti, s obzirom na to da je ova vrsta životinje evoluirala uz pomoć svjetlosti zvijezda i mjeseca. Bosanski ekvivalent ovog frazema *ići kao pčela na med* zasnovan je na tome da se pčele, osim što proizvode med, hrane njim. Frazem *until the cows come home* nastaje na ponašanju životinje (krave) koja jutrom ide na ispašu, a vraća se navečer. Bosanski ekvivalent frazema je *od jutra do mraka*. Frazem *be like a cat on hot bricks* ili *be like a cat on hot tin roof* vodi porijeklo iz činjenice da mačke, iako vole topla mjesta, zbog osjetljivosti jastučića na šapama bježe s vrelim mjesta kakve su užarene cigle ili limene površine. Bosanski ekvivalent ovog frazema je *biti (sjedjeti, vrtjeti se i sl.) kao na žeravici*.

Ostalim navedenim frazemima nije bilo moguće utvrditi porijeklo, odnosno područje na kojem su nastali i jezik iz kojeg su potekli. Kako navodi Menac, A., razlog tome je njihovo "opće značenje i šira upotrebljivost elemenata" (2006: 114)

Frazemi sa zoonimskom sastavnicom u bosanskom i engleskom jeziku imaju biblijsko porijeklo, izvor pronalaze u književnosti, rezultat su narodnih vjerovanja i društvenih odnosa ili osnovu za nastanak imaju u ponašanju životinja. S druge strane, velikom broju frazema porijeklo nije poznato i vjerovatno će se isto saznati u budućnosti ili ostati neotkriveno.

ZAKLJUČAK

Komparativna analiza bosanskih i engleskih frazema sa zoonimskom sastavnicom koji imaju isto značenje, isti, djelomično sličan ili potpuno različit oblik je obuhvatila 30 frazema pronađenih u "Frazeološkom rječniku hrvatskoga ili srpskog jezika" Josipa Matešića i "Englesko-hrvatskom frazeološkom rječniku" Ivane Bendow. Analiza je pokazala prisustvo 3 zoonimska frazema koji su identični značenjem i strukturom u oba jezika, 9 frazema djelomično slične strukture te 18 frazema potpuno različite strukture. Utvrđeno je da identični frazemi imaju isto porijeklo, odnosno isti jezik izvornik, djelomično različiti frazemi se razlikuju u jednoj sastavnici, najčešće u zoonimu (npr. *kupiti (uzimati) mačka u vreći/buy a pig in a poke*), dok potpuno različiti zoonimi nemaju nijednu zajedničku sastavnicu, čak u bosanskom jeziku izostaje zoonim (npr. *there are no flies on someone/čovjek na svome mjestu*). Najveći broj frazema opisuje ljudsko ponašanje (što je uzrokovano zoomorfizmom odnosno antropomorfizmom), potom ljudska stanja, emocije i prirodne pojave.

Frazemi sa zoonimskom sastavnicom koji imaju isto značenje u oba jezika porijeklo vode iz Biblije (3 primjera), književnog su porijekla (1 primjer), rezultat su narodnih vjerovanja i događaja iz prošlosti (4 primjera) ili su zasnovani na ponašanju životinja odnosno zoomorfizmu (5 primjera).

Interesantno je primijetiti da frazemi kojima se opisuje ljudsko ponašanje nisu negativno obilježeni, dok

² Biblijsko porijeklo frazema bilježi: Ammer, Christine u "The American Heritage Dictionary of Idioms". Također navodi da frazem koristi pisac Chaucer.

³ Ammer navodi da frazem vodi porijeklo iz Isusovog proročanstva da će ovce, budući da su saosjećajne, sjediti na Božijoj desnoj ruci (bit će spašene), a koze, budući da su besosjećajne, na lijevoj.

⁴ Frazem bilježi Jelaska, Zrinka i navodi je frazem najvjerovatnije biblijskog porijekla, jer se u Bibliji navodi pojam marljivosti u izreci: "Idi k mravu, lijenčino, promatraj njegove pute i budi mudar; on nema vođe, nadzornika ni nadstojnika, ljeti se brine za hranu i prikuplja jelo u doba žetve". Engleski oblik ovog frazema je *a busy bee*.

frazemi koji izražavaju emocije oslikavaju ljutnju ili strah (tzv. negativne emocije). Većina frazema ima strukturu skupa riječi, a najbrojniji su glagolski i imenički frazemi. Ovim istraživanjem nastojali smo doprinijeti frazeološkim istraživanjima bosanskog i engleskog jezika. S obzirom na to da je u pitanju prvo istraživanje koje se bavi komparativnom analizom bosanskih i engleskih frazema istog značenja, a iste, djelomično slične i različite strukture, rad će doprinijeti zoonimskoj frazeologiji oba jezika te općenito istraživanjima iz oblasti zoonimske frazeologije.

LITERATURA

- Jelaska, Zrinka (2014). *Animalistički frazemi biblijskoga podrijetla u hrvatskome i drugim slavenskim jezicima*. Životinje u frazeološkom ruhu: zbornik radova (urednica Ivana Vidović Bolt), internet izdanje Preuzeto s: 8689 (unizg.hr)
- Fink-Arsovski, Željka (2002). Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Malkova, E. S i Kuzina, Y. V. Linguocultural specificity of english and russian phraseological units with zoonymic components. Dostupno na: Linguocultural specificity of

English and Russian phraseological units with zoonymic components (urfu.ru)

- Menac, Antica (2006). Hrvatska frazeologija. Zagreb: Knjigra.
- Mihaljević, Milica, Kovačević, Barbara (2006). *Frazemi kroz funkcionalne stilove*. Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika. God. 53. Br. 1. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Turk, Marija (1994). *Naznake o podrijetlu frazema*. Fluminensia. br. 1–2. preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/file/195153>

Rječnici

- Ammer, Christine (2013). The American Heritage Dictionary of Idioms. Houghton Mifflin Harcourt: Boston, New York.
- Bendow, Ivana (2007). Englesko-hrvatski frazeološki rječnik. Zagreb: Školska knjiga.
- Matešić, Josip (1982). Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika. Zagreb. Školska knjiga. <https://www.merriam-webster.com/>

INFORMACIJE O AUTORICI

Sanja Merzić

Nastavnički fakultet

Univerzitet „Džemal Bijedić“, Sjeverni logor b. b. Mostar

e-mail: sanja.merzic@unmo.ba

Frazemi u publicističkom stilu

Sanja Merzić

SAŽETAK: Rad "Frazemi u publicističkom stilu" se bavi strukturnom, sintaksičkom i konceptualnom analizom 51 frazema pronađenog u tekstu dnevnih novina "Dnevni avaz" i "Oslobođenje". Analiza je pokazala da su na strukturnom nivou najzastupljeniji frazemi u obliku skupa riječi, a da su prema sintaksičkom kriteriju najučestaliji glagolski frazemi. Konceptualna analiza je otkrila učestalost frazema kojima se opisuju ljudska ponašanja i međuljudski odnosi, što obrazlažemo činjenicom da su predmetom i obavezom novinarskih istraživanja društvena pitanja.

Frazemi čine značajan dio leksike publicističkog stila, jer se njima ekspresivno i slikovito predstavlja određena problematika, a često su sredstvo kritike i humora. Česta je upotreba frazema iz razgovornog jezika, a razlog je privlačenje pažnje, s obzirom da ih čitaoci poznaju i mogu se s njima poistovjetiti.

Ključne riječi: frazem, publicistički stil, strukturna, sintaksička i konceptualna analiza.

Idioms in Journalistic Style

ABSTRACT

Paper "Idioms in journalistic style" addresses structural, syntactic, and conceptual analysis of 51 idiom detected in the text of daily newspapers "Dnevni avaz" and "Oslobođenje". Analysis revealed phraseological syntagms as the most common form of idiom on the structural level and verb idioms as the most common according to the syntactic criterion. Conceptual analysis revealed the prevalence of idioms that depict human behaviour and interpersonal relations, which is explained by the fact that the object of journalistic research are social matters.

Idioms make a significant part of lexic layer of journalistic style since they are used to present certain problematic expressively and vividly, but they are also a mean of critique and humor. Often, idioms from conversational style enter newspaper text to attract attention since readers are familiar with them and can relate.

Keywords: idiom, journalistic style, structural, syntactic, and conceptual analysis.

UVOD

Rad predstavlja strukturnu, sintaksičku i konceptualnu analizu frazema u publicističkom stilu s ciljem utvrđivanja najučestalijeg strukturnog tipa frazema i tematsko-značenjskog područja. Također istražuje učestalost frazema u publicističkom stilu i značajnost njihove upotrebe.

Rad se sastoji od poglavlja: *Cilj i metodologija istraživanja, Publicistički stil, Frazeologija i frazem, Frazemi u publicističkom stilu, Strukturna i sintaksička analiza publicističkih frazema, Konceptualna analiza publicističkih frazema, Zaključak i Literatura*. Analiziran je jezik bosanskohercegovačkih novina "Dnevni avaz" i "Oslobođenje" te metodom ekscerpције pronađen 51 frazem. Primjeri su pronađeni u svim novinskim oblicima, bez razlike u žanru.

Potreba za istraživanjem se javila zbog nedostatka radova koji se bave frazeološkom analizom žanrova publicističkog stila, a naročito da bi se otkrila svrha upotrebe frazema u publicističkim tekstovima.

CILJ I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U radu ćemo izvršiti strukturnu, sintaksičku i konceptualnu analizu publicističkih frazema s ciljem da utvr-

dimo koja vrsta frazema je najzastupljenija u publicističkom stilu, odnosno koju sintaksičku funkciju imaju prilikom uključivanja u diskurs i u kojem strukturnom obliku se javljaju (da li su u pitanju fonetske riječi, frazeološke sintagme ili rečenice), te u kojim tematsko-značenjskim područjima su najučestaliji (da li se npr. odnose na čovjeka, vrijeme i prostor, mjeru itd.) i zašto. Pored navedenog, cilj je utvrditi u kojem se broju frazemi javljaju u ovom stilu i u kojem novinskom obliku su najučestaliji (vijesti, reportaži, eseju..., odnosno u informativnim ili propagandnim i zabavnim žanrovima) te koja je njihova funkcija, odnosno zašto autori posežu za njima.

Korpus rada čini 51 frazem ekscerpiran iz dnevnih novina "Dnevni avaz" i "Oslobođenje" u periodu od 28.8. do 3.9.2023. Primjere smo pronašli u sljedećim novinskim oblicima: vijestima, kolumnama, reportažama, esejima i intervjuima.

Prikupljeni frazemi su potvrđeni u Matešićevom "Frazeološkom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika" (1982). Napominjemo da je moguće navođenje primjera koji se ne nalaze u rječniku s obzirom na to da je prošlo 40 godina od njegovog objavljivanja te da su u međuvremenu nastali brojni novi frazemi, a tada ćemo se za određivanje jedinice kao frazema poslužiti definicijom

frazema koju navodi Fink-Arsovski kao i osnovnim odrednicama koje skup riječi čine frazemom.¹ Također je moguće navođenje frazema koji su zbog autorske intervencije u novinskom članku doživjeli određenu modifikaciju (na leksičkom, sintaksičkom i fonološkom planu).

PUBLICISTIČKI STIL

Publicistički stil poznat i po imenima novinarsko-publicistički i žurnalistički stil predstavlja stil medijskog izveštavanja. Njim se služe novinari i publicist prilikom izveštavanja na televiziji, radiju, internetu, dnevnim i mjesečnim novinama, što znači da ima široko područje primjene i predstavlja jedan od najsloženijih stilova u pogledu svoje žanrovske raznovrsnosti. Silić, J. govori o propagandnim, agitativnim i zabavnim žanrovima, gdje svrstava kratku priču, humoresku, esej, feljton, parodiju, grotesku i brojne druge žanrove te o informativnim, pedagoškim i prosvjetiteljskim žanrovima za koje navodi da se ostvaruju u vidu vijesti, reportaže, intervjua, hronike, recenzije. Također navodi da je za prve specifična upotreba ekspresivnih jezičkih sredstava, a za druge neutralna leksika (Silić, J. 2006: 88). Katnić-Bakaršić koristi nešto drugačiju terminologiju te govori o informativnim i analitičkim žanrovima (1999: 59).

S obzirom na to da je u pitanju funkcionalni stil koji je zbog svoje žanrovske raznovrsnosti i načina realizovanja sveprisutan, ima značajan utjecaj na standardnojezičku normu. Naime, iako bi kao i drugi stilovi trebao poštovati priručnike propisane standardom jednog jezika, često se dešavaju odstupanja, pa je riznica kreativnosti i novih riječi. Druge jezičke karakteristike ovog stila su, naravno u zavisnosti od žanra, na leksičkom nivou frazemi, internacionalizmi, dijalektizmi, žurnalizmi, vulgarizmi, stilske figure i igre riječi, dok se na sintaksičkom nivou uočavaju često nespretno formulisane sintagme, gdje se povezuju dva međusobno nespojiva pojma, te pogrešan red riječi. Na nivou fonologije česta je igra riječima kroz upotrebu figura dodavanja ili oduzimanja glasova, čime se postiže ekspresivnost i privlači pažnja čitalaca ili gledalaca.

Razlozi za odstupanja od norme se nalaze u prirodi ovog stila koji je često u doticaju s razgovornim stilom, otkud dolazi znatan broj leksema, frazema, dijalektizama i vulgarizama. Drugi razlog je potreba za ekspresivnošću i privlačenjem pažnje, što se najbolje očituje u izboru leksema i sintagmi te potrebi da se vijest što brže prenese, pri čemu su greške najučestalije prilikom prenosa uživo.

FRAZELOGIJA I FRAZEMI

Prvi spomen frazeologije kao lingvističke discipline javlja se 1950-ih godina na području tadašnjeg Sovjetskog Saveza kada se počinje razvijati iz leksikologije. Začetnikom frazeoloških istraživanja smatra se Vinogradov, a njegov rad „Osnovni tipovi frazeoloških jedinica u ruskom jeziku“ prvim radom koji problematizira frazeme. Danas se frazeologija definira kao lingvistička disciplina koja izučava frazeme, odnosno ustaljene veze riječi sastavljene od najmanje dviju sastavnica (jedne

punoznačne i jedne nepunoznačne ili dviju ili više punoznačnih riječi). Široka je baza nastanka frazema, pa se prema porijeklu dijele na nacionalne i posuđene, a prema području u kojem nastaju možemo govoriti o književnim frazemima, frazemima koji vode porijeklo iz različitih nauka, frazemima koji nastaju iz žargona i autorskim frazemima, koji su naročito specifični za književnoumjetnički i publicistički stil. Dalje se dijele prema glavnoj sastavnici semantičkog polja na somatske i zoonimske frazeme te na vremenske i područne frazeme.²

Neke od osnovnih odlika frazema su ustaljen oblik (što znači da nije moguća zamjena sastavnica bez štete po značenje), slikovitost (koja najčešće zavisi od stepena desematizacije) i ekspresivnost. No, ne odlikuju sve frazeme ove karakteristike, što se uočava u oblicima frazema kod kojih je izvršena djelomična desematizacija ili sastavnice u frazemu zadržavaju svoje prvobitno značenje (tj. radi se o nultoj desematizaciji). Ovakvi oblici frazeme su najčešći u administrativnom i publicističkom stilu.

Kada govorimo o načinima izučavanja frazema, moguće je izvršiti strukturalnu, konceptualnu i semantičku analizu frazema. Strukturalna analiza frazema podrazumijeva prepoznavanje glavne sintaksičke sastavnice i u skladu s njom određivanje frazema kao glagolskog, imeničkog, pridjevskog i priloškog te određivanje vrste frazema prema njegovom opsegu, tj. da li je frazem fonetska riječ, sintagma ili rečenica. Konceptualna analiza obuhvata svrstavanje frazema u grupe s obzirom na zajednički pojam (koncept) koji dijele te daljnju podjelu na podgrupe. Semantička analiza bavi se porijeklom frazema, njihovom motiviranošću i stepenom desematizacije.

FRAZEMI U PUBLICISTIČKOM STILU

Frazemi čine znatan dio leksike publicističkoga stila, bilo da su u pitanju novine, radio ili televizija. Njihova brojnost različita je u ovisnosti od novinskog oblika, i mada većina istraživanja pokazuje da su najučestaliji u kolumnama, naše istraživanje ne nailazi na potpunu potvrdu ove tvrdnje. Pronašli smo ih i u kolumnama, ali su su podjednako prisutni u političkim i sportskim vijestima, dakle u informativnim i informativno-zabavnim žanrovima. Istraživanja pokazuju da su jako česti u naslovima, a što se objašnjava činjenicom da "imaju važnu funkciju privlačenja čitateljeve pozornosti te pobuđivanja njegove želje da kupi novine i pročita članak." (Mihaljević, M., Kovačević. B. 2006: 6) U našem istraživanju prisutna su dva takva frazema: *mrtvo slovo na papiru* („Oslobođenje“ 2023: 9) i *uzeti zdravo za gotovo* (Oslobođenje 2023: 15). Osim što ovakvim naslovom privlači pažnju čitaoca, autor ga upoznaje s glavnom misli teksta koji slijedi.

STRUKTURNA I SINTAKSIČKA ANALIZA PUBLICISTIČKIH FRAZEMA

Strukturalnu analizu frazema provodimo s ciljem da saznamo koja vrsta frazema je najzastupljenija u publicističkom stilu i u kojem strukturalnom obliku se javljaju.

¹ Više kod Fink-Arsovski, Ž. (2002). Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra. Zagreb: Filozofski fakultet.

² Više o podjeli frazema kod Fink-Arsovski B. (2002). Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra. Zagreb: Filozofski fakultet.

Kada je u pitanju oblik frazema, razlikuju se frazemi u vidu fonetske riječi, skupa riječi i rečenice.³ Istraživanje je pokazalo prisustvo frazemskih sintagmi (frazema u obliku skupa riječi) u analiziranim novinskim tekstovima. Frazem u obliku skupa riječi "predstavlja vezu dviju ili više samostalnih riječi uz pomoćne riječi li bez njih." (Menac, A. 2006: 18) Frazemi u obliku skupa riječi se s obzirom na morfološko-sintaksički kriterij dijele na glagolske, imeničke, pridjevske i priloške.

S obzirom na sintaksički kriterij, analiza je otkrila najviše glagolskih frazema (41), a tek mali broj imeničkih (8), pridjevskih (1) i priloških (1) frazema. Glagolski frazemi imaju funkciju predikata, raznovrsne su strukture, a istraživanje je otkrilo oblike nastale od: glagola i prijedložno-padežnog izraza (*pucati od smijeha, ujesti se za jezik*), glagola i imenice (*polagati/plaćati račun, brati lovorike*), glagola, imenice i prijedložno-padežnog izraza (*dići ruku na sebe, dosijati sol na ranu*), glagola, pridjeva i imenice (*platiti veliku cijenu*). Imenički frazemi imaju funkciju subjekta, objekta, apozicije i imenskog dijela predikata, a u istraživanju su pronađeni oblici nastali od: pridjeva i imenice (*Ahilovu petu, posebna priča*) te pridjeva, imenice i prijedložno-padežnog izraza (*mrtvo slovo na papiru*). Pridjevski frazem ima funkciju atributa i imenskog dijela predikata, a pronalazimo ga u obliku komparativ pridjeva + prijedlog + pridjev + imenica u genitivu (*manji od makova zrna*). Pronađeni primjer priloškog frazema ima konstrukciju: prijedlog + pridjev + imenica (*do mile volje*), a u rečenici vrši funkciju priloške odredbe.

S obzirom na sintaksičku vezu, svi frazemi koji čine korpus istraživanja zavisnog su tipa, a nastali su procesima glagolske i pridjevske rekcije (*krenuti od nule, pasti na pamet; udaren temelj*) i kongruencije (*kraći put*)

KONCEPTUALNA ANALIZA PUBLICISTIČKIH FRAZEMA

Koncept je neki nadređeni pojam koji obuhvata grupu frazema "koji nisu nužno jednake strukture, ekvivalentnosti ili kategorijalnog značenja već ih objedinjuje neka zajednička karakteristika ili pojam" (Vidović Bolt, I. 2007: 421), a konceptualnom analizom se "mogu prikazati značenja ili tematsko-značenjska područja unutar kojih se ostvaruju pojedini frazemi." (Horvat, J. prema Kovačević, B. 2012: 6) Konceptualna analiza utvrdila je samo jednu skupinu frazema, a to su frazemi koji se odnose na čovjeka. Potom su frazemi podijeljeni u podskupine: a) ljudsko ponašanje i međuljudski odnosi, b) ljudske osobine, c) ljudska stanja i rezultati vlastitog i tuđeg djelovanja te d) položaj u društvu i životne situacije. Napominjemo da pojedini frazemi zbog svoje višeznačnosti mogu biti dio različitih podskupina.

Najbrojniji su frazemi iz podskupine ljudsko ponašanje i međuljudski odnosi. Ovom vrstom frazema se iskazuju: nepromišljenost (*dosijati/staviti sol na ranu*), koristoljublje (*prodavati maglu*), ogovaranje (*iznositi prljavi veš*), promišljenost (*upalila je (crvene) lampice*), oduzimanje života (*doći glave, dići ruku na sebe*), popustljivost (*žmiriti na jedno oko*), obraćanje/neobraćanje pažnje (*odati počast, okrenuti glavu*), trud i uzaludan trud (*pobratiti lovorike, pucanj u prazno*), pohvala drugog

(*predstaviti u najboljem svjetlu*) i loša namjera (*iskopati komu oči*). Drugi po brojnosti su frazemi iz podskupine ljudska stanja i rezultati vlastitog i tuđeg djelovanja, a njima su u publicističkom stilu izraženi: nepodnošljivost (*doći do grla*), povučенost i poniznost (*biti manji od makova zrna*), sigurnost/nesigurnost (*čvrsto biti u sedlu, biti na udaru*), radost (*pucati od smijeha*) i odgovornost (*polagati račun*). Najmanju učestalost imaju frazemi iz grupe ljudske osobine i položaj u društvu. Unutar prve podskupine nalazimo frazeme koji izriču upornost (*dići glas* (mada ovaj frazem može pripadati i podskupini ljudsko ponašanje), ponos (*dizati glavu (visoko)*) i odlučnost (*krenuti od nule*), a unutar druge podskupine nalazi se frazem *odriješiti ruke* koji izražava slobodnu u postupcima.

Prethodno smo kazali da su pronađeni samo frazemi koji pripadaju konceptualnoj skupini čovjek, a razloge tome pronalazimo u prirodi novinarstva. Novinarstvo se definiše kao "skup vjerovanja, oblika i praksi uključenih u kreiranje i raspodjelu društveno značajnih vijesti i rasprava". (Wos, T. 2018: 9) Zasniva se na prikupljanju i provjeravanju informacija te njihovom istinitom prenošenju čitaocima/slušaoциma/gledaocima. S obzirom na to da za glavnog recipijenta imaju čovjeka, novinari pišu o društveno važnim pitanjima (političkim, ekonomskim, kulturnim i pitanjima od općeg interesa), stoga i brojnost frazema koji pripadaju podskupini ljudsko ponašanje i međuljudski odnosi.

ZAKLJUČAK

Rad "Frazemi u publicističkom stilu" predstavlja, strukturnu, sintaksičku i konceptualnu analizu 51 frazema pronađenog u dnevnim novinama "Oslobođenje" i "Dnevni avaz". Frazemi su pronađeni metodom ekscerpције u svim novinskim oblicima spomenutih novina. Prikupljeni frazemi potvrđeni su u Matešićevom "Frazeološkom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika" (1982).

Istraživanje je pokazalo podjednaku raspodjelu frazema kako u informativnim tako i u informativno-zabavnim žanrovima. Strukturna analiza je pokazala zastupljenost frazema u obliku skupa riječi ili frazemske sintagme, a morfološko-sintaksička analiza kao dominantan tip frazema izdvaja glagolsku vrstu. Konceptualna analiza frazema bavila se značenjima koja se ostvaruju u frazemima. Otkrila je prisustvo jedne skupine frazema, odnosno jednog konceptualnog polja, a u pitanju su frazemi koji se odnose na čovjeka. Unutar ove skupine najbrojniju podskupinu čine frazemi koji opisuju ljudsko ponašanje i međuljudske odnose. Zaključujemo da je razlog tome tematika novinskih članaka koja je posvećena društvenim pitanjima u vezi s čovjekom.

Frazemi predstavljaju značajan dio leksike publicističkog stila, a razlozi se nalaze u velikoj žanrovskoj raznovrsnosti ovog stila, činjenici da se elementi razgovornog jezika, naročito razgovorni frazemi, prenose u publicistički stil, potom bliskosti i poznatosti frazema čitaocima te njihovoj izrazitoj ekspresivnosti i slikovitosti.

³ Više kod Menac, A. (2006). Hrvatska frazeologija. Zagreb: Knjigra.

LITERATURA

- Fink-Arsovski, Željka (2002). Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Horvat, Joža (2012). Praznik za oči u hrvatskoj frazeologiji. Prikazi i osvrti. Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, vol. 38/2. Zagreb. Rad dostupan na stranici: <https://hrcaj.srce.hr/clanak/152275>
- Katnić-Bakaršić, M. (1999). Lingvistička stilistika. Budimpešta: Open Society Institute.
- Menac, Antica (2006). Hrvatska frazeologija. Zagreb: Knjigra.
- Mihaljević, Milica; Kovačević, Barbara (2006) Frazemi kroz funkcionalne stilove. Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika. Zagreb.: Hrvatsko filološko društvo.

- Silić, Josip (2006). Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika. Zagreb: Disput.
- Vidović Bolt, Ivana (2007). Metaforika zoonima u hrvatskoj frazeologiji, Kulturni bestijarij (urednice: Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš), vol. 1, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Wos, Tom (2018) Journalism. Boston/Berlin: Walter de Gruyter Inc.

Izvori

- "Dnevni avaz" i "Oslobođenje", izdanja za avgust-septembar 2023. godine

INFORMACIJE O AUTORICI**Sanja Merzić**

Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Sjeverni logor b. b.
e-mail: sanja.merzic@unmo.ba

Akulturacija, transkulturacija i (trans)kulturni identiteti

Merima Čamo, Sarina Bakić, Adnan Džafić, Amer Osmić

SAŽETAK: U radu sociološki tematiziramo fenomene kulturnog kontakta, kontaktnih područja i (trans)kulturnog identiteta kroz prizmu metateorijskih pozicija društvenih nauka koje ih problematiziraju na različite načine. Referentni okvir je sociološka analiza suodnosa, međusobne povezanosti kao i uslovljenosti akulturacije, trans(a)kulturacije i (trans)kulturnog identiteta, te njihova temporalna refleksija u sociokulturnoj stvarnosti. Kao svojevrsna društvena kompleksija pomenuti kulturni triptih ima diskurzivno interpretacijsku tradiciju kojoj se, donekle, suprotstavljaju posteriorna tumačenja čija polazišta pronalazimo u modernim znanstvenim diskursima. Stoga smo, primarno zbog preglednosti znanstvenog teksta, u logički okvir uvrstili teorijsku analizu glavnih komponenata prima pojma iz kojeg naznačeni procesi i deriviraju a to je kultura. Naime, društvena sinkrazija i potencijal, te dijalektičko jedinstvo tih komponenata su prioritetni cilj akulturacije i transakulturacije a kasnije i sredstvo kojim se ovi procesi realiziraju u određenom sociokulturnom prostoru formirajući nove identitete. Kroz eksplikaciju statično-dinamične okosnice kulture morali smo se dotaći i mega procesa kao što su modernizacija, globalizacija, postmodernizacija u smislu kolokvijalnog i lingvističkog gašenja nekih od njih, te usmjerenja znanosti ka „teorijskom neologizmu“ i „znanstvenom intermezzu“ kojima se opisuje trenutno stanje društva u totalitetu, a koji svoja izvorista pronalazi u historiji, odnosno u već postojećim misaonim konceptima, izvještajima o istraženom i instauriranom u znanost.

Ključne riječi: *kultura, akulturacija, transakulturacija, identitet, modernizacija, globalizacija, postmodernizacija, kozmopolitizam;*

Aculturation, Transculturation and (Trans)cultural Identities

ABSTRACT: In the paper, we sociologically thematize the phenomena of cultural contact, contact areas and (trans)cultural identity through the prism of metatheoretical positions of social sciences that problematize them in different ways. The frame of reference is a sociological analysis of interrelationships, interconnections as well as conditioning of acculturation, transacculturation and (trans)cultural identity, and their temporal reflection in sociocultural reality. As a kind of social complex, the mentioned cultural triptych has a discursive interpretation tradition which, to some extent, is opposed by posterior interpretations whose starting points are found in modern scientific discourses. Therefore, primarily due to the transparency of the scientific text, we have included in the sub-logical framework a theoretical analysis of the main components of the concept from which the indicated processes derive, namely culture. Namely, social synchronicity and potential, and the dialectic unity of these components are the priority goal of acculturation and transacculturation, and later the means by which these processes are realized in a certain sociocultural space, forming new identities. Through the application of the static-dynamic backbone of culture, we had to touch on mega-processes such as modernization, globalization, postmodernization in the sense of the colloquial and linguistic extinction of some of them, and the direction of science towards "theoretical neologism" and "scientific intermezzo" that describe the current state society in totality, and which finds its origins in history, that is, in already existing thought concepts.

Keywords: culture, acculturation, transacculturation, identity, modernization, globalization, postmodernization, cosmopolitanism

UVOD - DIOGENOV TIFOS U NEUMOLJIVOJ LOGICI POSTMODERNIZACIJE

Prije nego pristupimo savremenoj karakterologiji fundamentalnih određenja pojma kulture „kao glagola a ne imenice“ (Arviz, 1994) što će, nadamo se, bar donekle pojasniti društvena kolebanja na globalnom nivou koja nalikuju znanstvenoj zbunjenosti projiciranoj na punoću leksičkog inventara prošlosti kao pragmatičnog rješenja za opetovanu himeru krize u postmodernom dobu. Tematika koju obrađujemo nerijetko zahtijeva „umjetnost citiranja“ jer pojedini tekstovi i pojmovi predstavljaju „semantički uzor jedan drugom“ i/ili gornje granice tolerancijskog polja u

prisvajanju tuđeg teksta, te se mogu pojmiti kao hermeneutički modeli koji stvaraju značenje kroz (pre)poznate ali i nove analoške strukture. Na toj ravni promišlja i Wilkins, te docira „određenim je terminima i idejama u prirodnim i humanističkim znanostima suđeno da budu krivo shvaćeni ili zbog toga što su isprva nejasno formulirani, ili zato što su toliko asocijativni da dovode do nevjerovatnog entuzijazma pa ih se počne primjenjivati na gotovo sve, pri čemu oni gube bilo kakvo značenje“ (1998: 51). Već konstruirani pojmovi koji značenjem objedinjuju složenu socijalnu praksu ali i oni koju su čisto duhovni

akt proživljavaju svoju renesansu kroz više intuitivnu nego diskurzivno logičnu razgovijetnost (Kant).

U tom smislu neophodno je teorijski predočiti referentna polja preciznije pojave i procese kao uporišta imperativne socijalnosti i kolektivne harizmatičnosti s poopštenjem u postmoderni i globalizmu („iz kompleksnog u kompleksnije“) s izlikom humaniziranja atopičnog u tokovima zbilje i nepravremenog detektiranja latentnog u općeprihvaćenom. Imajući u vidu zadati tematski okvir pod eksplanacijskom lupom će se pronaći akulturacija, transkulturacija, identitet¹, modernizacija, globalizacija, postmodernizacija, kozmopolizacija i kultura.

U društvenim znanostima je već duži niz godina zastupljena problematika akulturacije što može biti objašnjeno globalizacijom, sve intenzivnijim migracionim kretanjima stanovništva, te identifikacijom kulturnih kontakata kao mikromodela i njihovog značaja za razumijevanje mnogovrsnih vidova interaktivnosti na sociokulturnom nivou. Interdisciplinarnim modusima nastoji se odgovoriti na pitanja koja proizlaze iz tranzita jedne kulture u drugu kulturu (pojedinaca ili grupa), te utvrditi stepen integracije kroz prilagođavanje ili prešutne asimilacije što je usko vezano za striktno asimilaciona društva (Sam i Berry, 2006). Prema Padilli „multidimenzionalni i kvalitativni model akulturacije zasnovan je na kulturnoj svjesnosti i lojalnosti etničkoj skupini. Po ovom modelu kulturna svijest uključuje dualnu pojmovnu strukturu: znanje o vlastitoj kulturi i znanje o kulturi države primateljice. To pretpostavlja deklarativno znanje (znati nešto o nekom ili nečem, u ovom slučaju o obje kulture) a premrežava jezik, poznavanje historije kulturnog locusa, uvid u umjetnički aspekt kulture, prihvatanje i prilagođavanje drugačijim obrascima ponašanja i sistemu vrijednosti. Ako pojedinac pokazuje više znanja o svojoj kulturi, to pokazuje da je pojedinac manje akulturisan, a ako istodobno pokazuje dovoljno znanja o svojoj i kulturi domaćina, smatra se da je on više akulturisan odnosno postaje bikulturnan (prihvaćanje dviju kultura u podjednakoj mjeri). Dvostruka akulturacija je glavni način miješanja kultura etničkih ili nacionalnih manjina i useljenika s kulturom većinskog naroda“ (1980: 49-53). Ovako viđenje kulturne akcetibilnosti naginje interkulturalističkoj paradigmi, otvorenijoj za mogućnosti kulturnog preplitanja u odnosu na multikulturalizam kao odgovor na etničko, religijsko, društveno i kulturno miješanje različitih zajednica, ali i kao zahtjev za punopravno priznavanje osobnosti neke društvene skupine.

¹„Charles Taylor u formiranju modernog identiteta ističe tri ključna aspekta: 1) moderna „okrenutost prema unutra“, osjećaj samoga sebe kao bića s „(...) unutrašnjim dubinama“; 2) potvrđivanje svakodnevnog života – od 16. stoljeća premještanje poziva iz „svetoga“ u „svjetovno“; 3) ekspresivni pojam prirode kao unutrašnji moralni izvor Najšire promatrano, identitet se odnosi na osjećaj pripadnosti, zasnovan na onome prema čemu ljudi imaju naklonost – grupi, klasi, lokalnoj zajednici, gradu, oblasti, naciji itd. Identitet nije ni isključiv ni stalan osjećaj kolektivne samosvijesti, može obuhvaćati niz razina i aspekata identifikacije (Tylor, 2002 prema Džafić, Krčalo, Ramić, 2019:24 - 25).

Dijametralno značenje ovog fenomena ogleda se u potencijalnoj „gejzir kulturi“ koja se krije pod regionalnom ambrelom multikulturalizma, a jedno od njih iznosi i Barry naglašavajući da „multikulturalizam fetišizira različitosti što vodi u segregaciju uzduž rasnih, etničkih ili konfesionalnih linija, a posljedično potkopava i temeljna načela liberalne demokracije“ (2006: 243).

Polazište interkulturalističke paradigme, smatra Blažević, jeste potčinjavanje kulturnih diferencija koje nastaju u kontaktu dviju ili više kultura idealu zajedničkoga fundusa interkulturnog znanja. Mada se u savremenim agendama, koje između ostalog, nude preporuke za što uspješnije razvijanje psihičkih, socijalnih i jezičnih kompetencija (interkulturalna osjetljivost i kompetentne interakcije koja omogućava osjetljivost pojedinca prema osobama drugačijeg kulturnog porijekla i percepciju kulturnih razlika) u sklopu procesa interkulturnoga obrazovanja kao temelja za razumijevanje i prihvatanje strane kulture nazire univerzalni međukulturalni kod, interkulturalistička teorija nije zainteresirana za detaljnije proučavanje kulturnih granica, prirodnih kulturnih razlika, neravnoteže moći, pitanja neperceptivnih oblika kulturne razmjene čime se dovodi u pitanje autopredodžba i samorazumljivost vlastite kulture. Doslovce je zapretana u nedokučivost i dubinu određene kulture. Reorijentiranje znanosti i obrazovanja na fonu interkulturalizma trebalo bi da vodi međukulturalnoj saradnji i dijalogu koji premošćuje kulturne, etničke, nacionalne i religijske razlike a kroz afirmaciju građanskog, interkulturnog i globalnog odgoja. Inače, kao konzistentan faktor u procesu adaptacije u okvirima nove kulture je obrazovanje kao organizirani proces stjecanja znanja. Što je pojedinac obrazovaniji subjektivni osjećaj opterećenosti procesom prilagodbe je manji i obratno (Blažević, 2008: 185). Analiza i rješavanje problema koji se usvajaju formalnim obrazovanjem (i odgojem), posebno ako je zasnovano na konceptu različitosti, pridonose lakšem prilagođavanju novoj kulturi. Ovo važi za tzv. migracione akulturacije, ali kada se radi o složenijem procesu pri kojem čitave kulture dolaze u dodir jedna s drugom, onda je obrazovanje jedna od prvih društvenih kategorija koja se mijenja u korist superiornije kulture. Kroz proces akulturacije „mem“² identiteta prelama se kroz različite faze i društvene strategije. Jedan od nezaobilaznih modela, ponajprije u kontekstu migracija, postavlja Barry, verificirajući srodne i postojeće termine u sferi kulturnih kontakata kroz „četiri akulturacijske strategije a to su: asimilacija (pojedinci ili grupe postaju neodvojivi od kulture s kojom su došli u kontakt); separacija (proces u kojem pojedinac/grupa dolazi u kontakt s novom kulturnom grupom, ali ne prihvaća aspekte nove kulture jer žele zadržati svoj jedinstveni identitet bez da budu 'inficirani' vrijednostima i normama drugog.); integracija (pojedinci ili grupe koji koriste ovu

² Richard Dawkins u knjizi Sebični gen (1976) uvodi termin „mem“ (jedinica selekcije u kulturnom razvoju). S vremenom je sadržaj termina mem dobio nove dimenzije i mem(etika) se razvila u znanstvenu disciplinu.

strategiju mogu se izbalansirati u odnosu na vrijednosti i norme obje kontaktne kulture), marginalizacija (ova strategija rezultira izolacijom osobe ili grupe, gurajući ih na rubove društva); odrzanost (proces u kojem se važnost pridaje održavanju vlastite kulture i usvajanju aspekata nove kulture)" (2006: 30).

S obzirom na to da svjedočimo više naratologiji nego interkulturalnoj karakterologiji i „sebičnom genu“ na svjetskoj sceni prateći licemjerno politiziranje i kulturološke eks(i)luzije, sukobe, dominaciju, uzurpaciju, izgnanstva, otuđenja, separaciju u odnosu na drugog i drugačijeg, navest ćemo jednu od definicija akulturacije koja implicira sociokulturnu intoleranciju: „Akulturacija je proces koji se javlja u slučaju kontakta dvije ili više kultura, a podrazumijeva kulturološke i psihološke promjene uključujući različite oblike međusobnog prilagođavanja koje dovode do dugotrajnijih psiholoških i socio-kulturalnih adaptacija između obje grupe. Kontakti nastaju iz više razloga kao što su kolonizacija, vojna invazija, migracija i boravak /nadzor...“ (Čeněk, Hrabálek, 2016:113).

U proizvođenju svijesti koja utječe na narodomorstvo (genocid – specifična namjera uništenja određene etničke, religijske, nacionalne, rasne i kulturne skupine) značajno utječe ekstremna akulturacija odnosno antagonistička akulturacija³. Ovaj proces se sprovodi pomoću tri različite tehnike regresijom (vraćanje na modele ponašanja koji su važili prije kontakta sa drugačijom kulturom), ostenativnom (samohvalisavom) diferencijacijom (formiranje negativnih oblika ponašanja) i negacijom (stvaraju se običajne kategorije kojima se želi kontrirati običajima drugih skupina). Ovim tehnikama proizvodi se „usklađena energija negativizma i agresivnosti“ na čijim osnovama antagonistička akulturacija postaje nosilac krivog oblikovanja svijesti od površinskih slojeva kulture (naročito kod onih koji je sprovede ili imaju namjeru sprovoditi) koristeći mit kao sredstvo indoktrinacije. Identiteti koji se grade u ovom procesu su identiteti suprotnosti prema drugom i drugačijem etnosu. (Saltaga, 2009: 23).

EKSTERNI PROCESI KOJI TRANSFORMIRAJU KULTURU

Koncept akulturacije uobličio je 1880. američki geolog John Wesley Powell u izvještaju Američkom birou za etnologiju. Ovaj pojam je koristio za pojašnjenje psiholoških promjena izazvanih kod ljudi zbog međukulturalnog oponašanja, koje su rezultat interakcije s različitim kulturama (Varghese, 2022). Jednu od najcitiranijih definicija ovog fenomena formirali su Redfield, Linton i Herkovits objašnjavajući akulturaciju kao „one fenomene koji se javljaju kad grupe pojedinaca koji dolaze iz različitih kultura, te stupaju u izravan i uzastopan kontakt, pri čemu se događaju promjene u originalnim kulturnim obrascima jedne ili obje grupa“ (1936: 149).

Akulturacija se može definirati kao proces i pojava svojstvena skoro svakom antroposocijalnom prostoru

bez obzira na njegov kartografski prikaz ili znakovni model određenih vanjskih i unutrašnjih obilježja a koji primijenjen u prostornoj stvarnosti neizbježno nosi promjene u svim segmentima ljudske egzistencije. Jedno od tumačenja akulturacije bazirano je na durativnom glagolu a odnosi se na proces kojim „...jedna kultura preuzima elemente druge, pri čemu dolazi do usvajanje kulturnih elemenata i kulturnog stapanja u etnološkom i sociološkom smislu“ (Klaić, 2007: 39). Ipak, priroda akulturacije se ne odnosi samo na koncezualno i eventualno „usvajanje i stapanje“, ona u modernom dobu⁴ ehom nacionalnog pitanja nerijetko agresivira i transfigurira cjelokupni postojeći sociokulturni milje na način da se izravno suočava s konstitutivnim elementima zatečenog kulturnog obrasca koji zastupa određena društvena zajednica⁵. Implementaciji eksternih elemenata svojstvenih podneblju iz kojeg dolaze kulturološki pretendenti (nerijetko s militarnim obilježjima i litijama

⁴ Pojam modernog doba (modernosti) Giddens definiše kao „oblike društvenog života ili organizacije koji su se pojavili u Evropi od, otprilike, sedamnaestog stoljeća nadalje, i čiji se uticaj od tada širio, manje ili više, po čitavom svijetu“ (1998:13).

⁵ U tom smislu navest ćemo samo neke od datosti i kontroverzi kulturnog kontakta, „dodira“ kao striktno antropološkog pojma preciznije jednog od ključnih pojmova kojima se bavi(la) sociokulturna antropologija. U našem dobu skoro da nema autarkičnih funkcionalnih zajednica koje bi mogle biti predmetom *antropološkog* istraživanja *same za sebe*, bez povezanosti i uvjetovanosti sa širim globalnim socio-kulturnim okruženjem. Početni i sastavni dio akulturacijskog procesa u vrijeme „izvornog“ kolonijalizma je bila materijalna razmjena dobara, darivanjem ili trgovinom. Ostali dijelovi procesa odvijali su se na drugoj tački, a zatim je slijedilo niz reakcija koje dalje mijenjaju tradicionalnu kulturu. Neki su čak smatrali da antropologija protežiranjem akulturacije podstiče jedan od oblika kolonijalne krađe, u kojoj antropolog zadobija moć nauštrb subjekata svog istraživanja. Antropolog, tvrdili su kritičari, može steći još veću moć iskorištavanjem znanja i umjetničkih predmeta (artefakata) ljudi koje on ili ona proučava, dok ljudi koje on ili ona proučava ne dobijaju ništa, nego, štaviše, gube u toj razmjeni. Poznato je više primjera kako su domoroci reagirali na kulturu bijelaca. Iz prve faze „razmjene ogrlica“ nastupala je potpuna i nenadana okupacija tokom (i nakon) koje se integriranje domorodačke skupine ocjenjivalo kao „vrlo slabo prilagođena“. Kritike socijalne i kulturne antropologije iz samih disciplina i izvan nje, glavna su odlika intelektualnih rasprava od kasnih 1960-ih godina kada započinje i kritika modernizacije. Teorijske i empirijske osnove pomenutih disciplina bile su pod stalnim napadom marksističke i nove ljevice kao izraza ekonomskog antagonizma, do skorijih kritika koje dolaze iz poststrukturalizma, postmodernizma, teorije književnosti, postkolonijalnih i studija kulture. Modernost i globalizacija sa svojim implikacijama zahvataju (manje-više) sva društva svijeta (dakle i ona "primitivna", "egzotična", "predlogična" ili "neartikulisana") koja su bila osnovni predmet proučavanja antropologije. Nagle promjene u savremenom svijetu postavljaju mnoga pitanja o teorijsko-metodološkom kategorijalnom i instrumentalnom aparatu koji će uspješno savladati planetarno promjenljivu prirodu svijeta" (Skladar, 1992: 405).

³ Agresija na Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1992 - 1995. je svoje polazište našla u antagonističkoj akulturaciji.

moći) u autohtonu, zatečenu kulturu, podložni su, primarno, teritorij i postojeća infrastruktura društveno organiziranog prostora (koja se mijenja u korist i po nahodanju pridošlica), sljedeći korak se odnosi na izmjenu normativno-pravnog ustrojstva, primjenu novih metoda rada i privređivanja u oblasti ekonomije, uvođenje drugačijeg pisma, jezika a time i uspostavljanje novog sistema obrazovanja, iniciranje procesa etnodiferencijacije kroz promoviranje drugačijeg modela narodnosti, (in)direktno su uključene i permutacije u domenu religije, dok zatečene kulture i tradicije uranjaju u folklorističku i egzotičnu percepciju. Sve se to prelama preko jedinstvenog, tradicionalnog identiteta koji se nastoji destabilizirati drugim i drugačijim. Diferencija se odražava(la) u tehnološkoj premoći koju dijadosi modernosti koriste za profitabilne planove pod krinkom civilizatora (oni koji šire civilizaciju) neutralizirajući, tehnički „primitivno i/ili zastarjelo“ socio-kulturno naslijeđe. Savremena historija modernizaciju (je) svrstava(la) u red plodonosnih i po društvo pozitivnih pojava. Kao osnovni indikatori modernizacije najčešće su se isticali industrijalizacija, urbanizacija, jačanje obrazovnih institucija, proširivanje političke participacije, sekularizam, ravnopravnost spolova i tako dalje. Međutim, historija bilježi i negativne aspekte ovog sveobuhvatnog procesa koji je često dovodio do razvoja neke nove kulture nezadovoljstva i/ili kulture neizvjesnosti. Mada postoje primjeri akulturacije koja rehabilitira sisteme u stagnaciji (spontane, dragovoljne asimilacije, pozitivna reakcija na strane utjecaje) ona posjeduje dinamičnu supstrukciju (osnovicu) koja je nosilac isuviše naglih promjena za prostor u kojem se odvija⁶. Šok i neuravnoteženost često je prva reakcija onih kojima se pružaju novi kulturni elementi, dok historija bilježi nepomirljive stavove koji se ogledaju u stoljetnom otporu prema stranoj kulturi (Erlach: 1978: 66).

Dakle, ako uzmemo u obzir činjenicu da (trans)akulturacija kao kontakt dviju različitih kultura neposredno modificira cjelokupni način života na određenom prostoru, tj. na prostoru gdje se taj kontakt odvija, onda je jasno da dinamika ovog procesa kao i konsekvence istog pogoduju naporima „dominantnije kulture“ kojom se manje razvijena društva mijenjaju, unapređuju i razvijaju inoviranjem njihovih najjačih ogranaka ili bi bar trebala s obzirom

⁶ Jedan od primjera akulturacije u kojoj dominantnija kultura prevladava pronalazimo na prostoru Bosne i Hercegovine. Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine krajem 19. stoljeća značila je veliku historijsku prekretnicu, koja je bila ne samo političke nego i socijalno-ekonomske i uopće kulturno-civilizacijske prirode. Za samo četiri decenije austrougarske vladavine, periferna pokrajina smještena na sjeverozapadnoj granici Osmanskog carstva „proživjela je, na pragu svoje moderne historije, razdoblje najdublje unutarnje preobražaja. Najvidnije promjene nastaju u svakodnevnom životu, osobito gradskom, u koji ulaze do tada posve nepoznate kulturne potrebe, te evropski, tačnije srednjoevropski oblici ponašanja, ishrane, odijevanja, stanovanja. Donosioci tih novih oblika su brojni činovnici i stručnjaci, pretežno iz slavenskih austrougarskih zemalja, od kojih nova uprava izgrađuje administrativni aparat i javne službe“ (Lovrenović, 2005: 11).

na misiju i ciljeve koju ovaj proces ima u svojoj društvenoj reprezentaciji i realizaciji.

„ORIGINALNI DIVERZITET TRANSKULTURACIJE“

Transkulturu je u antropologiju kao polivalentan pojam uveo kubanski antropolog, esejista i filolog Fernando Ortiz⁷ 1940. godine. Kulturološki vokabular doslovce je zahtijevao pojam koji će zamijeniti kolokvijalnu limitiranost misaonog koncepta akulturacije koja, po njemu, označava zatiranje jedne kulture drugom. Smatrao je da akulturacija predstavlja jednodimenzionalan proces s „multidimenzionalnim udarima“ u kojem se pojedinci ili grupe različitih etničkih i kulturnih baština stapaju u prevladavajuću („moćniju“) kulturu, pri čemu asimilacija postaje determinanta kulturnog kontakta, te je, nastojeći relaksirati tu kulturnu krajnost, uveo podpojmove poput dekulturacije, neokulturacije i transmutacije kulture. Transkulturu je uzajamni proces kojim se dvije kulture u dodiru upuštaju u sistem razmjenjivanja i prilagođavanja tuđoj kulturnoj praksi i vrijednostima što rezultira nastankom nove kulturalne stvarnosti. Transkulturu obuhvata više od prelaska iz jedne kulture u drugu; ne sastoji se samo od stjecanja prava na akumulirana dobra druge kulture (akulturacija)⁸ ili od eradikacije (eliminacije) prethodne kulture (dekulturacija). Umjesto toga, spaja ove koncepte i nosi ideju o posljedičnom stvaranju novih kulturnih fenomena (neokulturu) u kojoj se miješanje kultura razumije kao stvaranje nečeg potpuno novog. Trans(a)kulturu se ovdje prepoznaje kao dvodimenzionalni proces u kojem odnosi s vlastitom te dominantnom grupom ne ovise jedan o drugome. Transmutacija kao bikulturni koncept se odražava u strategiji kojom se naglašava važnost i održavanje svoje izvorne kulture i usvajanje nove kulture – ali umjesto da se integriraju dvije različite kulture iz njihovog kontakta se stvara treća kultura s elementima i jedne i druge uz toleranciju nesmanjene difuzije koja

⁷ Ortiz je odabrao termin transkulturu da izrazi vrlo raznolike fenomene koji su nastali na Kubi kao rezultat izuzetno složenih transmutacija kulture koje su se na tom prostoru dogodile, a bez znanja o kojima je nemoguće razumjeti evoluciju kubanskog naroda, bilo u ekonomskom ili institucionalnom, pravnom, etičkom, vjerskom, umjetničkom, jezičkom, psihološkom, seksualnom ili drugim aspektima njegovog života (Ortiz, 1995).

⁸ Strategiju akulturacije Berry objašnjava na sljedeći način „...važno je naglasiti kako ne postaje svatko članom novog društva na isti način: neki „uskoče s obje noge, u potrazi za brzom apsorpcijom, dok su drugi više suzdržani, želeći zadržati jasan osjećaj vlastitog kulturnog naslijeđa i identiteta, zbog čega pokazuju i drugačije akulturacijske strategije“ (Berry, 2006: 36). Bitno je naglasiti da u procesima dvosmjerne akulturacije postoji paralelni utjecaj „jednih na druge“. Ovom mišljenju priklonio se ranije i Ortiz naglašavajući da su useljeničke kulture najrazličitijeg porijekla stizale, bilo u sporadičnim valovima ili kontinuiranim tokom, uvijek vršeći utjecaj i na zatečeno stanovništvo kao i ono na njih u naizmjeničnim ciklusima. Svaki od njih istrgnut sa svojih zavičajnih sidrišta, suočen s problemom neprilagođavanja i prilagođavanja, dekulturacije i akulturacije – jednom riječju, transkulturu (Ortiz, 1995: 60).

proizlazi iz društvenog progresa van okvira potencijalnog trihriha (Rama, 2012: 24-27). Na kraju, kako tvrdi škola sljedbenika Malinowskog, naglasit će Ortiz, rezultat svake zajednice kultura sličan je onom reproduktivnog procesa između pojedinaca „potomstvo uvijek ima nešto od oba roditelja, ali se uvijek razlikuje od svakog od njih“ (Ortiz, 1995: 98).

Nerijetko se pojam transmutacije izjednačava sa integracijom kao strategijskim procesom u kulturi⁹ u čijim tokovima se usvajanje novih kulturnih elemenata smatra značajnim za nesmetano funkcionisanje društva. Integriran je onaj sistem koji je temeljen na zajedničkim društvenim vrijednostima, zbog čega izostaje konflikt u društvu (Parsons, 1962). Integraciji pojmovno uveliko parira pojam hibridnosti, te ih, analizirajući dostupnu literaturu, uslovno možemo tretirati kao „sinonime u proturječju“. Prilagodavanje naučene (i lokalne) kulture modernoj panorami kulturalne hibridizacije, tj. globalne kulture generirane izvan poznate prostorno-vremenske sfere kao skupu novih translokalnih kulturalnih ekspresija zahtijeva da kultura postane glavni agens integracije, jer s lakoćom koordinira dijalogima, pokreće imobilizirano, rastuće akumulirano, sinergira nespojivo. Dok jedni vide hibridnost kao mjesto demokratske borbe i rezistiranja snažnom djelovanju nekog od oblika moći (npr. protektorat), drugi su je percipirali kao neokolonijski diskurs koji saučestvuje u transnacionalnom kapitalizmu, zaogrnut u modernu odjeću kulturne teorije (Kraidy, 2002: 316-317). Promicanje kulturne razmjene i prožimanja (hibridnosti) s ciljem povećanja mobilnosti smatra se važnim za jačanje osjećaja identiteta koji nadilazi državne i nacionalne oznake i trasira put transnacionalizmu (veze i interakcije koje povezuju ljude i institucije preko granica nacija/država). Sociohistorijski kontekst u kojem se hibridizacija u velikoj mjeri događa, posebno zahvaljujući sofisticiranoj informacijskoj tehnologiji koja mijenja prirodu kulture, je (post)globalizacija koja obuhvaća uzroke, smjer i posljedice transnacionalne i transkulturalne integracije čovjeka i ne-ljudskih aktivnosti“ (Al-Rodhan, Stoudmann, 2006: 3). Ova

⁹ U diskursu trans(a)kulturnih pokreta na disciplinarnoj matrici kulturne pedagogije pojam integracije ima specificirana značenja te u tom smislu rezonira s pojmovima normalizacije, mainstreaminga (kojim se naglašava potreba uključivanja u glavne tokove života), inkluzije a sve u korelaciji s procesima socijalizacije odnosno enkulturacije (proces učenja uz pomoć kojeg pojedinac uči i usvaja pravila, norme i vrijednosti određene kulture ili društva čiji je dio) što naravno ne možemo isključiti iz kulturoloških okvira. Ljudsko je biće bez sumnje već od svog rođenja, po činjenici individuum, ali tokom svog života ono treba da se izgrađuje i oblikuje u kulturni individuum (Pataki, 1938). Posljednjih godina pojam inkluzije je zastupljen u gotovo svim radovima o kulturi te u tom kontekstu treba istaći da „pravo na inkluzivno obrazovanje obuhvata transformaciju u kulturi, politici i praksi u svim formalnim i neformalnim obrazovnim okruženjima kako bismo se prilagodili različitim zahtjevima i identitetima pojedinih učenika, zajedno s opredjeljenjem za uklanjanjem prepreka koje ometaju tu mogućnost. To uključuje jačanje kapaciteta obrazovnog sistema kako bi se doseglo do svih učenika“ (Opći komentari na član 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom: Pravo na inkluzivno obrazovanje).

dinamika fragmentira identitet (lat. identidem – „iznova i iznova, iznova“) u procesima akomodacije, difuzije, vrtlogu informacija bez civilizacijskog presedana, stalno na rubu napetosti između lokalnog i globalnog (hibridizacije) u stezi glocalizacije (proces modifikacije globalnih utjecaja u lokalnim kontekstima/u ovom kontekstu i obratno). Kao teorijski odgovor na ove tokove Beck vidi ustrojenje kozmopolitske¹⁰ države „koja se zasniva na načelu nacionalne indiferencije države i omogućuje suživot identiteta pomoću načela konstitucionalne tolerancije“ (Beck, 2004: 134), što, opet, ne podrazumijeva hibridizaciju kao ključ stabilnog kulturnog identiteta.

DIJALEKTIKA HIBRIDIZACIJE U TRANSKULTURNOJ DIMENZIJI

Tragom Ortizovih promišljanja o transakulturaciji, Néstor García Canclini 1990. godine uvodi pojam *hibridne kulture* kako bi analizirao multikulturalnu dinamiku. Ovaj pojam se koristi u novijoj literaturi kada se teži pojasniti odnos između hibridizovanih fenomena-transkulturalizma (kretanje ideja i praksi, kao i kulturnih fenomena, iz jednog društva u drugo, te stvaranje „iskustvenih identiteta“) i globalizacije (proces koji teži sveobuhvatnosti i jedinstvenosti svijeta) (Canclini, 2012). Terminološka trijadizacija (akulturacija, transakulturacija i transkulturni identitet) postali su plodan izvor inspiracije bilo da se radi o fragmentarnoj teorijskoj i empirijskoj analizi i/ili aplikaciji prirode naznačenih fenomena u konkretne društvene kontekste. Tako Mary Louise Pratt u okviru transkulturacije uvodi sintagmu „kontakt zona“—„prostor imperijalnih susreta, prostor u kojem narodi geografski i istorijski odvojeni dolaze u kontakt jedni s drugima i uspostavljaju stalne odnose koji obično uključuju uslove prisile, radikalnu nejednakost i nerješivi sukob“ (1992: 8). Na tragu antropološkog protodifuzionizma istraživači se sve više fokusiraju na fenomen kontaktnog područja, kao trajnog obilježja „kontaktnih zone“ gdje se različiti kulturni kodovi susreću, sukobljavaju i prepliću u često asimetričnim odnosima supremacije i podređenosti. Iako se pojam transkulturacije u osnovi poklapa s konceptom kulturne hibridnosti, inteligibilno („zrenje mišljenja o predmetu i predikcije“) i pojmovno se mogu komparirati (uočavanje istosti i razlika). Pojam transkulturalnosti je zastupljen i aktivan u kulturi koju obilježava transformacija, sinkrazija i isprepletenosti, dok je pojam kulturne hibridnosti fokusiran na sliku trećeg prostora kao mjesta pregovaranja i prevođenja, što podrazumijeva subverziju razgraničenja i poziva na

¹⁰ Filipović kozmopolitizam objašnjava na sljedeći način: „Kozmopolitizam prvi zastupaju kinci, zatim naročito stoici. Kasnije, imperijalizmom i univerzalizmom Rimskog Carstva (i izjednačenjem svih naroda u pokoravanju Rimu) kozmopolitizam dobiva svoje realno tlo, potpomognuto rimokatoličkom crkvom (širenjem kršćanstva). S idejom humaniteta i tolerancije razvija se prosvjetiteljski shvaćeni kozmopolitizam, koji se nastavlja u francuskoj revoluciji (uz ideje slobode, bratstva, jednakosti), a u 19. st. dobiva oblik internacionalizma čiji je nosilac proletarijat; ideju proletarijata zastupa marksizam“ (Filipović, 1989 prema Repovac, 2019: 18).

dijalog uprkos često izuzetno nasilnoj i traumatičnoj prošlosti (Jurić-Pahor, 2018: 51-52).

Potencijal pojma hibrid(nosti), čini se, posve jasan - on nudi brojne mogućnosti iščitavanja određenog teksta kulture u određenom „modu“ (čak i istraživačka pozicija može biti hibridna) (Zlydneva, 2014). Hibridnost, hibriditet ili kulturna hibridizacija najrazvijeniji je i najviše korišten pojam za označavanje proturječnih procesa kulturnih sudara i miješanja. Ponekad se koristi u tom općem smislu, pri čemu se svi ostali spomenuti termini onda shvataju kao njegove posebne inačice, izvedenice i/ili beta verzije. Provučen kroz sito kulturne neotike hibrid(izacija) „umnožavanjem kulturoloških opcija“ izravno ugrožava binarnost (koja u sebi nosi određen stupanj sinkrazije) kao polazište dijaloga, kreativnu ekstrovertiranost (razina kreativnosti u najvećem broju slučajeva je proporcionalna razini ekstrovertiranosti) i formalnu ili elementarnu logiku koja podupire konstrukciju transkulturalizma u svojoj izvornoj verziji (Mesić, 2007: 176). Binarnost se sastoji u tome da elementi koji se spajaju predstavljaju svako za sebe dovršeno rješenje ali se njihovim spajanjem dobivaju nova poželjna i kvalitetna svojstva. Transmisija kulturnih elemenata iz jedne kulturne zbilje u drugu u transkulturnom vizumu je „dostojanstven prenos“ koji podliježe adekvatnoj translaciji, dok hibridizacija centrifugalnom silom (iznutra prema van) reducira istinsku ljepotu kulture kroz njenu deteritorizaciju i upitne translatorne mehanizame. Termin translacija, preuzet je iz lingvistike i prenesen na područje kulturnih studija i njime se nastoji objasniti susret različitih kultura, njihovo međusobno „prevođenje“ i razumijevanje. Konačan rezultat procesa koji podrazumijeva kvalitetno prevođenje i interpretaciju značenja u određenoj kulturi vodi ka njenoj transformaciji. „Prevođenje je uvijek jedno sučeljavanje uz otpor onoga što je neprevedivo. Identitet se konstruira kroz oscilaciju između onoga što se može i što se ne može prevesti iz jedne u drugu kulturu“ (Bhabha, 1992, prema Mesić, 2007: 170). Naravno, translacija podrazumijeva i lingvističko-logičke nijanse, a jedan od primjera je upravo vezan za problematiku rada. Naime, Ortizov transkulturalizam je reakcija na akulturaciju, te u tom smislu, bar što se našeg govornog područja tiče, nalazimo da je i pojam trans(a)kulturalizacija semantički dosljedan teoriji kulture.

„MONOLITNI, NOMADSKI I VIRTUALNI IDENTITETI“ U BESPUĆU KOZMOPOLITIZMA

Čovjek koji je prinuđen u svakom trenutku živjeti među drugima i čija je svaka potreba, (po)misao, želja, maštarija, kreacija ili zadovoljstvo predmet javnog nadzora, uskraćen je sopstva i ljudskog dostojanstva. Identitas je uronjen u proces „pasivizacije u masivizaciji“. Nakon što su postala javna, njegova mišljenja gube tendenciju biti autentična, a time i drugačija. Nakon što su postale javne, njegove težnje imaju tendenciju uvijek biti one (ne)konvencionalno prihvaćene (Bloustein, 1984: 188). Identiteti traže da se osoba promatra kao društveni objekt gdje im druge osobe pripisuju statusna obilježja i da osoba prihvata i internalizira ta obilježja (Džafić i Krčalo, 2017: 107). U društvima koja su tradicionalno orijentirana s doziranom postmodernošću identiteti istodobno proizvode i pregovaraju svoje uloge, kao što se izvode i

održavaju kroz svoje predstavljanje potvrđujući značenja (podrazumijevajući identitet). On postaje problem tek kad više nije nešto što dolazi samo od sebe. Kada u socijalnom smislu razmatramo identitet, ponajprije se referiramo na pojam i strukturu moći koja se blagovremeno aktivira u lokalnoj dimenziji da bi se njegov razvoj mogao pratiti u društvenoj polidimenziji. Spomenuti naučeni identiteti zapravo su pokazatelji utjecaja koji su izvršeni nad nama. Identitet je često višestoljetni skup zapamćenih događaja sabranih u osobnost svake osobe. Upravo je zato identitet ponajprije pitanje odnosa moći koji je vladao nekim prostorom. To je osobito vidljivo u kriznim situacijama (Altaras Penda, 2005: 59). Autoritet uči subjekta kako vladati sam sobom, što upućuje na poznavanje svog Ja da bi mogli sudjelovati u nekom Mi odnosno u nekom Oni. Dok se u lokalnoj dimenziji krećemo po liniji latentno-manifestno respektirajući sociokulturne i političke autoritete, u drugim dimenzijama detektujemo područje u kojem se moć manifestira. Tako se svaka socijalna akcija kreće unutar nekih definiranih okvira koji određuju mogućnosti, ishode i orijentacije aktera u sistemu globalne metamoci koja ima sposobnost rekonstruiranja lokalne moći (ref. Baumgartner, Buckley, Burns, Schuster, 1976). Metamoci u postmoderni može biti etablirana kroz različite institucije ali i metaverzum virtualni prostor u kojem digitalni identitet ili moderno konvergentni identitet podrazumijeva način ili metod kojim osoba u digitalnom sistemu dokazuje da je ona za koju se predstavlja. Iz donekle apstrahiranog identiteta s lakoćom se prelazi u virtualni identitet; svatko se uključuje na mrežu u svom vremenu modalitetom „samo-maskomunikacije“ (Castels, 2009). Virtualni prostor namijenjen je prezentaciji novih identiteta i kulturalne politike te ostavlja lažni dojam slobode u kreiranju i nadogradnji identiteta.

U postmodernim teorijskim diskursima transkulturalizam poziva na kretanje ideja i praksi, kao i kulturnih fenomena, iz jednog društva u drugo. Koristiti transkulturni identitet za pojedinca značilo bi da je osoba proživjela multiplikatoran, prilagodljiv, promjenljivi identitet, s višestrukim stanjima pripadnosti što je rezultat bogatog kulturnog internacionalnog iskustva, identitet unitas multiplex (Dagnino, 2012). U tokovima transkulturalnosti identitet nije više iskaznica našeg poistovjećivanja sa duhovnim/intelektualnim i institucijskim habitusom. To je socijalna kategorija koja se putem učestalih kulturnih interakcija očituje u brojnim "ja" koji nas, inače, naseljavaju, kao i u sve fluidnijim i isprepletenijim vezama na globalnom nivou. Problem se nazire u progresiji identiteta¹¹; pojedinac se odcjepljuje čak i od apstraktne identitetske matice i

¹¹ „Bez identiteta čovek je bezimena jedinka i njegov jedini znak raspoznavanja je lično ime, koje nam ništa ne kazuje o njegovim karakternim crtama, sposobnostima i sklonostima, niti govori o tome gde taj pojedinac pripada u socijalnom i duhovnom smislu. Doduše, svaki pojedinac ima izvesna socio-demografska obeležja (datum i mesto rođenja, mesto stanovanja, školska sprema, bračno stanje, zanimanje, socijalno poreklo) ali sve to ne označava ono što se podrazumeva pod pojmom „ja“ (self)“ (Golubović, 1999: 5-6).

ulazi u cikluse „kakofonije identiteta“. Transkulturni identitet je kako za kolektivnu svijest tako i za individualnu „minsko polje“ koje zahtijeva visok stepen introspekcije, budnosti i odlučnosti. (Appiah, 2006: 36).

Transkulturalizam je proživio svoju znanstvenu reaktivaciju i postao futuristička vizura globalizacijskih¹² međustanja. Ovdje dolazi do „sudara“ klasične i (post)moderne teorije; preciznije do semantičke akulturacije u kojem očigledno prevalenciju ima (post)moderna. Temporalno-lingvističke nedoumice i društvena konfuzija su pronašla svoje utočište u „postojećim“ neologizmima koji se baš poput kultura iznova asimiliraju u znanost. Terminološka trifurkacija akulturacija, transkulturacija i transkulturni identitet postali su eidetska (idejna) adekvacija postmodernih teorijskih i empirijskih konstrukta. Koncept transkulturalnosti obilježava ovo izmijenjeno stanje kultura i pokušava iz njega izvući potrebne konceptualne i normativne implikacije. Filozof Wolfgang Welsch je kroz ponovnu pojmovnu aktivaciju transkulturalnosti (mada se u literaturi navodi kao „novi diskurs u postglobalizmu“) nastojao objasniti postmodernističke tendencije u kulturi. On smatra da „naše kulture de facto više nemaju oblik homogenosti i odvojenosti, već ih karakterizira miješanje i preplitanje sve do same srži (Welsch, 1997: 17). Ovaj novi oblik kultura Welsch naziva transkulturalnim jer nadilazi tradicionalni pojam kulture i prirodno prelazi tradicionalne kulturne granice. Za njega, transkulturalnost ima snagu rasvijetliti izmijenjenu kulturnu konstituciju. Time je, kako naglašavaju neki autori, za razliku od prethodnih monolitnih pristupa, prvi put uspostavio umreženi kulturni koncept. U skladu s tim, današnje kulture više nisu homogene i monolitne (kao sfere), već pokazuju raznolika međuprožimanja i povezanost (imaju karakter mreže). Nastojao je izbjeći termin hibridnosti koji je već postao kontradiktoran s obzirom da je u teoriji korišten kao leksem (samoznačne riječi koja predstavlja ukupnost svih svojih oblika i značenja) te akcentuira mreže kao mindset (globalni mentalitet). Teorija transkulturacije nastoji zahvatiti procese simboličke konstrukcije identiteta koji se realiziraju u multipliciranim praksama generiranja diferencija (hibridizacija u novom ruhu) na osnovu kojih se formiraju uključive transkulturne identitetske mreže što vodi povećanju kulturne kompleksnosti. Naime, identitet savremenih pojedinaca karakteriše to što kombinuju elemente različitog kulturnog porijekla. Stoga su današnji pojedinci inherentno transkulturni. Transkulturni identiteti imaju prednost što su sposobniji za komunikaciju i povezivanje od starijih, monolitnih identiteta jer obično

postoje preklapanja između njih, što omogućava početno međusobno razumijevanje koje se može proširiti u narednim komunikacijskim koracima. Jedino koncept transkulturalnosti može opisati današnju prodornost kozmopolitskih identiteta.

STANOVNIK GRADA (DRŽAVE) I/ILI STANOVNIK SVIJETA?

Ipak, ovaj ekumenski pristup kulturu svodi na tradicionalizam i monolitnu zatvorenost („izrađen iscijela“) koja ne toleriše difuziju i koja je oprečna *kozmpolitskoj kulturi* nesputanoj nacionalnim i religijskim retorikama. Svaka kultura je dinamičan proces i po svojoj prirodi ne teži monolitnosti. Grčka riječ kosmopolitês (kozmpolit, građanin svijeta) sastavljena od grčke riječi kozmos (red, uređenje, svemir, svijet kao sređena i zakonska cjelina) i grčke riječi politês (građanin polisa – grada/države) u svom izvornom značenju podrazumijeva „stanovnika grada/države“, tzv. „reducirani kozmpolitizam“ odnosno urbanitet (gradski način života). Urbanitet možemo definisati kao način života u gradu koji podrazumijeva različita (sa)znanja, iskustva i određene obrasce ponašanja stanovnika grada, usvojena i stečena u okviru društva, posebno u sferi porodičnog i radno-profesionalnog života (socijalno učenje: primarna i sekundarna socijalizacija), koja se od strane članova gradske zajednice svakodnevno primjenjuju, upražnjavaju, ponavljaju, prilagođavaju i mijenjaju u skladu sa načelima, potrebama, zahtjevima, kao i mogućnostima društva u cjelini. Shodno tome, neophodno je naglasiti da ono što urbanitet čini trajnom društvenom kategorijom jeste neprekidno humaniziranje njegovih sadržaja koje se ogleda u stalnoj društvenoj tendenciji, usmjerenoj ka stvaranju uslova za život koji će biti dostojan čovjeka, za uspostavljanje dobrih međuljudskih odnosa zasnovanih na dijalogu, toleranciji, empatiji, altruizmu itd. (Čamo, 2017: 70). Generalno gledajući, urbani globus u svojoj historiji bilježi različite modele prelaznih faza koje su neminovno vodile ka nekom novom, tj. (ne)znatno drugačijem obliku urbanosti. Unatrag nekoliko decenija pratimo inoviranje urbanog način života odnosno unošenje raznovrsnih sofisticiranih noviteta u postojeće socio-kulturološke sadržaje svojstvene urbanitetu, koje s kompetencijom sudionika i svjedoka imenujemo i svrstavamo u veoma obiman i popularan „kratki vodič globalnog sela – uputstvo za kozmpolite kozmpolisa“ namijenjen sadašnjim i budućim stanovnicima metametropolisa, koji moraju biti upućeni u svrhu i način njihovog korištenja inače su dio „monolitne kulture“ i to bez obzira na realan nivo njihove dostupnosti, primjenjivosti i korisnosti u datim uslovima. Kultura treba samoidentifikaciju i utočište u domicilu, a kad joj se to oduzme kroz trendovsko opetovanje fragmentiranja i disperzije u kontradiktornu misiju globalnog ujedinjenja ili hibridizacije, ona polako odumire (Čamo, 2017: 66). Na planeti gladije 828 miliona ljudi¹³, a glavni pokretači globalne gladi posljednjih godina bili su poremećaji izazvani konfliktima. Statistika bilježi 32,5 miliona izbjeglica i

¹² Globalizacija se u literaturi tretirala kao „koncentriranje svijeta u jednu cjelinu, brzo širenje istih stavova te uspostavu svjetske kulture koja je praćena nekom vrstom općeg očekivanja da se svijet formira kroz zajedničke institucije i na temelju istih životnih iskustava“. Socio-kulturološki aspekt globalizacije se očituje kroz procese poput razmjene snage, znanstvenu i kulturnu saradnju na međunarodnom planu, ustrajavanje i razvoj međunarodnih kulturnih i umjetničkih organizacija i udruženja, stvaranje određene zajedničke „konzumentske kulture“ koja dalje određuje izvjesne oblike općeg društvenog ophođenja. (Steger, 2005: 7).

53,2 miliona interno raseljenih osoba u svijetu zbog sukoba i nasilja (ratovi, urbid, genocid, lingvid, kulturocid)¹⁴. Svijet koji nije „prostor negdje izvan nas“ ne uspijeva niti jednom konvencijom uspješno riješiti nemogućnost zadovoljenja osnovnih ljudskih potreba za hranom, vodom, domom i slobodom, a konstantno stvara pasivnu (koja nudi sliku ideala) i aktivnu (usmjerenu na prevladavanje postojećeg stanja) utopiju (Jonas prema Jurić, 2010: 219). Mišljenje ili zamišljanje boljega svijeta, koji bi se bitno razlikovao od postojećega je istovremeno neistina i nadanje; delikatna neizvjesnost koju ne trebamo samo misliti jer ovdje se „ne misli o mišljenju“ već se manipulira pojmovima bez konkretnog aktiviteta. Svjedočimo dezintegraciji humanitusa i stvaranju (trans)urbaniteta¹⁵ koji (ne)svjesno prihvatamo i živimo, a razlog je koloplet interesnih logika koji su uspostavili nositelji vladajućih struktura moći lišavajući čovjeka kreativno-oslobodilačke biti svodeći ga na puki objekt. To nije samo izvanjski, tradicionalni, odnosno prirodni rizik koji je sastavni dio sudbine svakog društva kako kaže Giddens, već devijacija civilizacijskih postignuća, identitet gradskog čovjeka je decentriran i „neurotično skalabilan“, te u stalnoj potrazi za svojom tržišnom zonom identifikacije, što god da ona bila.

T(R)AJNI NADSAVJETNIK KONFUZIJE - GLOBALIZAM

U ovom dijelu ćemo analizirati neke od fenomena zadatog tematskog okvira ali kroz prizmu (post)modernosti¹⁶ za koju je karakteristično da je imanentno globalizujuća s posjedujućim relevancijama modela kontradiktornosti koji se s osnovnim obilježjima podudara s prilikama i varijacijama u prošlosti na fonu generiranja homogene i zajedničke kulture u svijetu. U taj postmoderno niz uvrštava se i savremena „intelektualna moda“ u promišljanju o kulturi, te trans(a)kulturalijska gibanja kao recipročni utjecaj različitih reprezentacijskih modusa i kulturnih praksa u dodirnim područjima (Ashcroft, Griffiths, Tiffin, 2007: 233)¹⁷, odnosno transkulturalizma kao izlaza iz znanstveno-kulturološkog limba. Ovome rezonira materijalna istina sadržana u kulturnoj relaciji *gradnja - razgradnja u i izvan kulturnih granica* koja fenomen kulture, gotovo kao civilizacijski usud, prati od njenog ishodišta do digitalnog doba. Kako je Hegel primijetio, svijest o granicama spoznaje ujedno zna i za ono što

leži i nalazi se preko tih granica, tako da je svaka granica relativna i uključuje mogućnost svojeg prekoračenja (Škembar, 2012: 110). Postmoderne teorije su, za sada, delikatno „prekoračenje“, vrh piramide rezonovanja o kulturi ali činjenica je da se, teorija i praksa bave tzv. reverzibilnom problematikom kao načelnim pitanjem, nudeći odgovore koji proizlaze iz deklaracija, sporazuma, izvještaja i „akutnih“ diskursa koji se sukusno odražavaju u ideji međusobne društvene ovisnosti i integracije na cijelom globusu. Modernost je tokom druge polovine prošlog stoljeća naišla na oštre kritike posebno zbog niske prediktibilnosti, odnosno kašnjenja u tumačenju, objašnjenju i prognozama socijalne zbilje (Čaldarović, 1991). Mukotrpo opstajanje modernosti koja se u noviju teoriju infiltrira pojmom antimodernost kao izraz poljuljanosti mitova o beskonačnom napretku, ovladavanju prirodom, apsolutnoj ispravnosti znanosti, društvu koje uči, te blokirajućim nerazvojnim aspektima uslijed „pluralističkog vakuuma“ i natjecateljskog aranžmana za održavanjem moći, iznjedrila je potrebu za modernizacijom modernosti odnosno postmodernom koja je svojim konceptom odredila krizu modernosti i krizu čitavog niza drugih, dotad neupitnih pojava: klase, identiteta, obrazovanja, pravednosti, slobode, jednakosti, rodni uloga¹⁸, globalnih sistema (Jakelić, 1990: 779). Današnji svijet ističe Beck ne živi u doba postmodernosti nego u drugom modernitetu prema kojem sve moderne institucije postaju globalne, oslobođene tradicije i običaja, dosadašnje (post)industrijsko društvo postaje društvo rizika, odnosno svjetsko društvo rizika. Društvo

¹⁸ Jašarević i Čosić u tekstu pod nazivom *Interpretacija rodni identiteta u kulturi navode* "kao kulturno naučena uloga i dinamična kategorija rod je podložan promjeni i preispitivanju. Ideje i očekivanja koje se tiču ispoljavanja ženskih i muških rodni uloga (ponašanje, razmišljanje, oblačenje i sl.) naučeni su i stečeni obrasci usvojeni u porodici, školi, pod utjecajem medija, religijskih i kulturnih ideologija. Rod predstavlja društveno tumačenje spola. Rodne uloge određuju norme ponašanja, poput onih koje određuju šta je očekivano i dozvoljeno ponašanje za muškarce i žene i šta se vrednuje kod muškaraca i žena u datom kontekstu, uključujući i njihove ličnosti i karakteristike" (Jašarević i Čosić, 2016: 89). Već duži period primjetna je medijska liberalizacija kada su u pitanju teme vezane za intimu, donose se određene zakonske regulative putem kojih se društva otvaraju ka novim načinima promišljanja i prihvatanja spolni i rodni identiteta. Najčešće se danas govori o transrodnim i transseksualnim identitetima koji su na raskrsnici dva dobro poznata društvena konstrukta: muški/o-ženski/o rodne uloge koje su pak u najčešćem slučaju upravo one koje spadaju u društvene predrasude. S druge strane, postoje gledišta koja smatraju da treba da se obustavi proces *imitiranja* spolni i rodni hegemonijskih politika koje ne otvaraju mogućnost za iznalaženje novih spolni i rodni značenja te poboljšanje uslova života političkih subjekata. „Već smo rekli da se čovjek uvijek promišlja samo promišljajući Drugoga; poima svijet u znaku dvostrukosti, koja isprva nema spolni značaj. No prirodno bivajući drukčija od muškarca koji se postavlja kao isti, žena će potpasti pod kategoriju Drugoga. Drugo obavlja ženu" (Beauvoir, 2016: 55). Biti političkim subjektom moći ne znači samo biti podložan direktnom utjecaju vladajućih, učincima instrumentalizacije određenih ideja o životu koje se iskušavaju od rođenja, već i biti definiran/definirana od samog začetka u majčinoj utrobi.

¹⁴ Na temelju podataka UNHCR-a za 2022. godinu https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_hr (Pristup juli 2023).

¹⁵ *Trans* (lat.) u složenicama označava: preko, kroz, s druge strane, onkraj; (Klaić, Bratoljub, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 2004, 1366.).

¹⁶ Za postmoderno mišljenje svojstvena je okrenutost prema drugome, dakle ne više prema jastvu nego prema drugome od jastva, bio to predmetni bitak ili drugi subjekt (Škembar 2012: 106).

¹⁷ Jedno od tumačenja transkulturalizacije je da taj pojam u užemu smislu označava načine prema kojima subordinirane ili marginalne skupine odabiru i preinačuju kulturne elemente dominantne kulture (Sulojčić, 2015: 262) .

raskida s tradicijom i pod utjecajem globalizacije, individualizacije i privatizacije mijenja društvenu podlogu te u gotovo svim sferama dolazi do odumiranja takozvane kontejner države (Beck, 2001: 80). Koncept modernosti detaljno (ali i kontradiktorno) je eksplicirao Giddens koji smatra da se na polju kulture uočavaju određena stremljenja ka standardizaciji - svođenju mnogobrojnih kulturoloških obrazaca na jedan ili manji broj tipičnih formi stanovite kvalitete (svi smo u stalnom kontaktu sa drugima koji razmišljaju na drugačiji način i žive drugačije od nas), globalizacija je, po njemu, razvijala kulturnu heterogenost (raznovrsnost) kroz sintezu diferentnih kulturnih utjecaja i toleranciju prema kulturnim raznolikostima. Tradicija i rizik su termini koji stoje u semantičkoj oprečnosti; međutim, Giddens taj odnos relativizira ističući da „tradicija nije nužno suprotstavljena“ globalizaciji i riziku koji ona sa sobom nosi niti globalizacija nužno isključuje tradiciju. Naprotiv, lokalne tradicije se promovišu zajedno s mnoštvom drugih kulturnih elemenata koji dolaze iz drugih krajeva svijeta, omogućavajući ljudima da se upoznaju s, do tada, zbnjujućim konglomeratom načina života iz koga mogu sami da biraju. Na koncu, globalizacija nije suprotstavljena tradiciji, ona stvara simbiozu modernosti i tradicije, ali i pretpostavlja kozmopolitizam fundamentalizmu (Giddens, 2005: 55). Po njemu sasvim je racionalno priznati društvenu potrebu za tradicijama, koje su još uvijek zastupljene i njegovane diljem svijeta zato što životu daju kontinuitet i formu i kao takve će se u modernom društvu održavati u mjeri u kojoj se mogu efikasno opravdati uglavnom u smislu inercije ili navike. (Giddens, 2005: 70). Generalno sama modernost je kultura rizika što podrazumijeva i ugroženost tradicije („tradicija rizika“), navodi Giddens (1997: 183.)

Na pitanje šta je tradicija Graburn nudi interesantan odgovor: „na tradiciju se obično gleda kao na suprotnost modernosti, ali je modernost mnogo voli. Tradicije se neprestano stvaraju, ne u nekoj prošlosti, već tokom modernosti. Čak će se i za ove nove, historijski stvorene pojave, brzo pretpostaviti da su zastarjele ili bezvremenske, jer ljudi to žele i zato što se običajima daje autoritet koji je teško osporiti. Ali rezervoar tradicije nije statičan (2008: 8). Sazrijeva kroz aktivitet i njegovanje, te želju za održavanjem, ispunjavajući se kreativnošću i praksom tradicija. Bez obzira da li su tradicije arhaične, izmijenjene (izmišljene...) ili nove, one su snažan motivator i predstavljaju snagu naroda“.

Kultura rizika ili bolje reći tradicija rizika u smislu njegove „budnosti“ kao jedan od zastupljenijih diskursa među stručnjacima iz različitih disciplina opisuje vrijednosti, uvjerenja, znanje, stavove i razumijevanje o riziku koje dijeli grupa ljudi sa zajedničkim ciljevima. Održivost kulture i tradicije ovisi o sinergiji mehanizama zaštite (koji je već ustrojen i tradiran kroz sistem vrijednosti) i nosioca kulture. Međutim, rizik se može prevenirati na mikrorazini koja podrazumijeva određeni kulturni (nacionalni) prostor ali kroz proces deteritorijalizacije koju je nametnula postglobalizacija, kultura je zanemarena i nametnuta je ideja društva kao cjeline koja kolektivno misli i djeluje; kultura se izložila prema „van“ i utjecajima izvana (Touraine, 2007).

Stoga je neophodno razumjeti osnovne faktore kulture rizika i njihovo međudjelovanje kako bi se

poboljšala kompetencija za rizik. Iskonoslovlje riječi rizik je kastiljanskog porijekla i doslovce znači sudar sa stijenama te njegov etimon konotira potencijalnu opasnost. Misaoni konstrukt socijalne amplifikacije rizika zasniava se na pretpostavci da događaji povezani s opasnostima interagiraju s psihološkim, socijalnim, institucionalnim i kulturnim procesima na načine koji mogu pojačati ili umanjiti percepciju rizika i općenito utjecati na ponašanje prema riziku. Oblici ponašanja zatim generiraju sekundarne socijalne, kulturne ili ekonomske posljedice. Sekundarni učinci postavljaju zahtjeve za dodatnim institucionalnim odgovorima i zaštitnim akcijama (Kasperson, 1992).

Moderno društvo je usvojilo „neumoljivu logiku globalizacije“ – da sve, počevši od snage ekonomije kao konstituente ove složene pojave/procesa, pa do sigurnosti gradova i zdravlja ljudi koji u njima žive, te načina života koji vode, „ovisi o događajima koji se odvijaju ne samo unutar državnih granica nego i onih koji se odigravaju na drugom kraju svijeta“ (Steger, 2005: 13). Antiglobalisti su ukazivali na negativne strane mundijalizacije, a to su stvaranje sve većeg jaza između bogatih i siromašnih, preferencija profita u odnosu na održivi razvoj i ljudska prava, ekspanzija nejednakosti u okviru i između društava, iskorištavanje i uništavanje eko-sistema, nekontrolirana potrošnja dobara, usluga, energije i resursa koje koriste ljudi (bez intencije da se obnavljaju), institucije i društva, geokultura¹⁹, neuravnotežena urbanizacija (grad po mjeri profita), sprovođenje megaakulturacije i internetizacije svakodnevnog života koja anulira (briše, poništava) zatečene tradicionalne i kulturne obrasce primjenjujući opresivni skup novih kulturoloških vrijednosti. Najveće bogatstvo kulturnih razlika jesu jezici te ne čudi da je globalizacija atakovala na lingvističku domenu nesmetano šireći upotrebu nekih jezika, posebno engleskog, i među neengleskim govornicima. Podsjetit ćemo da se u svijetu koristi više od 6.000 jezika (neki jezici s vremenom izumiru i nestaju jer su ljudi koji su ih govorili umrli ili su se asimilirali u neku drugu kulturno-jezičnu skupinu bez mogućnosti njegovog očuvanja) unifikacija jezika vodi modelu lingua franca (jezik koji se u većem dijelu svijeta upotrebljava u međunarodnoj komunikaciji) preciznije monolingvizmu simplificirajući tako tokove i težnje (post)globalizacije a engleski jezik prednjači u tome (Bahador, 2002: 187). Globalizacija je očito, uz tehnološku, uspostavila i lingvističku dominaciju.

¹⁹ *Geokultura razvoja* u sociologiju je uveo Wallerstein s namjerom da objasni poseban (su)odnos između geoprostora i kulture (u najširem smislu) i njihov uticaj na reprodukciju i preobražaje svjetskog sistema. „Geokultura je unutrašnja, prikrivena strana svjetskog sistema; termin geokultura ne znači da je ona nadlokalna ili nadnacionalna, već da je to kulturni okvir u kome djeluje svjetski sistem (geokultura je naličje geopolitike). Geokultura je sredstvo reprodukcije i legitimacije svjetskog sistema, ali i sredstvo njegovog osporavanja i promjene; u tom smislu ona predstavlja ideološko bojno polje modernog svjetskog sistema“ (Wallerstein, 1991; prema Mitrović i dr., 2006: 29).

O tome, na poseban način upozorava Castells, po kojem globalizacija predstavlja dinamiku novog društva tačnije pozadinsku snagu već prirođenog umreženog društva (network society - mreža društava) zasnovanog na temeljima informatiziranog globalnog (poznog) kapitalizma, čija su glavna obilježja, osim globalizacije, hipertekst (hypertext), internet kao okosnica mrežne kulture (kultura stvarne virtualnosti), transformacija materijalnih osnova života, nepostojanost zaposlenja i individualizacija rada, stratifikacija od vrha ka dnu, kriza države, globalizacija strateških ekonomskih aktivnosti, maksimalna povezanost (umreženost) urbanih centara, veliki progres u znanstvenoj sferi, te preobražaj prostora u prostor tokova i vremena u bezvremeno vrijeme i vanvremensku kulturu (Castells, 2003). U fazi poznog kapitalizma, gradovi postaju snažni generatori globalizacijskih procesa, šifra za odgonetanje informatičkog doba. Ovaj sociolog dalje imputira kako nacionalne države postaju flegmatične (trome, nedjelatne) zone koje ne uspijevaju da na zadovoljavajući način odgovore na dinamiku Mreže. Za razliku od tih nacionalnih entiteta, umreženi gradovi razvijaju plasticitet (sposobnost preuzimanja raznih oblika pod dejstvom izvjesnih unutarnjih i vanjskih pritisaka) neophodan u procesu prihvatanja novih društvenih sadržaja. S druge strane, ovi tehnogradovi (prostori koji su planirani pokušaji koncentracije novih inovativnih tehnologija), osim transfiguriranja postojeće urbane stvarnosti, kao centri informatiziranog kapitalizma stvaraju tzv. crne rupe društvene isključivosti po cijelom svijetu. Crne rupe podrazumijevaju periferno klasificirana područja, aktivnosti i ljude koji su na ovaj ili onaj način isključeni iz mreže (negativni efekti globalne mreže) pri čemu dolazi do krize predisponiranog virtualnog identiteta (Castells, 2003).

Društvo koje je zakoračilo u 21. stoljeće nije „ništa manje (ili više) moderno od društva koje je ušlo u 20. stoljeće; najviše što se može reći jeste to da je moderno na drugačiji način“ (Bauman, 2011, 33). Ono što modernost odvaja od svih ostalih povijesnih oblika ljudske kohabitacije, naglašava Bauman, je korpus kompulzivnih i opsesivnih, neprekidnih, nezaustavljivih, vječno nedovršenih modernizacija, te poriv za kompulzivnom samokritikom koja potječe od vječnog nezadovoljstva samim sobom izraženog u „golemoj i neiskorjenjivoj, neutaživoj žeđi za kreativnom destrukcijom“ (Bauman, 2011: 43).

KULTURNI INTEGRAL - PRAVDA, MIR, DRUŠTVENA PREFIKSACIJA KULTURE, OBRAZOVANJE

Iz bogatog korpusa pojmova koji tumače pojam kulture izdvojili smo objašnjenje UNESCO-ve deklaracije iz 2001. godine koja pod kulturom podrazumijeva specifični set duhovnih, intelektualnih i emocionalnih karakteristika društva ili društvene grupe, te da pored umjetnosti i književnosti, obuhvata i životni stil, načine zajedničkog življenja, vrijednosne sisteme,

tradicije i vjerovanja²⁰. Akribično nadahnuće s naznakom osnovnih načela deklaracije odnosi se na ontologiju kulture i glasi: „Ljudsko dostojanstvo zahtijeva širenje *kulture* i *obrazovanja* s ciljem *pravde*, *slobode* i *mira*. To je sveta dužnost svih naroda da je ispune u duhu uzajamnog pomaganja“²¹.

Ova ontološka nit podrazumijeva univerzalnost, cjeloživotno učenje (formalno, neformalno i informalno) te očuvanje dominantnih ljudskih vrednota poput slobode u duhu pravde kao skupa korektivnih radnji koje se izvršavaju u skladu sa zahtjevima zakona bilo da su utemeljeni u normama i/ili konsenzusu grupe što uključuje poštivanje ljudskih prava, te uvažavanje različitosti, drugog i drugačijeg bez predrasuda kroz stalnu humanizaciju interaktivnosti sa svojim okruženjem u datoj vremenskoj odrednici – između proteklog vremena (prošlosti) i budućnosti odnosno *sadašnjosti*. Ideal tip kulture kao uzvišenog civilizacijskog kontinuuma kojem ljudi treba da teže kroz određene pojave i procese zahtijeva heurističko premrežavanje u smislu da se radi nerijetko o amorfnim sociokulturnim entitetima (ono što postoji u stvarnosti ili u svijesti; predmet promatran kao pojava s materijalnim i duhovnim jedinstvom) u kojima se uočava društveno frakcionisanje s negativnim konotacijama. Različiti segmenti kulturnog integrala, obrazovanje, pravda, sloboda, liberalizacija, demokratizacija, tolerancija, dobrota itd. kao aksiomi djelovanja humanitasa su u stalnom semantičkom i praktičnom tremoru preciznije u zoni potencijalne devijacije.

Prisjetimo se sintagme *tranzicijska pravda* koja podrazumijeva skup procesa osmišljenih kako bi se odgovorilo na masovna kršenja ljudskih prava, koja su nastala kao rezultat političkih nemira, državne represije ili oružanog konflikta. Najzastupljeniji mehanizmi tranzicijske pravde a ima ih nekoliko stotina, su amnestija (opraštanje kazne počinitelju kaznenog djela), suđenja i lustracije (odstranjivanje s političke scene od osoba koje su bile povezane s nekim proteklim totalitarnim režimom) što je u tribunalnom trianglu opraštaj, procesuiranje i kažnjavanje s različitim ishodima (Olsen, Payne i Reiter, 2010). Kao princip pravda je dinamična i počiva na delikatnom balansu ostalih vrijednosti, od kojih su dvije najvažnije a to su jednakost i sloboda. Politički filozof John Rawls ove univerzalne vrijednosti promatra na sljedeći način: „Prvo: svaka osoba treba da ima jednako pravo na najširu shemu jednakih osnovnih sloboda, koja je spojiva sa sličnom shemom sloboda za druge. Drugo: društvene i ekonomske nejednakosti treba da budu uređene tako da je istovremeno: (a) razumno očekivati da budu svakome od koristi, i (b) da su povezane sa položajima i službama koji su otvoreni za sve“ (1998: 70). Historija kao i sadašnjost pamti/prati nedjelovanje

²⁰ Univerzalna deklaracija UNESCO-a o kulturnoj raznolikosti: ova definicija je u skladu sa zaključcima Svjetske konferencije o kulturnim politikama (MONDIACULT, Mexiko City, 1982), Svjetske komisije o kulturi i razvoju (Our Creative Diversity, 1995) i Međuvladine konferencije o kulturnim politikama za razvoj (Štokholm, 1998).

²¹ Univerzalna deklaracija UNESCO-a o kulturnoj raznolikosti.

onih koji su mogli djelovati, ravnodušnost onih koji su trebali znati bolje, nepristranosti u zoni agresije, nedjelotvornost pravnog pripravka za liječenje društva, muk pravde kada je bilo potrebno gromkim glasom spriječiti, spasiti, ujediniti, posredovati, prodornog pogleda („pravda jedino nije slijepa“) s ingerencijama čak u kozmosu (sateliti) pravda je omogućila svom antipodu, (nepravdi) da trijumfuje. Pravda (grč. arete – vrlina, izvornost) kao dominantna civilizacijska vrlina nastoji (ne)suprotstaviti *čovjeka čovjeku, kulturu kulturi*, ali njeni neutralni efekti kao puki potencijalitet slabog karaktera samo još više produbljuju krizu i diverzitet društva; moć, ovlasti i utjecaji pravde su više dispozicija za dobro djelovanje koje se još uvijek očekuje od tranzicijske pravde.

Nijedan gubitnik nema pravdu ako ga sudi njegov pobjednik (Francis de Quevedo). Ova misao emfatički uvodi u kulturu mira koja po(p)staje modusom za slobodu negiranja iste kroz „veličanje posljedica konflikta“. Iako tendira civiliziranju konflikta i transformaciji postojećih nasilnih obrazaca u društvu u nenasilne, kultura mira je, historijski promatrano, uvijek na granici mira/slobode i konflikta/agresivizacije (Ragnar Müller, 2014). Ontologija kulture bi trebala sama po sebi biti medijator ovom civilizacijskom opozitumu ali (ne)mir ima obilježja društvenog ubikviteta i ne možemo ga zanemarivati dodavanjem „plemenitog prefiksa“.

Suptilnija varijanta razobličavanja kulture je *kultura otkazivanja* koja na platformi hipokrizije eliminiše pojedince ili grupu iz javnog života zbog svojih retoričkih istupa i/ili aktiviteta što potiče strah, autocenzuru i međusobno udaljavanje ljudi koji različito misle. Ispod plašta samilosti i brige za druge, to je zapravo žudnja za moći, mikroagresija, silnica mikrofizike moći. To nas približava Foucaultovoj mikrofizici moći koja „(...) pretpostavlja da moć koja se provodi ne treba pojmiti kao vlasništvo, već kao strategiju, da njezine učinke dominacije ne treba pripisivati prisvajanju, već dispozicijama, manevrima, taktikama, funkcioniranju itd. Moć se provodi više nego što se posjeduje, ona nije stečena i sačuvana povlastica vladajuće klase, već zbirni učinak njezinih strategijskih pozicija. Nad onima koji je ne posjeduju ona se ne vrši kao puka obaveza ili zabrana; ona ih zaposjeda i prožima, uzima ih kao svoj oslonac. Ti odnosi dolaze iz dubine društva i ne mogu se lokalizirati na razini međuzavisnosti države i građana (Foucault, 1975; prema Kalanj, 1993: 80). Jedna od intrigantnih strategijskih pozicija modernog čovjeka je antinomija (proturječenje u koje čisti um zapada sa samim sobom) a očitava se u njegovoj sposobnosti da bude i jeste subjekt i potencijalni objekt strategema. Upravo to vodi nemogućnosti uspostavljanja diskursa o čistom biću jezika kao zajedničkom horizontu kulturne objektivnosti (Foucault, 1994). Rečeno konotira potentnu mikroagresiju u heterotopiji kompenzacije (stvaranje stvarnog prostora kao drugog) u izobličene sigurne prostore unutar kojih se radikalnim relativiziranjem objektivne stvarnosti formiraju postistina i/ili „postčinjenica“ stanje ignorancije realnosti u stavovima koje u izostanku činjeničnog usidrenja stvaraju vlastitu stvarnost s „alternativnim identitetima“ (Štahan, 2022: 16).

Anuliranje sjećanja, devalviranje značaja „starih“ knjiga i biblioteka, potiskivanje mentalnih matrica za

razumijevanje smisla sudbinskih događanja, sistemski osmišljena kolektivna lobotomija puka provedena od strane društvene elite koja kormilari svijetom, ilustrira zastrašujuću perspektivu budućnosti koja se već počela odvijati u smjeru Huxleyjeve antiutopije. Govoreći o kulturi *sjećanja i strategiji zaborava* Božanić apostrofira da se prijeporno pitanje koje izaziva nedoumicu i teškoće, vezane za strategiju zaborava, ogleda u činjenici da se ti procesi opće lobotomizacije neće odvijati nasilno, već superponirati u kulturne tradicije uz opću participaciju onih koji su je kultivirali. Slabljenje povezanosti s akumuliranim kolektivnim iskustvom, s majkom prirodom, ograničenje najvišeg stupnja duhovnog života, „prekid međugeneracijske komunikacije, izolacija „divljaka“ koji pamte, proizvodnja alternativne stvarnosti, virtualizacija iskustva, kvantitativna eksplozija informacija radi poništenja djelovanja informacija, redukcija kulturnog diverziteta, monolingvalna komunikacija, kolektivna amnezija itd. *manifestacije su globalnog procesa koji već djeluje među nama*“ (Božanić, 2013-2014: 340-341).

Govoreći o *kulturnim identitetima* Labus relativnim rečenicama kroz izražavanje upitnosti a koja upućuje na suodnose procesa i pojava, iznosi u sljedećim misaonim postavkama „ima li globalizacija vlastitu kulturnu logiku određenog tipa globalizacijske kulture i koliko djeluje na sve oblike kulturnih identiteta“, te „postoje li sinhroni procesi kulturnih procesa/identiteta, uz globalizacijski 'kulturni kôd' (kao autentični pojam kulturne autonomije, unutar druge moderne ili post/moderne“? - nastavljaajući surečenicom „mijenjaju li ovi procesi, ne samo pojam kulturnog identiteta, nego i antropološku bit kulture, a to znači i antropološku bit čovjeka“? (Labus, 2014: 12-13). Očigledno je da se radi o pojmovnoj rekapitulaciji kulturnoga identiteta koji u postmodernističkome otvorenom društvu prestaje biti tradicionalistički statičan te postaje aktivan i antiesencijalističan. Labus u procesu kulturne hibridizacije i njenog nevrijednosnog miješanja vidi „novu mogućnost u razumijevanju/dohvaćanju novih društvenih fenomena“. Kulturni identitet je dinamičan i dijalektički fenomen koji ima mogućnost, zahvaljujući slobodnom udruživanju u sklopu civilnoga društva, da „djelatno/aktivno određuje i oblikuje uvjete i smisao svoje egzistencije“ (Labus, 2014: 45). Slično razmišljanje je iznio i Gadamer smatrajući da „čovjek treba postati ono što on jest: to je značajka modernog života. Spoznati u tuđem ono vlastito, udomačiti se u njemu, to je temeljno kretanje duha, čiji je bitak jedino povratak samome sebi iz drugobitka“ (Gadamer, 2012; prema Labus, 2014: 28). U jednom od ontološko-komunikacijskih pristupa kulturnom identitetu ova nekad „unikatna individualnost“ se shvata kao iskustvo, donošenje i pregovaranje o dinamičkim društvenim identifikacijama od strane članova grupe unutar određenih okruženja. Kako se pojedinac identifikuje *sa* ili želi prihvatiti *u* više grupa, ljudi imaju tendenciju da doživljavaju, donose ili pregovaraju ne samo o jednom kulturnom identitetu u isto vreme, već često o više kulturnih identiteta odjednom“ (Yea-Wen i Hengjun, 2016).

Obrazovanje je dio kulture kroz čije se mehanizme izražavaju obrazovni (materijalni/kognitivni zadaci obrazovanja - *znanje* i funkcionalni, formalni,

formativni, psihomotorički ili operativni zadaci - *sposobnosti*) i socijalizacijski efekti kulture. Obrazovanje se zasniva na učenju i savladavanju učenja. Kao središnji cilj obrazovanja autor teksta pod nazivom *Učenje: blago iznutra*²² Delors ističe determinantni niz procesa učenja kao usvajanja novog ili izmjene i poboljšavanja postojećeg znanja kroz sljedeće ciljeve: *učiti znati, učiti učiniti, učiti živjeti zajedno, učiti biti*. S ciljem poticanja učenja i kreativnosti mladih ljudi, mora se poboljšati kvaliteta obrazovanja. Važno je da obrazovanje nije ograničeno samo na škole kao obrazovne ustanove. Stručno osposobljavanje i cjeloživotno učenje se trebaju razvijati u odnosu na okolinu, kao i podsticati neformalne načine i modele obrazovanja što sve vodi „društvu koje uči“. S obzirom na pojave u globaliziranom svijetu, „javljaju se potrebe novih interdisciplinarnih ili transdisciplinarnih, interkulturalnih ili transkulturalnih istraživanja“ (Wulf, 2017: 1-3).

Govoreći o krizi u obrazovanju Arendt konstatira: „u pogledu samoga obrazovanja iluzija koja potječe od *patosa novoga* proizvela je svoje najozbiljnije posljedice samo u našem stoljeću. Ona je prije svega učinila mogućim da kompleks modernih teorija obrazovanja nastao u Srednjoj Evropi i sastavljen od zapanjujuće mješavine smisla i besmisla ostvari, pod zastavom progresivnog obrazovanja, najradikalniju revoluciju u cjelokupnom sustavu obrazovanja“ (2009: 175). Obrazovanje koje je zastupljeno u osnovnoj i srednjoj školi pokazuje se neadekvatnom predispozicijom za visoko obrazovanje, pa se nastavni proces i zadaće koje on sobom nosi na univerzitetima moraju prilagođavati znanju potencijalnih studenata, čime se dovodi u pitanje kvalitet nastave u visokom školstvu (Šundalić i Mičić, 2005).

Načelo bezuvjetnog otpora, kako zagovara Derrida, jest pravo o kojemu visokoškolska ustanova treba istodobno promisliti, izmisliti, postaviti, te učiniti nešto s pojmom *istine* a da se nužno ne izda. Humanističke znanosti trebaju preuzeti zadaću dekonstrukcije počevši sa vlastitom prošlošću i aksiomima. Time bi se nauka suprotstavila mnogobrojnim silama posebno političkoj moći čime bi univerziteti postali kozmopolitski i univerzalni šireći se preko tradicionalno zatomljenih domena i nacionalnih granica. Svrha obrazovanja je pridonosenje sveukupnoj kvaliteti života, pa zar institucija koja ga intonira ne smije imati svojevolutnu agendu i vizuru (Derrida, 2009)? Ipak, tu se nazire jedna intelektualna zamka a to je stvaranje međunarodne konkurentnosti odgojno-obrazovnog sistema koji je osmišljen da osnaži vitalne sfere određenog društva. Intelektualno naslijeđe i djelovanje u okvirima obrazovanja koje se u formi znanja prenosi na nove generacije uz dosljedno usavršavanje prenositelja znanja, a time i onih koji ga usvajaju ulazi u akademsku arenu kompetitivnosti jer kvaliteta obrazovanja postaje osnovni izvor ljudskoga kapitala neophodnog za opstanak i unapređenje prevladavajućih

socioekonomskih baza. Povećanje mobilnosti na tržištu rada (veći broj država ažurira podatke o tržištu rada tj. opisuju stanje na tržištu rada, prošlo i sadašnje, a navode i buduće projekcije, te pokazuju gdje se mogućnosti za rad povećavaju ili smanjuju, kao i koja se zanimanja traže) dovodi do problema odljeva mozgova, te oni zahtijevaju nove oblike koordinacije između država. Visokorizičan učinak odljeva mozgova vidljiv je ne samo u oblasti demografije (značajno smanjenje broja stanovništva) već jednako tako dovodi i do toga da zemlje, industrije i organizacije gube temeljni dio vrijednih pojedinaca i time značajno slabe u pogledu ljudskog kapitala. Iz ovog proizlazi problematika koju alarmira globalno obrazovanje u kojem mogućnosti investiranja u ljudski kapital i njegove realnosti u obrazovnim sistemima, te mogućnostima njihovog prilagođavanja poretku znanja na nivou kontinenta a ne regije ili u okvirima jedne države. „Društvo koje uči“ i pripadajuće cjeloživotno učenje prolazi nekoliko delikatnih faza; to nije instant postupak i zahtijeva određenu logistiku, prilagođavanje, promjene itd. Da li se ovdje radi o postkultiviranju jednog od glavnih elemenata kulture - obrazovanju ili o ekonomiji znanja, jer znanje postaje najtraženije i dominantno sredstvo međudržavne razmjene – univerzalna valuta?! Znanje postaje mjerljivo, evaluiraju Adorno i Horkheimer „daje mu se vrijednost kao što se ta vrijednost daje proizvodima i robnim uslugama te ono dobija formu kvantifikacije, što je kontradiktorno ideji da se znanje trebalo primijeniti s ciljem da se čovjek oslobodi potlačenosti, spozna svijet oko sebe i pobijedi idole“ (Adorno i Horkheimer, 1989).

Kao što se kulture nisu istodobno razvijale tako nisu i ne mogu „države blagostanja“. Društvo koje uči zahtijeva usiljen i izvještačen identitet intelektualca zanemarujući komponente fizičkog kapitala (materijalna struktura kao „logistika učenja“), kao njegov preduvjet (Švarc, 2009.). Odgoj i obrazovanje su dvije krucijalne društvene institucije koje pridonose formiranju ličnog, kulturnog i nacionalnog identiteta pojedinca. Danas, u doba postglobalizacije u kojemu je na djelu snažno miješanje diferentnih kultura, svjetonazora i religija čovjek treba postati kozmopolitom, a pritom sačuvati svoj nacionalni identitet, svoju kulturu, društvenu, moralnu i duhovnu baštinu. Neophodno je (sačuvati) i razvijati svoj jezik te paziti na njegovu pravilnu primjenu (Šundalić, 2013). Znanje je rezultat subjektivne individualne aktivnosti konstruiranja, akcentuiranja Glasersfelda, a ne proizvod koji je izvan subjekta (spoznavatelja) i koji se može predati ili instalirati putem percepcije ili lingvističke komunikacije (1990: 37).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Slijedom rečenog, a s namjerom da se kroz vizuru intelektualne i teorijske prefiksacije (post)sadašnjosti koja se oslanja na postglobalizaciju zbunjenosti i sociologiju neizvjesnosti postavimo tematsko-logički okvir ovog rada potcrtavajući ireverzibilnost društva u cijelosti, nemogućnost vraćanja na prijašnje stanje ali opetovanje prošlosti čemu ide u prilog činjenica da veći broj knjiga koje su napisane u vrijeme začetka i zamaha megaprocesa kao što su modernizacija, globalizacija itd. zbog prejudicijskog sadržaja možemo samo dodijeliti atraktivniji naslov u duhu populizma.

²² Izvještaj UNESCO-u za razvoj obrazovanja 1996. godine. Evropski je parlament proglasio 1996. godinu Evropskom godinom cjeloživotnog učenja iz koje je proizišla *Bijelu knjiga o obrazovanju - Prema društvu koje uči*.

Očigledno je da smo svjedoci jednog novog vida (trans)akulturacije na globalnom nivou. Globalizacija kao proces trebala je imati istu semantičku notu ako ne i značenje, ali je kao i akulturacija samo iznijansirana progresom na svjetskom nivou, međutim, znanost je gladna novih pojava, procesa i pojmova, tačnije lingvističkih novotvorenina u duhu opetovanja pokušaja, te ne čudi što je i pojam trans(a)kulturracije proživio svoju renesansu pažljivo supstituirajući (post)globalizacijom a u biti su skoro identični procesi. Ta istost se, između ostalog ogleđa u nemogućnosti da u kulturne zajednice u socijetalnom smislu odbiju integriranje a da ga ne osporite što, opet, nosi određene posljedice. Trans(a)kulturracija kao kozmopolitska demokratija budućnosti koja tendira geodispoziciji i koncentriranje svijeta u jednu cjelinu uvažavajući svo duhovno i materijalno dobro prethodnih generacija (za razliku od globalizacije koja je težila kulturnoj unifikaciji), kao platforma osebnih kulturoloških zbivanja proizišlih iz različitih prostora obilježanih na mapi svijeta, na kojoj se svaki čovjek može pronaći u ulozi gosta i u ozračju gostoljublja i/ili istraživača s potrebnim istraživačkim alatima nadohvat ruke je praćena ljudskom nadladvavanjem svih vrsta podjela među ljudima, artikulišući kozmopolitsku zajednicu i universus istoidejnosti. Uz njegovanje globalizacijske doktrine koja zagovara približavanje ljudi, brzu interaktivnost i mogućnosti da komuniciraju neovisno o vremenu i prostoru transkulturalizam je prononsan (snažno istaknut) koncept humanog zalaganja za "nebosežnu" fluidnost kulturnog iskustva i stvaranje transkulturnog identiteta (Appiah, 1997: 621). Identitet u tom kontekstu dobija "podjednaku diskurzivnu učestalost" kroz pojmove globalizacija, integracija, demokratija, tranzicija, ljudska prava i drugi" (Kalanj, 2008: 12). Krajem 20. stoljeća postmodernizam s revolucionarnim entuzijazmom se tretirao kao najznačajniji utjecaj u savremenoj znanosti i to kao pokušaj da se preformulišu profesionalni kroskulturni zadaci (primjenjivi na kulturne specifičnosti koje postoje u više kultura), što vodi nekim novim i raznorodnijim transdruštvenim kontekstima, temama i problematici. U socio-znanstvenom smislu postmodernizam označava divergentan niz nekad naivno-futuristički, nekad strateški izmiješanih inkompatibilnih pojmova, autora, pristupa, tekstova, modela, praksi primjena i javnih nastupa. Više puta je konstatirano da „postmodernizama ima koliko i postmodernista" (Rosenau, 1992: 14-15).

Krilatica „domovina je čitav svijet" provlačila se kroz historiju još od antičkog doba, počev od stava Diogena iz Sinope da je građanin svijeta, preko srednjovjekovnog duhovnog kozmopolitizama pod okriljem religije, kroz labirinte (post)kolonijalnih akulturacijskih procesa naročito u činu društvene predominacije (nadmoćnost nad drugim i drugačijim) kulturnog pretendenta koja dugo nije promatrana kao atak na bivstovanje nego progresivizaciju istog u skladu s (van)kontinentalnim poretom, preko (post)globalizacijske profitabilne društvenosti do „savšenog kruga" transakulturacije ili neoakulturacije.

Kultura, za Kanta, nije samo monolitna kategorija, čovjekovom rukom kreirana materijalnost, ona stasava zajedno sa čovjekom, ona je proizvod kulturnih kontakata i difuzije, kvalitetne komunikacije među grupama/narodima (transakulturacija). Kulture, kao i

ljudi, međusobno komuniciraju i isprepliću se. Stoga su one dinamičke konstrukcije u stalnom pokretu, razvoju i preobražaju čija je krajnja svrha univerzalna kozmopolitska kultura. Kant kozmopolitizam sagledava kroz „matricu unutar koje se izvorni kapaciteti ljudske rase mogu razviti" sve s ciljem realizacije kozmopolitskog društva (Kant, 2005; prema Repovac, 2019: 79). Promjene koje se događaju uslijed kontakta različitih kultura, napisao je Park prije gotovo jednog stoljeća, su oslobađajuće i prosvjetljujuće za „pojedince koji ima mogućnost šireg uvida u kulturu vlastite zemlje porijekla i onu nove zemlje ili više njih, što ga na neki način čini emancipiranim i kozmopolitom" (Park, 1928: 888). Samo na osnovu ove rečenice i njenog kulturološkog smisla mnogi teoretičari i začetnici novih jednadžbi za odgonetanje stanja društva unatrag tri decenije ne bi prošli časno na softveru za provjeru autentičnosti radova. Rijetko koji rad uspijeva doseći sadržajnu autentičnost (isto vrijedi i za rad koji upravo čitate); relevantni standardi struke su doveli do zasićenja pitanjima koja nemaju plauzibilan odgovor, što je u srazu sa punoćom i bogatstvom fenomena kulture. Znanstveno se aktualizira i promiče „kritika kritike o kritici" i nude teorijske alternative s empirijom u perspektivi, uz pokušaje parafraziranja koje je uvijek pod „stručnim žiletom nauke" i opsežnom analizom „arhineologizama" bez značajnijeg i plodonosnijeg doprinosa u odnosu na modernu i njenu revoluciju misli kao i samu produkciju.

LITERATURA:

- Adorno, T., Horkheimer, M. (1989): *Dijalektika prosvjetiteljstva (Dialectic of Enlightenment)*, Sarajevo: Veselin Masleša - Svjetlost.
- Al-Rodhan, N. & Stoudmann, G. (2006). *Pillars of Globalization*. Geneva: Slatkine.
- Altaras Penda, I. (2005). Identitet kao osobno pitanje. *Revija za sociologiju*. Vol XXXVI. No.1–2. Zagreb: Službeni časopis Hrvatskog sociološkog društva.
- Appiah, A. (1997). *Cosmopolitan Patriots*. Critical Inquiry. *Chicago Journals*. Vol. 23, Chicago: The University Chicago Press.
- Ashcroft, B., Griffiths, G., Tiffin, H. (2007). *Postcolonial Studies: The Key Concepts*. New York: Routledge.
- Arendt, H. (2009). Kriza u obrazovanju. *Europski glasnik*. No. 14. Zagreb: Hrvatsko društvo pisaca.
- Bahador, A. (2002). Globalizacija, proces, projekat ili propaganda. *Znakovi vremena*, broj 17 (jesen), Sarajevo: Naučnoistraživački institut Ibn Sina.
- Bauman, Z. (2011). *Tekuća modernost*. Zagreb: Naklada Pelago.
- Baumgartner, T., Buckley, W., Burns, T. R., Schuster P. (1976). Meta Power and the Structuring of Social Hierarchies. in *Power and Control*. ed. T. R. Burns i W. Buckley. London: Sage.
- Beck, U. (2001). *Rizično društvo*. Beograd: Filip Višnjić.
- Beck, U. (2003). *Što je globalizacija?*. Zagreb: Vizura.
- Beck, U. (2004). *Moć protiv moći u doba globalizacije. Nova svjetskopolitička ekonomija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Berry, J. (2006). Contexts of acculturation. Sam, D.; Berry, J. (ed.). *The Cambridge handbook of acculturation Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Berry, J. (1980). Acculturation as varieties of adaptation. u A. M. Padilla (ed.). *Acculturation: Theory, models, and some new findings*. Boulder: Westview Press.
- Blažević, Z. (2008). Kako misliti kulturu: suvremene teorije kulture i problem kulturne razlike. *Desničini susreti. Zbornik radova*. ured. D. Roksandić, I. Cvijović - Javorina. Zagreb: Plejada, Filozofski fakultet, Centar za komparativno-historijske i interkulturalne studije.
- Bloustein, E. (1984). Privacy as an Aspect of Human Dignity. u F. D. Schoeman (ed.). *Philosophical Dimensions of Privacy: An Anthology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Božanić, J. (2014). Kultura sjećanja i strategija zaborava. *Titius*, br. 6-7. Znanstveni projekt TITIUS: Porječje Krke baština i sociokulturni razvoj. Split: Filozofski fakultet.
- Cancelini, N. (2012). *Culturas híbridas*. E-knjiga. Mexico City: Penguin Random House Editorial.
- Castells, M. (2002). *The Information Society and the Welfare State: The Finnish Model*. Oxford: University Press.
- Castells, M. (2003). *Kraj tisućljeća*. Zagreb: Golden Marketing.
- Čamo, M. (2016). *Sociologija urbaniteta*. Sarajevo: Fakulteta političkih nauka.
- Čeněk, J., Hrabálek, M. (2016). Cultural adaptation of Czech citizens in the Republic of Turkey. *Journal of Education Culture and Society*. No. 7 (2). Wrocław: Foundation Pro Scientia Publica.
- De Beauvoir, S. (2016). *Drugi spol (The Second Sex)*. Zagreb: Ljevak.
- Derrida, J. (2009). Sveučilište bez uvjeta. *Europski glasnik*. Br. 14. Zagreb: Hrvatsko društvo pisaca.
- Džafić, A., Krčalo, N. i Ramić E. (2019). *Zov (post)modernih sirena: identitet kao centralni istraživački problem društvenih i humanističkih nauka 20. i 21. stoljeća*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Džafić, A. i Krčalo, N. (2017). *Križa identiteta u savremenim društvima (povratak ka izvjesnosti)*. Sarajevo: Vlastita naklada.
- Erich, V. (1978). *U društvu s čovjekom*. Zagreb: SNL.
- Foucault, M. (1971). *Red stvari*. New York: Vintage Books.
- Foucault, M. (1994). *Znanje i moć*. R. Kalanj (ur.). Zagreb: Globus.
- Giddens, A. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Giddens, A. (2005). Odbjegli svijet: Kako globalizacija oblikuje naše živote. Zagreb: Klub studenata sociologije. Diskrepancija i Naklada Jesenski i Turk.
- Glaserfeld, E. (1990). Environment and communication. u: Steffe, L. P. and Wood, T. (Eds.), *Transforming Children's Mathematics Education: International Perspectives*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Golubović, Z. (1999). *Ja i drugi: antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.
- Graburn, N. (2008). What is Tradition?. *Museum Anthropology*. No. 24 (2-3). American Anthropological Association.
- Hall, S., Held, D., Hubert, D., Thompson, K. (1996). *Modernity: An Introduction to Modern Societies*. Cambridge/Oxford: Blackwell Publishers.
- Haviland, W. (2002). *Kulturna antropologija*. Zagreb: Naklada Slap.
- Hobsbawm, E., Ranger, T. (urd.). (2002). *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jakelić, S. (1990). Izvještaj slučaja: Modernost i modernizacija. R. Kalanj. (urd.), u: *Zbornik radova. Hrvatska sociološka revija*. Vol 21 No.4. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Jašarević, M., Ćosić, A. (2016). Interpretacija rodni identiteta u kulturi. *Educa - Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*. Godina IX. broj 9. Mostar: Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“.
- Jurić-Pahor, M. (2018). Transkulturalnost u kulturi hibridnost u kontekstu migracija: primjer mjesta Trprvo. str. 51-65. *Anali za istarske i mediteranske studije, Serija Historia et Sociologia*. No. 28, 1. Koper: Annales.
- Jurić, H. (2010). *Etika odgovornosti Hansa Jonasa*. Zagreb: Pergamena.
- Kalanj, R. (1993). Michel Foucault i problem moći. *Revija za sociologiju*. Br. 4., 1-2. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Kalanj, R. (2008). *Modernizacija i identitet*. Zagreb: Politička kultura.
- Kant, I. (2005). *Fundamental Principles of the Metaphysics of Morals*. New York: Dover Publications, Inc.
- Kasperson, R. (1992). The Social Amplification of Risk: Progress in Developing an Integrative Framework, in S. Krimsky & Golding, D. (eds.) *Social Theories of Risk*. London: Praeger.
- Katunarić, V. (2003). *Sporna zajednica: Novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
- Klaić, B. (2007). Rječnik stranih riječi. Zagreb: Školska knjiga.
- Kraidy, M. (2002). Hybridity in Cultural Globalization. *Communication Theory*. No. 12 (3). Wiley-Blackwell: ICA.
- Labus, M. (2014). *Identitet i kultura*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- Labus, M., Veljak, L., Maskalan, A., Adamović, M. (2014). *Identitet i kultura*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Lovrenović, I. (2004). *Mit o sretnom dobu, Svjetlost Evrope u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Buybook.
- Mesić Milan (2007). Pojam kulture u kontekstu rasprava o multikulturalizmu. *Nova Croatica I*. No. 1. Zagreb: Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Mitrović, Lj., Đorđević, D., Todorović, D. (2006). *Kultura mira i geokultura Balkana*. Niš: Filozofski fakultet - Univerzitet u Nišu. Institut za sociologiju.
- Olsen D. T., Payne A. L., Reiter A. (2010). The justice balance: When transitional justice improves human rights and democracy. *Human Rights Quarterly*. Vol. 32., 4. Minesota: University Minesota.
- Orchard, V. (2002). Culture as Opposed to What? Cultural Belonging in the Context of National and European Integration'. *European Journal of Social Theory*. Vol. 5., (4).
- Ortiz, F. (1995). *Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar*. Durham: Duke University Press.
- Padilla, A. (1980). The role of cultural awareness and ethnic loyalty in acculturation. In A. Padilla (Ed.), *Acculturation: Theory, models and some new findings*. Boulder: Westview.

- Pataki, S. (1938). Razvoj čovjeka i obrazovanje ličnosti. u: Čehok, I. (ur.). (1997). *Filozofija odgoja. Izbor tekstova hrvatskih pisaca*. Zagreb: Školska knjiga.
- Pratt, M. L. (1992). *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. Abingdon: Routledge.
- Rama, A. (2012). *Writing across Cultures*. Durham: Duke University Press.
- Rawls, J. (1998). *Teorija pravde*. Beograd: JP Službeni list SRJ. Podgorica: CID.
- Redfield, R., Linton, R., Herskovits, M. J. (1936). Memorandum for the Study of Acculturation. *American Anthropologist*. Vol. 38(1).
- Rosenau, N. James (2006). Normative Challenges in a Turbulent World. *Ethics and International Affairs*. 6 (1):1–19, str.15.
- Skladar, N. (2004) Filozofijsko antropološki podsjetnik socio-kulturnoj antropologiji. *Sociologija sela*. Vol. 42, No 3/4 (165/166). *Časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Steger, M. (2005). *Globalizacija*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Touraine, A. (1992). *Kritika modernosti*. Zagreb: Politička kultura.
- Sulojđić, A. (urd.). (2015). *Terminološki rječnici Strune. Knjiga br. 3*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Škember, A. (2012). Istina u filozofiji i objavi. Poimanje istine u filozofiji i kršćanstvu. *Nova prisutnost*. Vol. X, No. 1. Zagreb: Kršćanski akademski krug (KRAK).
- Štahan, M. (2022). Koji su korijeni kulture otkazivanja? *Svjetlo riječi*. Godina XL, broj 467. Sarajevo: Franjevačka provincija Bosne Srebrene.
- Šundalić, A., Mičić, A. (2005). Obrazovanje za društveni razvoj. *Ekonomski vjesnik*. br. 1 i 2 (18). Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku.
- Šundalić, A. (2013). Uloga obrazovanja u promjeni identiteta regije. *Godišnjak Titius*. br. 6-7. (2013. i 2014.). Split: Znanstveni projekt TITIUS: Porječje Krke - baština i sociokulturni razvoj (Filozofski fakultet u Splitu).
- Švarc, J. (2009). *Hrvatska u društvu znanja*. Zagreb: Školska knjiga – Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“.
- Taylor, C. (2009). *Etika autentičnosti*. Split: Verbum.
- Varghese R. R. (2022). *Acculturation - A sociological concept that explains the changes that occur when two or more groups come in contact with each other and exchange aspects of their cultures*. Dostupno na: <https://www.thehindu.com/specials/text-and-context/acculturation/article65801237.ece>
- Wallerstein, M. I. (1991). *Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World System*. Cambridge: University Press.
- Welsch, W. (2017). *Transkulturalität: Realität – Geschichte – Aufgabe*. Wien: New Academic Press.
- Wilkins S. J. (1998). What's in a Meme? Reflections from the perspective of the history and philosophy of evolutionary biology. Second volume online. *Journal of Memetics*.
- Wulf, C. (2017). Obrazovanje i kultura kao zadaća UNESCO-a: Izazovi i perspektive. *Duh Bosne*. Svezak 12. Broj 1. 1-8. Wittenberg University - Sociology Department.
- Yea-Wen, C., Hengjun, L. (2016). Cultural identities. *Oxford Researcher Encyclopedia of Communication*. [Online]. dostupno na: <https://oxfordre.com/communication/communication/view/10.1093/acrefore/9780190228613.001.0001/acrefore-9780190228613-e-20>. (pristupljeno: 22. 09. 2023).
- Zlydneva, N. (2014). *Hibridni oblici u slavenskim kulturama (Gibridnye formy v slavjanskih kulturah)*. Moskva: Institut slavjanovedenija RAN.

INFORMACIJE O AUTORIMA

Merima Čamo

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka,
Skenderija 72, 71000 Sarajevo.
e-mail: merima.camo@fpn.unsa.ba

Sarina Bakić

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka,
Skenderija 72, 71000 Sarajevo.
e-mail: sarina.bakic@fpn.unsa.ba

Adnan Džafić

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka,
Skenderija 72, 71000 Sarajevo.
e-mail: adnan.dzafic@fpn.unsa.ba

Amer Osmić

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka,
Skenderija 72, 71000 Sarajevo.
e-mail: amer.osmic@fpn.unsa.ba

